

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

H A N D E L I N G E N

UITGEGEVEN MET DE STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XXI

1967

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen* die de Maatschappij elk jaar uitgeeft, gepubliceerd worden.

*
* *

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor de opvattingen en denkbelden, die zij in hun bijdragen ontwikkelen of verdedigen.

Beheer en redactie: Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, Brussel-8.

*
* *

Zijn nog te verkrijgen: *Handelingen* III, IV, XI, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI tegen de prijs van 200 fr. per bundel. Zich te wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening 4051.77 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, Brussel-8.

(*Nadruk van bijdragen in deze bundel is alleen onder vermelding van de bron toegelaten*).

INHOUD

	Blz.
1. Geert Grote als vertaler van de 'Twaelf dogheden' gehandhaafd, door Dr. A. AMPE S.J.	5
2. Op zoek naar constanten in speelse woordcreaties, door Dr. J. BOETS	17
3. Munt, Wissel en Bank bij de Oude Grieken, door Dr. R. BOGAERT	33
4. In hoever bevestigt de officialiteit van Antwerpen de besluiten getrokken uit die van Mechelen ?, door J. DE BROUWER	47
5. Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience, verzameld en toegelicht door GILBERT DEGROOTE (tweede deel)	109
6. De Parabel van de Wijze en de Dwaze Maagden in de kunst en in de literatuur, door MAURITS DE MEYER	235
7. Spelling, door Prof. Dr. R. DEROLEZ	249
– De spelling van talen zonder spellingstraditie (Afrika), door Prof. Dr. A. E. MEEUSSEN	250
– Momenten uit de geschiedenis van de spelling van de bastaardwoorden in Noord-Nederland, door Dr. B. C. DAMSTEEGT	259
8. Uit de geschiedenis van de trachomepidemie in het Belgische leger vóór en na 1830, door Dr. L. ÉLAUT	269
9. De inventaris van Lipsius' briefwisseling, door ALOÏS GERLO en HENDRIK D. L. VERVLÏET	283
10. Paul Van Ostaijen en het futurisme, door Dr. P. HADERMANN	291
11. De psychologie van Plutarchus van Chaironea, door Dr. M. PINNOY	301
12. Vorschau auf ein Spezialwörterbuch zu Veldekes Eneasroman, door Dr. habil. GABRIELE SCHIEB	313
13. Problemen rond de benaming van onze taal in het Duitse taalgebied, door Lic. L. SIMONS	333
14. De roep om erkenning van Zuidnederlandse ABN-varianten, door M. VAN NIEROP	351
15. Zeventiendeëeuws Algemeen Nederlands in dispuuttaal van Aernout Van Geluwe, door Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN	363
16. Werkzaamheden van de Maatschappij	403
17. Ledenlijst 1967	417

ILLUSTRATIES

- Akte van benoeming van Hendrik Conscience (21 juli 1847)
tot leraar in het Nederlands van de Prinsen. (Koninklijk Archief,
Fonds Leopold I, nr. 192) tegenover bl. 167
- Romaans kapiteel, Saint-Etienne, Toulouse (12^e e.)
- Bronzen doopvont, Marienkirche, Rostock (1290)
- Psalter, begin 13^e e., Staatsbibliotheek München,
Codex 835, fol. 71^v
- Brauttür, S.-Sebalduskerk, Nurenberg
- Twee consoles van het stadhuis te Leuven
- Detail van de gebeeldhouwde schouw van het stadhuis
te Kortrijk
- Kopergravure van H. Cock, naar ontwerp van
P. Bruegel
- Schilderij van Lucas D'Heere
- Schilderij van Pieter Claeissens (Klooster der Zwarte
Zusters te Brugge)
- Schilderij van P. Lisaert te Sevilla
- Detail uit schilderij van P. Lisaert
- Schilderij van Maarten De Vos (Van Maerlantmuseum
te Damme).

tussen
bl. 240-241

Geert Grote als vertaler van de „Twaelf dogheden” gehandhaafd

door

DR. ALB. AMPE, S.J.

De ontmoeting tussen Geert Grote en Jan van Ruusbroec te Groenendaal, waarvan de biografen op zo'n spaarzame wijze verhalen¹, heeft in de geschiedenis van onze Nederlandse vroomheid een symbolische betekenis, die evenwel niet gemakkelijk te omschrijven valt. De persoonlijke verhouding, waarin Grote tot Ruusbroec stond, heeft de stichter der *Devotio moderna* voor een goed deel vastgelegd in zijn brief *Ad Ruysbroec prepositum, et priorem in Viridi Valle et fratres ipsius Ruysbroec* uit het jaar 1381². Daaruit weten wij hoe Grote zich intens met Ruusbroec's geschriften inliet. Deze belangstelling uitte zich niet het minst door de vertaling van Ruusbroec's werk. Wat Grote precies vertaalde, is evenwel niet gemakkelijk vast te stellen en was aan discussie heen en weer onderhevig.

Dat Grote de *Brulocht* vertaalde, lijkt wel voor geen enkele twijfel vatbaar. Het expliciet van hs. Berlijn, Germ. Q 1398 (= Cheltenham, Phill. Ms. 683), f. 74r luidt: *Explicit liber de ornatu spiritualis desponsationis venerabilis patris et domini Johannis Ruysbroec prioris viridis vallis ordinis canonicorum regularium, quem magister Gherhardus groet transtulit de teutonico in latinum*. Bij het getuigenis der hss. sluit het bericht der bio- en bibliografen aan.

Of Grote ook Ruusbroec's *Boec van VII trappen* zou vertaald hebben, is een voorwerp van blijvende discussie geweest tot in de laatste jaren. Terwijl Tiecke³ en Post⁴ een bevestigend antwoord gaven, heeft P. Reypens, vooral steunend op de aard van de éne vertaling, die men in alle bewaarde hss. terugvindt, aangetoond, dat deze vertaling geenszins aan Grote's stijl beantwoordt, maar wel aan die van Jordaens en daarom aan Willem Jordaens moet

1. Zie b.v. Dom Huyben, *Uit Ruusbroec's vriendenkring in Jan van Ruusbroec, Leven Werken*, Mechelen-Amsterdam, 1931, 134-140.

2. Zie *Gerardi Magni Epistolae*, ed. W. Mulders, Antwerpen, 1933, 107-109.

3. J. G. J. Tiecke, o.carm., *De werken van Geert Grootte*, Utrecht-Nijmegen, 1941, 172-173.

4. R. Post, *Heeft Geert Grootte een of twee boeken van Ruusbroec vertaald?* in *Studia Catholica*, 1950, 102-104.

toegeschreven worden ⁵, zoals dit reeds gebeurde in Sayman van Wijck's *Necrologium* naar aanleiding van Jordaens' doodsbericht ⁶. Aan deze bewijsvoering en dit besluit kan moeilijk getwijfeld worden ⁷.

Aan het feit dat Grote ook het aan Ruusbroec toegeschreven werk van *XII Dogheden* zou vertaald hebben, is tot nog toe weinig aandacht geschonken. Tiecke geeft een bondige en zakelijke status quaestionis in 6 punten, om te besluiten: „dan lijkt het ons niet

5. L. Reypens, *Vertaalde Geert Grote Ruusbroec's „VII Trappen”?* in *OGE*, 1950, 401-408. Vgl. A. Ampe in *OGE*, 1966, 140-141.

6. Zie M. Dykmans, *Obituaire du monastère de Groenendael*, Brussel, 1940, 306.

7. Er blijft o.i. een twijfel mogelijk aangaande de interpretatie van Grote's uitspraak over Ruusbroec's *VII Trappen* uit de voornoemde brief. Daar lezen wij: *Eciam librum 'De Gradibus' teutonicum optarem non publicari, nisi quaedam in eo, precipue de ierarchiis Angelorum, essent reformata; que aliquid ad verba Patrum in latino cum timore reformavi (o.c., 109)*. Dit verklaart P. Reypens als volgt: „Ik heb dit (*nl. de verbeteringen*) op het afschrift der bestaande Latijnse vertaling gedaan, en de Dietse tekst moet zonder deze, dan vertaalde, verbeteringen liefst niet gepubliceerd worden. Grote heeft mogelijk wijze van uit Groenendael Jordaens' vertaling uitgeleend gekregen, en stuurt ze dan terug met zijn bemerkings er 'met schroom' bijgeschreven" (*a.c.*, 405). Indien, zoals P. Reypens voorstelt, Grote aan Jordaens' tekst wijzigingen zou aangebracht hebben, zou men de mogelijkheid moeten onder ogen nemen, dat hss. nog vóór Grote's ingrijpen met de ongewijzigde Jordaens-vertaling zouden verspreid zijn geworden. Aangezien men slechts één overlevering uit de hss. kent, pleit niets positief voor Reypens' hypothese. Anderzijds heeft men nog nooit in de éne (zg. door Grote geëmendeerde) vertaling afwijkingen tegen Ruusbroec's diets origineel gesignaleerd (al kan men wel altijd veronderstellen, dat men in Groenendael Grote's voorstellen niet aangenomen heeft; hoe dan ook, van Grote's aanmerkingen is ons niets bewaard gebleven).

Uitgaande van Grote's brief dringt deze interpretatie zich niet op. Grote verklaart te wensen dat Ruusbroec's werk, waarvan hij de Latijnse titel *De gradibus* aangeeft, maar waarvan hij de Dietse versie bedoelt (*teutonicum*), niet onder het volk zou verspreid worden (*non publicari*), zonder dat bepaalde wijzigingen aangebracht zouden worden. Welke wijzigingen hij zou verlangen, heeft hij in het Latijn (*in latino*) aangegeven. Het is hierbij niet duidelijk of hij die wijzigingen op een afzonderlijk blad noteerde dan wel in de rand van een dietse tekst aanbracht. De eenvoudigste oplossing schijnt misschien het tweede alternatief. Maar aangezien het hier ging om suggesties van tekstwijzigingen, die Grote aan de paters in Groenendael voorlegde, opdat zij deze in de te verspreiden kopijen der *VII Tr.* zouden aanbrengen, kan men redelijker wijs aannemen, dat hij zijn suggesties op een los blad samenbracht. In deze situatie ligt het nu verder voor de hand, dat zijn advies in het Latijn werd opgesteld, daar het toch een theologische consultatie betrof, waarin hij als theoloog werd geraadpleegd en nu zijn oordeel formuleert. Dat zijn aanmerkingen bij een dietse tekst aansluiten, blijkt voldoende uit de tegenstelling *teutonicum* (de taal waarin hij de verspreiding ongewenst achtte) en *in latino* (de taal, waarin hij zijn verbeteringen opstelde). Niets laat vermoeden, dat hij zijn standpunt inneemt uitgaande van een door Jordaens gestelde vertaling van Ruusbroec's werk, al is het mogelijk dat hij deze kende: hij brengt ze niet ter sprake, zodat het ons veiliger lijkt, ze in onze interpretatie van de brief niet te betrekken.

Onze vorige interpretatie van Grote's verklaring, welke met die van Post samenvalt, stelt ons uitsluitend voor Grote's stellingname tegenover de Dietse tekst van Ruusbroec's *VII Trappen*. Anderzijds kennen wij alleen de vertaling van Jordaens en niets laat ons toe de mogelijkheid van een vertaling door Grote als historisch bewezen te aanvaarden (zoals P. Reypens in een van zijn redeneringen aangeeft; *a.c.*, 402).

ongerechtvaardigd te zeggen, dat we in de vertaling der XII Dogheden – al dan niet een werk van Ruusbroec – geen werk van Geert Groote voor ons hebben”⁸. De kwestie van het auteurschap laten wij hier ter zijde, om alleen te onderzoeken wie het werk in het Latijn vertaalde.

1. Het is zo goed als zeker dat de Latijnse tekst der XII D. niet voorkwam in het (nu verloren) 3e deel van de Groenendaalse oorspronkelijke Ruusbroec-codex, waarvan Miraeus getuigt: „... opera, quae tribus tomis manuscripta vidimus non semel in Viridi Valle, ex quibus unus tomus est latine redditus, partim per Guilielmum Iordanum, eiusdem loci canonicum regularem, partim per Gerardum Magnum...” (*Fasti Belg. et Burg.*, 1622, 714). Onder deze Ruusbroec-vertalingen moeten we de Latijnse XII D. niet zoeken, om de eenvoudige reden, dat dit werk niet van Ruusbroec is en te Groenendaal officieel niet aan Ruusbroec werd toegekend, zoals uit Pomerius' lijst blijkt.

2. De *biografen*. In de biografie van Grote door Thomas van Kempen worden alleen de vertalingen van de *Brulocht* en van de *VII Trappen*, niet van de XII D., als werk van Grote vernoemd (zie Thomas a Kempis, *Opera omnia*, ed. Pohl, VII, 484). Evenzo bij Horn (zie ug. W. J. Kühler in *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, NS. 6, 1909, 370).

3. De *bibliografen*. Het getuigenis van Miraeus is belangrijk: *Idem Gerardus Johannis Rusbrochii Ornatum spiritualis desponsationis et librum de XII virtutibus aliaque eiusdem scripta ex Teutonico in Latinum transtulit: quae versiones in Viridi Valle et Namurci apud Cruciferos manuscripta leguntur* (*Bibliotheca Ecclesiastica*, Antwerpen, 1649, II, c. 444, p. 158; aangehaald bij Tiecke, *o.c.*, 40-41). Het *alia* (Rusbrochii) *scripta* lijkt hier wel onduidelijk⁹ en betreft misschien de „andere werken”, die door Jordaens vertaald werden en die hij in Groenendaal gezien heeft. Dat hij een vertaling der XII D. door Grote in Groenendaal zou gezien hebben, mag betwijfeld worden, omdat zijn verwijzing naar een hs. te Namen bepaaldelijk op deze Latijnse XII D. zal geslagen hebben, zoals blijkt uit de andere bibliografen, die telkens alleen naar Namen verwijzen. Aldus Possevinus: *In librum eiusdem Rusbrochii de duodecim virtutibus. Ms. ibidem* (nl. *Namurci apud Cruciferos*)¹⁰.

8. Zie *o.c.*, 177.

9. Dat Grote nog andere werken van Ruusbroec zou vertaald hebben, lijkt voornog onbewezen. Misschien mogen wij Miraeus' tekst verklaren in de zin, dat hij de vertaling van de twee voornoemde werken aan Grote toeschrijft, terwijl hij in de hss. nog andere vertalingen vond, die niet van Grote, maar van anderen, b.v. Jordaens, stammen, zonder dat hij dit onderscheid klaar uitdrukte.

10. Zie Tiecke, *o.c.*, 173.

4. Het getuigenis der hss. Naast het hs. der Kruisheren te Namen, dat verschillende bibliografen vermelden, maar dat thans niet meer te vinden is, moet men verwijzen naar hs. Brussel KB., 1610-28 (Van den Gheyn, 1486), waar tussen de aan Grote toegeschreven *Ornatus spiritualis desponsationis* en de eveneens aan Grote toegeschreven *De septem gradibus scale amoris* de vertaling der XII D. als volgt gerubriceerd wordt: *Liber magistri Gerardi magni Domni Johannis Ruysbroek de duodecim virtutibus* (f. 337v-364v).

Daartegenover staat dat de meeste hss. de vertaling anoniem opgeven¹¹. Zo lezen we in hs. Brussel KB., 14069-88 (Van den Gheyn, 2190)¹²: *Libellus hic subscriptus de quarumdam virtutum exercitijs olim editus est in vulgari lingua brabantie a venerabili viro domino Johanne de ruusbroec, primo priore monasterij vallis viridis, ordinis beati augustini, iuxta bruxellam in brabantia. Sed postea ut plures homines aliarum provinciarum et eciam alterius lingue possent legere et intelligere, atque ex eo in virtutibus proficere, per quemdam alium, cujus nomen sit in libro vite, ad honorem dei et edificationem animarum simplici et rudi stilo in latinum est translatus* (f. 64r).

Wij achten het niet onwaarschijnlijk, dat deze rubriek op Grote zelf zou teruggaan: het *per quemdam alium, cujus nomen sit in libro vite* lijkt wel een bewuste poging van wege de vertaler zelf, om uit nederigheid zijn naam verborgen te houden, veeleer dan een bekentenis van onwetendheid van latere kopiïsten omtrent de ware naam van de vertaler. De opmerking van Tiecke, dat die woorden „wel niet betrekking hebben op Geert Groote, wiens heilig leven en sterven bij de Karthuizers¹³ immers bekend was”, raakt o.i. de ware grond der zaak niet, omdat de kopiïst afgeschreven zal hebben wat hij in zijn legger vond¹⁴. Indien onze interpretatie juist is, zouden we uit de rubriek kunnen besluiten, dat Grote zijn vertaling maakte na de dood van Ruusbroec¹⁵, in de laatste jaren van zijn leven. De aldus verklaarde rubriek is bijge-

11. Een voorlopige lijst van dergelijke hss. vindt men bij W. De Vreese, *R.-hss.*, 665, n. 1, en bij Tiecke, *o.c.*, 175-6.

12. Zie beschrijving bij W. De Vreese, *R.-hss.*, 664-668.

13. De kartuizers van Herne, waar het hs. thuishoorde.

14. De opmerking gaat des te minder op, wanneer blijkt dat het hs. wel aan de kartuis van Herne behoorde, maar in hoofdzaak geschreven werd te Deventer door *Aegidius de Atrebatu, alias Huesse*, wonend in het Hieronymushuis (der Arme Fraterheren?), en dat f. 64r-101 met de XII-vertaling waarschijnlijk eveneens in Deventer werd vervaardigd (zie A. Ampe in een volgende studie).

15. Aangezien van Ruusbroec gezegd wordt dat hij *primus prior* van Groenendaal was. Of werd alleen de inleidende rubriek na Ruusbroec's dood opgesteld of bijgewerkt?

volg geen argument tegen de Grote-toeschrijving, maar zou de primitieve, door de vertaler zelf, i.c. Grote zelf, opgestelde, formulering ter zake weergeven. De karakterisering van zijn vertaal-methode *simplici rudi stilo* past beter onder de pen van de vertaler zelf en beantwoordt aan Grote's verklaring bij zijn Brulocht-vertaling¹⁶.

5. *Interne kritiek.* Waar hss., bio- en bibliografen ons in het onzekere laten, zien we als enige uitweg bij ons onderzoek een rechtstreekse beschouwing van het werk zelf. Wij kennen immers goed de vertaaltrant van Grote, die hij zelf aldus formuleert in het voorwoord van zijn vertaling van Ruusbroec's *Brulocht*: *Hic liber in teutonico ydiomate ab inicio compositus, postea in latinum, non interpretatione sensus ex sensu, nec sentencie ex sententia, sed verbi fere ex verbo, sine stili lepore translatus est. Nam et hoc transferenti fuit facile, et communitati seu ruditati legentium non inutile. Nec ausus fuit transferens stilo decus tribuere, ne in tantis rebus, suam experientiam excedentibus, exemplari quidquam addere vel detrabere videretur.*

Deze eigenheid contrasteert wel heel fel tegenover de vertaal-methode van Jordaens, die in zijn opdrachtbrief schrijft: *Librum transtulimus in latinum, seu potius sensum latinis vestivimus indumentis. Et ob hoc forsitan, peregrino vestitus habitu, aut mutatus, aut minus amabilis utriusque lingue sciolis habebitur; cum tamen, secundum vestrum Hieronimum, optimus interpretandi modus sit, ubi interpretantis linguae (si sic fieri valet) proprietates observatur. Vos vero fratres, habituum dissonantia non consternat, dummodo vobis eadem sensus resonet harmonia.*

Met deze vaststelling voor ogen, willen wij de vertaling der *XII D.* vergelijken met de Latijnse teksten van de *Brulocht*, die wij van Jordaens en van Grote bezitten. Deze vergelijking wordt vergemakkelijkt door dat de schrijver der *XII D.* enkele teksten uit Ruusbroec's *Brulocht* overnam, zodat wij kunnen nagaan, hoe parallelteksten uit de *Brulocht* en de *XII D.* vertaald worden enerzijds door Jordaens en Grote, anderzijds in de Latijnse tekst der *XII D.* (verder aangeduid als [*liber*] *De Virtutibus* [= *Virt.*]). Dit vijfvoudig vergelijkingsmateriaal brengen wij hierna typografisch in beeld voor de twee gevallen, waarbij wij in *XII D.* een ontlening aan de *Brulocht* vaststellen.

16. Tegen deze voorstelling moet men evenwel de Ruusbroec-toeschrijving der *XII D.* inbrengen: is het mogelijk dat deze reeds in die jaren (onder welke omstandigheden dan ook) haar beslag zou gekregen hebben of dat Grote werkelijk zou gemeend hebben daarin een werk van Ruusbroec te herkennen? Of is de vermelding van de auteursnaam een latere bijvoeging?

Eerste tekst : Over de ootmoed.

- Jord.* Et quia humilitatem pro virtutum iecimus fundamento, cathologum
Grote *Et quia humilitatem nobis pro fundamento posuimus,*
Brul. Nu verstaet, want wij oetmoedicheit hebben ghelegghet teenen fundamen-
XII D. Want wi van doechden scriven willen, soe ist recht, dat wi an die
Virt. *Quoniam de virtutibus scribere proponimus, congruum est ut ab illa*
- Jord.* seu potius genealogiam virtutum texere cupientes, ab humilitate primitus ex-
Grote *ideo in primo de humilitate dicemus.*
Brul. te, soe wille wij spreekken van oetmoede inden beghinne.
XII D. doecht beghinnen, daer Cristus, onse ghetrouwe vrient, an began, ende
Virt. *virtute incipiamus, unde incepit christus fidelis noster amator, eamque pro*
- Jord.* ordiamur.
Grote
Brul.
- XII D.* legghense tenen fundament... Ende want wi op oetmoedicheiden beghin-
Virt. *fundamento collocemus... Et quia ab humilitate volumus inchoare, necesse*
- Jord.*
Grote
Brul.
- XII D.* nen willen, soe ist ons noet, dat wi weten wat oetmoedicheit is.
Virt. *nobis est, ut quid sit humilitas cognoscamus.*
- Jord.* Est autem humilitas profunda cordis in conspectu divinae maiestatis incli-
Grote *Humilitas est quidam bassus vel profundus animi affectus, id est quidam*
Brul. Oetmoedicheit dat es nedermoedicheit ochte diepmoedicheit, dats een
XII D. Oetmoedicheit is een nedermoedicheit of diepmoedicheit, dat is een
Virt. *Humilitas est quidam bassus vel profundus animi affectus, idem(?) quidam*
- Jord.* natio.
Grote *interior bassacio vel descensus sive quidam flexus deorsum vel inclinacio ip-*
Brul. inwendlich nedernighen ochte nederbuyghen des herten ende des ghemoeds
XII D. inwendich nederneighen of nederbughen des herten ende des ghemoeds
Virt. *interior bassacio vel descensus sive quidam flexus deorsum vel inclinacio*
- Jord.* *Hac(?) enim iustitia*
Grote *sus cordis et animi ante dei altam dignitatem. Hanc jubet et precipit*
Brul. vore die hoghe weerdicheit gods. Dat heetet ende ghebiedet
XII D. voer die hoghe weerdicheit Gods. Dit ghebiet ende hiet gherechticheit.
Virt. *ipsius cordis et animi ante dei altam dignitatem. Hanc jubet et precipit*
- Jord.* iubente : mox cor amantis charitatis instinctu inclini-
Grote *iustitia et amorosum cor, propter caritatem non potest*
Brul. gherechticheit, ende overmits karitate en caens de minnende herte niet
XII D. Ende overmits minne en cans die minnende herte niet
Virt. *iusticia et amorosum cor propter caritatem non potest hanc dimittere*

Jord. js humilibus et devotis adimplet. Animadvertens enim
 Grote *hanc humilitatem dimittere.* Nam quando
 Brul. ghelaten. Als
 XII D. laten... Als
 Virt. *humilitatem...* Cum enim

Jord. humilis Christi amator tam potentem, tam excelsum, tam per se divitem si-
 Grote *amans et humilis considerat quomodo sibi deus servivit tam humili-*
 Brul. *de oetmoedighe minnende mensche merket,*
 XII D. *die mensche dan ansien wil die groetheit Gods ende sijn cleinheit ende*
 Virt. *homo aspicere vult dei magnitudinem et suam parvitatem,*

Jord. bi, tam vili, tam exiguo, tam pauperi homunculo, tam fideliter et in-
 Grote *ter, tam amorese, < tam > fideliter, quamvis ipse deus sit tam altus*
 Brul. *dat hem god ghedient heeft soe oetmoedelijcke, soe minlijcke ende soe*
 XII D. *dat hem God dan soe ghetrouwe ghewest heeft, ende hi Hem so ontrouwe ;*
 Virt. *dei fidelitatem sibi exhibitam ac suam infidelitatem deo redditam*

Jord. tanta paupertate servisse,
 Grote *tam potens, tam nobilis, quamvis ipse homo sit tam pauper, et tam modicus,*
 Brul. *ghetrouwelijcke ; ende god dan soe machtich es ende soe hoeghe ende*
 XII D. *ende dat hi dan ansien wil mit reden wat God is, ende wat Hi hem*
 Virt. *, considerare eciam vult per rationem*

Jord. hinc tanta in eius corde reverentia, tantaque
 Grote *et tam bassus, tunc ex hoc in corde humili oritur multis(!) grandis*
 Brul. *soe edel, ende de mense soe arme ende soe cleyne es ende soe neder :*
 XII D. *ghedaen heeft, ende wat hi selve is ende wat hi teghen Hem misdaen*
 Virt. *quid sit deus et que sibi fecit bona, et quid ipsemet homo sit,*

Jord. nascitur divinae veneratio maiestatis, quantam nec verbis, nec indicijs
 Grote *reverentia ad deum et dignificatio, quia in omnibus operibus interioribus et*
 Brul. *hier af comt ende ontspringhet in dat oetmoedighe herte soe groete*
 XII D. *heeft, soe vint hi so menich schone redene, wil hijt nauwe*
 Virt. *que deo retribuit mala, tot tunc invenit pulcras rationes, si diligenter vult*

Jord. sufficit demonstrare, honorem namque ac reverentiam divine magnitudini
 Grote *et exterioribus deo honorem prebere est delectabilius opus et primum*
 Brul. *reverencie ende weerdicheit te gode ; want gode eere bieden met allen*
 XII D. *hem tonen, dat hi hem billix nederen ende oetmoedighen soude...*
 Virt. *advertere, sibi clare ostendentes quod se merito humiliare...*

17. Zie *Devoti et venerabilis patris Joannis Rusberi ... de ornatu spiritualium nuptiarum libri tres*, (Parijs), Henricus Stephani, 1512, f. 12r-v.

18. Volgens hs. Utrecht UB. 282 (afschrift P. Reypens).

- Jord.* exhibere extrinsecus quidem humilibus obsequijs, intrinsecus vero reverentibus inclinijs est primus actus et delectabilissimus humilitati, suavissimus charitati, ac decentissimus aequitati...¹⁹
- Grote* *humilitatis et saporosius caritati et congruencius iustitie...*²⁰
- Brul.* wercken van binnen ende van buyten, dat es dat ghelostichste werc ende dat eerste der oetmoedicheit, ende alre smakelijcst der karitaten, ende alre behoorlijcst der gherechticheit...¹⁹
- XII D.*²⁰
- Virt.* *debeat et bassare...*²¹

Tweede tekst : Over de gehoorzaamheid.

- Jord.* Mater vero humilitas primam filiam obedientiam gignit, neque enim
- Grote* *Ex humilitate ista nascitur obedientia, quia nullus*
- Brul.* Ute deser oetmoedicheit comt ghehoorsamheit, want niement en mach
- XII D.* Want ghehoersamheit is die eerste dochter der oetmoedicheit...
- Virt.* *Quoniam obediencia prima humilitatis est filia, conveniens est...*
- Jord.* quis vere et cordicitus obediens est preter humilem, nec nisi per
- Grote* *potest interne obediens fore nisi homo humilis.*
- Brul.* inwindich ghehoorsam sijn dan die ootmoedighe mensce.
- XII D.*
- Virt.*
- Jord.* obedientiam humilitas vera probatur. Est autem obedientia submisce
- Grote* *Obedientia est unus bassus sub-*
- Brul.* Ghehoorsamheit, dat es een
- XII D.* Ende ghehoersamheit is een
- Virt.* *Obedientia est quidam bassus*
- Jord.* flexibilitas voluntatis et ad omne bonum infatigabilis animi promptitudo ;
- Grote* *iectus et frangibilis animus, et una prompta voluntas*
- Brul.* neder onderdanch gheboetsaem ghemoede ende eene ghereede willicheit
- XII D.* nederdanich gheboetsam ghemoede ende een ghereetwillicheit tot allen
- Virt.* *subiectus et frangibilis animus et quaedam prompta voluntas*
- Jord.* Obedientia quidem suo ordini inserit universa ;
- Grote* *ad omne bonum.* *Obedientia facit hominem subiectum preceptis*
- Brul.* tot allen goeden dinghen. Ghehoersamheit maect den mensche onder-
- XII D.* goeden dinghen. Ghehoersamheit maect den mensche onder-
- Virt.* *ad omne bonum.* *Obedientia facit hominem subiectum preceptis*

19. Ruusbroec, *Brulocht*, ug. Ruusbroecgenootschap, 1932¹, I, 122. 32-123.16.

20. Volgens de uitgave opgenomen in Jan van Ruusbroec, *Werken*, ug. *Ruusbroecgenootschap*, 1932¹, IV, 227, 5-7 ; 228, 7-25.

21. Naar het hs. Vaalbeek, Minderbroedersklooster A/31, f. 254r-v.

Jord. ipsa enim carnem spiritui et spiritum suo subigit creatori, quatinus deo spiri-
Grote prohibitionibus et voluntati dei, et ipsa facit sensus et bestiales vires sub-
Brul. danich den gheboden ende den verboden ende den wille gods. Ende
XII D. danich den gheboden ende verboden, ende den wille gods. Ende si
Virt. et prohibicionibus ac dei voluntati. Ipsaque

Jord. tum et spiritu sensualitatem gubernante, hostia vivens, sancta deo placens,
Grote iectas supreme rationi, sic quod homo congrue et racionabiliter vivit;
Brul. si maect de zinne ende de velijcke crachte onderdanich der overster
XII D. maect die sinne ende die velike cracht onderdanich der overster reden
Virt. facit sensus et bestiales vires supreme rationi subiectas,

Jord. et rationabile obsequium offeratur, nec modo dei mandatis et divinae
Grote redenen, also dat de mensce tamelijc ende redelijc levet.
Brul. also dat die mensche tamelic ende redelic leeft.
XII D. also dat die mensche tamelic ende redelic leeft.
Virt. sic quod homo congrue et racionabiliter vivit,

Jord. subdit hominem voluntati, verumetiam ecclesiasticis subicit sacramentis,
Grote facit hominem quoque subiectum et obedien-
Brul. Ende si maect den mensche onderdanich ende
XII D. Ende si maect den mensche onderdanich ende
Virt. facitque hominem subiectum et obedientem

Jord. praeceptis, iussionibus, consilijs, dogmatibus, scripturis et moribus universis.
Grote tem sancte ecclesie, sacramentis, prelati et eorum bonis doctrinis, preceptis
Brul. ghehoorsam der heyligher kercken, ende den sacramenten, ende den prelaten
XII D. ghehoorsam der heiligher kerken, ende den sacramenten, ende den prelaten,
Virt. sancte ecclesie, sacramentis, prelati, et eorum bonis

Jord. et consilijs eorum et omnibus bonis consuetudinibus in sancta ecclesia
Grote ende harer leeren ende haren gheboden ende haren raden, ende alle der
Brul. ende hoerre leeren ende hore gheboden, ende hoerre raden, ende alle der
XII D. doctrine, preceptis et consilijs eorum et omnibus bonis consuetu-
Virt. doctrine, preceptis et consilijs eorum et omnibus bonis consuetu-

Jord. Subiectumque facit hominem omni
Grote consuetis. Ipsa facit hominem
Brul. goeder ghewoenten, diere men pleghet inder heiligher kerstenheit. Si maect
XII D. goeder ghewoenten, die men pleecht inder heiligher kerstenheit. Si maect
Virt. dinibus in sancta ecclesia consuetis. Ipsa facit

Jord. humanae creaturae propter deum, et in dandis consilijs, auxilijs, et ob-
Grote paratum et frangibilem seu flexibilem subtus omnem hominem in consilijs
Brul. den mensche oec ghereet ende gheboecsæm onder alle menschen in rade
XII D. den mensche oec ghereet ende gheboechsam onder alle menschen in rade,
Virt. hominem paratum et frangibilem seu flexibilem subtus hominem in con-

Jord. sequijs tam corporalibus quam spiritualibus promptum facit ac hilarem,
Grote in factis, in servicio corporali vel spirituali secundum indigentiam
Brul. in dade, in dienste, lijflijcke ende gheestelijck, na dats yghelijc behoeft
XII D. in dade, in dienste, lijflic ende gheestelic, na dats een yghelic behoeft
Virt. silijs, in factis, in servicio corporali vel spirituali secundum cuiuslibet

Jord. prout salva discretionis regula unicuique noverit oportunum
Grote cuiuslibet et secundum discrecionem...
Brul. ende na besceenheit...
XII D. ende na bescheidenheit...
Virt. indigenciam et discrecionem.

Jord. ...ipsa praelatis reverentiam et auctoritatem, subiectis condescentiam et
Grote ...Ipsa facit pacem in congregacione, scilicet secundum quod ad prelatum
Brul. ...Si maect vrede in sameninghen : esse inden prelaet, also alst hem toebe-
XII D. Ende si maect vrede in versameninghe. Want niemant en mach ghewaerlic
Virt. Facitque pacem in conventibus et congregacionibus. Nemo enim potest vera-

Jord. benignitatem exhiberi procurat, et pace continua foederat universos ;
Grote pertinet in ipso prelato fuerit trahit sub eo eos qui sibi debent esse
Brul. hoort, si trect die gheene, die onder hem sijn ;
XII D. vredsam wesen dan die ghewarighe ghehoersam mensche.
Virt. citer esse pacatus, nisi verus obediens.

Jord. ipsa amatorem suum inferioribus reddit imitabilem, aequalibus consocia-
Grote subiecti. Ipsa tenet pacem et exercitium inter pares, qui eam tenent, a
Brul. si hout de vrede ende effenheit met den gheenen, dien si ghe-
XII D.
Virt.

Jord. bilem, superioribus amabilem, deo acceptabilem, et ab eo exaltabilem, aeter-
Grote superioribus suis et preceptoribus diligetur, a deo cum donis suis perpe-
Brul. lijck sijn ; ende diese hout, hi wert ghemint vanden gheenen, die ghebieden
XII D. Ende oec wert hi ghemint van alle den ghenen, daer hi bi wandelt.
Virt. Etiam verus obediens diligitur ab omnibus inter quos conversatur.

Jord. naeque gratiae donis ditabilem.²²
Grote tuis sublimabitur et dilatabitur.²³
Brul. ende boven sijn ; ende hi wert ghehoghet ende gherijct van gode met sinen
 gaven, die eeuwich sijn.²⁴
*XII D.*²⁵
*Virt.*²⁶

22. Zie *Devoti et venerabilis patris Joannis Rusberi ... de ornatu spiritulium nuptiarum libri tres*, Parijs, Henricus Stephani, 1512, f. 13r ? N.B. De laatste zin werd naar het hs. verbeterd.

23. Volgens hs. Utrecht UB. 282 (afschrift P. Reypens).

24. Ruusbroec, *Brulocht*, ug. *Ruusbroecgenootschap*, 1932¹ ; I, 124, 5-29.

25. Volgens de uitgave opgenomen in Jan van Ruusbroec, *Werken*, ug. *Ruusbroecgenootschap*, 1932¹ ; IV, 247, 29-248. 21.

26. Naar het hs. Vaalbeek, Minderbroedersklooster, A/31, f. 266v.

Een nadere vergelijking van onze twee reeksen parallelteksten is wel leerzaam. 1. Het is duidelijk dat de auteur der *XII D.* een handig gebruik maakte van enkele teksten uit Ruusbroec ter inleiding van zijn uiteenzettingen over ootmoed en gehoorzaamheid. 2. Als we de twee vertalingen van Ruusbroec's *Brulocht* onderling vergelijken, loopt het verschil onmiddellijk in het oog: waar Grote Ruusbroec's tekst woord voor woord met pijnlijke nauwkeurigheid als 't ware in Latijnse transcriptie overbrengt, zien wij hoe Jordaens de oorspronkelijke tekst herdenkt, herschikt en, zoals zijn eigen beeldspraak luidt, in een gestyliseerde taal en zinsbouw „om-kleedt”. 3. Als wij de taal en de stijl van *De Virtutibus* met de *Brulocht*-vertalingen van Jordaens en Grote vergelijken, zien wij onbetwistbaar klaar, hoe zij opvallend van Jordaens' ietwat gekunstelde en min of meer omschakelende versie verschilt, en hoe zij nauw met de transcriptie van Grote samenvalt, ja zo goed als woordelijk deze overneemt en slechts er van afwijkt, wanneer de auteur der *XII D.* wijzigingen aan de oorspronkelijke tekst van de *Brulocht* aanbrengt.

Het besluit ligt dan ook voor de hand: Grote, die de éne vertaling van de *Brulocht* gaf, heeft ook de *XII D.* verlatijnt – en wel naar de zelfde vertaalmethode: *interpretatione verbi ex verbo*, of, zoals de rubriek van *De Virtutibus* noteert: *simplici et rudi stilo*.

Van uit deze vaststelling op grond van interne kritiek moeten wij proberen de extrinsieke gegevens uit de traditie te beoordelen en te verklaren. Wanneer we zien hoe de biografen spreken van Grote's vertaling van twee „Ruusbroec”-werken, moeten wij beseffen, dat naast de *Brulocht* niet de *VII Trappen* door hem vertaald werden, maar de *XII D.*, dat evenwel niet van Ruusbroec is. De vergissing der biografen, die op het getuigenis van hss. zal teruggaan, gebeurde slechts in latere jaren, wanneer de verkeerde toeschrijving der *XII D.* aan Ruusbroec reeds verspreid en aangenomen was²⁷, en is waarschijnlijk verklaarbaar van uit een handschriftelijke situatie, zoals wij die in hs. Brussel KB. 1610-18²⁸ vinden. Daar zien we hoe *De ornatu spiritualis desponsationis*, *De duodecim virtutibus* en *De septem gradibus* na elkaar zijn opgenomen en hoe bij alle drie Ruusbroec als auteur en Grote als vertaler worden vernoemd. Terwijl de Ruusbroec-toeschrijving van

27. Zie hierboven p. 9 en n. 16.

28. Zie hierboven p. 8. Een beschrijving van het hs. vindt men bij L. Verschueren, o.f.m., in *Historisch Tijdschrift*, 1935, 392-5. NB. Het is ook mogelijk, dat de vergissing gewoon ontstaan is uit de verwarring, bij het lezen en schrijven, van de titels der 2 werken: *De .VII. gradibus* / *De .XII. virtutibus*, waarin meerdere gemeenschappelijke elementen voorkomen, die de aanleiding daartoe konden zijn, niet het minst, indien men rekening houdt met de afkortingen.

de *XII D.* uit vroegere, nog niet opgehelderde omstandigheden moet verklaard worden, kan men vermoeden, hoe een kopiïst de vertaling der *VII Trappen* aan Grote toeschreef, doordat hij zich door de Grote-toeschrijving van de twee voorafgaande vertalingen liet misleiden. Hiervan uitgaande kan men zich voorstellen, hoe een hs. met de constellatie der 3 Ruusbroec-Grote-werken 1/2/3 aanleiding kon zijn tot een tekstgroepering van Ruusbroec-Grote-werken 1/3 of tot een biografische notitie over Ruusbroec-Grote-werken 1/3, zoals wij deze bij Thomas van Kempen en Horn vinden. Op een gelijkaardige manier kunnen wij ons indenken, hoe enerzijds de toeschrijving van de vertaling der *XII D.* aan Grote verdween en hoe anderzijds de toeschrijving van de vertaling der *VII Tr.* aan Jordaens onttrokken werd en Grote te beurt viel. Deze verwisseling lijkt het spel der omstandigheden en der vergissingen te zijn.

Indien onze vorige besluiten juist zijn, brengen zij niet alleen licht in de rij verwarringen der toeschrijvingen, maar geven meteen een nieuw inzicht in de persoonlijkheid van Geert Grote: de stichter der *Devotio moderna* was niet slechts vertrouwd met het werk van Ruusbroec, dat hij las en gedeeltelijk vertaalde, maar ook met de *XII Dogheden*, waarin, naast de invloed van Ruusbroec, in hoofdzaak Eckhart ongenoemd zich liet gelden. Zo moet men zich gaan afvragen, hoe Grote deze eckhartse spiritualiteit in zich opgenomen en aan zijn stichting meegedeeld heeft²⁹. Maar dit valt buiten het bestek van deze studie. Het weze ons genoeg aangetoond te hebben, hoe hij terecht als de vertaler van dat werk moet gehandhaafd worden.

29. Van hier uit moeten de beschouwingen van M. A. Lücker, *Meister Eckhart und die Devotio Moderna*, Leiden, 1950, herzien worden. Zij steunt op de zienswijze van P. Van Mierlo aangaande Godeverd van Wefeles als auteur der *XII D.* Zij onderzocht de Grote-toeschrijving der vertaling niet nader en bedacht een andere rol voor Grote in de bemiddeling van Eckhart's *Reden der Unterscheidung* (zie vooral o.c., 73-77).

Op zoek naar constanten in speelse woordcreaties

door

Dr. J. BOETS

Op het veld van de algemene linguïstiek is er een bepaald gebied waarop veel werd geliefhebberd en wellicht nog zal geliefhebberd worden. De verschijnselen zijn daar opvallender en tevens boeiender, maar doorgewinterde taalkundigen vermijden doorgaans dit lichtjes frivole terrein, zodat het strand er vrij blijft voor toevallige zondagstoeristen. Ik bedoel het verschijnsel dat men klankexpressie noemt en alles wat daarmee rechtstreeks en onrechtstreeks samenhangt.

De houding van de taalkundigen is begrijpelijk; de wetenschap wil voor haar onderzoek vastomlijnde terreinen en zoveel mogelijk weeg- en meetbare gegevens. Indien nu de algemene linguïstiek als dusdanig reeds weinig houvast biedt, – want taal is leven en het leven is niet meetbaar –, zullen zeker op het gebied dat we vandaag betreden, heel wat gevaren dreigen.

Nu zou men geneigd zijn te denken dat de literaire theorie zich vrijer beweegt op dit terrein. En inderdaad, alle critici die oog en oor hebben voor de ware aard van het esthetische, betrekken de klankexpressie in hun onderzoek. Toch blijft de fundering van het verschijnsel in de eerste plaats een aangelegenheid van de taalkunde. Voor een paar jaar nog heeft men gezien hoe een Luiks academicus, P. Delbouille, die een uitvoerig en op het eerste gezicht grondig onderzoek aan het onderwerp wijdde¹, praktisch alle beschouwingen van de literair-theoretici tot suggestie herleidde. De reden was dat hij nergens een objectieve fundering vond voor het verschijnsel. Hij had het taalkundige aspect verwaarloosd en alleen de taalkunde beschikt over materiaal waarin klankexpressieve tendensen sporen hebben achtergelaten die niet van subjectiviteit kunnen verdacht worden.

Maar – we zeiden het reeds – de taalkunde staat op haar beurt huiverig tegenover het onderwerp. Vaak worden beschouwingen van enigermate ernstige aard glimlachend weggewimpeld met de

1. Paul Delbouille, *Poésie et sonorités. La critique contemporaine devant le pouvoir suggestif des sons* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège CLXIII). Parijs 1961.

bedenking dat die verschijnselen toch eigenlijk maar spel zijn. En... spel zijn ze inderdaad. Maar waarom zou spel willekeur moeten betekenen? Zou er ergens aan de basis van het spel niet een structuur kunnen liggen die een ordening zou toelaten in de gegevens die uit die speltendensen voortspuiten? Ik zou willen zeggen dat ook spel zijn wetmatigheid heeft. Zowel de kinderspelen als het spelen van de volwassenen. Zeker ons spelen met de taal.

Maar – en nu komen we dichter bij ons vertrekpunt – de wetten die aan de basis liggen van het spel, zijn, meen ik, niet de wetten die men bedoelt als men in de taalkunde over wetten spreekt. Zouden dan misschien de wetten uit de traditionele taalkunde niet ten onrechte de neiging vertonen de speltendensen buiten beschouwing te laten? Daar zou ik in deze bijdrage willen van uitgaan. Dit standpunt is misschien even aanvechtbaar als het andere, maar ik vind het zeer verruimend en ik zou er de rechtmatigheid willen van aantonen. Als de Saussure en velen na hem de taal een systeem van conventionele tekens noemen, weten zij blijkbaar met de verschijnselen van klankeffektiviteit aard geen blijf². Die passen nauwelijks in het systeem. Indien men echter de taal een systeem van principieel niet-conventionele tekens zou noemen, dan zou men aan die verschijnselen wel recht kunnen laten wedervaren. En ten volle... omdat ze zo belangrijk zijn. Daarenboven zou deze bepaling m.i. de integratie van geen enkel ander verschijnsel bemoeilijken³.

Het zal wel niet veel zin hebben te willen bewijzen dat een standpunt als dit het enig mogelijke is. Dat is dan ook mijn bedoeling niet. Het enige wat ik zou willen doen is taalmateriaal voorleggen dat ons verrast doet opkijken als we constateren hoe wij – taalgebruikers – in ons creatief spelen met de taal zoveel ongecontroleerde wetten in acht nemen, derhalve niet persoonlijk (lukraak) spelen, en toch weer niet weten volgens welke 'wetten' wij het doen, zelfs niet eens vermoeden dat er tendensen aan de basis liggen van ons spel.

Ter illustratie en verpozing even het volgende. Na zijn weerbericht in de t.v. (Brussel, Nederlandse uitzendingen) op 21 oktober 1966, liet A. Pien wat muziek of zang beluisteren. Daarbij sprak hij dan o.m. de volgende woorden uit: Humperdinck -

2. Zie bv. A. W. De Groot, *Inleiding tot de algemene taalwetenschap tevens inleiding tot de grammatica van het hedendaagse Nederlands*. Groningen 1962, blz. 2, 124 v. en vooral 289.

3. In *De taal van-binnen-uit; – Handelingen van de Kon. Comm. voor Toponymie en Dialectologie XXXIX* (1965), blz. 171-265, heb ik getracht deze formulering te verantwoorden en tevens willen aantonen dat ze enerzijds niet zo sterk van die van de Saussure hoeft te verschillen terwijl anderzijds het verplaatsen van de klemtoon niet onbelangrijk is.

Pumperdinck. Niet terwille van de zanger maar omdat de rijmformatie me interesseerde, schreef ik aan de weerman om te weten wat hij met die P-variantie op de naam van Humperdinck bedoelde. Ik vermeed daarbij zijn antwoord te beïnvloeden. Hij liet weten dat zijn uitdrukking uitsluitend speels geweest was, „zonder bijbedoelingen”. Dit laatste voegde hij er wel aan toe omdat hij meende dat ik een andere dan taalkundige belangstelling had. Maar zijn antwoord was tekenend. Waarom speelde Pien met de naam Humperdinck in de richting van de *p*, en niet bv. in die van de *r* of de *s*? Hij deed volledig, maar zonder het te weten, wat de taal van hem verwachtte.

Het materiaal dat zal onderzocht worden, bestaat uitsluitend uit woorden en vaste woordgroepen die op herhaling gebouwd zijn. Het verscheen in de *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* voor het jaar 1965⁴. Ik had het eerder terloops verzameld om een hoofdstuk uit mijn dissertatie te stofferen⁵. Slechts een paar dialectwoordenboeken werden systematisch geëxcerpeerd; het zal dus slechts een klein gedeelte zijn van wat voor het Nederlands zou kunnen verzameld worden, maar de collectie werd niet aangelegd met het oog op een of andere bewijsvoering. Het materiaal dat Bzdęga publiceerde na een systematische uitkammings van ongeveer alles wat er aan Duitse (dialect)woordenboeken bestaat, is uiteraard omvangrijker⁶. Het zal enkele keren met het onze vergeleken worden.

Het is wellicht nodig eerst liefst uitvoerig het materiaal dat zal besproken worden, te overlopen. Het werd als volgt gerangschikt:

A. Herhaling zonder variantie: reduplicaties. Een achttal types treffen we aan: vreemde woorden als *bébé*, *beriberi*, lalwoorden als *dada*, secundaire lalwoorden als *bobo*, klanknabootsingen als *wafwaf*, een enkele keer een vorm als *tureluren* (het werkwoord gaat niet terug op een vorm als *tureluur*), minder primitieve reduplicaties als *blauwblauw*, een paar onverklaarde dialectische (bij

4. Zie de vorige voetnoot. De aard van de *Handelingen* brengt mee dat het artikel het jaartal 1965 kan dragen hoewel het in 1966 kon worden voltooid. Dit materiaal kan, wegens zijn omvang, hier jammer genoeg niet afgedrukt worden. Voor wie de telling zou overdoen zij vermeld dat een achttal rijmformaties (blz. 216 en 219) om voor de hand liggende redenen buiten beschouwing werden gelaten.

5. *Moderne theorieën in verband met klankeexpressie*. Een kritische studie met een systematische bibliografie over de jaren 1900 tot 1960. Gent, Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde, 1965.

6. Andrzej Zdzisław Bzdęga, *Reduplizierete Wortbildung im Deutschen* (Reeks enz. in het Pools). Poznan 1965.

Gezelle) als *leu-leu* en de onechte reduplicaties als *vlugvlug*. Daarbij dan vormen met variatie-, uitbreidings- of ritmisch overgangselement : *bobon, bombommelen, mepperdemep*. Alles samen ongeveer 110 vormen.

B. Herhaling met variatie.

1. Het variatieëlement kan dan de klinkerwisseling zijn. Ze kan voorkomen in woorden, dan spreken we van ablaufformaties. We treffen ze ook aan in vaste woordgroepen : zo *kwips en zo kwaps, Iefje en Aafje*. In de meeste gevallen gebeurt deze wisseling door middel van de klinkers *i(e)* en *a(a)*. We noteerden de volgende types in de ablaufformaties : *kipkap, gribbelgrabbel, tiktak(ken), fikfakken, dikkedakken* en *kriebelkrabbelen* ; alles samen een honderdtal. Er zijn ook een dertigtal formaties die een andere dan *i/a*-wisseling vertonen : *keuvelkavelen, pietepouterig, pingpong, schietschuit, poespas* en een 15-tal vormen met tussen- of bijgevoegd element : *kiezelekas, wipperdewap, dodijnen*.

2. In de tweede plaats treffen we herhaling met variatie aan in vormen die we rijmformaties zullen noemen. Er zijn tweelettergrepige van het type *hapsnap, rompslomp*, soms met suffix of ritmisch overgangselement : *hotstotsen, heutemeteut, santekwant* ; alles samen circa 75. Er zijn meer vierlettergrepige, ongeveer 120 ; hiertoe behoren vormen als *hompeldompel, oezemoeze* en ook wat vreemde woorden als *boogie-woogie, charivari*, verder vormen met suffix, ritmisch overgangs- of variatieëlement bv. *tribbeldribbelen, holderdeholder, lanterfant* en vooral een groot aantal werkwoorden van het type *hakketakken, harrewarren, hinkepinken*. De zeslettergrepige formaties als *kanneke-manneke* zijn uiteraard zeldzaam. De rijmende woordgroepen zijn talrijker dan de ablaurende. Vele zijn duidelijk gemotiveerd : *gissen en missen, hoog en droog*, maar talrijk zijn ook de minder doorzichtige : *bakken en klakken, bach noch wach*, of zelfs de schijnbaar nonsensicale : *steen en been (klagen), (alles op) baren en snaren (zetten)*.

3. De allitererende formaties vertonen uiteraard meer afwisseling dan overeenkomst. Het aantal is theoretisch wel onbepikt. We hebben de verzamelde die ons enigszins expressief leken, in drie reeksen ondergebracht. a) De formaties die – ten minste op het eerste gezicht – een ongemotiveerd element bevatten : *labberlot, flikflooien, ginnegappen, lier(e)lauw*. b) De vormen die gemakkelijk kunnen gemotiveerd worden : *klinkklaar, bulderbast, beugelbier, grasgroen*. c) Enkele zeer duidelijk gemotiveerde uit de taal van Gezelle : *abelenbane, lindenlane*. In de formaties uit de eerste

reeks, en zelfs in die uit de tweede speelt vaak een klankeffect mee dat aan de ablaatformaties doet denken: *bullebak, giechelgaaien, mengelmoes, peutenpot*, soms in omgekeerde richting: *karkiet, warrewieken, zwabberdezwie*.

C. Tenslotte verzamelden we in een laatste groep enkele expressieve woorden die geen ablaut, rijm of alliteratie vertonen, maar hun typisch karakter eerder danken aan een klankgebruik dat soms opvalt door de oppositie der klanken, soms assonantie zou kunnen genoemd worden: *abeluinig, bombarie, habbekras* enz.

Al zijn de woorden uit groep C niet minder interessant voor een ontleding dan die uit de eerste groepen, toch houden we ons vandaag uitsluitend bezig met groep B. Hierbij zullen we dan onze aandacht hoofdzakelijk toespitsen op de ablaut- en de rijmformaties en op de allitererende vormen uit reeks a die een soort klinkerwisseling vertonen. Het feit dat de vorm daar het duidelijkst gekarakteriseerd is, maakt de vergelijking daar het gemakkelijkst.

Het is onze bedoeling aan te tonen I. dat in ablaut-, rijm- en sterk gekarakteriseerde allitererende formaties dezelfde betekenis- en woorden teruggevonden; II. dat er niet alleen in de ablaatformaties een vast klankschema voorkomt, – dat is bekend –, maar dat ook in de rijmformaties een zeer duidelijke voorkeur bestaat voor een bepaalde afwisseling van de klanken van het variatie-element, een afwisseling die bijna even wetmatig is als die van de ablaut.

I. DE BETEKENISVELDEN

Haast alle ablaut-, rijm- en allitererende formaties uit reeks a kunnen over een beperkt aantal betekenisvelden verdeeld worden. De aard van de formaties zal wel een eigen schakering aan de betekenis toevoegen, maar de betekenissen zelf zijn in grote trekken dezelfde. We noemen ze hier op en geven een paar voorbeelden uit elke groep.

A. *Geluid* wordt nagebootst door:

1. *bimbam, klikklak, pifpaf* enz.
2. *rombom, rantannen, tater-snater, roezemoezen* enz.
3. *giechelgaaien, ginnegappen, jujokken* enz.

B. *Beweging* wordt schilderend weergegeven door:

1. *hinkhanken, kiskassen, kriskras, stipstappen, zigzag, piekepokken* enz.
2. *hapsnap, hotstotsen, hinkpinken, slakkebakken* enz.
3. *fliefloteren, mingelmalen* enz.

C. Die beweging veronderstelt uiteraard een herhaling en die verloopt dan eerder hoekig en weinig elegant. In het licht van die beweging zien we dan een groot aantal werkwoorden en enkele anderssoortige woorden die *rondlopen* (om te drinken of niets te doen), *smullen*, *brassen*, *beuzelen*, *treuzelen*, *morsen*, *stoeien*, *twisten*, *kijven*, *slaan*, *kwellen*, *spottend lachen*, *verwaarlozen*, *drukte maken* enz. uitdrukken.

1. *dikkedakken*, *fikfakken*, *himpfamp*, *kiskassen*, *swinswanssen*, *triktrakken*, *tiptap*, *tjikkettjakken*, *wisjewasje*, *zipzappen*, *miesmezen* enz.
2. *haaiwaai*, *slampampen*, *vertreusmeuzen*, *lanterfantten*, *reiebedeie*, *verklakkebakken*, *kuitebuiten*, *ruilebuilen*, *senteventen*, *tierelieren*, *zollebollen*, *hoeigroei*, *hakketakken*, *gekkebekken*, *harrewarren*, *hossebossen*, *santekwante* enz.
3. *baarbijsteren*, *biesbouwen*, *flierefluiten*, *labberlotten*, *rinkelrooien*, *schipschooien*, *meesmuilen*, *raakrooien*, *warrewieken*, *verdiedeldantjen*, *fiefakkerietjes*, *verfomfaaien*, *kieskouwen*, *snipsnaarderijen*, *wierelewaaien* enz.

D. Daarbij sluiten woorden aan die verband houden met begrippen als *ijdele praat*, *wanorde*, *afval*, *rommel*, *verwarring*, *oneffenheid* enz.

1. *fiezelfazel*, *geklipklap*, *liflaffen*, *prietpraat*, *rimram*, *trimtram*, *viezevazen*, *wipper-wapper* (spelen), *keuvelkavelen*, *poespas*, *witje-watje*, *ditjes en datjes*, *Iefje en Aafje*, *klikken en klakken* enz.
2. *rombom*, *hazeprazen*, *heutepeuten*, *kissebissen*, *tjotekoten*, *treuteneuten*, *tuitebuiten*, *heutemeteuten*, *hoekssnoeks*, *roezemoes*, *heisterscheister*, *hobbeltobbel*, *huisteknuiste*, *schetterwetter*, *wister-zister*, *heisterkadeister*, *helleberdelle*, *holderdebolder*, *krinkelewinkelen*, (van) *harentaren*, *hutseklutten*, *hollebollig*, *heulbeul*, *krisbris*, *stulbul* enz.
3. *bombast*, *lierelauwen*, *mormeieren*, *roemronken*, *zwingelzwaaien* en de reeds genoemde *fiefakkerietjes* en *snipsnaarderijen*.

E. Enkele namen voor *eetwaren* – uiteraard geen hoofdschotels – of woorden die met eetwaren verband houden, sluiten hierbij aan. We verwijzen naar groep C.

1. *kipkap*, *liflaf*, *niknak(ske)*, waarbij we ook denken aan *knibbelknabbelen*, *beukens* en *bakens* en *poespas*.
2. *hokkeldemokkel*, *kokkebrokken* en *kreetbeet*.
3. desnoods een allitererend *smiksmul* dat ons doet denken aan *mengelmoes* uit reeks b.

F. Namen die *spelen (ter plaatse)* aanduiden of dingen die daarmee verband houden, zijn talrijk bij de ablaatformaties, maar nauwelijks vertegenwoordigd in de twee andere groepen.

1. *millemale, snipsnap, tiktak(ken), triktrak(ken), meulemalen, giegauw, pingpong, miezemauzen, kwinkkwank, wipwap, trinketranke* (dragen) en de hele reeks woorden voor keilen: *kiskassen, plisje-plasje* (gooien), *stipstappen, kiezelekas* of *kriegeldekraggel* (doen).
2. *picknick, rollebol(?)*, *herroerens meevoerens*.
3. *rijdekakokke, lanterluren*.

G. Vaak zijn deze woorden, wanneer ze niet uitsluitend klanknabootsend of bewegingschilderend zijn of niet op spelen betrekking hebben, *weinig gunstig*. Als ze voor *personen* gebruikt worden gebeurt die *niet in vleiende zin*.

1. *mikmak* en *rif(je)raf(je)* hebben op het gedrag, *zwickzwak* en *schietschuit* op de gestalte en *wietewuite* op de geest betrekking; verder is er *liplap* en *mofmaf*.
2. *hakkemak, schorr(i)emorrie, hottekrot, ossekrosse aksmekaks, konkelfonkel(en), sakkebakkelen, konkelemonkel, kantemanden*.
3. *bietebauw, boeba, bullebak, bullebijter, flierefluiter, labberlot, luilak, luilanke*.

H. Ablaut, rijm en alliteratie kunnen wel een *versterkend* karakter hebben:

1. *splinter-splanter*(nieuw), *tiptop* (in orde).
2. *uit-perduit*.
3. *spekspon(-)*, *spiksplinter(-)* en *spikspelder*(nieuw).

I. Een categorie apart is dan misschien de groep woorden die (*kleinere*) *dieren* aanduiden.

1. *pimpampoentje, miekemaaike, piepauw, tietouwke, wiewouw, wielewaal* (?), een woordwijziging, geen -creatie; trouwens ook wel klanknabootsend evenals *tjiftjaf* en *trimtrampje*.
2. *holderipolder* en *olopoli*(koorndief).
3. *biesbouw, flieflodder, karkiet, karekietekolleken, tierelantijntje, vievouder, wiewouter*.

Haast alle vormen die in ons materiaal onder de titels ablaatformaties, rijmformaties en in de eerste reeks allitererende forma-

ties voorkwamen, hebben we over deze enkele categorieën verdeeld. Overal speelt de vokaal mee. De tweede reeks allitererende formaties, die uitsluitend woorden bevat met gemotiveerde bestanddelen en waarin zeer vaak geen klinkeroppositie meespeelt, bevat heel wat woorden die niet over deze categorieën kunnen verspreid worden en anderzijds zou bij een verdeling van de woorden zelf, menige categorie open blijven. Bzdęga heeft bij de behandeling van de betekenisinhoud van zijn veel omvangrijker verzameling (die geen alliteraties bevat), de vormen over een veel groter aantal categorieën gespreid. Hij heeft niet minder dan 12 hoofdverdelingen met telkens 3 à 33 onderverdelingen. Maar hij deed deze verdeling vanuit een ander oogpunt en zijn materiaal bewijst eigenlijk hetzelfde. Betekenisvelden van dit soort kruisen immers elkaar en hij ging van andere snijpunten uit. Slechts een voorbeeld: de elfde categorie heeft bij hem betrekking op de mens. Deze telt 33 onderverdelingen. We geven ze hier enigszins vereenvoudigd en zullen haast altijd onmiddellijk een van onze categorieën herkennen: 1. getwist, 2. gepeupel, 3. gepraat, 4. geheimzinnig gepraat, 5. smoesjes, 6. complimenten, 7. gegoochel, 8. luiheid, lijntrekkerij, 9. treuzelen, 10. slenteren, 11. onzin, 12. lummelachtigheid, 13. gemelijkheid, 14. vrolijke drinkpartij, 15. goed humeur, 16. lichtzinnigheid, 17. bedronken, 18. hals over kop, 19. langzaam, 20. nalatigheid, 21. slordigheid, 22. plompheid, 23. drukte, 24. sjacheren, 25. bedrog, 26. mens die hinkt, 27. klein mismaakt mens, 28. lang mens, 29. gebrekkig en dom spreken, 30. grijpen, 31. flink eten, 32. liefkozen, 33. slokken.

Ons besluit is dan ook dat er een duidelijk verband bestaat tussen de vorm en de betekenis van de woorden die op herhaling-met-variantie zijn gebouwd. In alle vormen speelt de vokaal mee; bij ablaut door oppositie, bij rijm door overeenkomst, bij alliteratie (eerste reeks) door oppositie. Daar de herhaling overal opvallend is, horen al die vormen thuis op betekenisniveaus die in de appreciatie van de beschaafde spreker niet hoog gekwoteerd zijn. De reduplicaties, die enkel herhaling en geen variantie vertonen, staan nog lager. De alliteratievormen uit de tweede reeks waar – is het omwille van de duidelijke motivering alleen? – het herhalings-element minder bepalend lijkt, staan merkkelijk hoger. Als we *pappaf* (reduplicatie), *prietpraat* (ablautformatie), *roezemoezen* (rijmformatie), *ginnegappen* (allitererende formatie uit reeks a) en *hemelhoog* (allitererende formatie uit reeks b) met elkaar vergelijken, stellen we bij *pappaf* enkel herhaling, geen variantie vast; bij *hemelhoog* een duidelijke herhaling met een blijkbaar willekeurige variantie; bij de drie andere beleven we de herhaling met tel-

kens iets meer : in *prietpraat* een „constante” variatie in de ablaut, bij de groep waartoe *ginnegappen* behoort een variatie die aan ablaut doet denken ; bij *roezemoezen* kunnen we niet zo onmiddellijk zeggen wat. Is de indruk van de klank er zo sterk omdat de motivering minder duidelijk is ? Of omdat de herhaling er omvangrijker is dan in een alliteratie ? We zullen in punt II zien dat het variatieëlement van de rijmformaties duidelijk constante tendensen vertoont ; dit speelt wellicht mee.

II. CONSTANTEN IN DE VORM

Niet alleen in de betekenis van die primitieve woordgroepen, ook in de vorm zijn er inderdaad meer constanten dan we vermoeden. Uiteraard in het variatieëlement. De alliteratie laten we buiten beschouwing : reeks 2 en 3 omdat die te zeer op het niveau van de beschaafde taal staan om de tendensen er door telling te demonstreren ; reeks a omdat die onder de ablautformaties zou kunnen ondergebracht worden.

De tendens van de ablaut is bekend en werd al vaak gesignaleerd. In de ons bekende talen gaat de artikulatie er van gesloten naar open. Sommigen zien hierin een beweging die van spanning naar ontspanning gaat ; anderen spreken over een ritmisch beleefde herhaling, gaan uit van een schommelbeweging en noemen het een samengesteld gegeven met twee polen die naar elkaar verwijzen : nabij (i) en ver af (a) ⁷. Ik wil hier wel vermelden dat er in ons materiaal een dertigtal ablautformaties voorkomen met een andere wisseling dan die van de *i(e)* naar de *a(a)* : *keuvelkavelen*, *miezemauzen*, *miesmezen*, *piekepokken*, *schietschuit* enz. en dat daar haast altijd dezelfde artikulatiebeweging waar te nemen valt. Overal bevat ofwel het eerste lid een *i(e)*, ofwel het tweede een *a(a)*. Alleen *prottelprutteling* (een woord van Marnix) en *ijjyouwen* maken daarop een uitzondering. In dit laatste is de richting echter niet in strijd met die van de *i/a*-ablaut. Blijft het woord van Marnix, dat inderdaad een andere indruk maakt ⁸.

Op dit verschijnsel zullen we hier niet verder ingaan. Het is onze bedoeling aan te tonen dat ook bij de rijmformaties een bepaalde artikulatierichting zeer sterk overheerst.

7. Bibliografie in *Moderne theorieën...*, blz. 156 vv.

8. Ook bij de allitererende formaties uit de eerste reeks komen een paar woorden voor met een soort tegendraadse ablaut : *baarbijsteren*, *warrewieken*, *zwabberdezwie*, *labberlot*, *karkiet*. De meeste echter verlopen zoals we het zouden verwachten ; op de 68 vormen beginnen er 40 met *i(e)*, *eu* of *u* en bij de overige zijn er nog 6 met een *a(a)* in het tweede lid.

H. Marchand⁹ en enkelen vóór hem hebben reeds doen opmerken dat heel wat rijmformaties met een *b* beginnen¹⁰. In het omvangrijke materiaal van Bzdega, dat alfabetisch gerangschikt is, valt dit reeds op door het groot aantal bladzijden dat de *b* daar is toebedeeld. In ons materiaal beginnen 66 vormen op 194 met de laryngale fricatief, d.i. 34 percent. Even opvallend is er het hoge percent van de *b* in de anlaut van het tweede lid (48 vormen, d.i. bijna 25 %). Dus op het eerste gezicht een neiging om in een rijmformatie de oproep velaar te laten gebeuren en daar palataal op te antwoorden.

Om een overzicht te verkrijgen van die tendens, vergelijken we het materiaal met de bekende tabel waarin de medeklinkers gerangschikt staan volgens hun artikuleringsplaats¹¹. Elke reeks geven we een nummer :

- 1 : de bilabialen, nl. *b, p, w, m*
- 2 : de labiodentalen, nl. *v, f*
- 3 : de dentalen, nl. *d, t, z, s, n, r, l*
- 4 : de praepalatalen en palatalen, nl. *sj (charivari), tj (tjotekoten)* (andere komen niet voor)
- 5 : de velaren, nl. *k, g, ch*
- 6 : de laryngalen, nl. *h* en de *klinkers*, ook het *stembandoclusief*

Daarbij nemen we dan bij de consonantverbindingen het tweede bestanddeel, bv. van *kr* of *wr* alleen de *r*; de *w* rekenen we uitsluitend bij de palatalen. (Als we de som hadden gemaakt van de twee leden van deze verbindingen en die dan gedeeld door 2, bv. *kr* als $5 + 3 : 2 = 4$, en de *w* als een velare medeklinker hadden beschouwd, zou het totale resultaat praktisch identiek geweest zijn.)

Na een telling blijkt dat er op de 194 vormen slechts 15 een beweging van minder naar meer vertonen; dat 25 vormen een gelijk cijfer hebben en de andere 154 van meer naar minder verlopen: dus een duidelijke tendens van meer velaar naar meer palataal, of van achter naar vóór in de mond.

Tot de 15 uitzonderingen behoren 8 tweelettergrepige (*picknick, fontonten, frittite(le)n, lachachen, rikkikke(re)n, rinkinke(le)n, roekoeken, shrinkinkel*), 6 vierlettergrepige (*walkie-talkie, willensnillens, wi(e)ster-zi(e)ster, rikkekikken, tjotekoten, zwierelieren*).

9. Hans Marchand, *The categories and types of present-day English word-formation*. A synchronic-diachronic approach. Wiesbaden 1960, par. 8.3.6.

10. In het Engelse materiaal dat M. Müller in zijn Straatsburgse dissertatie publiceerde, zou dat één derde zijn, cf. H. Marchand, *ibid.* en voetnoot.

11. Zie C. P. F. Lecoutere - L. Grootaers, *Inleiding tot de taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlands*. Leuven, Groningen - Den Haag 1948⁹, blz. 108.

en één met overgangselement: *smikkerlik*. Die verdienen een bijzondere aandacht. Acht van de 15 uitzonderingen blijken geen eigenlijke samenstellingen te zijn: het tweede lid begint en eindigt met dezelfde medeklinker, nl. met de eindmedeklinker van het eerste lid: *lachbachen*, dus lach-chachen; men zou ze eerder verlengde vormen kunnen noemen. Naast *smikkerlik* komt in de verzameling ook *slikkermik* voor, dat zeker niet minder expressief aandoet. Van de zes overblijvende beginnen er vijf met een *w*, een medeklinker die ook als velaar kan beschouwd worden. Blijven nog *tjotekoten* en het Engelse *picknick*¹².

In 25 vormen draagt het eerste lid hetzelfde cijfer als het tweede. Welnu al die woorden bevatten zonder één uitzondering een dentaal in de anlaut van het eerste én in die van het tweede lid: *lipnippelen*, *rantannen*, *rikketikken* enz. Dit moeten we onthouden.

We onderzochten ook de 93 rijmende woordgroepen uit onze collectie. Niet minder dan 47 beginnen er met een *b*: *baaien en draaien*, *bach noch wach*, *van de bak op de tak* enz., méér dan de helft. In 17 is het cijfer van het eerste gelijk aan dat van het tweede lid: 15 ervan hebben twee dentale, 2 twee palatale medeklinkers in de anlaut van resp. eerste en tweede lid. Elf leken op het eerste gezicht niet met het verwachte schema overeen te stemmen: *bakken en klakken*, *bek en nek*, *boffen en stoffen*, *zich mooien en tooien*, *muimelen en duimelen*, *met pak en zak*, *peisteren en feisteren*, *plak en stak*, *sollen en hollen*, *waaien en draaien*, *Wijntje en Trijntje*. Deze twee laatste beginnen met een *w*, die ook velaar kan zijn; daarenboven bevat het tweede lid van deze twee zowel als het tweede lid van de acht eerste in de anlaut een dentaal. Dit moeten we weer onthouden. Indien we voorlopig deze tien vormen in beraad houden, dan blijft alleen de woordgroep *sollen of hollen* die bij A. De Jager¹³ voorkomt, maar daar tevens als *hollen en sollen* en als *rollen en sollen* vermeld staat. Bijna té wetmatig.

Dat deze tendens werkelijk tot de taalgewoonten behoort blijkt ook uit de plaats waar, bij woordcreaties, het niet gemotiveerde bestanddeel aan het gemotiveerde wordt toegevoegd. Bij *bakken* wordt *klakken* van achteren aangehecht, het minder duidelijke *steg* volgt op de *heg* (*heg en steg*), maar *weg* wordt door *eg* voorafgegaan (*eg noch weg*); dezelfde gewoonten die bij ablaufmaties *bakboord* door het nonsensicale *bikboord* en de stam van *praten* door het niet bestaande *priet* laten voorafgaan (*van bikboord naar*

12. H. Marchand nam *pick-nick* niet op in zijn verzameling. Bzdega deed het wel en J. de Vries noemt het in zijn *Etymologisch woordenboek* (Aula-boeken, nr. 6, Utrecht 1958) een rijmwoord van onbekende oorsprong.

13. *Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch*. Gouda 1875 en 1878, dl. II, kol. 501.

bakboord, prietpraat), maar op de stam van *hinken* en *wippen* telkens een ongemotiveerd bestanddeel met de *a*-vokaal laten volgen (*hinkbanken, wipwap*).

Uit dit alles blijkt duidelijk dat de taalgebruiker onbewust de neiging heeft om in tweeledige rijmformaties en rijmende woordgroepen op een eerder velaar beginnend eerste lid een eerder palataal beginnend tweede lid te laten volgen. In het Nederlands althans.

Vergelijken we even met het Duits. In de verzameling van Bzdęga komen 678 rijmformaties voor¹⁴. Niet minder dan 280, d.i. 41 %, beginnen met een *b*. Slechts 46 of circa 7 % vertonen een beweging van palataal naar velaar. Daarvan hebben er 22 een dentaal in de anlaut van het tweede lid (*Babbelabb, Bäckderäck, Bockstock, Buntjeruntje, Fallderallke, Feddernedder, feg(g)eneck-(l)en, Fickanicker, klinkerlinkink, Maukrau, Mickenick, Päckeläck, papperlapp, Pengelengeleng, Picknick, Pottentott, Puteluten(kram), Putenuten, Puttduten, Putjemanuttje, Schwänzelänz, schänzelenzen*). Blijven : *Brummbummel, Dickjick, kapiddewiddewitsch, Keckbeck, Mäukäuzchen, Mirkumquirkum, Muckdifuck, muckefuck, Pisewisewis, pidde(widde)witt, Pissakis, rapitekapite, rätzekätz, Rölleköll, rompschlompen, rom(p)schlomp, Rumpschlump, Ruppchlupp, ruggediguck, Runzelkunzel, Schlickkikick, Summbummel, Takamahak, tutehuten*; samen 24, nog geen 4 %. – Terloops willen we weer even doen opmerken dat in 75 vormen het eerste lid hetzelfde cijfer draagt als het tweede, meer dan 11 %; maar dat 69 van die vormen weer in het eerste én in het tweede lid dentaal anlauten, 6 bilabiaal.

We keren terug naar het Nederlandse materiaal en rangschikken er de klanken volgens hun frekwentie in de anlaut van het eerste en in die van het tweede lid.

14. Enkele vormen die Bzdęga bij de rijmformaties onderbracht, lieten we weg omdat ze niet aan alle eisen voldeden, o.m. *Alleballäl, Hongskonk*. – De *w* beschouwen we hier als een labiodentaal (kencijfer 2), de consonantverbindingen zoals *kr, pl* enz. worden aangeduid met het cijfer van het laatste element; de *sch* krijgt uiteraard het cijfer 4 i.p.v. 5 en de verbinding *schl* of *schn* wordt als een praepalataal en niet als een dentaal beschouwd omdat de *l* en de *n* in deze verbinding door de *sch*-klank worden gewijzigd.

	<i>1ste lid</i>	<i>2de lid</i>	<i>2de lid</i>	<i>1ste lid</i>
			(niet gedetailleerd)	
h	66	-	b	48
r (ongedekt)	28	-	t	24
k	13	7	m	22
kr	9	4	k	17
kw	2	2	p	15
kl	1	3	w	13
kn	1	1	d	12
s	6	2	l	10
sl	5	-	s	9
sch	4	1		20 (vgl. de onge-
schr	1	-		dekte <i>s</i> en de
sj	1	-	f	7
st	1	2	v	6
str.	1	-	n	6
sm	1	-	g	3
sn	-	4	z	1
t	12	24	ch	1
tr	8	-	o (oe)	-
tj	1	-	a	-
l	7	10	ie	-
o	8	-	ui	-
oe	2	-	r	-
w	3	12	h	-
wr	-	1		66
f	1	6		194
fr	1	1		194
g	1	1		
gr	1	2		
b	1	46		
br	-	2		
ie	1	-		
a	1	-		
n	1	6		
p	1	13		
pr	-	2		
ui	1	-		
v	1	5		
vr	-	1		
z	1	1		
zw	1	-		
m	-	22		
d	-	10		
dr	-	2		
ch	-	1		
	194	194		

(e, ij en j komen in onze verzameling in geen positie voor)

We mogen het tweede punt nu reeds besluiten met de vaststelling dat de klanken die het vaakst voorkomen in de anlaut van het eerste lid, niet voorkomen in die van het tweede (*b*, *r* en de *klinkers*) en dat drie van de vijf klanken die het vaakst de eerste positie innemen in het tweede lid, niet aangetroffen worden in de eerste positie van het eerste lid (*b*, *m* en *p*); we verwaarlozen dan de twee vreemde woorden: *boogie-woogie* en *picknick*.

Toch willen we de meest voorkomende klanken nog even anders rangschikken. We verwaarlozen daarbij dan de minst voorkomende drie *g*, *z* en *ch* en enkele konsonantverbindingen, de klinkers behandelen we in groep.

Komen voor in de anlaut:

<i>alleen in het eerste lid</i>	<i>met voorkeur voor het 1ste lid</i>	<i>met voorkeur voor het 2de lid</i>	<i>alleen in het tweede lid</i>
h (66) r (28) klinkers (13) ongedekte s (6) tr (8)	k (26 teg. 17) gedekte s (beh. sn; 14 teg. 5)	t (24 teg. 12) w (13 teg. 3) f (7 teg. 2) n (6 teg. 1) v (6 teg. 1)	b (48) (beh. boogie-woogie) m (22) d en dr (12) p en pr (15) (beh. picknick) sn (4)

Neutraal zouden we dan willen noemen: de *l* (7 in het eerste, 10 in het tweede lid).

Volgens de artikulatieplaats betekent dit:

alleen in de anlaut van het eerste lid komen voor: laryngalen en dentalen

met voorkeur voor het eerste: velaren en dentalen

met voorkeur voor het tweede: dentalen, labiodentalen en bilabialen

alleen in het tweede: bilabialen en dentalen.

Dus vóór in het woord klanken die achter in de mond, achter in het woord klanken die vóór in de mond gerealiseerd worden. De dentalen (midden in de mond) komen in alle afdelingen voor; de duidelijk neutrale klank is derhalve ook een dentaal nl. de *l*.

Het omvangrijke Duitse materiaal hebben we niet statistisch in deze laatste rangschikking ondergebracht, maar een vluchtige vergelijking van de posities wijst op dezelfde tendensen. Alleen dit: opvallend in onze rangschikking is de neiging van de *r*, die, ongedekt, een groot aantal keren in de anlaut van het eerste lid staat en alleen daar. Het Duitse materiaal komt dit bevestigen. De *r* staat daar 85 keer in eerste positie, slechts 10 keer in tweede (*Bäckderäck*, *Buntjeruntje*, *Dellterell*, *Drumrum(kraut)*, *Kucke-*

ruckerl, kuckuruck, Schackscherack, Stilzimarilzi, Tantarantel, Tollterollter), waar ze dan nog zeer vaak de indruk wekt een gedekte *r* te zijn.

Hiermee is de ontleding van het material nog niet uitgeput. Er werd nog geen aandacht geschonken aan de frekwentie van de klanken in de auslaut van het eerste resp. het tweede lid¹⁵, evenmin aan het ritme van die woorden, waarbij dan het overgangselement een belangrijke rol speelt: *heutemeteut*, *Zotje Petotje*. Maar nu reeds mogen we als bewezen beschouwen dat de herhaling met variatie uitgesproken klankeffectief is, d.w.z. dat er een verband bestaat tussen vorm en betekenis. In de tweede plaats is duidelijk geworden – en dit houdt verband met punt één – dat het variatieelement in de rijmformaties niet willekeurig (in geen geval conventioneel) is, dat de taalgebruiker in zijn taalgewoonten een aantal schema's heeft opgenomen waaraan hij zich, als hij effectief met de taal speelt, onbewust onderwerpt.

De kennis van die tendensen is nuttig. Voor de literaire ontleding uiteraard. Als *Gezelle* dicht:

„Deur hore en more moet ik
deur dikke en dinne gaan”

dan biedt onze statistische ontleding meer werkelijke verklaring voor die poëtische zin met zijn *b-m*-afwisseling in de woordgroep *hore en more* dan gelijk welk Middelnederlands woordenboek of Westvlaams idioticon in verband met *hore* zou kunnen verschaffen. Ook voor de taalkunde lijkt me de kennis van die tendensen belangrijk. Niet alleen om moeilijke etymologieën te helpen ophelderen of nonsensicale vormen te doen aanvaarden, maar ook om een juister inzicht te krijgen in de ware aard van de taal. Is, om de woordgroep (*tegen*) *heug en meug* te verklaren, een inzicht in de rijmtendensen met het geconstateerde percent van de *b* en de *m* in resp. eerste en tweede positie, op dit ogenblik niet belangrijker dan etymologische verkenningen, ook als die wetenschappelijk volledig in orde zijn! Een woord als *hutsepot* is zonder enige twijfel een gepast woord voor wat het noemt. Het is geen ablaut-, rijm- of allitererende formatie; maar nu treffen we er achteraf de variatie *b-p* in aan en een klinkerwisseling *u-o* die de richting van de *i/a*-ablaut volgt. Woorden als *bombarie*¹⁶,

15. Emiel Vandevelde noemde zijn verzameling nieuwe kinderversjes voor spel en voordracht *Huppeke Tuppeke* en niet bv. *Huppeke Puppeke*; was hij uitgegaan van *Hutseke* dan zou het wel geen *Tutteke* geworden zijn; bij *Hulleke* of *Humpeke* zijn er weer andere mogelijkheden.

16. Het Middelnederlandse woord *bombaerde* dat J. de Vries als uitgangspunt mogelijk acht, betekent „werktuig voor het slingeren van stenen”; van daar tot „getier, lawaai” is inderdaad een hele worp..., maar hij is mogelijk dank zij andere krachten.

haberdoedas, hakkepoffen, hapschaar (uit Fr. *happe-chair*, cf. Van Dale), *pieremachochel* enz. zijn nu op een of andere manier aan hun betekenis aangepast. Na wat we in de duidelijk gekarakteriseerde formaties constateerden, mogen we vermoeden dat ook de vorm van deze minder gekarakteriseerde woorden ooit wel een verklaring zal krijgen. Ten slotte zal de kennis van deze expressieve tendensen zelfs heel wat licht kunnen werpen op de expressieve woorden die maatschappelijk op het normale niveau staan.

Munt, Wissel en Bank bij de Oude Grieken

door

DR. RAYMOND BOGAERT

Het gezegde „ex oriente lux” is ook op de geschiedenis van het bankwezen toegepast geworden en volgens de meeste geleerden zijn de banken voor het eerst in Mesopotamie tot stand gekomen¹.

Een grondige studie van de Griekse banken heeft mij doen twijfelen aan deze theorie en een onderzoek van de juridische en economische documenten van het Tweestromenland heeft uitgewezen dat de oude culturen van Sumer, Akkad, Babylon, Assyrie enz. wel een grote verscheidenheid van bankoperaties kenden: deposito, lening, betaling door assignatie, transfereerbare schuldbrieven en dergelijke, in het leven geroepen door de ontwikkeling van de landbouw en de handel, beoefend door grootgrondbezitters en handelaars, tempels en koninklijke paleizen, maar die er zich nooit van deze agenten hebben losgemaakt om een autonome bankhandel te vormen. De bankverrichtingen zijn er steeds een secundaire activiteit gebleven van private, publieke en sacrale kapitalisten. Dit verklaart waarom de essentiële functie van een bank, het verstrekken van krediet dank zij fondsen die uit deposito's voortkomen, in Mesopotamie onbekend is gebleven².

Het is zeer moeilijk een bevredigende definitie van een depositobank te geven omdat het bankregime verschilt van land tot land, omdat de bankinstellingen zeer gevarieerd zijn en de bankverrichtingen zeer complex. Voor een historisch onderzoek moet de navorser, wil hij onduidelijkheid en contradicties vermijden, vooraf duidelijk uiteenzetten wat hij onder depositobank verstaat.

Men heeft vaak kapitalist en bankier met mekaar verward: een kapitalist werkt met eigen fondsen, een bankier met het geld van anderen. Dat leidt tot grote verschillen voor geldschietter en ontlenner op het economische, juridische en technische vlak³. De Mesopotamische handelaars en tempels zijn kapitalisten geweest, geen bankiers.

1. Zie de bibliographie bij R Bogaert, *Les Origines antiques de la banque de dépôt* (Leyde 1966) 41 n. 1, 2, 3.

2. Voor een overzicht der bankoperaties in Mesopotamië, zie Bogaert, *Origines* 43-129.

3. Zie daarover Bogaert, *ibidem* 30-31.

Men mag verder alleen van een bankier spreken wanneer het een beroepsactiviteit geldt. Iemand die occasioneel geld uitleent, ook al behoort dit toe aan derden, is nog geen bankier.

Een derde voorwaarde moet vervuld worden vooraleer men met een depositobank te doen heeft. De depositaris moet over de hem toevertrouwde fondsen kunnen beschikken naar eigen goeddunken en op eigen risico. Wanneer hij zich moet richten naar de directieven van zijn klanten is hij een mandataris, een makelaar, doch geen bankier.

Een bankier is bijgevolg iemand die beroepshalve deposito's in bewaring neemt en daarmee bankzaken verricht volgens eigen inzicht en op eigen risico ⁴.

Dat beroep is voor het eerst in de geschiedenis ontstaan in Griekenland tijdens de V^e eeuw v. Chr., en het heeft zich ontwikkeld uit het geldwisselen. De bank is dus posterieur aan de uitvinding van de munt.

Over plaats, datum en omstandigheden van de uitvinding van de munt bestaan tal van theorieën. De meest verspreide, die thans nog vele aanhangers kent, ziet in de munt een creatie van handelaars met het doel de handelsverrichtingen te vergemakkelijken ⁵. Een sacrale oorsprong is aan het geld toegekend geworden door E. Curtius en B. Laum ⁶. Sommige geleerden hebben dat gewoonweg ontkend ⁷, doch het kan niet geloofwaardig worden dat de cultus en de tempeleconomie een rol hebben gespeeld in de eerste periode van de monetaire geschiedenis ⁸.

De jongste hypothese, die van R. M. Cook, geadopteerd door Kraay en waarvoor ikzelf ook het meeste voel, stelt voorop dat de munt zou uitgevonden zijn om een groot aantal betalingen van gelijkwaardige bedragen, bv. de soldij van huurlingen, te verge-

4. Voor de moeilijkheden betreffende het definiëren van de bank, Bogaert, *ibidem* 26-30.

5. Zie bv. J. Babelon, *Numismatique antique* (Paris 1944) 22-23; Ch. Seltman, *Greek Coins* (London 1952²) 17-21; C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization* (New-York 1959) 56-60; K. Christ, *Die Griechen und das Geld*, *Saeculum* 15 (1964) 218.

6. E. Curtius, Ueber den religiösen Charakter der griechischen Münzen, *Monatsberichte Akad. Berlin* (1869) 465-481; B. Laum, *Heiliges Geld. Eine historische Untersuchung über den sakralen Ursprung des Geldes* (Tübingen 1924).

7. K. Regling, in F. van Schroetter, *Wörterbuch der Münzkunde* (Leipzig 1930) 428 s.v. Münzrecht en p. 486 s.v. Tempelmünzen.

8. Zie bv. F. Heichelheim, *An Ancient Economic History I* (Leiden 1958) 364-365, 479-480. De invloed van het ethisch-religieus denken en leven op het ontstaan en de ontwikkeling van de munt is door Ed. Will onderstreept geworden in verschillende publicaties: *De l'aspect éthique des origines grecques de la monnaie*, *Revue Historique* 212 (1954) 209-231; *Réflexions et hypothèses sur les origines du monnayage*, *Revue Numismatique* 5e série 17 (1955) 5-23; *Korinthiaka* (Paris 1955) 495-502. Zie ook L. Breglia, *Numismatica antica* (Milano 1964) 203.

makkelijken⁹. Wat in mijn ogen pleit ten gunste van deze theorie is het feit dat de koopkracht van de oudste electrum- en goudmunten: de Lydische electrumstaters, de goudstaters van Croesus, de electrumstaters van Cyzicus en de darieken, ongeveer dezelfde koopkracht hadden en, althans ten tijde van Xenophon, de maandelijksse soldij van een huurling uitmaakten¹⁰.

Over plaats en datum van de uitvinding wordt er thans minder geredetwist. Volgens de traditie is Lydie het land van oorsprong en er is geen enkele geldige reden om de eer van deze uitvinding aan een of andere Griekse stad van Ionie toe te kennen¹¹. De oudste munten zijn door E. S. G. Robinson gedateerd geworden 640-630 en deze data worden thans door de grote meerderheid der geleerden aanvaard¹².

Al hebben de Grieken dan niet de munt uitgevonden, zij zijn in elk geval de eersten geweest om het belang van dit nieuwe betaalmiddel voor de handel in te zien. Zij hebben het op grote schaal gebruikt en verspreid¹³.

De verbrokkeling van Hellas, te wijten aan het *polis*stelsel, heeft de ontwikkeling van de munt ten zeerste beïnvloed omdat het muntstelsel een trouwe weerspiegeling zou worden van de politieke verbrokkeling. Elke *polis* koos immers haar eigen standaard, haar eigen embleem. De munt werd symbool van onafhankelijkheid¹⁴.

Zeven verschillende muntvoeten waren in gebruik, 1136 Griekse steden en enkele honderden hellenistische vorsten hebben tijdens

9. R. M. Cook, *Speculations on the Origins of Coinage*, *Historia* 7 (1958) 257-262; C. M. Kraay, *Hoards, Small Change and the Origin of Coinage*, *Journal of Hellenic Studies* 84 (1964) 88-91.

10. R. Bogaert, *Encore le cours du statère de Cyzique*, *l'Antiquité Classique* 33 (1964) 127-128.

11. Zie o.a. G. M. A. Hanfmann, *Sardis und Lydien*, *Abhandl. Akad. Mainz* 1960, 6 (Wiesbaden 1960) 19 en n. 3; Christ, *Saeculum* 15 (1964) 216. Onder de voorstanders van de Griekse oorsprong van de munt moeten wij vermelden Ch. Seltman, *Greek Coins* 17-19.

12. E. S. G. Robinson, *The Coins of the Ephesian Artemision reconsidered*, *Journ. Hell. Stud.* 71 (1951) 156-157; —, *The Date of the Earliest Coins*, *Numismatic Chronicle* (1956) 1-8.

13. J.-Ph. Lévy, *Quelques remarques en matière d'histoire économique de l'Antiquité*, *Annales de l'Université de Paris* 29 (1959) 201; K. Christ, *Saeculum* 15 (1964) 214, 217-218.

14. Door een bekend decreet van 449 of 425/4 v.Chr. (de datum is zeer betwist) heeft Athene aan de leden van de bond van Delos verboden eigen zilvermunten te slaan. Voortaan moesten de bondgenoten alleen nog Atheense speciën gebruiken; voor de tekst zie B. D. Meritt, H. T. Wade-Gery, F. M. McGregor, *The Athenian Tribute Lists II* (Princeton 1949) D 14 *composite text* 1. 12-14. De staten die tegen de tirannie van Athene in opstand kwamen en zich wisten vrij te maken zoals bv. Thasos, Aenus, Abdera en Maroneia in 411 kozen onmiddellijk een ander muntstelsel: zie Seltman, *Greek Coins* 142.

de Oudheid eigen munten geslagen¹⁵. Zelden werden munten uit de circulatie getrokken en deze konden dus honderd en meer jaren in omloop zijn¹⁶. Sommige steden hebben in de loop van hun geschiedenis van muntsysteem veranderd¹⁷. De muntverwarring in de Griekse wereld was dus oneindig groter dan thans in de Verenigde Naties.

Tussen 560 en 480 heeft het gebruik van munten overal bij de Grieken het gebruik van gewogen metaal bij de handelsverrichtingen verdrongen¹⁸. Door de commerciële betrekkingen en de reizen kwamen de munten van de ene *polis* in de andere terecht en moesten daar kunnen uitgewisseld worden. Het is dus in deze periode dat het wisselaarsberoep moet zijn ontstaan. Het wordt inderdaad voor het eerst geattesteerd te Byzantium ca. 527 v. Chr.¹⁹.

De muntschatten geven ons een idee van de verscheidenheid van geldsoorten welke in een *polis* aanwezig waren; enkele voorbeelden: de beroemde schat van Tarente, begraven op het einde van de VIe eeuw v. Chr., telde 600 geldstukken afkomstig uit 30 verschillende *poleis*; de schat van Auriol, in de grond gestopt ca. 470-460, bestond uit een verzameling van archaische munten met allerlei typen, nabootsingen van de munten van Phoecea, Lampsacus, Clazomene, Lesbos enz.²⁰.

De munten die men in een site gevonden heeft tonen vaak dezelfde diversiteit. In Ilion bv. heeft men munten aangetroffen afkomstig uit 41 buitenlandse ateliers²¹. Een gelijkaardig verschijnsel heeft men op Thasos vastgesteld, terwijl munten van Thasos zelf in 130 verschillende steden en streken werden terug-

15. C. Bosch, Der Umfang der autonomen Münzprägung Kleinasien im Altertum, In *Memoriam Halil Edbem I* (Ankara 1947) 165-169. Zie ook de lijsten der vorsten bij B. V. Head, *Historia Nummorum* (Oxford 1911²) 895-907.

16. Een paar voorbeelden van demonetisering van munten zijn gekend voor Athene, nl. door Hippias (Pseudo-Aristoteles, *Oec.* II 1347 a 8), en door het in noot 14 vermelde Atheense muntdecreet waardoor het numerair van de bondgenoten buiten koers werd gesteld.

17. Bv. Cyrene en de Ptolemaeërs veranderden van systeem, Selinus, Acragas, Gela brachten veranderingen aan aan de nominale waarde van hun numerair: zie G. Le Rider, La Numismatique grecque comme source d'histoire économique, *Etudes archéologiques* (Paris 1963) 192.

18. F. M. Heichelheim, Die Ausbreitung der Münzgeldwirtschaft und der Wirtschaftsstil im archaischen Griechenland, *Schmollers Jahrbuch* 55 (1931) 42-46.

19. Pseudo-Arist. *Oec.* II 1346 b 24-26. De in deze tekst verhaalde gebeurtenissen hebben zich afgespeeld tussen de tirannie van Lygdamis te Naxos en die van Hippias te Athene.

20. Over deze schatten (S. P. Noe, *A Bibliography of Greek Coin Hoards* [New-York 1937²] n°s 1052 en 107) en hun interpretatie, zie de bibliographie in Heichelheim, *Econ. Hist.* II 165-166. Zie bv. ook de schat van Demanhur (Noe 322) e.a.

21. L. Robert, *Monnaies antiques en Troade* (Genève-Paris 1966) 94-114.

gevonden, tot in Afghanistan, Egypte en Sicilië²². Attische munten werden teruggevonden in gans het bekken van de Middellandse zee vanaf Spanje tot diep in Azië²³.

Deze verscheidenheid van betalingsmiddelen moet grote moeilijkheden hebben opgeleverd voor de internationale handel, althans tot aan Alexander en het invoeren van de alexanderdrachme in gans het rijk, waardoor voor het eerst, doch slechts voor korte tijd, een eenheidsmunt in de Griekse wereld circuleerde. In de klassieke periode werden de betalingsmoeilijkheden gedeeltelijk opgeheven daar de handelaars voor de internationale vereffeningen hoofdzakelijk slechts drie soorten numerair gebruikten: de gouden darieken, de electrumstaters van Cyzicus en een zilvermunt, de atheense tetradrachme²⁴.

De techniek van het wisselen was ingewikkeld. Veel munten, vooral de oudere, hadden geen legende. De wisselaar moest dus de emblemen kennen. Uiterst zelden is op de Griekse munten de nominale waarde aangeduid²⁵. Bovendien vertonen de meeste exemplaren kleine afwijkingen van het standaardgewicht, wat te wijten is aan de artisanale fabricagemethodes en de sleet²⁶. Er was geen tolerantie bepaald in de Griekse muntwetgeving, zodanig dat stukken wettelijk konden circuleren ook al waren ze bijna onherkenbaar²⁷. De herstampelingen en de contramerken mochten

22. Chr. Dunant-J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos II* = *Etudes thasiennes V* (Paris 1958) 214-222 en de kaarten p. 8 en 10.

23. Heichelheim, *Econ. Hist.* II 13-17.

24. Over de koersverhoudingen tussen deze drie munten zie R. Bogaert, *P. Ant. Class.* 32 (1963) 85-119, 33 (1964) 121-128, 34 (1965) 204-213. De verhoudingen die wij in deze studies hebben kunnen vastleggen werden betwist door J. P. Guépin, *P. Ant. Class.* 34 (1965) 199-203; wat de koers van de stater van Cyzicus ca 409/8 betreft, kwam W. E. Thompson, *The Value of the Kuzikene Stater*, *Num. Chron.* 1963 (verschenen 1965) 1-4, tot identieke conclusies als wijzelf.

25. Zie A. Suhle in von Schroetter, *Wörterbuch der Münzkunde* 740-741 s.v. Wertbezeichnung; cf. ook E. S. G. Robinson, *Some Problems of the Later Fifth Century Coinage of Athens*, *Amer. Num. Soc. Museum Notes* 9 (1960) 13.

26. Over de monetaire techniek in de Oudheid, zie E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines I* (Paris 1901) 832-966; O. Ravel, *Numismatique grecque. Falsification* (Marseille 1946) 19-22; E. Gabrici, *Tecnica e cronologia delle monete greche dal VII al V sec. a. Cr.* (Roma 1951) (voorzichtig te gebruiken; zie de recensie van P. Naster, *Rev. Belge de Num.* 98 [1952] 141-144); C. C. Vermeule, *Some Notes on Ancient Dies and Coining Methods* (London 1954); —, *Minting Greek and Roman Coins*, *Archaeology* 9 (1956/57) 100-107; Seltman, *Greek Coins* 21-24; P. Balog, *Notes on Ancient and Mediaeval Minting Techniques*, *Num. Chron.* (1955) 195-201; J. Hangard, *Monétaire en daarmee verwante metaforen* (Groningen 1963) 5-27 met bibliographie en terminologie; Breglia, *Numismatica antica* 28-46.

27. Over de sleet van de munten, zie bv. J. G. Droysen, *Kleine Schriften zur alten Geschichte* (Leipzig 1894) II 342-344; A. S. Hemmy, *The Weight Standards of Ancient Greece and Persia*, *Iraq* 5 (1938) 65 vv.; —, *A Summary of the Application of Statistical Methods to Determination of the Weight Standards of Roman Coins*, *Num. Chron.* (1942) 86-91. Hemmy heeft een methode bepaald om de

voor de wisselaar geen geheimen hebben²⁸. Hij moest op de hoogte zijn van de reglementen betreffende de munt, het wisselen en eventueel de handel in edele metalen; zij moesten weten welke devaluaties in het buitenland waren doorgevoerd geworden, welke monetaire unies er bestonden, welke de muntkoersen waren op de vreemde markten, welke de officiële of vrije prijzen waren van goud en zilver. Vergeten wij daarbij niet dat elk geldstuk drie verschillende waarden heeft welke de wisselaar moet kennen:

1. de metaalwaarde, in overeenstemming met de natuur, het gehalte en het gewicht van het metaal waaruit de munt vervaardigd is;
2. de nominale waarde, vastgesteld door de *polis* en omvattende de metaalwaarde plus de fabricagekosten, plus eventueel een belasting. Deze nominale waarde gold slechts binnen de grenzen van de *polis* en de gebieden welke zij had veroverd of waarmee zij een monetaire unie had gesloten;
3. de koerswaarde, dit wil zeggen de waarde welke aan de munt toegekend werd buiten de grenzen van het machtsgebied van de emitterende instantie. Het minimum is gegeven door de metaalwaarde, doch de koerswaarde kan dit minimum ver te boven gaan onder invloed van vraag en aanbod welke zelf geconditioneerd zijn door de handelsbetrekkingen van de *polis* die het geld heeft gemunt en door de vermaardheid van de munt.

Tenslotte moesten de wisselaars de goede munten van de vervalste kunnen onderscheiden, wat niet zo eenvoudig was omdat ook de volwaardige geldstukken kleine verschillen en imperfecties vertoonden te wijten aan de munttechniek van die tijd. De vals-

gemiddelde sleet van antieke munten te berekenen. Zie ook G. Le Rider, *Etudes archéologiques* 179 en n. 1. In Palestina was de tolerantie bepaald op 50 % voor de zilvestukken, doch dit gold niet voor goud en brons: E. Lambert, *Les Changeurs et la monnaie en Palestine du Ier au IIIe siècle de l'ère vulgaire d'après les textes talmudiques*, *Revue des Etudes juives* 52 (1906) 33.

28. Zekere staten die niet over eigen zilver beschikten hebben gewoonweg de munten van de *poleis* waarmee zij regelmatige handelsbetrekkingen onderhielden herstampeld, zonder hersmelten. Dit bespaarde metaal en kosten; zie daarover C. H. V. Sutherland, *Overstrikes and Hoards, The Movement of Greek Coinage down to 400 B.C.*, *Num. Chron.* (1942) 1-18; J. G. Milne, *Overstruck Cypriote Staters*, *Num. Chron.* (1945) 78-79; S. P. Noe, *Overstrikes in Magna Graecia*, *Am. Num. Soc. Museum Notes* 7 (1957) 13-42; zie ook Le Rider, *Etudes archéologiques* 189-190.

De contramerken gaven aan vreemde munten de rang van wettelijk betaalmiddel in een *polis*; zie H. Seyrig, *Monnaies contremarquées en Syrie*, *Syria* 35 (1958) 187-197 met bibliographie p. 187 n. 1; A. D. H. Bivar, *The Charman Huzuri Hoard: countermarked Greek Flans as the Prototypes of the Indian Punchmarked Coinage*, *Num. Chron.* (1954) 163-172; S. P. Noe, *Countermarked and overstruck Greek Coins at the American Numismatic Society*, *Am. Num. Soc. Museum Notes* 6 (1954) 85-93; Le Rider, *Etudes archéologiques* 184-185; L. Robert, *Monnaies en Troade* 57, (contramerken op bronzen munten).

munters behoorden soms tot het personeel van het muntatelier en hadden toegang tot de originele stempels²⁹. Het vervalsen bestond vooral in het in omloop brengen van geplateerde munten, doch, aangezien de staat zelf soms in tijden van nood dergelijke munten uitgaf, kon de wisselaar voor moeilijke problemen komen te staan³⁰. Reeds vroeg werd er geld vervalst, de uitdrukking *δόκιμα χρήματα*, betrouwbaar geld, welke het bestaan van vals geld laat vermoeden, komt reeds voor in een inscriptie uit de jaren 550-525³¹.

Er is geen enkel bewijs dat de Griekse wisselaars zich zouden hebben schuldig gemaakt aan snoeien, schaven of uitpikken der zwaarste exemplaren, wat geattesteerd is voor Rome, Byzantium en de Middeleeuwen³². Alle beschuldigingen die in de literatuur tegen de trapezieten (wisselaars-bankiers) geuit worden hebben betrekking op hun kredietverrichtingen, niet op het wisselen. Het gewicht van de voornaamste Griekse munten is praktisch constant gebleven tijdens de Oudheid, wat bewijst dat men niet op grote schaal het gewicht der zwaarste stukken heeft verminderd³³. Het feit dat praktisch in alle *poleis* het *διαφθείρειν τὸ νόμισμα* met de dood werd gestraft is zeker niet vreemd geweest aan deze eerbied welke de Grieken voor hun numerair hebben getoond³⁴.

Tijdens de Middeleeuwen speelden de wisselaars een grote rol in de handel van edele metalen. Dat schijnt niet het geval geweest

29. Over de antieke valse munten bestaat er geen recente samenvattende studie. Men is nog steeds aangewezen op Graf, Münzverfälschungen im Altertum, *Num. Zeitschr.* 35 (1903) 1 vv. Het probleem is uitstekend gesteld geworden door E. Schmalzriedt, Material und Methode, Systematisches zum Problem der falschen Münzen, *Studium Generale* 13 (1960) 299-312 (bibliographie p. 301 n. 4); zie ook Hangard, *Monétaire Metaforen* 10-12.

30. Over de geplateerde munten en de verschillende plateertechnieken, zie W. Campbell, *Greek and Roman Plated Coins* (New York 1933); L. Robert, *Études de numismatique grecque* (Paris 1951) 163-164 met bibliographie; Le Rider, *Études archéologiques* 185-186; over de uitgifte van geplateerde munten door de staat, zie St. Bolin, *State and Currency in the Roman Empire to 300 A.D.* (Stockholm 1958) 120 n. 1 en 173.

31. IG XII 9, 1273 l. 2-3 uit Eretria (Euboia); zie over deze tekst H. Volkmann, *Δόκιμα χρήματα*, *Hermes* 74 (1939) 99-102; voor de datering, zie L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford 1961) 84; cf. ook Christ, *Saeculum* 15 (1964) 223.

32. Voor Rome, zie Tertulianus, *De Poenitate* 6, en Schmalzriedt, *Studium Generale* 12 (1960) 309-310; voor Byzantium, zie G. Mickwitz, Die Organisationsformen zweier byzantinischer Gewerbe I, Die Bedeutung der Banken, *Byzantinische Zeitschr.* 36 (1936) 63; voor het Westen tijdens de Middeleeuwen, zie R. de Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges. Italian Merchant-Bankers, Lombards and Money-Changers. A study in the Origins of Banking* (Cambridge [Mass.] 1948) 183-184, 236.

33. Zie over de evolutie van het gewicht der voornaamste Griekse munten Bolin, *State and Currency* 38-42.

34. Demosth. 24, 212; IG XII 2, 1 l. 13-15; Syll³ 530. Over de betekenis van *διαφθείρειν τὸ νόμισμα* zie Schmalzriedt, *Studium Generale* 13 (1960) 309.

te zijn bij de Grieken. Slechts één tekst vermeldt de verkoop van een gouden halssnoer aan een trapeziet door een klant die in geldnood verkeerde³⁵. Hoe is dit verschil te verklaren? In Vlaanderen behoorde het muntrecht toe aan de graaf en de Munt was gevestigd te Gent. De inwoners van Brugge, Ieper, Kortrijk en elders die oud goud of zilver wilden verkopen aan de Munt moesten zich dus naar Gent begeven, wat tijd en geld kostte. Het was vaak voordeliger deze metalen, tegen een lagere prijs natuurlijk, van de hand te doen bij de lokale wisselaar. In Griekenland was de toestand anders want praktisch in elke *polis* bevond zich een muntatelier waar men zijn oud zilver kon verkopen tegen de vastgestelde prijs³⁶. De tussenkomst van de wisselaar was er dus niet nodig. Doch de Grieken hebben zelden goud gemunt en het is dan ook niet te verwonderen dat de enige tekst die handelt over de handel van edele metalen door trapezieten op goud betrekking heeft. Waarschijnlijk hadden de bankiers in deze tak dan nog af te rekenen met de concurrentie van de goudsmiden.

Het bepalen van de juiste waarde van een geldstuk vergde een lange ervaring van de wisselaar. Het gewicht werd natuurlijk gecontroleerd op het muntschaaltje³⁷. De meesters in het vak konden vaak reeds op het gezicht uitmaken of de munt echt of vals was³⁸. In twijfelachtige gevallen betastten en besnuffelden zij het stuk en lieten het op een steen weerklinken³⁹. Goud werd van in het IIe millennium in Mesopotamië door middel van de temperatuur gekeurd⁴⁰. Wanneer het metaal gloeiend gemaakt wordt, verraadt de kleurverandering de aanwezigheid van onedele elementen⁴¹. Deze methode was echter weinig praktisch en niet toepasselijk op munten omdat door de hitte de beeldenaar kon beschadigd worden. Zo zocht men een andere manier om goud en zilver te keuren en men ontdekte de toetssteen, voor de eerste maal vermeld door Theognis⁴². Het is een zwarte jaspis die in de Lydische stromen

35. Alciphron, *Epist.* I, 13; 4.

36. Zie de verkoop van zilveren schalen aan het muntatelier te Olbia (*Syll*³ 495 1.14-19).

37. Aeschylus, *Agam.* 439.

38. Euripides, *El.* 558-559; de pseudo-Plato, *De Virtute* 378 d-e; cf. ook de term ἀργυροσχόπος.

39. Arrianus, *Epict.* I 20, 8.

40. Deze methode is geattesteerd vanaf de XIVe eeuw v.Chr.; zie R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology VIII, Early Metallurgy; the Smith and his Tools; Gold, Silver and Lead, Zinc and Brass* (Leiden 1964) 169-170.

41. Theognis 499-500 en de commentaar van B. A. Van Groningen, *Theognis, Le premier livre édité avec un commentaire* (Amsterdam 1966) 200; zie ook *Isocr.* 1, 25. Over de techniek handelen E. R. Caley-J. F. C. Richards, *Theophrastus on Stones* (Columbus [Ohio] 1956) 150-151; Hangard, *Monétaire Metaforen* 61-62: met terminologie, en Forbes, *ibidem*.

42. Theognis 417, 450, 1105 en de commentaar van Van Groningen 165.

werd aangetroffen. Men trok met stalen van goud waarvan het juiste gehalte gekend was lijnen op de steen. Wanneer men nu het gehalte van een munt moest bepalen, trok men ermee een lijn op de toetssteen naast de andere en door vergelijking kon men dan ongeveer het gehalte schatten ⁴³.

De barbaren die Griekse munten in handen kregen gebruikten vaak radikaler toetsmethoden. Zij vreesden vooral met geplateerde munten te doen te hebben. Daarom maakten zij in de verdachte exemplaren een inkerving om te zien of er geen kern van onedel metaal onder de zilveren bovenlaag verborgen zat. Talrijke ingekerfde munten zijn bewaard ⁴⁴.

Het spreekt vanzelf dat de wisselaars goed moesten kunnen tellen. Voor het omwisselen van de te wisselen bedragen maakten zij gebruik van de abacus ⁴⁵, althans tot in de IIIe eeuw v. Chr., want later is dit toestel bij de Grieken in onbruik geraakt ⁴⁶.

Wat verdiende de wisselaar met al deze operaties? Voor de trapeziet is een vreemde munt een waar die hij koopt en verkoopt. Het verschil tussen de aankoop- en verkoopkoers van de munt maakte zijn winst uit en deze heet *καταλλαγή, ἐπικαταλλαγή* of *κόλλυβος* ⁴⁷. Dit verschil werd niet berekend op basis van een vast percentage zoals tijdens de Middeleeuwen, maar varieerde van munt tot munt, van periode tot periode en zelfs van trapeziet tot trapeziet. In Griekenland waren de koersen vrij en hingen vooral af van vraag en aanbod. Voor zover wij over bronnen beschikken constateren wij dat, voor het wisselen van zilver tegen zilver, het agio van de trapeziet schommelde tussen 5 en 6 % ⁴⁸; voor het wisselen van zilver tegen brons was de *κόλλυβος* hoger omdat de vraag naar zilver veel groter was dan de vraag naar bronzen munten die slechts een beperkt circulatiegebied hadden. In Egypte

43. Theophrastus, *De Lapidibus* 45. Over het gebruik van de toetssteen, zie L. E. Lord, *The Touchstone, Class. Journ.* 32 (1937) 428; Caley-Richards, *ibidem* 151-152; Hangard, *ibidem* 51-53 met terminologie; Forbes, *ibidem* 170-171; D. E. Eichholz, *Theophrastus, De Lapidibus* (Oxford 1965) 91, 117-118.

44. G. Donzelli, *Del παραχαράττειν τὸ νόμισμα, Siculorum Gymnasium* 11 (1958) 105; E. S. G. Robinson, *A Hoard of Archaic Greek Coins from Anatolia, Num. Chron.* (1961) 116-117; Hangard, *ibidem* 14; Le Rider, *Etudes archéologiques* 180.

45. Twee teksten vermelden het gebruik van de abacus door trapezieten: *Lysias fr.* 50 (Thalheim) en *Anthol. Palat.* IX, 435 impliciet; zie de commentaar van A. S. F. Gow, *Theocritus II* (Cambridge 1952) 538-540.

46. G. Wirth, *Der Kleine Pauly I* (Stuttgart 1964) 1 s.v. Abacus.

47. *Κόλλυβος* is in de betekenis van agio slechts in de hellenistische periode gebruikt geworden; zie over deze term M. N. Tod, *Epigraphical Notes on Greek Coinage, κόλλυβος, Num. Chron.* (1945) 108-116.

48. Zie *IG IV²* 103 1.36-41, 122-123, 125-126 met een agio van respectievelijk 5,95, 5,19 en 5,62 %; *IG XII 5*, 817 + E. Ziebarth, *Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland* (Hamburg 1929) Anhang II 87 p. 137 1.3-10: agio van 5 %.

bedroeg deze κόλλυβος gemiddeld 10 %⁴⁹; in Beotië is een agio van 25 % geattesteerd⁵⁰.

Dit hoge agio is naar onze mening te verklaren door de beperkte geldcirculatie, vooral in de klassieke periode. Vandaar, veel vraag naar munten met als gevolg hoge intresten, 10 tot 30 %, en ook hoge koersen. Wie over geld of veel gevraagde muntsoorten beschikte kon grote winsten maken. Munten speelden, relatief gezien, in de Oudheid een grotere rol dan onze huidige munten en bankbiljetten, omdat het scripturaal geld om zo te zeggen niet bestond. Er waren praktisch geen overschrijvingen en geen cheques. Alle betalingen moesten dus in speciën uitgevoerd worden. Edele metalen waren slechts in beperkte mate voorhanden en werden niet alleen tot munten doch ook tot gebruiksvoorwerpen en sieraden verwerkt. Er was dus een constante geldschaarste, in de hand gewerkt door het gebruik munten onproductief in koffers of in de grond te bewaren⁵¹.

Daar het wisselen gewoonlijk met het keuren van de munten gepaard ging, waarvoor de trapeziet eveneens moest vergoed worden, is het begrijpelijk dat de καταλλαγή hoog was. Dit agio was dan ook een ernstige belemmering voor de internationale handel daar de prijzen er door verhoogd werden⁵². Sommige poleis hebben dan ook de καταλλαγή verboden voor bepaalde veel gevraagde internationale munten. Zo heeft Olbia de aan- en verkoopkoers van de stater van Cyzicus gelijkgesteld in het begin van de IVe eeuw⁵³ en de Amphictionen van Delphi hebben hetzelfde gedaan voor de Attische tetradrachmen op het einde van de IIe eeuw v. Chr.⁵⁴.

Het wisselaarsberoep werd uitgeoefend door lieden van geringe afkomst: vrijgelatenen, metoiken en zelfs slaven. Het was een nieuw beroep waarvoor de burgers, die vooral voor landbouw en staatszaken respect hadden, een zeker wantrouwen koesterden. Men kon dit beroep slechts aanleren in dienst van een wisselaar, iets

49. F. M. Heichelheim, *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus* (Jena 1930) 20-28; Cl. Préaux, *l'Economie royale des Lagides* (Bruxelles 1939) 277.

50. IG VII 2426 l. 6, 15-17.

51. De wisselaars konden vaak niet aan de vraag naar vreemd of inheems geld voldoen zodat de klant zich tot verschillende trapezieten moest wenden (cf. Isocr. 17, 40; Demosth. 19, 114). Over het bewaren van geld in de bodem, zie H. Bolkestein, *Economic Life in Greece's Golden Age* (Leiden 1958) 130-131.

52. Op Delos werd een handelsverrichting, de aankoop van graan, belemmerd daar de handelaars een agio van 5 % eisten, daar waar de kopers gedacht hadden dat men hun munt *a pari* zou aanvaard hebben: zie IG XII 5, 817 + Ziebarth, *Beiträge Anhang II* 87 1.3-10.

53. Syll³ 218 l. 24-25.

54. Fouilles de Delphes III 2 139.

waarvoor een burger zich te goed achtte, en zo komt het dat ook later, toen de wisselaar bankier werd, toen zijn beroep ook door de staat als nuttig werd erkend, het aantal burgers onder de private bankiers uiterst beperkt is gebleven⁵⁵.

Deze eenvoudige wisselaars hebben voor de eerste maal in de geschiedenis een beroep uitgeoefend dat uitsluitend met geld te doen had. Zij waren geen kapitalisten. Zij zijn bankier geworden, niet omdat zij rijk waren, maar dank zij hun technische kennis inzake munten. Zij hebben beroepshalve deposito's in bewaring genomen en met een gedeelte daarvan voor eigen rekening gewerkt. Het is moeilijk te bepalen wanneer dat precies voor het eerst is gebeurd, doch de evolutie van wisselaar tot bankier was voltrokken bij het begin van de IVe eeuw. In een redevoering van Isocrates van ca. 393 v. Chr. vinden wij het eerste bewijs dat aantoonde dat de wisselaar een handelaar in kapitalen is geworden.

Een jonge vooraanstaande Griek uit Bosporos had te Athene een belangrijk deposito, ter waarde van 6 talenten, toevertrouwd aan de trapeziet Pasion. Toen bij een kapitaalsbelasting deze jonge man aangesteld werd als *ἐπιτοραπεύς* verklaarde hij aan zijn collega's dat de sommen belegd door Pasion voortkwamen uit zijn deposito en dus niet taxeerbaar waren ten laste van de bankier. Deze tekst bewijst dus dat de trapeziet met de expliciete of stilzwijgende toestemming van zijn klanten het geld van de deposito's verder uitleende⁵⁶.

Wij weten ook dat 11 talenten van de deposito's aan Pasion toevertrouwd op hypotheken waren belegd⁵⁷ en de redenaar Demosthenes zegt dat de inkomsten van een bank zeer onzeker zijn omdat zij werkt met het geld van anderen⁵⁸. Dit impliceert natuurlijk dat de bankier die fondsen naar eigen goedgevoelen belegt en niet als mandataris, want dan zou hij geen risico lopen.

Uit Mesopotamië is geen enkele tekst aan het licht gekomen die duidelijk het bestaan meldt van een beroep dat erin bestaat à deposito ontvangen fondsen verder uit te lenen. Volgens de

55. Velen hebben nochtans het burgerrecht verworven door hun verdiensten jegens de *polis* zoals de bekende bankiers Pasion, Phormion, Epigenes en Conon te Athene.

De bladzijden die wij gewijd hebben aan de munt en het wisselen zijn een Nederlandse bewerking van passages uit ons boek *Banques et Banquiers dans les Cités grecques* dat in april 1968 te Leiden bij A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij verschijnt. De geïnteresseerde lezer zal in dit werk meer bijzonderheden en bibliografie vinden over alle punten die wij hier hebben aangeraakt. De volgende bladzijden zijn ontleend aan onze studie, *Origines* 137-140.

56. Isocr. 17, 4, 12, 40-41.

57. Demosth. 36, 5-6.

58. Demosth. 36, 11.

huidige stand van onze kennis zijn de Griekse wisselaars dus de eerste ware bankiers geweest.

Vermits de evolutie van wisselaar tot wisselaar-bankier voltrokken was bij het begin van de IVe eeuw v. Chr., moet zij in de loop van de V^e eeuw begonnen zijn. Op welke manier echter de wisselaar zich tot bankier heeft opgewerkt, kunnen wij niet rechtstreeks uit de bronnen opmaken, doch dat moet ongeveer op de volgende wijze zijn gebeurd.

Het was de gewoonte bij de Grieken belangrijke rekeningen te vereffenen bij de wisselaar. Wie een storting moest doen gaf het geld aan de trapeziet en verzocht dan de gerechtigde zich met hem naar de bank te begeven. In bijzijn van de twee partijen betaalde de trapeziet dan de som uit aan de crediteur⁵⁹. Deze omslachtige betalingspraktijk bood aan beide partijen voordelen: voor de betaler speelde de bankier de rol van getuige en de aantekeningen in het bankboek attesteerden eveneens de verrichte handeling (een kwijtschrift was in die tijd nog niet gebruikelijk), de ontvanger had zekerheid goede munt te krijgen, want de vrees met slecht geld betaald te worden was zeer verspreid in de Oudheid. Deze eerste etape is dus deze van het deposito met bijzondere affectatie.

Een tweede stap wordt gedaan wanneer de klant aan zijn wisselaar een som toevertrouwt voor verschillende nog nader te bepalen betalingen. Hij moet vlug hebben gemerkt, naarmate het vertrouwen in de wisselaar steeg, dat het praktischer was bij een trapeziet een provisie neer te leggen, in plaats van voor elke betaling eerst het geld naar de bank te dragen. Alhoewel in de IVe eeuw voor elke operatie de twee partijen op de bank aanwezig of vertegenwoordigd moesten zijn, want men had geen vertrouwen in geschreven aanwijzingen, zoals dat trouwens ook in de Middeleeuwen het geval was, bood dit provisiestelsel het voordeel dat de klant bevrijd was van de zorg voor het bewaren van zijn geld. Dat was vooral praktisch voor de handelaars die vaak lange tijd op reis waren, en dezen vormden precies de meerderheid van de klanten van de bank⁶⁰. Dit tweede stadium is dit van de depositorekening. Hier moeten wij aan toevoegen dat de wisselaar aangewezen was om geld te bewaren, daar hij wegens zijn beroep daartoe speciaal geoutilleerd was. Hij moest immers steeds een belangrijke reserve goud- en zilvermunten in zijn bereik hebben om zijn wisselaarsbedrijf te kunnen uitoefenen en dat vergde brand- en inbraakvrije bergruimte, koffers en kelders, welke eveneens voor het bewaren van deposito's konden dienen. Doch dit volstond natuurlijk niet

59. Demosth. 47, 49, 51, 62, 64; Hyperides, *C. Athen.* 4.

60. Demosth. 52, 3.

om deposito's aan te trekken. De depositeur moest niet alleen de voldoende zekerheid hebben dat zijn geld veilig was, maar ook dat hij het zou terugkrijgen. De trapeziet zelf moest dus vertrouwen inboezemen. Een tekst van Isokrates is in dit opzicht kapitaal. Hij zegt van de trapezieten: „Zij hebben de reputatie eerlijk te zijn wegens hun beroep”⁶¹. Hun krediet was dus niet gefundeerd op hun rijkdom noch op hun persoonlijke kwaliteiten, maar op hun beroep. Zij waren specialisten inzake geld en edele metalen. Men moest zich op hun oordeel verlaten betreffende de waarde van een vreemde munt, het gehalte van een gouden objekt, vermits zij alleen terzake bevoegd waren en dit vertrouwen heeft zich overgeplant op de andere operaties waarmee zij zich gelast hebben.

Tot nog toe is de wisselaar depositaris geworden, doch nog geen bankier. De evolutie voltrekt zich in een derde stadium. Een trapeziet die de kas bijhield van verschillende depositeurs moet opgemerkt hebben dat een belangrijk deel van de deposito's onaangevoerd in zijn koffers bleef. De deposanten vroegen praktisch nooit op hetzelfde ogenblik hun ganse tegoed op. De uitbetalingen werden gecompenseerd door nieuwe deposito's. Een moderne auteur heeft eens gezegd: „Zichtdeposito's vormen een liquide massa waarvan de oppervlakte beweeglijk blijft, maar die meer en meer stabiel wordt naar de diepte toe”⁶². Het is uit die stabiele massa dat de bankier zijn voordeel kan halen.

Dus toen op een mooie dag in een Griekse handelsstad, vb. Athene of Korinthe, bij een wisselaar een voldoende massa deposito's zich had opgestapeld, moet deze op verzoek van een klant een lening op korte termijn geriskeerd hebben uit de deposito's. Het succes van deze operatie heeft er andere in het leven geroepen en zo moet de depositobank geboren zijn. Toen de trapeziet nu zag welk voordeel hij uit de deposito's kon halen, veranderde hij van werkwijze. Hij die vroeger deposito's in bewaring nam om een dienst te bewijzen aan de klanten van zijn wisselkantoor, of tegen een commissieloon, tracht nu zoveel mogelijk fondsen te lokken. Hij werft banklopers aan⁶³ en maakt reclame⁶⁴.

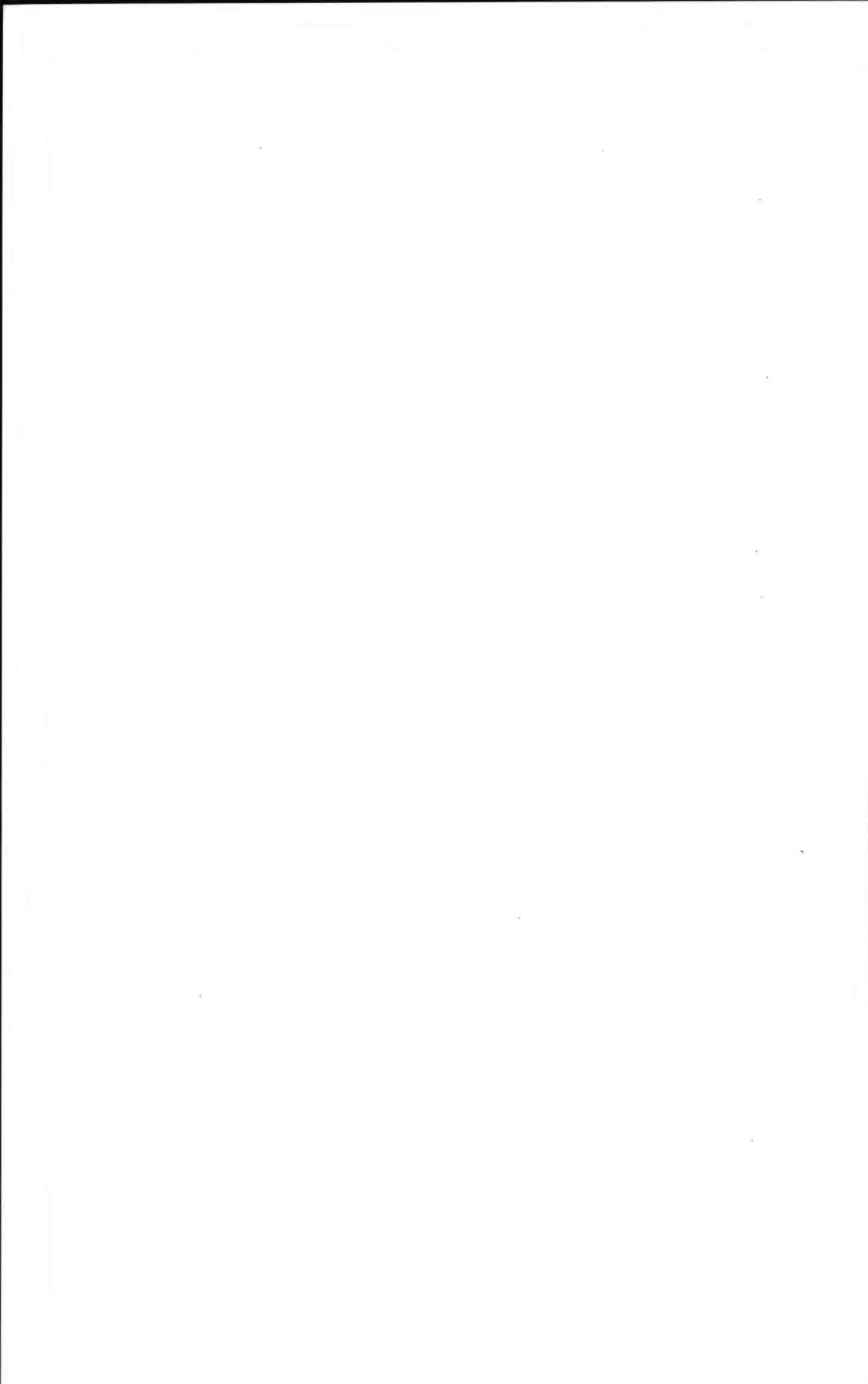
Deze evolutie moet geplaats worden in de V^e eeuw. In de IVe eeuw vindt men bankiers in vele handelssteden van Griekenland.

61. Isocr. 17, 2.

62. G. Piron, *Le Crédit* = G. Piron-M. Byé, *Les Cadres de la vie économique* IV (Paris 1943) 62 en n. 1.

63. Bv. Pythodoros de Pheniciër en Pythodoros de winkelier, beide in dienst bij Pasion (Isocr. 17, 4 en 33).

64. Zie de tekst van het uithangbord van de trapeziet Caïcus in *Anthol. Pal.* IX 435, epigram toegeschreven aan Theocritus, cf. ook *supra* n. 45.

In hoever bevestigt de officialiteit van Antwerpen de besluiten getrokken uit die van Mechelen?

door

JOZEF DE BROUWER

INLEIDING

De officialiteit van Antwerpen streefde in haar bestraffing *hetzelfde doel* na als die van Mechelen-Brabant, namelijk de wets-overtreder tot een betere gesteltenis brengen, de ergernis wegnemen, een afschrikking of waarschuwing wezen voor de anderen, en dit niet het minst door de vernedering.

Wij willen nagaan of ook hier in de bestraffing een *evolutie* wordt vastgesteld, waartoe o.m. hebben bijgedragen de praktische onuitvoerbaarheid van sommige kerkelijke voorschriften, als bv. deze betreffende de zondagsrust (naast de zondagen waren er 44 feestdagen), die door haar overdreven wetmatigheid niet kon worden nageleefd, evenmin als de vastenwet; voeg daarbij de gewijzigde tijdsgeest.

Van meer gestrengheid gedurende de 17e eeuw, evolueerde de toepassing van de bestraffing naar meer mildheid gedurende de 18 eeuw. Dit o.m. tegenover de ketters, die hun overtuiging mochten behouden, evenwel niet propageren. Het optreden tegenover wetsovertreders werd dikwijls vele jaren verdaagd en werd uitzonderlijk tegenover de overtredingen van het geloofsleven. Blijft de Kerk zich verzetten tegen de verzwakking van de zedelijke normen, toch wordt een mildere houding tegenover het niet-nakomen van de huwelijksbelofte (uitstel voor 13 maanden) en zelfs een minder strenge bestraffing tegenover huwelijksontrouw aangenomen. Het bordeel blijkt trouwens te Antwerpen reeds vanaf het begin van de 17e te ressorteren onder de bevoegdheid van de burgerlijke rechtspraak, die het op een compromis gooide.

De werking van de officialiteit van Antwerpen is identiek aan die van de officialiteit van Mechelen. Zij wordt geleid door een *officiaal*, bijgestaan door een *promotor justitiae* (= openbaar ministerie), die optreedt als actor of eiser. Men kent er naast de *griffier* ook de *procurator* of zaakgelastigde. Natuurlijk ontbreken

ook de *appariteurs* niet, die zowel de daging overmaken als de overtreders aanbrengen. Een belangrijke rol wordt in de officialiteit van Antwerpen gespeeld door de *sigillifer of zegelaar*, die omzeggens onbekend is in de officialiteit van Mechelen. Uit een afschrift van 11 april 1608 blijkt dat het ambt van zegelaar werd ingesteld om de macht van de promotor in te dijen, en dat hij tot taak had de naam van de overtreder en de aard van de overtreding in een register aan te tekenen¹. In feite zien we de zegelaar optreden als de persoon aan wie het bewijs diende overgemaakt, waaruit bleek dat de kerkelijke straf werd nagekomen.

BRONNEN :

1. *Aartsbisschoppelijk archief te Mechelen* (in 1966 overgebracht naar Antwerpen) :
Zes registers „libri sententiarum”, voor de periode 1650-1754 (nrs. A65, A66, A67, A68, A69, A71, A72^b) (A).
Een bundeltje met enkele uitspraken, evenals doos nr. 11 (A.B.).
Dozen nrs. 11, 12 en 13 (M.).
2. *Algemeen Rijksarchief te Brussel* (B.) :
Fonds : Oostenrijkse Privé Raad, nr. 89A (bevat uittreksels van vonnissen, waarbij tussen 1614 en 1713 in een zestigtal gevallen de verbanning werd uitgesproken of ermee bedreigd).
3. *Stadsarchief te Antwerpen* (S.) :
Kerkelijk fonds : nrs. 96, 97 en 107.
4. *Rijksarchief te Antwerpen* (R.A.) :
Fonds bisdom Antwerpen, nr. 30.
5. *Archief van de katedraal te Antwerpen* (K.) :
Bezit ongeveer een halve m⁸ ongeklasseerd archief van de Antwerpse officialiteit, met 482 onderzoeken, w.o. een tachtigtal veroordelingen (ruim 300 behoren tot de periode na 1754).
Tien bundels (waarvan de acht eerste de stukken bevatten uit de dozen nrs. 11, 12 en 13 Mechelen, aangevuld met een dertigtal processen voorheen elders geborgen. Vooral bundel 10 bevat rekeningen van de zegelaar, waarvan deze van 1573 en 1574 belangrijk zijn. (A.b.).

Beoordeling van de bronnen :

Een aaneengesloten reeks van uitspraken (1650-1754) biedt wel voordelen om de evolutie na te gaan, maar in de meeste gevallen ontbreekt de reden waarom de veroordeling werd uitgesproken. Men beperkt zich tot „propter excessus”. De gegevens vóór 1650 zijn zeer schaars.

Bewerking :

De gegevens werden geklasseerd in vier reeksen, namelijk 1. de overtreding van de kuisheids- en huwelijkswetgeving, 2. de overtreding van de wetten omtrent het geloofsleven, 3. de moeilijkheden bij de geestelijkheid, en ten slotte allerhande thema's. Hierna volgt de beoordeling.

1. Ab. Archief M., officialiteit Antwerpen, nr. 3 d.

A. DE GEGEVENS UIT DE OFFICIALITEIT VAN ANTWERPEN

I. DE OVERTREDING VAN DE KUISHEIDS- EN HUWELIJKSWETGEVING

Zowel de „fornicatio simplex” of defloratie, het niet-nakomen van de huwelijksbelofte, het betwist vaderschap, het verhinderd, het feitelijk en het ongeldig huwelijk, als de impotentie, de moeilijkheden in het huwelijksleven, overspel, konkubinaat en bloedschennis, naast de echtscheiding en het bordeel, werden door de kerkelijke wetgeving geregeld en beoordeeld.

1. *Fornicatio simplex of defloratie*

Zowel in haar wetgeving als herhaaldelijk op de dekanale vergaderingen (1616, 1620, 1631) trad de Kerk op tegen de overtreding van de kuisheidsmoraal, vooral tegen de voor-huwelijks-defloratie, met of zonder huwelijksbelofte.

Gedurende de periode 1650-1754 komen ruim 250 veroordelingen voor wegens defloratie, waarbij het vaderschap niet wordt betwist, en waar tevens geen huwelijksbelofte blijkt aanwezig te zijn.

Begrijpelijk was de defloratie, meestal nog door wat anders gevolgd. Vandaar dat er naast de dot voor defloratie, tevens veelal sprake is van kinderbedskosten en alimentatiegeld.

Zowel voor de dot, die geldt als „eerherstel”, „pro erepta virginitatis” of „pro reparatione honoris”, als voor het alimentatiegeld, werd rekening gehouden met de sociale toestand van de verantwoordelijke. Diensvolgens werd over het algemeen een inboedel of staat van goed gevorderd en inmiddels wordt slechts een voorlopige som bepaald. Vaak wordt een in eens te betalen som vastgesteld; in enkele gevallen wordt een jaarlijks pensioen toegewezen.

Gezien het patrimonium van de veronderstelde vader van belang is, in de dot, die achteraf zelfs nog kan verhoogd worden, zeer verscheiden. Komt Petrus Bogaerts er met 60 gulden vanaf (A. 7.2.1650), Melchior de Villegas moet er 800 betalen (A. 15.12.1651). Petrus Schoenmaeckers moet er slechts 30 betalen, „te verhogen bij meer welstand” (A. 23.3.1657), terwijl markies de la Verne jaarlijks 200 gulden moet betalen (A. 11.3.1701), enz.

Evenmin bestond voor de *kinderbedskosten* een vooraf vastgestelde som. In de opgelegde som zijn begrepen de lonen van de

vroedvrouw en van de „vrouwenwaester” (A. 21.3.1732). Dit loon, in zover de som wordt aangegeven, bedroeg in 55 % van de gevallen 18 gulden, en in ongeveer 15 % 20 gulden. Het hoogste bedrag werd betaald door M. de Villegas, namelijk 50 gulden, en het laagste door Joannes van der Linden, die er met 10 gulden vanaf kwam (A. 24.4.1668).

Het *alimentatiegeld* of de onderhoudskosten vielen eveneens ten laste van de natuurlijke vader. Ook deze vergoeding was zeer verschillend, al stelt men vast dat het jaarlijks bedrag, in zover de som wordt aangegeven, voor ruim 50 % van de gevallen 36 gulden bedraagt en voor ongeveer 20 % 30 gulden. Dit alimentatiegeld moet door de vader, gebeurlijk door de ouders of de erfgenamen, worden betaald tot wanneer hij aan de moeder haar kind ontnemt, om bij zich te houden of elders uit te besteden. Sommige gegevens wijzen er op dat dit kon gebeuren rond de leeftijd van 6 jaar, al tonen andere uitspraken dat dit ook vroeger kon geschieden. Werde het kind aan de moeder ontnomen, toch blijkt de band tussen moeder en kind niet volledig verbroken. Aldus wordt Petrus Vermeulen, die het kind van Ursula Bestermans bij zich aan huis opvoedt, verplicht dit kind wekelijks bij de moeder te sturen of door iemand te laten afhalen en terugbrengen, tot wanneer het alleen de weg kan afleggen (A. 2.3.1671).

Buiten de dot, de kinderbedskosten, het alimentatiegeld en de proceskosten, werden sommige schuldigen tot een *boete* of andere *kerkelijke straffen* veroordeeld. De boete was zeer verscheiden en varieerde tussen 60 en 6 gulden. De kerkelijke straffen bestonden ofwel uit een bedevaart (naar O.-L.-Vrouw te Scherpenheuvel, naar O.-L.-Vrouw in Sint-Willebrord, naar O.-L.-Vrouw te Duffel), met al of niet biechten, kommuniseren of (en) mishoren, ofwel (en) een vasten gedurende één dag (A. 12.7.1652) of gedurende een gans jaar op iedere vrijdag (A. 29.3.1658).

2. *Huwelijksbelofte*

Bij de betwisting omtrent het al dan niet bestaan van een huwelijksbelofte leidde dit tot erkenning of werd deze als niet-bestaande beschouwd. Werde de huwelijksbelofte erkend, dan mocht de verbrekende partij met geen ander het huwelijk aangaan. In de laatste helft van de 18e eeuw werd dit verbod slechts voor een bepaalde periode, namelijk 13 maand, opgelegd. Werde de huwelijksbelofte als niet-bestaande beschouwd, dan kregen beide de vrijheid om met een andere partij te huwen, terwijl de zich verongelijkt voelende partij het „eeuwigdurend stilzwijgen” (perpe-

tuum silentium) werd opgelegd. Soms werd de huwelijksbelofte met wederzijdse toestemming ontbonden.

In deze officialiteit bleven ruim 400 uitspraken, w.o. een zeker aantal in verband met betwist vaderschap, bewaard, naast 170 onderzoeken en verzoeken. Dit onderzoek of „aensprake ende conclusie” van de aanlegster tegen de gedaagde, kende een stereotiep verloop. Veelal volgt eerst een vaststelling van de identiteit en de plaats van verblijf van de aanlegster; daarop volgt de verklaring van kennismaking, gevolgd van aanspreking „bij forme van vrijagie”, waarna een verzoek door de gedaagde „tot vleesche-lijke conversatien”. In de regel wordt dit eerste verzoek afgewezen, maar achteraf volgde een nieuw verzoek, nu door huwelijksbelofte ondersteund, ... en ten slotte is zij „door kranckhijid der natuers gesuccombeert”, heeft hij haar „bekent ende gedefloreert”. Aldra werd een kind verwacht!

Het logisch gevolg is een proces, zowel om de trouwbelofte als om het vaderschap; beide worden erkend of afgewezen. De uitspraak van de officialiteit leidde ofwel tot de verplichting de huwelijksbelofte na te komen, binnen een bepaalde tijd, onder verbod met iemand anders te trouwen (opgelegd in 140 gevallen aan de jongen en in 51 aan het meisje); ofwel tot de ontheffing van de huwelijksbelofte, hetzij met wederzijdse toestemming, hetzij wegens een gefundeerd bezwaar, hetzij wegens afwijzing onder eed (84 door de jongen, w.o. 60 waarbij het tevens gaat om betwist vaderschap, en 5 door het meisje), hetzij bij beslissing van het geestelijk hof, veelal onder bestraffing met een dot; ofwel kennen wij slechts de verzoeken om tot nakoming van de huwelijksbelofte te verplichten of de ontheffing te bekomen.

In 88,6 % van de gevallen gaat de eis van het nakomen van de trouwbelofte uit van het meisje, en in 61 gevallen of 12 % wordt de eis gesteld door de jongen. In deze laatste gevallen is er nooit sprake van kinderbedskosten of alimentatiegeld!

De enkele boeten die werden opgelegd betreffen zowel de defloratie als het verbreken van de huwelijksbelofte.

3. *Betwist vaderschap*

Zowel waar het gaat over de defloratie als over de huwelijksbelofte kwam het betwist vaderschap reeds aan bod. Maar in beide werd de nadruk gelegd op iets anders dan op het betwist vaderschap. De Antwerpse officialiteit bewaart 256 uitspraken en 91 onderzoeken hieromtrent. Tijdens de weeën van de moeder werd van het ongehuwd meisje geëist dat zij de naam van de natuurlijke vader van haar kind aan de vroedvrouw zou meedelen. Bij afwij-

zing kon zij onder eed die beschuldiging voor het hof herhalen ; maar de vader kon eveneens onder eed het vaderschap loochenen ! Werd de vader verplicht het kind als het zijne te erkennen, dan bleef hem veelal de keuze een dot te betalen of de moeder van zijn kind te huwen. In een paar gevallen dient die verplichting binnen de zes à zeven weken te worden nagekomen.

Het komt ook voor dat de schuldige „vader” voortijdig zijn toevlucht neemt tot het hof, gezien de moeder dreigt „het selve kindt aan sijn hujs te sullen senden”.

De betwisting om het vaderschap wijst op de ontwaarding van de eed ! Immers, voor de periode 1650-1700 komen er op 160 gevallen 152 of 95 % voor, waarbij de vader het kind als het zijne erkent en slechts 8, waarin dit wordt afgewezen ; voor de periode 1701-1750 bedraagt dit respectievelijk 58 of 62,3 % en 35 of 37,6 % ; voor de periode 1751-1790 bekomt men 2 of 5,9 % en 32 of 94,1 %. De jongen heeft geleerd, en nog wel onder eed, het vaderschap te loochenen.

Wat de *kinderbedskosten* betreft, al waren die gedurende de 17e eeuw zeer verscheiden, toch bedroegen zij in 66,40 % van de gevallen 18 gulden. Deze som was konstant gedurende de 18e eeuw. Het *alimentatiegeld* varieert tussen 80 (2 gevallen) en 24 gulden (9 gevallen). In 79,33 % van de 121 gevallen bedragen de onderhoudskosten 36 gulden en minder. De *dot* is zeer verscheiden en in verschillende uitspraken is de toegewezen som voorlopig. Naast de schrale vergoeding, komen er voor van 800, 1000 en 1500 gulden en zelfs een van 6000 gulden (A. 1684). In enkele gevallen wordt een kerkelijke straf opgelegd ; veelal een bedevaart, biechten en (of) vasten.

4. *Verhinderd huwelijk*

De ouders en voogden konden zich verzetten tegen het huwelijk niet slechts van minderjarigen, maar ook van meerderjarigen. De ouders kregen meestal tweemaal 24 uren om hun bezwaren voor het hof te brengen. Soms moet dit gebeuren „infra triduum”, „infra octiduum” (ob distantiam loci). Aan de pastoors was het verboden, zonder toelating van de bisschop, het huwelijk in te zegenen van hen, die huwelijksbelofte deden tegen de wil van hun ouders.

Soms komt het verbod vanwege de partij, die beweert dat er huwelijksbelofte bestaat, zodat eerst een onderzoek omtrent de gegrondheid van de bewering dient te worden ingesteld.

Op de 162 gevallen gaat dit verzet in 90 % uit vanwege de ouders en voogden. Gedurende de periode van onderzoek kreeg

het meisje, en soms ook de jongen, herhaaldelijk een sekwesterplaats in een of ander klooster – of zelfs bij partikulieren – aangewezen. Deze plaats werd gekozen om de vrijheid te waarborgen, en inmiddels mocht de gesekwestreerde theoretisch geen omgang hebben met de buitenwereld.

5. *Geheim en feitelijke huwelijk*

Tegen acht „koppels” die een feitelijk huwelijk sloten, werd een kerkelijke straf uitgesproken, terwijl in twee gevallen een onderzoek werd ingesteld. Veelal verschenen de kandidaat-echtgenoten, met twee getuigen, vóór de pastoor, die zich naar het altaar begaf of van het altaar naar de sakristie terugkeerde, ... en spraken het ja-woord uit. Dit huwelijk was geldig, want het greep plaats voor hun parochiepastoor en twee getuigen, maar ze werden gestraft, evenals de getuigen, wegens het nalaten van de ceremoniën.

6. *Ongeldig of twijfelachtig huwelijk*

Het huwelijk kon ongeldig wezen hetzij wegens een juridische fout (bv. niet voor eigen pastoor), hetzij wegens een ongeldigmakend beletsel (bv. verwantschap, waarop geen dispensatie werd gevraagd, of het nog bestaan van een andere huwelijksband).

In 68 gevallen werd een uitspraak gedaan door de officialiteit, waarbij de nietigheid of de geldigheid werd uitgesproken.

7. *Impotentie*

In 8 gevallen gaat het om een onderzoek, w.o. in één geval tegen een vrouw, en in twee om een uitspraak van de ongeldigheid. In verband hiermee kregen de echtgenoten opdracht gedurende negen dagen echtelijk te leven, na die dagen te biechten en onder eed te verklaren „se sepius durante novennali ... vere et realiter operam dedisse ad consumandum per copulam carnalem matrimonium eamque numquam potuisse perficere, nec matrimonium consumare”. Intussen wordt hen ook opgedragen „ut interim vacent orationi ac operibus penitentiae juxta instructionem nostram in scriptis dandam, necnon ut sese permittant expiari per exorcismos juxta ritum pastoralibus Mechliniensis pro impeditis in matrimonio”.

8. *Moeilijkheden in het huwelijk*

In 32 gevallen spreekt de officialiteit van Antwerpen zich uit in geschillen, die in het familieleven zijn ontstaan. Dertien mannen moeten het echtelijk leven hervatten en vijftien vrouwen dienen

bij hun echtgenoot terug te keren. In de overige gevallen moeten beide bij mekaar terug.

9. *Overspel*

De ontrouw in het huwelijksleven werd in 53 gevallen bestraft w.o. 28 behoren tot de jaren 1573 en 1574, terwijl in 17 een onderzoek werd ingesteld. Het gaat om 56 mannen, die voor het gerecht werden gedaagd wegens een overspelige verhouding, waarvan een paar werden vrijgesproken; eveneens een tiental vrouwen werden in overtreding bevonden met de huwelijksmoraal en werden evenals de mannen hierom tot vernederende- en gevangenisstraffen veroordeeld.

10. *Konkubinaat*

Tegenover deze overtreders trad de kerkelijke overheid zeer streng op; vooral wanneer het verbod mekaar nog te ontmoeten niet werd nageleefd, volgde veelal de toepassing van de gevangenisstraf, waarmee was bedreigd. In 60 gevallen werd een bestrafing uitgesproken, w.o. zelfs de verbanning uit het bisdom, terwijl 11 „causae” werden in onderzoek gesteld.

11. *Incest*

Bloedschennis, als gevolg van bloed- of aanverwantschap, volgens de toenmalige kerkelijke wetgeving, werd in 20 gevallen bestraft en in 14 werd een onderzoek ingesteld. Tegen de overtreders werden strenge straffen uitgesproken, veelal met vernederende boetplegingen.

12. *Echtscheiding*

Deze houden verband met moeilijkheden in het huwelijksleven. In 157 gevallen werd de scheiding toegestaan van „bed en woonst”; veelal eerst tijdelijk, „donec Spiritus Sancti gratia reconcilientur” en zij tot betere gevoelens zijn gekomen. Inmiddels krijgen beide partijen verbod elkaar te beledigen, onder bedreiging met gevangenisstraf en een boete van 12 gulden. In 10 gevallen wordt het verzoek tot echtscheiding afgewezen, en in twee herroepen. Op 45 verzoeken tot echtscheiding gaan er 40 uit van de vrouw en 5 van de man. Onder deze laatste zijn er twee wegens drankzucht van de vrouw, twee wegens verwijtingen en één wegens bedreiging („beyt en crabt”).

De gebruikelijke *verwijtingen* in de laatste helft van de 18e eeuw, die de echtscheiding deden aanvragen, hebben een folkloristische waarde! De vrouw verwijt haar man „voor eenen dief, schelm ende hoore fiel” (K. 22.12.1747), „voor eenen schelm, dieff, hoerejaegher” enz. (K. 4.12.1752), „dat den verthoonder verongeluckte, dat hem den duijvel wegvoerde” (K. 18.6.1790); ook de woordenschat van de man is even weinig stichtend, wanneer hij zijn vrouw toeroept „hoere, canalie” (K. 11.6.1754), „luijen hondt, deugeniet ende traiter” (K. 17.9.1756), „hoere en canaille” (K. 5.1.1763), „wasckersse” (K. 9.9.1769), „teve, hoere, canallie” (o. 1770), „canalie, doorgedaene canaille, luie canaille” (K. 12.5.1773), „hoere ende canaille” (K. 1.6.1773), „dattet was sijne bijsitte, eene publicke hoer, borsesnijster enz.” (A.b. 6, nr. 53, 1710).

13. Bordelen

Op de tweede diocesane sinode te Antwerpen, op 22 mei 1576, werd onder hoofdstuk VIII bepaald dat „teneinde het schandaal van de bordelen tegen te gaan, de plaatselijke magistraat dit euvel slechts mocht dulden op een bepaalde plaats of wijk (non nisi in certo loco et ad angulum aliquem civitatis), terwijl elders streng diende te worden opgetreden tegen de bordeelhouders. De magistraat van Antwerpen verplichtte de bordeelhouders in de stad een bepaalde plaats te bewonen; tot de naleving ervan werd door de bisschop herhaaldelijk aangedrongen².

De dekens krijgen op de dekanale vergadering op 25 augustus 1615 te Antwerpen opdracht aan de schepenbanken voor te houden de bordelen niet overal (ne lupanaria primiscue tolerantur) te dulden, zoals het gebeurt in de omgeving van Antwerpen en elders³.

Op 25 augustus 1649 wordt de drossaard van Berchem vermaand te waken op hoeren en ketters, die er zich komen vestigen; ook de drossaard van Sint-Willebrord en van Antwerpen dienen hierop te letten⁴.

Tegen deze in de havenstad blijkbaar erg verspreide plaag werd streng opgetreden. Aldus werd de bordeelhouder Michail d'Ayalo „ob lenocinium” in het begin van de 17e eeuw tot levenslange galeien veroordeeld (A.B. 1623). Andere bordeelhouders werden tot levenslange verbanning uit het bisdom veroordeeld, na te zijn

2. P. Fr. X. de Ram, *Synodicon Belgicum... Episcopatus Antverpiensis*, III, Leuven, 1858, blz. 90.

3. *Ibid.*, blz. 207, XXI.

4. *Ibid.*, 28^e *Congregatio Decanorum*, blz. 271, VI.

tentoongesteld geweest op het schavot, prijsgegeven aan de spot van het publiek en geseling. Na de geseling (nudato tergo flagellato) werden zij door de gerechtsdienaars naar de stadspoort geleid en in ballingschap gestuurd (A.B. 1623).

Gillis de Bode, aangehouden en opgesloten, werd door het hof als „bederver” (leno) veroordeeld, gezien hij zijn „dochters en meiden” tot zonde verplichtte. Het hof verklaart dat die veroordeling gebeurt nu „zoals over 40, 50, 60 en meer jaren”, wanneer deze lui eveneens door de bisschop van Antwerpen en de aartsbisschop van Mechelen werden veroordeeld, en dat zelfs „noch onlanx diverse ceppeleers ende bordeelhouwers gecondemneert” werden. In zijn proces „over het oneerlijk huyshouden int Fonteynken bij het groot gasthuys” te Antwerpen, komen verscheidene personen getuigen dat zijn huis een bordeel is, waar „mans en vrouwen komen en gaen” (A.B. 23.8.1623). Mits een borgsom, werd hij in voorlopige vrijheid gesteld (A.B. 28.8.1623), met de verplichting zich „toties quoties” aan te melden. Gezien hij die verplichting niet nakwam, werd hij tot verbanning uit het bisdom veroordeeld (A.B. 4.9.1623). Op 28.9.1623 werd hij opnieuw aangehouden en stort Melchior de Hertoghe 40 gulden als borgsom. De Bode wordt genoemd een „ketter”, die „noijt te biechten noch ten heylighen Sacramenten is ghaende”. Hij verkiest de burgerlijke rechtspraak boven deze van het geestelijk hof, gezien de uitspraak van het geestelijk hof strenger is (A.B. 5.11.1623).

Uit dit dossier van Gillis de Bode blijkt dat hij te Antwerpen niet de enige bordeelhouders was. Men leest er in dat de bordelen er ontelbaar waren (in hac civitate in qua *innumirabilia* exercentur lenocinia), zodat het een algemeen aanvaard gebruik is dat deze zaken aan de rechtspraak van het geestelijk hof waren onttrokken (*attento quod per generalem consuetudinem hujus civitatis sit derogatum, cum passim vidimus lenocinis libere exerceri in platea coclearia, in ipso angulo et aliis locis ad lenocinia destinatis et proinde consueti sunt scabini hujus civitatis, qui de lenocinio accusatur et convictus est et habitat in vicinia honesta, quod inde ad dicta loca migrare jubetur prout idipsum*). Er waren dus plaatsen waar de schepenen van Antwerpen de bordeelhouders samenbrachten, o.m. de Willem Lepelstraat. Aldus werd door de schepenen van Antwerpen op 16 december 1622 oordeel geveld tegen Guilielmus Scheyvers, die naar de Lepelstraat „ofte blijen hoeck” moest verhuizen, gezien hij „admitteerde bij nachte verscheydene oneerbaer persoonen, lichte meyskens ende vrouwen”. Op dezelfde datum werd eenzelfde oordeel geveld tegen Martinus Cremers en zijn echtgenote, evenals tegen Ciprianus Capriati en zijn vrouw, zoals blijkt uit verschillende rechtspraken van de schepenen (A.B.).

Deze worden veroordeeld door de schepenen tot een boete van 25 gulden en moeten verhuizen opdat zij „heijmelijck ende eerlijck bordeel souden houwen” (A.B. 1.9.1623).

Hieruit blijkt dat de Antwerpse bordelen gedurende 17e en 18e eeuw onder de bevoegdheid van de schepenbank vielen, die slechts een boete uitspraken en enkele straten voor dit speciaal publiek voorbehield. Wat er ook van zij, er komen voor het geestelijk hof geen dergelijke gevallen in behandeling meer voor. Overigens werd op de vergadering van de dekens gewezen op de verantwoordelijkheid van de drossaards in deze.

14. *Vermoedelijke eksessen in verband met de kuisheids- en huwelijkswetgeving*

Onder deze rubriek werden 36 veroordelingen en 6 onderzoeken ondergebracht, die vermoedelijk in verband staan met de kuisheids- en huwelijkswetgeving, zonder evenwel met zekerheid te kunnen bepalen onder welke categorie de overtreding juist dient te worden ondergebracht. Voor de meeste overtredingen staat bij de bestrafing vermeld, dat het gaat om „eksessen” of „excessus carnis”.

Van de voorafgaande gegevens, samengebracht in tabel I, krijgt men een overzicht per tienjarige periode vanaf 1571.

Reeds bij een eerste blik op deze tabel valt de onvolledigheid op van de gegevens, zelfs voor de periode waarvoor wij over de registers met sententies beschikken. Uit de rekening van de zegelaar van 1573 leren wij 22 veroordelingen kennen w.o. 19 wegens overtreding van kuisheidswetgeving; uit deze van 1574 met 35 veroordelingen zijn er slechts drie waarin de kuisheidswetgeving niet uitdrukkelijk aan bod komt. Het is duidelijk dat niet slechts in de periode 1731-1770 herhaaldelijk verzet oprees tegen een gepland huwelijk, maar zowel een bundel van de katedraal als een ander register vulden de ontbrekende gegevens aan voor een periode van 40 jaar. Evenmin bestaat er een reden om aan te nemen dat de defloratie in de laatste decennia van de 17e en de eerste van de 18e eeuw in dergelijke mate heeft afgenomen, zodat er zelfs geen gevallen meer voorkomen na 1740. Ofwel werden de overtreders ook hier door de deken bestraft (indien hij in die periode nog over rechterlijke bevoegdheid beschikte), ofwel werd die overtreding niet langer meer bestraft. Wat het nakomen van de huwelijksbelofte betreft, blijkt dat dit probleem rond het einde van de 18e eeuw niet is afgenomen, gezien voor de periode 1771-1780 alleen ruim honderd gevallen worden aangegeven. De aanvaarding van het vaderschap evolueerde van 95 % door de betich-

TABEL I
De overtreding van de kuisheids- of huwelijkswetgeving

	Fornicatio simplex of defloratie	Huwelijkabelofte	Betwist vaderschap	Verbinderd huwelijk	Geheim en feitelijk huwelijk	Ongeldig en twijfelachtig huwelijk	Impotentie	Moelijkheden in het huwelijk	Overspel	Konkubinaat	Incest of bloedschennis	Echtscheiding	Bordelen	Vermoed. eksen in verband m. kuisheids- en huwelijkswetgeving	TOTAAL
1571-1600 uitspraak %	3 5,45	-	-	-	-	3 5,45	-	1 1,81	32 58,18	2 3,63	7 12,72	2 3,63	-	5 9,09	55
1601-1650 onderzoek uitspraak %	- - -	- 5 15,15	- -	- -	- -	8 24,24	- -	- -	- 8 24,24	- 7 21,21	- -	- -	vers. 2 6,06	- 3 9,09	- 33
1651-1660 uitspraak %	80 32,65	55 22,44	28 11,42	1 0,40	2 0,81	6 2,44	1 0,40	8 3,26	5 2,04	27 11,02	1 0,40	21 8,57	- -	10 4,08	245
1661-1670 uitspraak %	69 38,76	32 17,97	32 17,97	- -	1 0,56	3 1,68	- -	- -	- -	15 8,42	- -	21 11,79	- -	5 2,80	178
1671-1680 uitspraak %	30 20,83	34 23,61	46 31,94	1 0,69	1 0,69	7 4,86	1 0,69	6 4,16	- -	5 3,47	- -	13 9,02	- -	- -	144
1681-1690 onderzoek uitspraak %	- 21 17,21	- 31 25,40	- 31 25,40	- 2 1,63	- -	- 10 8,19	4 3,27	- 4 3,27	- -	- 3 2,45	- -	- 16 13,10	- -	- -	4 118
1691-1700 onderzoek uitspraak %	- 12 12,76	- 28 30,00	- 23 24,47	- -	- -	- 5 5,32	1 1,06	- 5 5,32	- -	- -	- -	1 16 18,08	- 1 1,06	1 1 2,12	3 91

TABEL I (vervolg)
De overtreding van de kuisheids- of huwelijkswetgeving

	Fornicatio simplex of defloratie	Huwelijksbelofte	Betwist vaderschap	Verhinderd huwelijk	Geheim en feitelijk huwelijk	Ongeldig en twijfelachtig huwelijk	Impotentie	Moelijkheden in het huwelijk	Overspel	Konkubinaat	Incest of bloedschennis	Echtscheiding	Bordelen	Vermoed. eksen in verband m. kuisheids- en huwelijkswetgeving	TOTAAL
1701-1710 uitspraak	15	30	15	2	—	3	—	3	—	—	—	11	—	—	79
%	18,98	37,97	18,98	2,53	—	3,79	—	3,79	—	—	—	13,92	—	—	
1711-1720 onderzoek	—	1	1	1	—	1	—	—	2	1	—	4	—	3	14
uitspraak	17	25	18	4	1	2	—	1	—	—	1	11	—	2	82
%	17,70	27,08	19,79	5,20	1,04	3,12	—	1,04	2,08	1,04	1,04	15,62	—	5,20	
1721-1730 onderzoek	—	—	1	1	—	1	1	—	2	1	—	1	—	1	9
uitspraak	12	21	17	2	—	5	—	2	—	—	—	13	—	2	74
%	14,45	25,30	21,68	3,61	—	7,22	1,20	2,40	2,40	1,20	—	16,86	—	3,61	
1731-1740 onderzoek	—	5	7	14	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	30
uitspraak	5	19	26	3	1	1	—	—	—	—	—	9	2	1	67
%	5,15	24,74	34,02	17,52	1,03	1,03	—	—	—	—	—	11,34	2,06	3,09	
1741-1750 onderzoek	—	15	48	49	1	2	1	—	—	6	—	17	—	—	139
uitspraak	—	12	15	5	—	3	—	—	2	4	4	10	—	2	57
%	—	13,77	32,14	27,55	0,51	2,55	0,51	—	1,02	5,10	2,04	13,77	—	1,02	
1751-1760 onderzoek	—	26	17	37	—	—	—	—	2	—	—	15	—	—	97
uitspraak	—	13	3	2	1	2	—	3	1	—	—	6	—	—	31
%	—	30,46	15,62	30,46	0,78	1,56	—	2,34	2,34	—	—	16,40	—	—	

TABEL I (vervolg)
De overtreding van de kuisheids- of huwelijkswetgeving

	Fornicatio simplex of defloratie	Huwelijksbelofte	Betwist vaderschap	Verhindert huwelijk	Geheim en feitelijk huwelijk	Ongeldig en twijfelachtig huwelijk	Impotentie	Moelijkheden in het huwelijk	Overspel	Konkubinaat	Incest of bloedschennis	Echtscheiding	Bordelen	Vermoed. eksessen in verband m. kuisheids- en huwelijkswetgeving	TOTAAL
1761-1770 onderzoek	-	32	10	31	-	-	1	-	2	-	2	16	-	-	94
uitspraak	-	9	1	2	-	2	-	-	1	-	-	5	-	-	20
%	-	35,96	9,64	28,94	-	1,75	0,87	-	2,80	-	1,75	18,42	-	-	
1771-1780 onderzoek	-	91	6	8	1	-	-	-	5	1	5	4	-	-	121
uitspraak	-	15	1	-	1	5	-	-	2	-	5	1	-	-	30
%	-	76,82	4,63	5,29	1,32	3,31	-	-	4,63	0,66	6,62	3,31	-	-	
1781-1790 onderzoek	-	2	1	-	-	-	-	-	1	1	3	3	-	3	14
uitspraak	-	-	-	-	1	3	-	-	2	-	-	2	-	-	8
%	-	9,09	4,54	-	4,54	13,63	-	-	13,63	4,54	13,63	22,72	-	13,63	
1791-1794 onderzoek	-	1	-	1	-	-	-	-	3	-	4	1	-	-	10
uitspraak	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	1	6
%	-	25,00	-	6,25	-	-	-	-	18,75	-	37,50	6,25	-	6,25	
Totalen onderzoek	-	173	91	142	2	4	8	-	17	10	14	64	-	10	543
uitspraak	264	332	256	24	8	68	2	33	53	63	20	157	5	32	1318

ten in de periode 1650-1700 tot 5 % in de periode 1751-1790. Deze laatste vaststelling wijst op devaluatie zowel van het plichtsgevoel van de natuurlijke vader als van zijn eerbied voor de eed, hem bij afwijzing door de Kerk opgelegd.

Defloratie, huwelijksbelofte en betwist vaderschap bedragen samen over het algemeen tussen 60 en 70 percent van de overtredingen van de kuisheids- en huwelijkswetgeving; de gegevens voor de laatste helft van de 18e eeuw zijn te onvolledig. Indien de gegevens omtrent overspel en konkubinaat moesten volledig zijn, dan zou men mogen spreken van een zeer gave morele gemeenschap. De toestand is nochtans té gunstig om hieruit enig besluit toe te laten. Het verzoek om echtscheiding bedraagt over het algemeen 15 à 20 percent van de overtredingen tegen de huwelijkswetgeving.

II. DE OVERTREDING VAN DE WETTEN BETREFFENDE HET GELOOFSLEVEN

Hier worden de overtredingen die in rechtstreeks verband staan met het geloof en de geloofsbeleving, samengebracht. Tegen bijgelovige praktijken en ketterij trad de Kerk streng op; van de gelovigen eiste zij een trouw naleven van de paasplicht en bestrafte de verzuimers; zij hamerde steeds onvermoeid op de zondagsheiliging. Het doopsel werd binnen de drie dagen verplichtend gesteld. De onthoudingswet mocht zeker niet in het openbaar worden overtreden. Het gewijd karakter van de kerk, het kerkhof en kerkelijke ceremoniën dienden geëerbiedigd te worden. Onderwijs en censuur waren een kerkelijk privilege. Ook onrecht in woord en daad werd door de Kerk beteugeld.

Dat er geen bestraffingen van kettters voorkomen in de officialiteit van Antwerpen heeft misschien wel een tweevoudige oorzaak. Op de eerste plaats volgt dit uit het feit dat onze gegevens praktisch slechts aanvangen in 1650 en misschien vindt het ook zijn oorzaak in het feit dat een paar dekenijen tot de Staatsen behoorden. Hier moest dus steeds rekening worden gehouden met weerwraakmaatregelen.

1. *Bijgelovige praktijken*

In 1576 verordende de bisschop van Antwerpen strenge maatregelen tegen de hekserij, de waarzeggers en bezweerders⁵. De

5. P. Fr. X. de Ram, *a.w.*, blz. 99, 100.

wereldlijke macht steunde de Kerk volledig bij de beteugeling van dergelijke misbruiken en vaardigde, bij plakkaat van 20 juli 1592, strenge straffen uit tegen toverij, bijgeloof enz., die men volledig wilde uitroeien.

Zekere Rosalia, van Antwerpen, werd ondervraagd en bekend van de duivel bezeten te zijn. Door eksorsismen werd zij ervan bevrijd (Ab. Arch. Mechelen, *Magica*, 5.4.1687).

Onderzoek tegen Gonemarijntje Aerts, van Duffel, die zich „uytgeeft voor eene waerseghster”, voorspellingen doet en mensen en dieren beleest en ontovert, waarom zij werd opgesloten in 1708 en in 1715 opnieuw *aangebouden* wegens overtreding van het verbod (A.b. 8, 1708-1715).

Anna-Maria Eeltiens, van Tilburg, opgesloten, die gedurende vele jaren het lichtgelovig volk bedroog met te verklaren dat zij leefde zonder enig natuurlijk voedsel en die tevens beticht wordt van „ontallycke excessen, scandaelen, sacrilegien, superstitionen ende imposturen”, door haar bekend, met het inzicht de mensen te overtuigen van haar „geveynsde heijligheijt”. Als straf moet zij „overcleedt met een wit hemde, blootsvoets, gestelt op een karre, ende draegende met gevoeghde handen een brandende wasse keerse, op heden den 24 dagh deser maendt meert door de dienaers van justitie gevoert worden voor de groote ingangen ofte deuren onser cathedrale kercke van Onse Lieve Vrouwe, van de collegiale kercke van S. Jacobs, ende van de parochiale kercke van S. Joris ende van daer voor ons bisschoppelijck paleys”, waar ze geknield telkens met luide stem vergiffenis moet vragen. Hierna zal zij teruggebracht worden naar de gevangenis, waar zij moet blijven en vasten op water en brood, op woensdag en vrijdag, tot de bisschop het anders beslist; zij moet er biechten. Na de gevangenschap kan de bisschop haar sekwestreren of verbannen uit het bisdom⁶. De fiskaal van de Raad van Brabant protesteert tegen de bedreiging met verbanning (A.b. 9, 23.4.1736), terwijl de bisschop dit recht met bewijzen staft (5.9.1736).

De heksenprocessen vonden plaats voor de burgerlijke rechtbank. Voor Antwerpen vonden wij er één aangegeven bij J. B. Cannaert⁷. Het is een uitspraak van de Vierschaar te Antwerpen, waarbij Clara Goessen, geboren te Straatsburg, maar opgesloten te Antwerpen, zowel op de pijnbank als nadien heeft bekend dat zij „den boosen vijandt van haren bloede te drincken hadde gegeven ende sy van den sijnen hadde gedroncken”, en met hem een verbond had gesloten — „gelovende sijn te sijne” — en met hem,

6. Ab. Arch. M., *Magica*, 24-3-1736; eveneens P. Fr. X. de Ram, *a.w.*, blz. LVII.

7. *Bijdragen tot de kennis van het Oude Strafrecht in Vlaenderen*, Gent, 1835, blz. 242-246.

„Roelandt”, een kontrakt getekend. Ook had zij met hem, die op verscheidene nachtvergaderingen haar liet „vervueren bij middel van eenen stock die met salve was bestreken”, geboulevard. Zij bekent mensen te hebben betoverd. Hierom werden op 22.8.1603 haar lijf en goederen verbeurd verklaard.

Jan Vloers, van Hoogstraten, werd als tovenaer aangeklaagd. Hij wordt uitgenodigd naar Antwerpen te komen, er de geloofsbelijdenis te doen, zijn dwaling af te zweren en een boete te betalen⁸.

2. De paasplicht

De parochianen waren verplicht tussen Palmzondag en Beloken Pasen op hun eigen parochie te biechten en te kommuniceren, om aan de paasplicht te voldoen⁹. Op 27 januari 1617 werd door bisschop Malderus (o.m. in 1634 herhaald) op dit verzuim een boete gesteld van 20 gulden (Ab. Arch., Magica).

Jacobus Voet, uit Reet, wordt veroordeeld tot de vier straffen uitgevaardigd tegen de verzuimers van de paasplicht (A. 7.11.1653).

Joannes Vermeulen, chirurg, en zijn vrouw, van Tielen, worden veroordeeld tot een boete van 40 gulden wegens het nalaten van de paasplicht (A. 16.11.1654).

Matthias Arts hield zijn pasen niet in zijn parochie, hierom wordt hij veroordeeld tot de gewone boete van 20 gulden voor de goede werken van de bisschop (A. 6.7.1668).

Philippus Hamelincx moet 20 gulden betalen, gezien hij de paasplicht niet nakwam in zijn eigen parochie (A. 4.8.1683).

Jacobus-Martinus Husmé, die vorig jaar zijn paasplicht verzuimde, moet 20 gulden boete betalen (A. 3.12.1685).

Cornelius Malepe, die zijn paasplicht verzuimde, moet een boete van 20 gulden betalen (A. 15.9.1692).

Catharina Wijnants, die de paasplicht verzuimde, moet 20 gulden betalen (A. 22.12.1692).

Laurentius Wellens die de paasplicht verzuimde, moet 60 gulden boete betalen (A. 21.6.1697).

Joannes-Cornelius Adriaensens moet 60 gulden betalen wegens verwaarlozing van de paasplicht (A. 27.5.1701).

Henricus Litsenkercken moet wegens verzuim van de paasplicht 20 gulden betalen (A. 3.8.1701).

Adrianus de Boeck moet wegens paasplicht-verzuim 20 gulden betalen en 8 gulden wegens genoemde eksessen (A. 5.5.1702).

8. *Antverpiensia*, reg. V, folio 128, bij J. Laenen, *Heksenprocessen, Antwerpen*, 1914, blz. 41, 42.

9. P. Fr. X. de Ram, *a.w.*, blz. 227.

Anna Vereycken, die de paasplicht verzuimde, moet 20 gulden boete betalen (A. 31.5.1709).

Cornelius Verhoeven, die de paasplicht niet nakwam, in eigen parochie, moet 20 gulden betalen (A. 31.5.1709).

Petrus de Calster die vorig jaar zijn paasplicht in eigen parochie niet nakwam, moet 20 gulden boete betalen (A. 24.10.1710).

Jaspar Steens wordt tot driemaal toe gedaagd wegens verzuim van de paasplicht (A. v. 1714).

Petrus Wils moet wegens verzuim van de paasplicht 20 gulden boete betalen (A. 9.7.1714).

Joannes Moors, van Berchem, moet 20 gulden betalen gezien hij zijn paasplicht verzuimde (A. 11.2.1715).

Jan Somers, smid te Berchem, kreeg „pardon” over de verwaarloosde paasplicht en de opgelegde geldboete (A.b. 8, 1715).

Petrus Danckaert, die de paasplicht verzuimde, moet 20 gulden betalen (A. 15.2.1715).

Adrianus de Preter en Joannes de Groof moeten hun paasplicht dit jaar in de katedraal nakomen (A. 16.4.1751).

Catharina Geuens, van Balen, wordt gedaagd wegens paasplichtverzuim, zeker sinds drie jaar, mogelijk sinds 15 jaar (bekent zelf dat het is sedert 1740 !), tot „groote opspraecke” in het dorp „ende quaed exempel voor andere”. Ook haar broer Henricus beging dezelfde fout. Beide zeggen dat de pastoor hen afwees, gezien Hendrik de onkosten van de daging voor de Raad van Brabant door de abt van Averbode in 1740 wegens „injurieën tegen sijn collecteur van thienden”, terugeiste, waartoe hij zich ten onrechte veroordeeld dacht. Bij iedere ontmoeting met de pastoor wierp zij dit „onrecht” op, waarbij telkens de absolutie werd geweigerd (K. 16.6.1761).

Sr Verbeeck wordt gedaagd wegens het sinds 7 jaar verwaarlozen van zijn paasplicht, spijt de vermaning van de pastoor. Hij zegde „liever van lith tot lith gekapt te worden als te bichten gaen” (K. 6.9.1770).

3. *De zondagsviering*

De zondagsviering omvat zowel de zondagsheiliging door het bijwonen van de zondagsmis en het onderhouden van de voorgeschreven rust, als het naleven van de voorschriften omtrent de ontspanning. Er bleven geen dagingen of bestraffingen, als gevolg van het verwaarlozen van de mis op zon- en feestdagen bewaard, maar wel voor het niet onderhouden van de kerkelijke wetten op de rust (vooral op de feestdagen) en op het ontspanningsleven.

Het werd aan de pastoors opgedragen op de zondagsheiliging streng te waken... en de overtreders aan te klagen¹⁰.

a. *De zondagsrust*

Thomas van Herck, mulder te Oud-Turnhout, Laurentius van Broeckhoven, mulder te Oosthoven, Adrianus van Esten, mulder te Lokene, worden veroordeeld tot de gewone boete (A. 3.8.1650).

Livina de Neuffville ging in beroep tegen de uitspraak van Mr Petrus Verbruggen. Dit beroep wordt als ongegrond afgewezen wat het niet naleven van de zondagsrust op Pinksteren betreft, terwijl Livina bewijzen mag aanbrengen wat dezelfde overtreding betreft op O.-L.-Vrouw-Lichtmis en O.-L.-Heer-Hemelvaart (A. 13.9.1652).

De mulders „van tflor ende den brack” worden veroordeeld tot de straf door P. Verbruggen uitgesproken (A. 6.2.1654).

Gerardus van Huffele mag bewijzen dat hij, na het proces opgemaakt door de schout, zich van verder slafelijk werk heeft onthouden, zoniet wordt de zaak als bewezen beschouwd (A. 22.3.1658). De eis van Gerardus van Uffele wordt afgewezen (A. 15.7.1658).

„Venditores pullorum et attilum, habitantes sub signo pistaci et pavonis”, evenals Joannes-Baptist Croes, gezien hun wederspannigheid door niet te verschijnen voor het hof, worden ieder tot 4 gulden boete veroordeeld (A. 31.7.1658).

Joannes-Baptist van Male, brouwer „inde Sterre”, wordt veroordeeld tot een boete van 4 gulden (A. 15.2.1669).

Petrus Peseyn, brouwer in de „zon” moet 4 gulden boete betalen om „draf te hebben laten uytdraeghen” (A.b. 7, nr. 80, 23.11.1714).

De pastoor van de Markgravenlei, J. P. Nutens, klaagt een vijftal parochianen aan, wegens ontheiliging van de feestdagen door goederen te verkopen (A.b. 8, 30.5.1715).

In de „kleinere dagingen” tussen 20.12.1719 en 14.4.1720 komen meest herbergiers, winkeliers, barbiers, bakkers, „toebackwinkels”, „peperkoeckbackers” enz. voor (A.v. 1719).

Jonker Joannes-Guilielmus-Nicolaus-Josephus de Witte, heer van Levergem, Bouwel enz., erft van Francisca-Isabella-Antonia-Gabriele de Witte, begijntje, zijn zuster. Hij verzoekt om dit testament op zondag te mogen openen. Dit verzoek wordt toegestaan (S. 20.2.1735).

De mulder tussen Hoevene en Kapellen wordt veroordeeld tot een boete van 8 gulden (A. 26.4.1743).

10. P. Fr. X. de Ram, *a.w.*, blz. 220, 224.

Joannes Ransdonck, Petrus Cole en Jacobus Claessens, schippers te Antwerpen, zijn hier aangekomen met drie scheepsladingen „soute pladijsen, wesende bedervelijcke waeren” en zij vragen die op deze feestdag te mogen lossen. De toelating wordt verleend „salvo tamen tempore concionis et missae parochialium in ecclesia Sanctae Walburgis” (K. 4.6.1759).

De appariteur Judocus Pennincker verklaart op zondag 21.7.1765 een proces te hebben gemaakt aan Petrus van Loey, mulder buiten de „stadts Slijckpoorte”, die „zijnen velmeule heeft laeten wajien ende draeyen”, in strijd met artikel 12 van 16.8.1670 (K. 29.7.1765).

Petrus Torfs, pachter te Berlare, wordt door de pastoor gedaagd wgens op zondag 25 augustus 1765 rond 2 uur met zijn knecht en meid „te rijden met eene gelade kerre hoye”; de pastoor verklaart dat hij herhaaldelijk de wet op de zondagsrust overtrad en meent dat hij moet gestraft worden (K. 29.8.1765).

b. *De zondagsontspanning*

Het was aan de herbergiers verboden onder de goddelijke diensten drank in te schenken of drinkers in de herberg toe te laten.

Zowel de brouwer „inde Sterre” als deze „inde Werelt” worden veroordeeld tot de gewone straf (A. 12.12.1667).

Egidius van Hove, herbergier „inde oude Swaen” op Sint-Willebroordsparochie, wordt veroordeeld tot de gewone straf (A. 27.1.1668).

De waardin „inden Hespketel” te Waarloos wordt veroordeeld tot een boete van 6 gulden (A. 13.5.1686).

Petrus Wittocx, herbergier te Itegem, moet drie boeten van 4 gulden betalen (A. 20.5.1695).

N. Venus Broecksmaker „inden Wildeman int Claddorp” moet, ingevolge de aktie begonnen op 23.8.1715, een boete van 4 gulden betalen (A. 8.5.1716).

N. Venus Broecksmaker „inden Posthoren int Claddorp” moet als slot van de aktie begonnen op 24.5.1715, 4 gulden boete betalen (A. 8.5.1716).

N. van de Wijngaerde, wordt gedaagd om brandewijn te hebben geschonken op zondag onder de goddelijke diensten (A.b. 10, 17.11.1719).

„Den wael in het winckeltien op het Vleminckx velt, schuynhover den peerde smit” wordt gedaagd, gezien hij brandewijn heeft geschonken „hover Sint-Joris kerckhof” (A.v. 8.12.1719).

Twee appariteurs ontvangen een vergoeding voor hun onderzoek in de zaak van „quanselbier” (= verboden gemengde ontspanning) te Luithagen (A.b. 10, 7.2.1722).

Een waard van Grobbendonk wordt gedaagd als „labaist,, (eveneens een verboden ontspanning) (A.b. 10, 1.1735) en een ander van Edegem om dezelfde reden (A.b. 10, 5.1735).

4. *Het sakramenteel leven*

Joannes Gillis, chirurg in Borgerhout, wordt veroordeeld om het doopsel van zijn kind door de vroedvrouw langer dan nodig was te hebben uitgesteld; hij moet een boete van 3 gulden betalen (A. 7.7.1656).

5. *De onthoudingswet*

Laurentius Jacobs en zijn echtgenote, herbergiers te Borgerhout „in den gecroonden hamer”, evenals Elisabeth, hun meid, worden veroordeeld „ob esum carniū die vetito”; de beide eerste ieder tot een boete van 5 gulden, de andere tot 2 gulden; allen moeten op de volgende zaterdag vasten op brood en licht bier (A. 13.12.1655).

6. *De ontheiliging van het gewijde*

Everardus Neeffs, Franciscus Rubbens en Antonius Kelcx, smeden, worden wegens het geven van ergernis in de katedraal ieder veroordeeld tot een boete van 12 gulden, waarvan de helft zal dienen tot versiering van het altaar van Sint-Eligius in de katedraal, en de andere helft voor de goede werken van de bisschop (A. 7.10.1650).

Adrianus Verdorrent, „reus ob contraventionem”, moet 8 gulden boete betalen, hem verplichtend zijn woonst buiten het kerkhof te kiezen, waar hij nochtans in het schoolhuis op het kerkhof onderwys mag geven (A. 22.2.1673).

Cornelius Vleminckx moet in Sint-Willebrordskerk „januis apertis”, geknield aan de pastoor vergiffenis vragen over de eksessen in deze kerk begaan, waarop de pastoor zijn penitentie en de vraag om vergiffenis moet bekend maken; in de kerk moet hij tevens een witte waskaars van 2 pond aan O.-L.-Vrouw offeren en verder drie opeenvolgende vrijdagen vasten op water en brood en op diezelfde dagen de 7 boetepsalmen met de litanieën bidden (A. 31.7.1716).

De moeder van een jongen moet 3 pistolen (31 gulden 10 stuivers) betalen omdat haar zoon op het kerkhof te Turnhout tot bloedens toe heeft gevochten (A.b. 10, 14.11.1721).

De promotor J. J. de Quertenmont klaagt zekere Ottens aan, die „hem vervoordert te draghen het geestelijck habijt oft van Capucin

onder den naem van cluysenaer van Berchem sonder eenige permissie van sijne wettige overhijt, dat den selven daar oft van wegens den heere segelaer is vermaent ende geinsinueert geweest van te dimiteren ende aff te staen sijn voors. habijt", wat hij niet deed, tot ergernis van het volk. Hij krijgt drie dagen tijd om het kleed af te leggen, onder bedreiging met gevangenisstraf (K. 21.4.1751).

Petrus Verwithaegen, van Borsbeek, moet, om onder de H. Sakramentsprocessie op H. Sakramentsdag, tegen het verbod van de pastoor in, die handelde volgens de kerkelijke voorschriften, de trommel te hebben geslagen „als tambour der gulde van Sint-Sebastiaen", de voorziene boete van 25 gulden betalen (K. 25.6.1751).

7. *Het onderwijs*

Henricus van Erp wordt veroordeeld tot een boete van 25 gulden en krijgt verbod, onder bedreiging met gevangenisstraf, in de toekomst in het bisdom nog te onderwijzen, „sine legitima approbatione docere juventutem arithmeticum, legere aut scribere praesumat" (A. 23.4.1657).

Adrianus Valentijn moet binnen de zes weken de Sint-Willebrordsparochie verlaten voor de duur van een gans jaar, en om de drie maand op bedevaart gaan naar O.-L.-Vrouw te Duffel, waar biechten; daarbij krijgt hij verbod nog onderwijzer te zijn of kinderen in zijn huis of elders in het bisdom te onderwijzen, onder bedreiging met strengere straffen (A. 16.7.1685).

J. Barnou, sinds 17 jaar onderwijzer te Brecht, richt een verzoek tot het hof om Franciscus Bally, die zich op het dorp kwam vestigen en „publicque duytsche schole houden", tegen de wil van de pastoor en de schout in, hem dit te verbieden (K. 29.1.1755).

8. *De kerkelijke censuur*

Judocus vulgo den Allemoden Creimer wordt veroordeeld tot een boete van 6 gulden wegens het verkopen en verspreiden van niet gecensureerde liederen (eo quod vendiderit et divulgaverit catilenas non censuratas) en krijgt verbod dit nog te doen (A. 30.8.1652).

Woons, die een boek drukte zonder kerkelijke goedkeuring, mag dit verder verkopen, mits de inlassing van de goedkeuring; voorts komt hij er met de proceskosten vanaf (A. 13.1.1661).

Dionisius Vercalsteren wordt geëkscommuniceerd en de boeken waarover sprake in het geding worden verbeurd verklaard en moeten op een zondag na de hoogmis vóór het stadhuis worden

verbrand; verder moet hij een boete van 100 gulden betalen (A. 2.8.1684).

Adrianus Bodewijn moet „in manibus consignet libros unde desumptae sunt notitiae exhibitae 15 Maji anni currentis, ut ea consignatione facta concedamus actori (R. D. Bellaert) inspectionem” (A. 16.10.1711).

9. *Laster, belediging en ergernisgevende praat*

De herbergierster „in de Appelstraete” moet wegens ergernisgevende gesprekken (propter excessus scandalosi discursus) een boete betalen van 17 gulden, en krijgt opdracht zich van dergelijke gesprekken te onthouden, onder de bedreiging met verbanning uit het bisdom (A. 24.12.1655).

Anna Lermite, opgeslotene, mag worden vrijgelaten onder lofte Piatus Motton noch door woord, noch door daad te beledigen, onder bedreiging met een jaar opsluiting (A. 10.1.1659).

Gaspar Coppenhael mag Anna Bouny of de personen die met haar samenwonen, noch door woord, noch door daad beledigen, onder bedreiging met een jaar gevangenisstraf (A. 15.7.1667).

Petronella van den Broeck moet 18 gulden boete betalen voor de arme gevangenen en het publiek schandaal herstellen; hierom moet zij op de eerstvolgende zondag te 9 uur, na de preek, rond Sint-Joriskerk gaan met een brandende kaars in de hand, en na de rondgang voor en buiten de grote kerkdeur vergiffenis vragen aan de pastoor en aan de andere personen die werden gelasterd. Het wordt haar verboden dit nog te doen, onder bedreiging met gevangenisstraf (A. 6.4.1671).

Jacobus van Beselaer wordt veroordeeld tot een boete van 18 gulden, en mag verder zijn echtgenote, haar verwanten en vrienden, noch door woord, noch door daad beledigen, onder bedreiging met gevangenisstraf (A. 21.3.1672).

10. *Restitutie en herstel van onrecht*

Isabella-Eleonora Delcamps moet aan Joannes-Baptist Peeters de ring teruggeven (A. 13.3.1684).

Matthias de Winter moet aan de pastoor van Sint-Willebrord het graan teruggeven dat in de kerk werd geofferd en dat hij heeft weggenomen (A. 5.6.1699).

Ignatius Michielssens moet aan Maria-Anna Dausoisne teruggeven al wat hij heeft weggenomen (A. 24.10.1704).

In tabel II worden de gegevens betreffende de bestraffing wegens overtreding van het geloofsleven samengebracht, verdeeld over tienjarige perioden.

TABEL II
De overtreding van de wetten betreffende het geloofsleven

	Bijgelovige praktijken	Paasplicht	Zondagsheliling		Sakramenteel leven	Vasten- en onthoudingswet	Ontheiliging van het gewijde	Onderwijs	Kerkelijke censuur	Laater. belediging en ergernisgevende praat	Restitutie en berstel van onrecht	TOTAAL
			Zondagsrust	Ontspanning								
1650-1660 uitspraak	-	2	8	-	1	3	3	1	1	2	-	21
%	-	9,52	38,10	-	4,76	14,28	14,28	4,76	4,76	9,52	-	
1661-1670 uitspraak	-	1	1	3	-	-	-	-	1	1	-	7
%	-	14,28	14,28	42,85	-	-	-	-	14,28	14,28	-	
1671-1680 uitspraak	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	-	3
%	-	-	-	-	-	-	33,33	-	-	66,66	-	
1681-1690 uitspraak	1	2	-	1	-	-	-	1	1	-	1	7
%	14,28	28,57	-	14,28	-	-	-	14,28	14,28	-	14,28	
1691-1700 uitspraak	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	1	5
%	-	60,00	-	20,00	-	-	-	-	-	-	20,00	
1701-1710 onderzoek	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
uitspraak	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	1	8
%	-	87,50	-	-	-	-	-	-	-	-	12,50	
1711-1722 onderzoek	-	enk.	enk.	2	-	-	-	-	-	-	-	enk.
uitspraak	-	4	1	2	-	-	3	1	1	-	-	12
%	-	28,57	7,14	28,57	-	-	21,43	7,14	7,14	-	-	

TABEL II (vervolg)
De overtreding van de wetten betreffende het geloofsleven

	Bijgelovige praktijken	Peasplicht	Zondagsheiliging		Sakramenteel leven	Vasten- en onthoudingswet	Ontheiliging van het gewijde	Onderwijs	Kerkelijke censuur	Laater, belediging en ergernisgevende praet	Restitutie en herstel van onrecht	TOTAAL
			Zondagsrust	Ontspanning								
1731-1740 onderzoek	-	-	1	2	-	-	-	1	-	-	-	4
uitspraak	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
%	20,00	-	20,00	40,00	-	-	-	20,00	-	-	-	
1741-1750 onderzoek	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
uitspraak	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
%	50,00	-	50,00	-	-	-	-	-	-	-	-	
1751-1760 onderzoek	-	-	3	-	-	-	-	1	-	-	-	4
uitspraak	-	2	-	-	-	-	2	-	-	-	-	4
%	-	25,00	37,50	-	-	-	25,00	12,50	-	-	-	
1761-1770 onderzoek	-	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	5
%	-	60,00	40,00	-	-	-	-	-	-	-	-	
Totalen onderzoek	-	4 +	6 +		-	-	9	2	-	-	-	16 +
uitspraak	4	enk. 20	enk. 11	4	1	3		3	4	5	3	enk. 70

Deze tabel toont aan dat de bestraffing voor het niet-naleven van de paasplicht voor de periode 1650-1700 negen bedraagt, en tien voor de periode 1701-1715. In twee gevallen, na 1715, beperkt de bestraffing zich tot de verplichting na te komen wat werd verwaarloosd (1751). Wij kennen wel de daging, niet de uitspraak, in twee speciale gevallen (1761).

Wat de zondagsrust betreft, komen omstreeks 1720 in de „kleinere dagingen” tal van herbergiers, winkeliers, barbiers, bakkers, tabakswinkeliers, peperkoekbakkers enz. voor. Na 1750 wordt nog slechts een mulder door de appariteur aangeklaagd en een boer door zijn pastoor.

De zondagsontheiliging, door het niet-naleven van de ontspanningsvoorschriften, komt weinig voor, zowel gedurende de 17e als in de 18e eeuw. Heeft de kerkelijke overheid zich wellicht met de overtreding verzoend? Enkele gevallen wijzen op onderzoekingen in het probleem van gemengde ontspanningen, als „kwanselbieren” en „labaisme”.

Het herstel van het onrecht in woord en daad werd gedurende de 18e eeuw al dan niet in de biechtstoel behandeld... en kwam vermoedelijk meer onder de bevoegdheid van de burgerlijke rechtbank.

III. DE MOEILIKHEDEN BIJ DE GEESTELIJKHEID

Gezien de geestelijkheid vanwege de wereldlijke rechtbank immuniteit genoot en gezien haar bijzondere verantwoordelijkheid voor het geloofsleven, oordeelden wij het verkieselijk hen afzonderlijk te behandelen. Het kleinsamenlijke ontbreekt hier zeker niet, zoals blijkt uit de moeilijkheden onder mekaar en met de leken. Sommige geestelijken kochten bij de brouwer en de winkelier meer dan zij konden betalen... of staat het misschien (ook) in verband met een lage levensstandaard?

Verwikkelingen om pastorele redenen, evenals om de bediening van een kapelanie of het (vermeende) recht op een begrafenis, ontbreken niet.

Het celibaat en de kerkelijke tucht stelden de officialiteit ook nu en dan wel eens voor een probleem.

1. *Moeilijkheden onder mekaar*

Vijfentwintig gevallen uit de periode 1650 en 1760 werden hier samengebracht, waarbij priesters onder mekaar een of andere verplichting moeten nakomen.

De Minderbroeders, die zich verzetten tegen de bouw van een Jezuïetenklooster in hun omgeving, moeten van hun vroegere

privileges afzien ten voordele van een nieuw privilege verleend aan de Jezuïeten (A. 20.8.1657).

De pastoor van Ranst en Millegem ziet zijn voorrechten bedreigd door een te ijverig kapelaan (A. 26.3.1668), die nadien ook te Boechout zijn bevoegdheid te buiten gaat (A. 2.1.1673).

N. Laenen krijgt verbod in het vervolg, tegen de rechten van de pastoor van Deurne in, nog brood te wijden, ten offer te staan en voor zichzelf offeranden te aanvaarden (A. 12.7.1683).

Overeenkomst tussen de bisschop van Antwerpen en het kapittel van O.-L.-Vrouw te Antwerpen over de toekenning van zekere pastoraten (A. 5.7.1721).

De pastoor van Gierle heeft op een zondag in zijn sermoen de onderpastoor aangevallen en moet zich hierover verantwoorden (S. 20.5.1743).

Joannes-Baptist Schuermans, priester en kanunnik van de kolle-giale Sint-Katharinakerk te Hoogstraten, beticht de landdeken van het distrikt Hoogstraten, hem op 6.9.1750 van op de predikstoel, onder de hoogmis, ter gelegenheid van de kermis, te hebben beledigd, zeggende o.m. dat wie op zondag naar de mis ging door J. B. Schuermans opgedragen, aan zijn verplichting niet voldeed, dat de „voors. misse eenen scheijnder van de offerande Jesu Christi was”, dat het was „een duijvels misse”, dat deze die ze „hoorden verdomt waren”. Schuermans vraagt dat de deken publiek deze laster zou moeten herroepen (K. 30.9.1750).

Twee geestelijken van Antwerpen hebben te Hoboken een herberg bezocht en toen zij bij drank waren, hebben ze ruzie-gemaakt (K. 1760-1770).

2: Moeilijkheden in hun bediening

a. Om pastorele redenen

Hierom werden tien geestelijken veroordeeld en nog zes andere-gedaagd.

De pastoor van Viersel moet wegens verwaarlozing van het katechismusonderricht 6 gulden boete betalen (1634).

Joannes van Kessel, pastoor te Kalmthout, wordt wegens misbruiken en nalatigheden in zijn pastorele bediening veroordeeld tot een boete van 100 gulden en een bedevaart naar O.-L.-Vrouw te Duffel, waar hij moet biechten, de H. Mis opdragen en een kaars van een pond offeren (A. 4.3.1652).

Zowel de pastoor van de katedraal (A. 18.10.1658), de pastoor van „Neule” (A. 18.12.1676) als de kapelaan van het leger (M., doos 12, 19.10.1716) moeten een boete betalen om een huwelijk:

te hebben ingezegend, zonder voorafgaande roepen of dispensatie ervan.

De pastoor van Ranst moet ook zekere pastorele verplichtingen nakomen te Millegem en Vremde (A. 19.9.1667).

Walter Schuermans, pastoor in de kerk van de Markgravelei, die vermoedelijk parochianen liet sterven zonder de sakramenten der stervenden, moet gedurende vijf weken iedere vrijdag vasten, de mis opdragen tot zielelafenis van Christina van Oudenhuyse en een boete betalen van 25 gulden (A. 13.4.1679). Dezelfde moet 7 requiemmissen opdragen voor de echtgenote van Carolus Scheltiens en 12 gulden boete betalen (A. 2.10.1679).

Godefridus Callebaut, pastoor te Rozendaal, die in de biecht de naam van de medeplichtige trachtte te kennen, wordt gesuspendeerd van biecht horen, tot wanneer de bisschop volledig tevreden zal zijn over zijn leer en zijn praktijk van biechthoren; verder moet hij gedurende tien dagen geestelijke oefeningen doen en een boete van 100 gulden betalen voor de kerk van Roosendaal, naast 334 gulden 18 stuivers proceskosten (A. 26.4.1694).

Franciscus Baert, onderpastoor op Sint-Walburgis te Antwerpen sinds 1713, verwaarloosde er zijn bediening, stuurde de personen die hem kwamen verzoeken een zieke te bedienen verwijtingen toe (als „esels, schelmen, canaillie, broffels, hondtvot, Janagel, vlogghe”) en liet zieken sterven zonder de sakramenten der stervenden; hierom wordt hij gedaagd (M. doos 11, 1733). Jan-Baptist Bosch, onderpastoor te Hooik-Berlaar, die ook iemand door verwaarlozing zonder de sakramenten der stervenden liet sterven en hierom „de alderzwaerste straffen verdient”, moet zich gedurende 14 dagen in het kapucijnenklooster terugtrekken om er over zijn plichten na te denken, dagelijks het dodenofficie te bidden en 12 missen op te dragen voor de zielerust van die overledene (K. 18.12.1780).

Een paar pastoors moeten zich verrechtvaardigen om de ondertrouw geweigerd te hebben (K. 21.3.1757, A. 23.12.1771).

De bestuursleden van de konfrerie van O.-L.-Vrouw op Sint-Willebrord doen de pastoor dagen wegens het niet-naleven van zekere voorschriften van deze konfrerie (K. 23.11.1761).

b. Betreffende kapelanieën en prebenden

Tussen 1650 en 1776 kreeg de officialiteit 17 gevallen te behandelen van betwisting omtrent de toewijzing van een kapelanie of de verplichting van de kapelaan.

3. *Moelijkheden wegens beledigingen*

Joannes-Baptist Leurentop, priester in de Sint-Jakobskerk te Antwerpen, die beledigende woorden sprak over de bisschop, moet hierover voor het hof blootshoofds, geknield vergiffenis vragen, daarna op bedevaart gaan naar O.-L.-Vrouw in de Kluis te Lier, waar hij moet biechten, en verder gedurende een gans jaar iedere zondag het klein officie van O.-L.-Vrouw bidden (A. 6.10.1673).

Een viertal priesters die onder de deknaam van heer Eustacius, een beledigend schrift hebben uitgegeven tegen de president van het Iers kollege te Leuven, moeten verklaren dat het hun spijt, verder een generale biecht spreken, gedurende drie maanden iedere woensdag de 7 boetepsalmen met de litanieën en gebeden bidden, iedere vrijdag vasten en voor het hof geknield vergiffenis vragen (A. 21.6.1677).

Nicolaus Smolders moet zijn beschuldigingen tegen de prokurator herroepen (A. 11.12.1697), terwijl Joannes-Balthasar Donques hetzelfde moet doen tegenover magister Godefridus-Joseph van Passenrode (A. 9.10.1733).

Ook de pastoor van Zandhoven moet beledigingen goedmaken (K. 31.1.1770).

Jan-Baptist de Lièvre, pastoor te Kontich, heeft faam en naam als „vermaerden procedeerder” ; wat niet past aan een geestelijke ! Gezien hij met 20 processen zit, oordeelt de bisschop dat hij best de parochie zou verlaten voor een plaats te Brussel. Daarbij veroorzaakte hij schandaal in de kerk o.m. door „alle hoeden der persoonen dewelcke in het gestoelte waeren sittende in het midden van de kercke ter aerde (te hebben) gesmeten”. Op verzoek van de bisschop weigerde hij zich met zijn parochianen te verzoenen en heeft integendeel „gegeven en getierd in de kerk met de remonstrantie in de hand” ; eveneens op de preekstoel trok hij hard van leer, enz. Hierom wordt hij gedaagd (K. 24.1.1766).

4. *Moelijkheden wegens overtreding van de kerkelijke tucht*

Zowel op de eerste sinode te Antwerpen (1571) als herhaaldelijk nadien, werd aan de geestelijken verboden zich in de herbergen te bevinden of deel te nemen aan openbare vermakelijkheden (kaatsspel, wipschieten).

Gregorius Robijns, pastoor van de Borghtparochie te Antwerpen, wordt gedaagd en de promotor vraagt suspensie, wegens het slecht voorbeeld dat hij aan zijn parochianen geeft „door dagelijks te spelen en te drinken”, wegens verwaarlozing van zijn parochie, gezien hij zich bij huwelijksfeesten een flink danser toont en daarbij zijn parochiedienst verwaarloost (K. 16.9.1575).

Ook Joannes Walravens, in de gevangenis opgesloten, wordt veroordeeld, „wegens losbandigheid, ergernis” en het herhaald herbergbezoek waar hij met de kaarten speelt, tot een boete van 24 gulden (A. 12.6.1654).

Joannes van Tongerlo moet 30 gulden betalen en zich in de toekomst onthouden van drinkgelagen en dronkenschap (A. 20.6.1664).

De priester Gerardi, opgesloten, wegens eksessen, moet afzien van ieder herbergbezoek en vooral van iedere verdachte omgang, onder bedreiging met levenslange opsluiting; hij moet bij de vrijlating gedurende drie weken in een klooster geestelijke oefeningen doen en een generale biecht spreken; verder gedurende drie jaar viermaal per jaar met de kwatertemperdagen in een klooster een geestelijke oefening doen en iedere woensdag de 7 boetepsalmen en de litanieën met gebeden geknield bidden, iedere vrijdag vasten op brood en licht bier en in de goddelijke diensten (metten, hoogmis, vespers, sermoenen) in de katedraal aanwezig zijn (A. 1.7.1672).

Abraham Hassincx moet 12 gulden betalen wegens het verwaarlozen van de kruin te dragen (A. 25.11.1672), 21 gulden wegens herbergbezoek (A. 8.8.1674), 50 gulden om dezelfde overtreding + een generale biecht spreken, gedurende een half jaar iedere vrijdag de 7 boetepsalmen met litanieën en gebeden bidden, iedere zaterdag biechten, wordt voorlopig voor een maand gesuspendeerd en moet in het kanunnikenhuis vergiffenis vragen (A. 11.8.1677).

Adrianus Valgaerts, sinds maanden „terecht” opgesloten wegens herbergbezoek en verdachte omgang, moet bij de vrijlating gedurende 14 dagen geestelijke oefeningen doen in een klooster en een generale biecht spreken; gedurende 3 jaar viermaal per jaar met de kwatertemperdagen 8 dagen geestelijke afzondering houden, iedere vrijdag vasten op brood en licht bier, op zond- en feestdagen de hoogmis bijwonen in de katedraal en aanwezig zijn in het sermoen en het lof (A. 25.1.1675).

N. Laenen moet 20 gulden betalen wegens het niet-dragen van de kruin en het bezoeken van de herberg (A. 21.2.1676).

Ook Jacobus Battel (A. 4.6.1677), Joannes Coopman (A. 30.8.1686), J. van de Wijngaert (K. 3.1733), N. Verhaert (K. 1754) en N. Gerardi (K. 15.11.1754) worden gedaagd en (of) licht gestraft wegens herbergbezoek.

N. Adoch moet 6 gulden betalen wegens het niet-dragen van het geestelijk habijt.

Gerardus Mangelaer, kapelaan van de katedraal, die o.m. wegens herbergbezoek wordt gesuspendeerd, moet voor het hof vergiffenis vragen en een ganse maand dagelijks aanwezig zijn in de katedraal

in alle kanonieke uren, gedurende 10 dagen in een klooster geestelijke oefeningen doen „qui ei spiritum verum ecclesiasticum et dispensatoris mysteriorum Dei inspirare queat”, gevolgd van een generale biecht; gedurende drie jaar jaarlijks dezelfde geestelijke oefeningen herhalen, de 7 boetepsalmen met litanieën en gebeden bidden en op iedere vrijdag vasten op brood en water (A. 26.8.1695).

Onderzoek tegen Joannes de Bosch, rektor te Hulssen, die op de avond van 2 juli 1713, samen met 3 andere personen, een herberg deden openen en er brutaal te werk gingen (A.b. 8, 1713).

Silvester van Eij, de gewezen pastoor van Gierle, die op 21 juli 1733 met de schuit van Brussel naar Antwerpen vaarde, was zo bedronken dat hij zich in de Schelde wilde verdrinken en gaf aanstoot aan de medereizigers door zijn ergerlijk vloeken („Mordieu, Sacré Dieu, Jariu Dieu, Je chie l'Evêque d'Anvers” enz.). Hierom wordt hij gedaagd (M. doos 12, 7.8.1733). Op zijn genadeverzoek bekommt hij van de gevangenis naar een klooster te worden overgebracht, waar hij tot de vigilie van Kerstmis moet blijven en geestelijke oefeningen doen, een generale biecht spreken, wekelijks biechten, vasten op woensdag, vrijdag en zaterdag. Slechts na de gevangenis- en proceskosten te hebben betaald, mag hij worden vrijgelaten (M. doos 12, 27.11.1733).

Ludovicus Catoir, pastoor te Zandvliet, moet wegens ergernis 15 dagen geestelijke oefeningen doen in een klooster en een generale biecht spreken; verder van op de preekstoel vergiffenis vragen, voortaan de begrafenisariefen toepassen en behoorlijke kerkrekeningen voorleggen (A. 4.9.1741).

Bundel van onderzoek tegen Josephus T'Kint, pastoor van Emblem, die zich sinds 15 jaar regelmatig in de herberg van de koster aan de drank begaf, er minder stichtende taal sprak en besproken omgang had met Catharina Scriba met een paar kinderen tot gevolg (maar die achteraf begijntje werd), en die ook andere vrouwen zou hebben willen verleiden. Aldus getuigde de koster, die tevens een nota van zijn vader voorlegt („memorie van dat den pastor is vijf geweest in mijnen tijdt van toen ick coster geworden ben” waarin tal van pastorele nalatigheden worden aangeklaagd). Naast de koster-herbergier wordt de pastoor nog door verscheidene andere personen beschuldigd. Tegen zijn aanhouding en opsluiting bij de Cellieten te Antwerpen op 5.6.1762 verzette hij zich gewelddadig. Hij was met twee pistolen gewapend! Zijn broer Franciscus T'Kint, pastoor te Zandbergen, nam zijn verdediging op. Keizerin Maria-Theresia liet op 9.11.1763 de aanhouding toe. De procedureonkosten voor de Raad van Brabant bedroegen 329 gulden 8 1/2 stuivers. In augustus 1763 werden

hiertoe een gedeelte van zijn goederen verkocht. Bij de pastoor werden abortusmiddelen ontdekt, nl. „colloquint appels, wilde witte wijngaert wortelen, myrre, aloës ende radices azulæ”, dit volgens een dokter en apoteker van Lier (K. 1763). Op 23.12.1763 werd hij veroordeeld en bekomt geen genade (K. 16.1.1764).

N. Macabe, voorheen in het Iers kollege te Antwerpen dat hij „om sekere onpasselijkheid” verliet, maar waarheen hij niet terugkeerde spijt de vermaning van zijn overste en van de bisschop die hem verbod oplegde nog de mis op te dragen, waaraan hij zich niet stoorde, wordt gedaagd wegens deze „eksessen” (K. 17.9.1770).

Lucas Shinnars, Iers priester, die het Iers kollege te Antwerpen verliet en tegen het reglement van het kollege in, in de stad ging wonen, krijgt verbod nog de mis op te dragen en verliest alle fakulteiten (K. 29.10.1782).

Onder de genoemde bestraffen wegens overtreding van de kerkelijke tucht, telt men een vijftal gevallen waarbij de celibaatsverplichting van de geestelijken op zijn minst ook in opspraak kwam.

5. *Moelijkheden wegens overtreding van het celibaat*

De gevallen van konkubinair samenleven of publieke overtreding van het celibaat komen gedurende de 17e en 18e eeuw nog uitzonderlijk voor onder de geestelijken. Uit de zegelaarsrekeningen van 1573 en 1574 zijn ons hieromtrent 4 gevallen bekend.

Wilhelmus van der Vloot, pastoor te Boom, wordt wegens overtreding van het celibaat met 24 gulden beboet (A.b. 10, 1573). Om dezelfde reden moet Wilhelmus Nijs 18 gulden betalen (A.b. 10, 1573), Arnoldus Paelmans 8 gulden (A.b. 10, 1574) en Daniël Nicolai tot 12 gulden (A.b. 10, 1574).

Verdacht van overtreding was Marcus, de pastoor te Lille (M.b. 7.4.1610), evenals een van zijn opvolgers Joannes van den Heuvel, die een boete van 50 gulden moet betalen (A. 13.12.1652); verder ook Petrus Tollenaer (A. 2.12.1689), Petrus Rutgeerts (A.b. 8, 1706), Nicolaus Baestroy (A. 25.11.1720), J. van den Wijngaert (K. 10.3.1733), Petrus-Celestinus van Leyenburg (K. 16.12.1748), Cornelius Berckmans (K. 1753), Norbert J. de Craene (K. 21.1.1775).

Franciscus van Bouxon, eerst in de gevangenis opgesloten, wordt, wegens konkubinaat, nadien levenslang uit het bisdom verbannen (A. 13.7.1654).

Alexander Thisius, wordt wegens eksessen gesuspendeerd tot wanneer hij leedwezen betuigt over zijn vroeger leven en volharding in dit voornemen bewijst; daarbij moet hij aan de bisschop

vergiffenis vragen, voor de aanstaande vasten een generale biecht spreken, zich naar een klooster begeven en er een jaar verblijven, iedere vrijdag vasten op brood en water, een geestelijke oefening doen onder de leiding van een geestelijk directeur, „qui ei spiritum veri ecclesiastici inspirare queat” en dit gedurende zes jaar jaarlijks 10 dagen in een klooster; verder wekelijks de boetepsalmen met de litanieën en gebeden bidden + verbod nog omgang te hebben met Catharina van Just en andere verdachte personen, onder bedreiging met levenslange suspensie + ten slotte een boete betalen van 50 gulden + 28 gulden 10 stuivers proceskosten (A. 1.2.1694).

Een speciaal geval is dit van de Norbertijn van Tongerlo Gaspar de Bie, kapelaan te Rozendaal. Onder beschuldiging van zondige en ergernisgevende omgang met verschillende, veelal „persona devota”, werd hij door de bisschop Joannes-Ferdinandus van Beughem op 21 maart 1692 hierom zijn jurisdictie van biechthoren, prediken en katechismus geven ontnomen; door de abt werd hij geëkskommuniceerd. Hij liet er zich evenwel weinig aan gelegen. Reeds op 14.1.1691, wanneer de abt van Tongerlo voorn. De Bie, sinds 7 jaar onderpastoor te Rozendaal, wou overplaatsen, werd hiertegen door 896 parochianen een protestmotie ondertekend. De zaak is trouwens moeilijk te regelen, gezien de Noordelijke Staten het kerkelijk gerechtshof niet erkennen. De kapelaan gaat tegen de uitspraak van zijn abt in beroep voor de abt van Sint-Bernardus te Antwerpen... en ook te Rome. In een gedrukt formulier, en nogwel in het Nederlands gesteld, wordt G. de Bie door de officiaal van „t Roomsche Hof” op 11.2.1694 veroordeeld om zich binnen de twee dagen naar een klooster te begeven om er opgesloten te worden. Op 15.5.1695 wordt uit Rome een nieuwe sententie gegeven, waarbij de feiten als niet bewezen dienden geklasseerd te worden, en de abt van Tongerlo opdracht krijgt hem „de oude cure ofte wel een dergelijcke van soo goede incomen” te bezorgen. Op 24.2.1696 wordt in de kerk van Rozendaal op de kansel afgelezen dat G. de Bie „aen de gemeynthe vergiffenisse vraeght over de verargernisse die hij aldaer aen jemant oijt gegeven heeft” (K.b. De Bie 1692-1698).

Silvester van Eij, die wij reeds hoger aantreffen, was ook als pastoor te Gierle geen voorbeeld voor zijn parochianen; op 17 mei 1730 werd hij bij de Jezuiten te Antwerpen gesekwestreerd wegens belediging van de deken van de kristenheid, drankmisbruik, ergernisgevende dagelijkse bezoeken bij een weduwe, ruzie maken en vechten met parochianen, verklaringen van simpatie voor de Jansenisten op 1.2.1729, wier portretten (Arnoud en Quesnel) op zijn kamer hingen en wier boeken hij bezat. Tevens zou hij zijn vlucht naar Holland gepland hebben. Hij loochent de meeste be-

schuldigheden. In dronken toestand heeft hij gezegd : „Mordieu dat den duijvel mij met lijf en ziele weghvoert, dat den duijvel mij den hals breckt, dat den duijvel mij ter schouwe uijtvoert ; bijgodt : Christus komt beneden !” (M. doos 11, 1730).

Robertus de Neve, kapelaan in Sint-Jakobs te Antwerpen, wordt veroordeeld wegens drankmisbruik, wangedrag en familiariteiten met enkele van zijn penitenten. Hij moet zich gedurende drie weken in een klooster te Brussel terugtrekken, er bidden en op woensdag, vrijdag en zaterdag vasten, daarna een generale biecht spreken ; verder moet hij gedurende drie jaar dagelijks de boetepsalmen met litanieën en gebeden bidden, iedere vrijdag vasten, wekelijks biechten, tweemaal per jaar een week geestelijke oefeningen doen met vasten op woensdag, vrijdag en zaterdag (M. doos 11, 22.8.1738).

Joannes-Jacobus Geeraerts is sinds 8 maanden bij de Diskalsen te Antwerpen opgesloten, alwaar hij iedere woensdag en vrijdag moet vasten op brood en water en iedere week biechten, dit wegens eksessen met vrouwen (A. 15.3.1743). Hij ontvluchtte naar Deurne en Borgerhout, maar werd opnieuw aangehouden en in het klooster van de Cellieten opgesloten (sinds een maand), waar hij nog 2 maanden moet blijven en zijn penitentie voortzetten (K. 13.11.1743).

Onderzoek tegen Cornelius Berckmans, voorheen deservitor te Brasschaat, alwaar hij nu op rust is. Hij wordt verdacht de celibaatswet te hebben overtreden, gezien zijn dienstmaarte Maria verscheidene malen in het kinderbed was, verblijvende op zijn hoeve te Ekeren. Dit alles tot schandaal van de bevolking (K. 1753).

De uitspraak van 16.3.1753 ten voordele van Gaspar Gheijssels en ten nadele van Cornelius Berkmans, wordt bevestigd (A. 26.11.1753). Dezelfde Berkmans mag op 23.12.1757 verhuizen van bij de Cellieten naar het klooster van de Geschoeide Karmelieten te Antwerpen, waar hij verder moet boete doen. Hij werd immers op 13.7.1757 veroordeeld om iedere woensdag en vrijdag te vasten en als penitentie de boetepsalmen met litanieën en gebeden te bidden ; verder door de mond van de pastoor van Ekeren en Brasschaat bij het zondagsermoen vergiffenis te vragen, een generale biecht te spreken na drie maanden voorbereiding en verbod Maria nog te ontmoeten. De onkosten en schulden bedragen 1192 gulden 5 1/2 stuivers, waarvoor zijn hoeve werd verkocht (K. 1757).

Onderzoek tegen Jan-Baptist Dujardin, kapelaan van de katedraal, voorheen onderpastoor te Gierle, waar hij de wet van het celibaat zou overtreden hebben, waarvoor hij werd „gecorrigeert” en als onderpastoor afgesteld. Sinds 6 à 8 jaar woont hij nu met

zekere Claire (met wie hij een kind heeft), waarover hij werd vermaand en op 30.6.1759 gedurende 9 maanden opgesloten bij de Celbroeders te Antwerpen. Met Pasen werd hij vrijgelaten onder verbod haar nog te ontmoeten; maar hij keerde tot haar terug en bezocht een paar herbergen, waar hij minachtend over de mis sprak. Hij moet worden aangehouden; dit gebeurt op 25.7.1760 (K. 1760).

Joannes-Baptist Verleyen, die in 1761 wegens eksessen te Antwerpen het bisdom verliet, vraagt aan de bisschop er te mogen terugkeren. Hij wordt beschuldigd het celibaat te hebben overtreden met Margarita Smettinghe, meid bij zijn vader, met kind tot gevolg (in 1761). Reeds op 8.1.1759 werd hij tot zeven jaar opsluiting veroordeeld; op 19.12.1760 werd hij in voorlopige vrijheid gesteld, maar hield zich niet aan de sekwestratie in het ouderlijk huis, zodat hij opnieuw zou worden aangehouden. Bij beslissing van 1.3.1765 werd hij opgesloten in de bisschoppelijke gevangenis „opden Backersthoren”, waar hij nog verblijft in 1766. In 1767 is hij opgesloten in het klooster van de Diskalsen te Brussel (K. 20.4.1763). Om de onkosten van zijn opsluiting te vergoeden moet hij een rente van 3000 gulden verkopen. De zegelaar Ludovicus Wouters wordt als curator aangesteld en mag deze rente verkopen (K. 7.1.1768). Hij blijkt evenwel het hof vóór te zijn geweest want hij had zijn roerende en onroerende goederen reeds onherroepelijk aan zijn vader Adrianus, wonend te Antwerpen, geschonken. Aldus kon hij de gevangenis- noch de proceskosten betalen. Het is hiertegen dat de promotor in beroep ging (K. 9.10.1776).

Anna-Maria Verdiessen, weduwe Jean Gommez, van Antwerpen, bekomt dat de veroordeling van haar zoon Bertrand Gommez, kapelaan te Schoten, veroordeeld tot drie jaar opsluiting bij de Celbroeders te Antwerpen, „propter atrocitatem criminis”, wegens procedurefouten werd verbroken. Hij wordt in voorlopige vrijheid gesteld (K. 6.2.1781).

Nicolaus-Franciscus Cauchois, geboren te Crevecœur in Pikardië, 26 jaar oud, priester gewijd in 1745, in 1747 pastoor te Hossez (bisdom Bavais), waar hij bleef tot 1769; hierna had hij verschillende verblijfplaatsen nl. Parijs, Namen, Waver, Luik, Maastricht, Brussel en sinds 1778 Antwerpen op Sint-Andriesparochie. Hij werd aangehouden en opgesloten gezien hij bekend steeds homoseksueel te hebben geleefd en te Antwerpen de jongelingen die zogezegd bij hem Franse les kwamen nemen, verleidde (pederastie) (K. 15.8.1781).

Onderzoek tegen Petrus-Frans Mertens, sinds 1779 pastoor te Hoboken, die dreigt in proces te komen met de Raad van Brabant,

wegens slecht gedrag en drankzucht. De bisschop verzoekt hem ontslag te nemen, onder belofte van een jaarlijks pensioen van 600 gulden. Op die voorwaarde worden de processen stopgezet. De pastoor werd bij de Diskalsen te Antwerpen opgesloten (K. 21.11.1782).

Barbara de Wijse en haar vader herroepen de beschuldiging tegen de priester N. Bout, als zou hij de vader zijn van haar kind (K. 12.2.1728).

6. *Moelijkheden wegens bijgelovige praktijken*

Was de Kerk streng bij de beteugeling van bijgelovige praktijken die voorkwamen onder de gelovigen, zij beteugelde met niet minder gestrengheid de bijgelovige uitwassen die door de geestelijken werden gepleegd... en soms wel in de hand gewerkt. De kerkelijke bezweringspraktijk werd dan ook aan strenge reglementering onderworpen.

De pastoor van Poederlee, Petrus van der Veken, die zich niet stoorde aan de kerkelijke voorschriften en zich bezighield met „eksorsismen en bijgelovige praktijken, die hij dikwijls gebruikte tegen betoveringen”, krijgt verbod dit voortaan nog te doen, onder bedreiging met beroving van zijn kure¹¹.

Aan Jaspas Herstraeten wordt verboden „ne in hac diocesi sine speciali licentia R^mi Dⁿi Episcopi maleficatos seu de maleficio suspectos litanias seu preces sub specie exorcisationis imposterum legat sub poena arbitraria” (A. 27.9.1675). Hij had zonder speciale toelating van de bisschop, op 26 september 1673 en andere dagen, de dochter van Reyns Lanionis geëksorsiseerd, dit tegen het verbod van de bisschop in; wat hij echter loochent. Op 28.6.1665 had hij de toelating bekomen „exorcisandi piam beginam Joannam Adriaenssens, quae putatur obsessa”; op 6.7.1665 hetzelfde voor Petronella Servrans; op 18.6.1664 voor Ambrosia van Schore; op 9.5.1664 voor Joannes Wolsaert; op 18.11.1665 voor de jongeling Coex; op 28.9.1665 voor „pia filia Susanna Baccale”; op 14.2.1665 voor Anna de Weert; op 7.1.1665 voor Anna en Cornelia Aerts, uit het Kiel; op 23.7.1663 voor Maria de Mayer; op 27.11.1661 voor een jongeling „qui putatur obsessus”; op 17.7.1661 voor Elisabeth de Lanter, „qui putatur maleficiata”; op 12.6.1665 voor Anna Goosens; op 7.2.1665 voor het kind van Maria Prendgard; op 2.4.1666 voor de zieke Petrus Joannis; op 11.7.1665 voor Helena Cornelissen enz. Hij wordt tevens beschuldigd van op 5.2.1674 op negen achtereenvolgende dagen met de stoel aan, Abraham van Eesbeeck, die dacht dat hij betoverd was,

11. P. Fr. X. de Ram, *a.w.*, blz. 191, 1612.

te hebben belezen (2 patakons), evenals de dieren van Daniel X, te Kontich. Hij loochent alles ! De proceskosten bedragen 61 gulden 16 stuivers (S.A. 1673/1674).

Arnoldus I. Winck, opgesloten bij de Cellieten te Lier, schuldig van 4, 5 en 6 dagen en nachten met twee medeplichtigen, nl. Joannes-Christofoor Haver en Joseph Olivier, in de omgeving van Lier uitgeoefend te hebben „varios actus gravissime superstitiosos, adhibitis detestabilibus ritibus, formatis circulis cum variis inscriptionibus, sanctorum nominum, verborum et crucium, positaque intra dictos circulos super mensam per modum altaris imagine crucifixi in pargameno et duabus candelis accensis, praedictis circulis cum praefatis omnibus atque ipso toto cubiculo a reo aqua lustrali variisque orationibus ad peragendum dictum superstitiosum exercitium previe benedictis ; quod in illum finem usus fuerit libro quodam manuscripto ab ipso recognito undequaqua detestabili passimque haeresim, blasphemiam et omnem impietatem spirante. Quod statuto die antequam supstitiosum exercitium inchoaret praefatos complices duxerit ad confessarium cui confiterentur quodque toto illo tempore predictum exercitium superstitiosum ab eo de nocte peractum fuerat, numquam die sequenti a sacro missae sacrificio celebrando abstinuerit, cum gravissima suspitione quod post mediam noctem praecedentem se vino adusto refecisset adeoque non jejunos et sacrilige celebraverit, propter quos excessus tam enormes, horrendos et execrabiles, declaramus dictum reum incurrisse sententiam excommunicationis eumque suspendentem a divinis, condemnamus et per quinquennium stricto carceri mancipetur ibidemque jejunet tribus diebus per hebdomadam scil. singulis feriis quartis, sextis ac sabbatho in pane doloris et aqua tristitiae”, daarbij moet hij een generale biecht spreken, gevolgd van een veertiendaagse biecht, bij een door de aartsbisschop aan te duiden biechtvader (hij is immers uit het aartsbisdom), die ook de straf kan milderen ; verder wordt hem verboden nog een voet te zetten in het bisdom Antwerpen en dergelijke dingen nog te doen, onder bedreiging met levenslange opsluiting (A. 22.10.1728).

Onderzoek tegen de minderbroeders Joannes de Boeck en Joannes Waegemaeckers, die verscheidene keren de weduwe van Andreas Meermans, van Antwerpen, zouden belezen hebben, ... met veel voordeel voor henzelf en hun klooster („oosters, wijn, snuijff enz.”). De duivel had in het Latijn geantwoord en verklaard Lucas te heten... en wanneer de belezer hem bevel gaf „naer den teen te gaen”, gaf hij hem voor antwoord „dat hij maer tot in 't steertbeen wilde gaen” ! (M. doos 11, 1.3.1731). De paters wijzen de beschuldiging af (2.3.1731).

7. *Moelijkheden om leerstellige redenen*

Guilielmus-Franciscus de Vriese, pastoor te Lillo, wordt gedaagd onder de beschuldiging van eksessen op de preekstoel en in zijn bediening. Hij is o.m. in het bezit van „Geestelijcken controleur oft Sermoenen van pater Pleuskens”, in twee delen; hij gaf dit boek ook aan anderen ter lezing en beaamde er de inhoud van (M. doos 11, 26.3.1690).

De bisschop Carolus d'Espinosa velt zelf vonnis tegen Adam Janssens, pastoor van Wuustwezel, gedaagd wegens Jansanisme en Quesnellisme. De bisschop meent dat de beschuldiging voldoende bewezen is, zodat Janssens een ketter is en de grote ekskommunikatie oploopt en alle andere straffen vervat in de apostolische konstitutie „Vineam Domini Sabaoth” en „Unigenitus Dei Filius”; alle gelovigen dienen hem als dusdanig te mijden, terwijl de pastoor van zijn pastoraat wordt vervallen verklaard, evenals van alle andere beneficies. In de bisschoppelijke gevangenis opgesloten moet hij daar vasten op brood en water op woensdag, vrijdag en zaterdag, tot wanneer hij voldoende boete deed. Hij moet natuurlijk alle proceskosten en gevangenskosten betalen. Dit vonnis zal door de appariteur Fabert worden aangeplakt aan het bisschoppelijk paleis en aan de parochiekerk van Wuustwezel (A. 31.1.1737).

8. *Moelijkheden bij testamentaire aangelegenheden*

In 17 gevallen zijn geestelijken betrokken in moeilijkheden bij testamentuitvoeringen, hetzij dat de erfgenamen de tegenover de kerk opgelegde verplichting niet nakomen, hetzij dat er betwisting ontstaat omtrent het testament zelf, hetzij dat een priester zich wederrechtelijk van sommige zaken heeft meester gemaakt.

Soms gaat het slechts om het bekomen van een toelating om tot testamentuitvoering te kunnen overgaan. Aldus bekomen de erfgenamen van Philippus Leuninckx de toelating een koffer open te breken in aanwezigheid van een notaris (K. 24.9.1733) en stelt het hof getuigen aan om de in het buitenland verblijvende erfgenamen van Petrus-Arnoldus de Licht (overl. 1722) te vertegenwoordigen (S. 15.5.1737).

9. *Moelijkheden om tienden*

Het aantal betwistingen omtrent de tienden liep heel wat hoger op dan de acht gevallen die in de officialiteit bewaard bleven.

10. *Moelijkheden omwille van begrafenissen*

De meeste van de 26 (bijna alle uit de 17e eeuw) gaan over de begrafenisrechten, waarop de eigen pastoor zijn recht doet gelden

of de betaling ervan opeist. Soms wordt de ontgraving opgelegd en moet het lichaam worden teruggegeven (A. 10.3.1634, A. 9.11.1685).

11. *Andere moeilijkheden met leken*

a. *Met personeel*

Op de vier gevallen zijn er twee waar het gaat om moeilijkheden tussen de pastoor en zijn koster (te Nijlen, A. 4.3.1729, en te Brasschaat, S. 23.4.1742), terwijl in het derde geval de pastoor van Oud-Turnhout zich verzet tegen het verzoek van zijn kosterschoolmeester zich te mogen stellen „pro parte tituli ordinationis” (K. 14.9.1739) en de zegelaar die een leek, 40 jaar „fiscus” van het S. Gommaarkapittel te Lier, uit dit ambt ontzette (A.b. 8, 1706).

b. *Financiële moeilijkheden*

Het aantal gevallen, en dan denken wij slechts aan personen (want sommige komen verscheidene malen voor), is betrekkelijk hoog (61) en wijst misschien wel enerzijds op een lage levensstandaard, maar anderzijds ook op gebrek aan werkelijkheidszin om hun uitgaven te regelen naar hun inkomsten. Een feit is dat menige rekening onbetaald bleef en dat de officialiteit diende op te treden om tot betaling te verplichten.

Aldus werd Adrianus Janssenius door niet minder dan 8 schuldeisers gedaagd wegens leningen, die niet werden terugbetaald, terwijl hij ook bij de brouwer het bier niet betaalde (A. 9.1.1651 - 4.6.1655).

c. *Om andere redenen*

Onder de enkele gevallen die hier werden samengebracht komen er een viertal voor, waarin door de pastoor of tegen hem beledigende woorden werden gesproken of hardhandig opgetreden.

12. *Moeilijkheden om onbekende redenen*

Eenendertig uitspraken konden moeilijk met zekerheid onder een van de vorige indelingen worden ondergebracht.

13. *Moeilijkheden met kloosterzusters*

Een paar zusters zijn hun klooster ontvlucht en worden hierom gestraft (K. 27.6.1739 en K. 7.8.1784).

Tabel III bevat de gegevens, verdeeld over tienjarige perioden, van de moeilijkheden bij de geestelijkheid.

TABEL III
De moeilijkheden bij de geestelijkheid

	Onder mekaar	In hun bediening		Wegens beledigingen	Wegens overtreding v. d. kerkelijke tucht	Wegens overtreding van het celbaat	Wegens bijgelovige praktijken	Om leerstellige redenen	Bij testamentaire aangelegenheden	Om tienden	Om begrafenissen	Met leken			Met kloosterruisters	TOTAAL	
		Om pastorele redenen	Om kapelaniën en prebenden									Met personeel	Om financiële redenen	Om andere redenen			Om onbekende redenen
1571-1600 uitspraak	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	—	1	3	—	—	9
%	—	—	—	—	11,11	44,44	—	—	—	—	—	—	11,11	33,33	—	—	
1601-1649 uitspraak	1	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
%	25,00	50,00	—	—	—	25,00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1650-1660 uitspraak	6	3	4	—	2	2	—	—	3	2	5	—	18	2	5	1	54
%	11,11	5,55	7,40	—	3,70	3,70	—	—	5,55	3,70	9,25	—	33,33	3,70	9,25	1,85	
1661-1670 onderzoek	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2
uitspraak	1	1	3	—	1	2	—	—	—	4	5	—	3	1	3	—	24
%	7,70	3,84	11,53	—	3,84	7,70	—	—	—	15,38	23,07	—	11,53	3,84	11,53	—	
1671-1680 uitspraak	2	2	—	2	5	—	1	—	—	—	4	—	3	—	7	—	26
%	7,69	7,69	—	7,69	19,23	—	3,84	—	—	—	15,38	—	11,53	—	26,92	—	
1681-1690 uitspraak	2	—	1	—	3	1	—	1	—	—	5	—	3	1	5	—	22
%	9,09	—	4,54	—	13,63	4,54	—	4,54	—	—	22,72	—	13,63	4,54	22,72	—	
1691-1700 uitspraak	1	1	1	1	1	2	—	—	1	—	3	—	7	—	2	—	20
%	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	10,00	—	—	5,00	—	15,00	—	35,00	—	10,00	—	

TABEL III (vervolg)
De moeilijkheden bij de geestelijkheid

	Onder mekaar	In hun bediening		Wegens beledigingen	Wegens overtreding v. d. kerkelijke tucht	Wegens overtreding van het celibaat	Wegens bijgelovige praktijken	Om leerstellige redenen	Bij testamentaire aangelegenheden	Om tienden	Om begrafeniszen	Met leken			Om onbekende redenen	Met kloosterzusters	TOTAAL
		Om pastorele redenen	Om kapelanieën en prebenden									Met personeel	Om financiële redenen	Om andere redenen			
1701-1710 onderzoek	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
uitspraak	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	3	1	5	2	-	-	13
%	-	-	13,33	-	-	6,66	-	6,66	-	-	20,00	6,66	33,33	13,33	-	-	
1711-1720 onderzoek	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	3	1	-	8
uitspraak	5	-	-	-	1	-	-	-	2	1	-	-	6	1	3	-	19
%	18,51	3,70	-	-	3,70	3,70	-	3,70	7,40	3,70	-	-	26,66	14,81	14,81	-	
1721-1730 onderzoek	-	1	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	4
uitspraak	2	-	2	-	-	2	1	-	-	-	-	1	2	-	4	-	14
%	11,11	5,55	11,11	-	-	16,66	5,55	5,55	-	-	-	5,55	11,11	-	27,77	-	
1731-1740 onderzoek	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	2	-	-	-	4
uitspraak	-	-	1	-	2	2	-	1	2	-	-	1	-	2	1	-	12
%	-	-	6,87	-	12,50	12,50	6,87	6,87	18,74	-	-	6,87	12,50	-	12,50	6,87	
1741-1750 onderzoek	2	-	1	-	-	1	-	-	5	-	-	1	1	-	-	-	11
uitspraak	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	4
%	13,33	-	6,66	-	6,66	20,00	-	-	33,33	-	-	6,66	13,33	-	-	-	

TABEL III (vervolg)
De moeilijkheden bij de geestelijkheid

	Onder mekaar	In hun bediening		Wegens beledigingen	Wegens overtreding v. d. kerkelijke tucht	Wegens overtreding van het celibaat	Wegens bijgelovige praktijken	Om leerstellige redenen	Bij testamentaire aangelegenheden	Om tienden	Om begrafenissen	Met leken			Met kloosterzusters	TOTAAL	
		Om pastorale redenen	Om kapelmeesters en prebenden									Met personeel Om financiële redenen	Om andere redenen	Om onbekende redenen			
1751-1760 onderzoek uitspraak %	1 — 7,14	2 — 14,28	1 1 14,28	—	1 1 14,28	— 2 14,28	—	—	1 — 7,14	—	—	—	2 1 21,42	— 1 7,14	—	—	8 6
1761-1770 onderzoek uitspraak %	1 — 9,09	1 — 9,09	— — —	2 — 18,18	1 — 9,09	1 — 9,09	—	—	1 — 9,09	1 — 9,09	—	—	1 1 18,18	—	—	—	9 2
1771-1780 onderzoek uitspraak %	— — —	1 1 40,00	— — —	—	1 — 20,00	—	—	—	—	—	—	—	1 — 20,00	—	—	—	3 3
1781-1790 onderzoek uitspraak %	— — —	— — —	— — —	—	— 1 10,00	1 2 30,00	—	—	1 — 10,00	—	—	—	2 — 20,00	1 — 10,00	— 1 10,00	—	5 5
Totalen onderzoek uitspraak	5 20	6 10	2 15	2 3	4 18	5 23	1 2	3 2	9 8	1 7	1 25	1 2	10 51	4 9	2 34	— 5	56 234

Onze aandacht gaat speciaal naar de kerkelijke tucht en het celibaat. Voor de periode 1650-1700 werden 13 geestelijken gestraft wegens overtreding van de kerkelijke tucht, meestal wegens herbergbezoek en dronkenschap, en 8 wegens tekortkoming tegenover de wet op het celibaat. Voor de periode 1701-1750 werden er drie in gebreke bevonden wat de kerkelijke tucht betreft, terwijl er zeven werden veroordeeld en twee gedaagd wegens overtreding van het celibaat. Voor de periode 1751-1790 komen twee veroordelingen en drie dagingen voor wegens overtreding van de kerkelijke tucht; 4 werden veroordeeld en 2 gedaagd wegens overtreding van het celibaat.

Bij die getallen zou men geneigd zijn te menen dat de toestand op het einde van de 18e eeuw tegenover de 17e eeuw op beide gebieden een statu quo vertoont. Dit besluit is in zover onjuist dat het geen rekening houdt met het feit dat het aantal geestelijken zeer was toegenomen. Overduidelijk blijkt evenwel de toestand verbeterd tegenover omstreeks 1575, wanneer in de jaren 1573 en 1574 vier veroordelingen voorkomen wegens overtreding van het celibaat.

Wat de onbekende redenen ter veroordeling betreft, komen zeker een groot percentage op rekening van de overtreding van de kerkelijke tucht.

Deze betreffen voor de eerste periode 21 veroordelingen; voor de tweede slechts 8 en voor de derde slechts 3.

Wij mogen dus wel besluiten dat de levensstijl van de geestelijken in zijn geheel beschouwd er is op vooruitgegaan en dat het uitzonderlijke gevallen zijn waarin ergernis werd gegeven door dronkenschap, of waarbij het celibaat in het gedrang kwam.

Twee veroordelingen om leerstellige redenen, nl. wegens Jansenisme, komen voor naast drie onderzoekingen hieromtrent; anderzijds werd de overdreven eksorsistische ijver van twee priesters ingetoomd en een andere streng gestraft wegens bijgelovige praktijken.

IV. ALLERHANDE THEMA'S

Verscheidene uitspraken en onderzoeken behoren niet met zekerheid tot de kuisheids- en huwelijksproblematiek en staan misschien wel in verband met het geloofsleven. Wij brachten ze hier samen, naast allerlei thema's die bij de vorige categorieën niet thuis hoorden.

1. *Niet nader bekende eksessen en nalatigheden*

Wij kennen voor sommige onder hen wel de bestraffing, maar niet de reden waarom deze werd uitgesproken. De meeste behoren tot de 17 eeuw (267 op 295). Van de 18 uit de periode 1600-1650 zijn er 14 waarbij de verbanning werd uitgesproken. Het moet hier dus wel gaan om meer dan gewone wetsovertredingen.

Veelal wordt er, wanneer er sprake is van de overtreiding, slechts gesproken van „ekses”, waarbij evengoed een boete van 2 gulden als van 50 en meer wordt opgelegd, naast gevangenisstraf, vasten en bedevaarten... en zelfs verbanning uit het bisdom.

2. *Allerlei*

Hetzij het gaat om administratieve nalatigheden of om rechtsherstel (3 onderzoeken, 14 uitspraken), hetzij om ambtsverwaarlozing (o.m. door een koster) en misbruiken (als door een promotor en een appariteur) (4 onderzoeken en 7 uitspraken), naast moeilijkheden bij testamentuitvoeringen (8 gevallen) of niet-nakoming van financiële verplichtingen (2 onderzoeken en 41 uitspraken) of het betalen van de gerechtskosten (9 gevallen). In 20 gevallen werd de „eis” (welke?) afgewezen en in 8 gevallen ingewilligd.

Wat het ambtsmisbruik betreft, vermelden wij speciaal zowel de overtreiding van de promotor Joannes van Oort als van de appariteur Henricus van de Moer.

De promotor van het bisdom Antwerpen, Joannes van Oort, wordt gedaagd door de zegelaar wegens verscheidene eksessen, gezien hij „verscheyde excessen niet en heeft overgebracht”, die hij nochtans kende, w.o. „het violeren der sondaeghen ende heyligh daeghen”; hij heeft o.m. „gecomponeert met Peeter Biermans, molder te Grobbendonck over het violeren der sondaghen ende feestdaghen”, eveneens met Franciscus Verhaeghen, mulder te Kontich, die zich vrijkocht, ook met Peeter Wouters, „molder op den Mechelsen Steenwegh” te Antwerpen (mits een half patakon); verder heeft hij „den ordinairen voortganck van justitie noch trachten te beletten”, zodat N. Biermans, hovenier, die de zondagsrust niet naleefde, niet werd gedaagd. — De zegelaar vraagt als straf de ontzetting uit zijn ambt voor altijd of tijdelijke schorsing. — Uit het verder onderzoek blijkt dat nog andere mulders met Van Oort een overeenkomst hadden en hiervoor jaarlijks iets betaalden: de mulder van de watermolen te Schelle, deze van Heist-op-den-Berg, van Booischot, van Itegem, van Sint-Lenaarts, van Lier en omgeving, van Borsbeek. Hij was ook aanwezig in een herberg te Borsbeek, waar werd „gelabaeyd” (K. 3.7.1744).

Henricus van de Moer, 64 jaar oud, wonend te Turnhout en sedert 16 jaar appariteur, wordt gedaagd wegens „valsche betichting”, door „den Dienaer van Turnhout” die hem ten onrechte zou een proces gemaakt hebben „staende op den dorpel van eene herberge op 25.3., eenen sondagh onder het morgent sermoon”, waarheen hij was gegaan, beweert hij, om deze „te calengieren” die er onder het sermoon komen drinken. Zo zou hij vier herbergen bezoeken, zoals hij het regelmatig deed, al was het reeds 14 jaar geleden dat hij bij die gelegenheid nog iemand had „gecalengierd”... De appariteur verklaart ook dat hij een nieuwjaar ontving „van winckeliers, herbergiers, genevelhuysen, backers” (samen 18 gulden) (K. 15.5.1781).

In een paar gevallen wordt een beschuldigde door het geestelijk hof aan het burgerlijk gerecht overgeleverd :

Clara Goossens, opgeslotene, mag aan het burgerlijk gerecht worden overgeleverd en wordt overgeleverd aan de schout en de schepenen van Antwerpen, die tegen haar mogen optreden „quos tamen rogamus ut id citra mutilationem aut mortis periculum fiat” (A.b. 26.6.1603).

Joanna Janssen, opgeslotene, voorheen op de toren „vulgo Backerstoren” en nu om meer veiligheid op het Steen, op verzoek van de markgraaf en met de belofte haar in niets te kort te doen tot zolang geen beslissing omtrent de immuniteit door het geestelijk hof werd genomen. Er wordt rekening gehouden met het verzoek van de markgraaf, en na ernstig onderzoek besluit het hof dat gezien „dictam captivam quia in ipso loco sacro et circa rem sacram delinquit asyli jure immunitative ecclesiastica gaudere non debere”, maar aan het burgerlijk gerecht te Antwerpen wordt overgeleverd (dit volgens een overeenkomst tussen de bisschop van Kamerijk en de stad, van 11 mei 1514) ter veroordeling, „citra sanguinis effusionem” (A. 29.1.1659).

In één geval eist de Kerk voor een door de burgerlijke macht aangehoudene haar voorrecht van immuniteit op, gezien de aanhouding op een gewijde plaats is geschied :

Andreas Melchior zou wederrechtelijk opgesloten zijn in het Steen te Antwerpen, gezien bij zijn aanhouding de immuniteit van de kerk werd geschonden. Het hof oordeelt dat Melchior moet teruggebracht worden naar de gewijde plaats, waar hij werd aangehouden, en recht op immuniteit geniet (A. 19.6.1662). Wat de wed. Verstraeten betreft, die asiel zocht in S. Jakobskerk te Antwerpen, wordt de zaak onderzocht (A.b. 2, nr. 10, 15.11.1712).

TABEL IV
Allerhande themd's

	Niet nader bekende ek- sessen en nalatigheden	Administratieve nalatig- heden en rechterstel	Amtsverwaarlozing en misbruiken	Moelijkheden bij testamentuitvoering	Financiële verplichtingen	Overgeleverd aan het burgerlijk gerecht	Immunitet	Gerechskosten	Eis of beschuldiging afgevezen	Eis ingewilligd	Genadeverzoeken	Onvoldoende gegevens om te klasseren
1573-1574 uitspraak	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1600-1650 onderzoek	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
uitspraak	18	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
1651-1660 onderzoek	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
uitspraak	62	—	—	3	16	1	—	6	9	2	2	1
1661-1670 onderzoek	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
uitspraak	77	—	2	—	6	—	1	—	3	—	—	3
1671-1680 onderzoek	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
uitspraak	59	3	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—
1681-1690 uitspraak	37	1	2	—	5	—	—	—	—	—	1	1
1691-1700 uitspraak	16	1	2	1	2	—	—	—	—	—	—	1
1701-1710 uitspraak	14	—	—	—	6	—	—	2	1	—	—	—
1711-1720 onderzoek	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
uitspraak	3	2	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—

TABEL IV (vervolg)
Allerhande thema's

	Niet nader bekende ek- sesen en nalatigheden	Administratieve nalatig- heden en rechtsherstel	Ambtsverwaarlozing en misbruiken	Moelijkheden bij testamentuitvoering	Financiële verplichtingen	Overgeleverd aan het burgerlijk gerecht	Immunitet	Gerechtskosten	Eis of beschuldiging afgewezen	Eis ingewilligd	Genadeverzoeken	Onvoldoende gegevens om te klasseren
1721-1730 uitspraak	1	1	—	1	—	—	—	—	—	2	—	2
1731-1740 onderzoek	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
uitspraak	2	1	—	—	1	—	—	—	4	4	—	—
1741-1750 onderzoek	—	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
uitspraak	2	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
1751-1770 onderzoek	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
uitspraak	1	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
1771-1780 onderzoek	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
uitspraak	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
1781-1790 onderzoek	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
uitspraak	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Totalen onderzoek	11	6	4	2	2	—	1	—	—	—	—	1
uitspraak	293	11	6	6	41	2	1	9	20	8	4	8

V. ZAKEN IN BEROEP BEHANDELD

Steeds mocht een veroordeelde tegen de uitspraak van zijn eigen officialiteit in beroep gaan voor deze van een ander bisdom. Uit de bewaard gebleven dossiers van processen in beroep behandeld, blijkt dat vooral de priesters hiervan hebben gebruik gemaakt, ook al blijkt dit meestal tevergeefs te zijn geweest en hoge uitgaven te hebben geëist.

Vier komen uit het bisdom Brugge, drie uit Gent, twee uit Kamerijk, zes uit Mechelen, vier uit Namen en twee uit Leuven. In een paar gevallen komt het Jansenisme ter sprake, nl. in het proces van Petrus Marcellis, die te Leuven in zijn preek de ongeschoeide Karmelieten en de Jezuïeten aanviel (A. 16.6.1684), en J. Fontaine die „onwetend” zijn goedkeuring had gegeven aan een geschrift „Entretein”, waarbij de abt van het klooster Jardinot van Jansenisme of Quesnellisme werd beschuldigd (A. 23.10.1722).

B. DE AARD EN DE BEOORDELING VAN DE BESTRAFFING

I. DE AARD VAN DE BESTRAFFING

De bestraffingen waren van velerlei aard. In het begin van de 17e eeuw komt niet slechts de bedreiging met lijfstraffen voor, maar werd geseling ook toegepast; één geval van veroordeling tot de galeien bleef bewaard uit dezelfde periode. Vijfendertig verbanningen uit het bisdom en twee uit de stad Antwerpen werden uitgesproken gedurende de 17e eeuw, terwijl voor de 18e eeuw nog slechts één geval voorkomt. Daarbij speelde ook de gevangenisstraf, die geen uitzondering was, en belangrijke rol, en deze bleef in voege tot het einde van de 18e eeuw.

Er waren ook louter kerkelijke straffen in gebruik als bedevaarten, vasten, boetegebeden, naast vernederende straffen die vooral in de 17e eeuw een niet geringe rol speelden. Steeds komen er geldboeten voor, naast de proceskosten.

1. *Lijf- en schandestraffen*

a. *Geseling*

Richardus Bachetus wordt veroordeeld tot 50 geselslagen, waarna levenslange verbanning uit het bisdom Antwerpen (B. 24.7.1617).

Barbara de Bruyn, opgesloten wegens konkubinaat, wordt bedreigd met geseling (A.b. 29.1.1613).

Philippus Wijnthens, opgesloten wegens overspel, wordt bedreigd met publieke geseling (A.b. 17.12.1618).

Bij het begin van de 17e eeuw werden de bordeelhouders op het schavot geselsd en nadien levenslang uit het bisdom gebannen (A.b. 1623).

b. *Galeien*

Michael d' Ayale, opgesloten wegens overspel, wordt veroordeeld tot drie jaar dienst op de galeien, waarna levenslange verbanning uit het bisdom (A.b. 15.10.1601). Achteraf werd de straf verzwaard, wegens bordeel houden, tot levenslange galeien (A.B. 1623).

c. *Verbanning*

Michael d' Ayale, opgesloten wegens overspel, wordt veroordeeld tot drie jaar dienst op de galeien, waarna levenslange verbanning uit het bisdom (A.b. 15.10.1601).

Maria de Man, opgesloten wegens overspelig konkubinaat, wordt uit de stad Antwerpen verbannen, onder bedreiging met langdurige opsluiting (A.b. 20.6.1603).

Elisabeth van Rillaer, opgesloten, wegens ongeldig huwelijk en konkubinaat, wordt tot herroeping uit het bisdom verbannen (A.B. 17.2.1606).

Franciscus Walschaerts, opgesloten, wordt binnen de maand levenslang uit het bisdom gebannen, onder bedreiging met levenslange opsluiting (B. 27.10.1614). Er wordt geen reden aangegeven.

Henricus van den Broeck, moet binnen de drie maand het bisdom verlaten, zoniet volgt gevangenisstraf (B. 3.2.1615). Geen reden aangegeven.

Franciscus Grancor, opgesloten, moet geleid worden „indutus tunicella colis quatuor ornata” voor het hof en er vergiffenis vragen, en dient daarna tot buiten de Kipdorppoort gebracht, met de verplichting het bisdom binnen de drie dagen, voor altijd te verlaten, onder bedreiging met levenslange opsluiting (A.b. en B. 9.3.1615). Geen reden !

Joanna de Roeck, opgesloten, wordt bij haar vrijlating levenslang uit de stad en het bisdom Antwerpen verbannen en moet binnen de 24 uren de stad verlaten (B. 8.6.1617).

Richardus Bachetus, opgesloten, wordt veroordeeld om in de gevangenis 50 geselslagen te krijgen ; nadien vanuit de gevangenis geleid te worden naar de Sint-Jorispoort, met de verplichting binnen de 24 uren het bisdom voor immer te verlaten of, nog „dergelijke vervalsing” (similem falsitatem) te plegen, onder be-

dreiging overgeleverd te worden aan het wereldlijk gerecht (B. 24.7.1617).

Egidius Peeters moet binnen de zes weken de stad verlaten en mag er nooit meer terugkeren, onder bedreiging met gevangenisstraf, zolang de bisschop het goed vindt (B. 20.2.1622).

Catharina Massanck, opgesloten, wordt veroordeeld om uit de gevangenis te worden geleid met een veelkleurig spotkleed aan („induta veste variegata picturis viperæ et murenæ et capitum hirci, capri cacodaemonum ac similibus”) voor het hof en er vergiffenis vragen; daarna wordt ze naar de stadspoort geleid en voor altijd uit het bisdom verbannen, onder de bedreiging met levenslange opsluiting (B. 10.10.1623).

Gillis de Bode, opgesloten, als bordeelhouder, wordt levenslang verbannen uit het bisdom (A.b. 4.9.1623).

Carolus Keutr , opgesloten, naast de vuiligheid van de gevangenis (*squalore carceris*), waar hij nog een maand moet blijven, wordt nadien voor altijd uit het bisdom verbannen (B. 12.1.1624).

Theodorus Houwagens, opgesloten, wordt voor vijf jaar uit het bisdom Antwerpen verbannen, onder bedreiging met een jaar gevangenisstraf zo hij durft terugkeren; verder wordt levenslange ongeschiktheid tot iedere bediening in het bisdom uitgesproken (B. 6.10.1625).

Martinus de Craen, opgesloten, moet in zijn hemd (in *linea veste*) naar de katedraal geleid worden, met in de hand een waskaars van een half pond, en er vergiffenis vragen; daarna teruggeleid worden naar de gevangenis, waar drie dagen vasten op brood en water en daarop zo spoedig mogelijk het bisdom verlaten, met verbod er nog ooit terug te keren, onder bedreiging met  en jaar opsluiting (B. 6.10.1626; A.b. bundeltje 6.10.1625 sic).

Elias Geldorp wordt uit het bisdom verbannen, waar hij niet mag terugkeren onder bedreiging met 3 jaar opsluiting (B. 3.4.1628).

Christina le Blancq, opgesloten, moet nog 40 dagen in de gevangenis blijven en er om de andere dag, de zondagen uitgezonderd, vasten op brood en water en wordt nadien voor tien jaar uit het bisdom verbannen, onder bedreiging met levenslange opsluiting (A.b. en B. 13.12.1630).

Catharina Melckaert, opgesloten, wordt na het volbrengen van de kerkelijke straffen, voor 7 jaar uit het bisdom verbannen, onder bedreiging met 1 jaar gevangenisstraf (B. 9.6.1647).

Catharina Smits, opgesloten, moet naast de doorstane gevangenisstraf en andere kerkelijke straffen, op bedevaart naar O.-L.-Vrouw te Duffel, blootsvoets en geknield vergiffenis vragen, en wordt daarna voor 7 jaar verbannen uit het bisdom, onder bedreiging met 1 jaar gevangenisstraf (B. 7.10.1647).

Maria Fulon, die als echtgenote overspelige omgang had met verscheidene personen, wordt voor de duur van 6 jaar uit het bisdom gebannen (A. 14.8.1652).

Franciscus Bouxon wordt wegens overtreding van de wet op het celibaat, uit het bisdom gebannen (A. 13.7.1654).

Jacomina Claessens wordt wegens konkubinaat levenslang uit het bisdom verbannen (A. 26.11.1655).

Gertrudis Smets wordt, wegens misdrijf, levenslang uit het bisdom verbannen (A. 31.3.1656).

Maria Engels wordt wegens konkubinaat met Joannes Cremers (en aan wie samenwonen bij besluit van 6.3.1651 werd verboden), levenslang uit het bisdom verbannen, onder bedreiging met levenslange opsluiting (A. 7.7.1656).

Cornelius Fierens, opgesloten, die een tweede huwelijk aanging terwijl zijn eerste vrouw nog leefde, wordt voor 10 jaar uit het bisdom verbannen (A. 28.7.1673).

Adrianus Verhelst en Maria Bortel, op 13.12.1666 reeds met verbanning bedreigd, worden wegens volharding in konkubinaat, voor drie jaar uit het bisdom verbannen (A. 22.4.1675).

Elisabeth van Halshout, opgesloten, wordt wegens verdere omgang met haar bijzit, waarover reeds gewaarschuwd (B. 22.10.1674), voor 6 jaar verbannen uit het bisdom (A. 22.4.1675).

Petrus van Goop gen. Van Langendonck, wordt, wegens ongelidig huwelijk met Catharina Driesen, voor 3 jaar uit het bisdom verbannen (A. 13.5.1675).

Anna de Bauw, opgesloten, wordt voor zes jaar verbannen uit het bisdom (A. 15.6.1676).

Petrus de Aedo, opgesloten, wordt voor 12 jaar uit het bisdom verbannen (A. 5.8.1676).

Norbertus van Heurck, opgesloten, moet voor 15 jaren het bisdom verlaten (A. 12.8.1676).

Maria Hals, opgesloten, wordt voor 10 jaar uit het bisdom gebannen (A. 4.4.1681).

Anna Dominicus wordt levenslang uit het bisdom gebannen (A. 4.4.1681).

David de Poter, opgesloten, wordt voor 12 jaar uit het bisdom gebannen (A. 28.2.1684).

Joannes Beuckelaer, opgesloten, wordt levenslang uit het bisdom verbannen (A. 7.7.1684).

Catharina Janssens, opgesloten, wordt uit het bisdom gebannen (A. 16.9.1695).

Joannes Struyff, opgesloten (3.4. en 22.7.1713, opnieuw 29.3. en 24.5.1715), wordt voor 10 jaar uit het bisdom verbannen (A. 22.7.1713).

Voor 15 luidt de uitspraak levenslange verbanning uit het bisdom (9 m., 6 vr.); voor 4 wordt de duur niet bepaald (2 m., 2 vr.); voor 1 m. 15 jaar, voor 2 m. 12 jaar, voor vier 10 jaar (2 m., 2 vr.), voor 2 vr. 7 jaar, voor 3 vr. 6 jaar, voor 1 man 5 jaar en voor drie 3 jaar (2 m., 1 vr.); één man en één vrouw worden uit de stad gebannen.

Adrianus Valentijn, moet wegens tekortkomingen als onderwijzer op de Sint-Willebrordsparochie, deze binnen de zes weken verlaten (A. 16.7.1685).

Tal van anderen worden met verbanning bedreigd. Aldus Josina Hoes, in de gevangenis opgesloten, wegens overtreding van haar belofte in de gevangenis gedaan op 29.8.1598, nl. de pastoor van Lille niet meer te ontmoeten (A.b. 7.4.1610); Arnoldus van den Berghe, in de gevangenis opgesloten (A.b. 18.7.1625); Elisabeth Haesendonck, opgesloten, indien nog verdachte omgang met personen van het ander geslacht (A.b. en B. 23.10.1626); Petrus Polfaert en Joanna de Smet veroordeeld wegens overspel (B. 2.6.1645); Barbara Francq, opgesloten wegens konkubinaat (B. 19.2.1646); Daniel Meyssens, opgesloten wegens konkubinaat met B. Francq (B. 26.2.1646); Walterius van Hove, opgesloten wegens konkubinaat (B. 27.6.1647); Guilielmus Givers, wegens konkubinaat evenals zijn bijzit Anna Meurs (B. 10.6.1667); Daniel van Scharenboch, zo nog omgang met N. Kerincx (B. 20.8.1667); Elisabeth Stroobant, opgesloten, zo nog omgang met Petrus van Pré (B. 7.9.1668); Gerardus Colli, opgesloten (B. 7.9.1668); Guilielmus Jacobs (B. 9.9.1670); Augustinus Mertens, opgesloten (B. 1.8.1671); Anna-Maria de Loos, opgesloten (B. 8.8.1671); Judocus Grietens, opgesloten, wegens konkubinaat (B. 28.7.1673); Adrianus-Elias Maes, opgesloten, wegens konkubinaat (B. 10.10.1674); N. Jardin, opgesloten (B. 15.7.1675); Emerentia Liverolla opgesloten (B. 16.8.1675) enz.

d. *Gevangenisstraf*

Deze straf was zeer verscheiden en varieerde van enkele maanden tot jaren... en vooral tot de bedreiging met levenslang. Ook de strafplaats was niet steeds dezelfde. Naast de gevangenis van het bisdom, genoemd de „Backerstoren” te Antwerpen, komt ook de internering voor in een klooster. Gedurende het laatste kwart van de 18e eeuw kwam blijkbaar een overeenkomst tot stand met de burgerlijke macht, gezien de veroordeelden door de officialiteit, zowel mannen als vrouwen, opgesloten werden in het tuchthuis te Vilvoorde.

De gevangenisstraffen die bewaard bleven, werden uitgesproken tegen de overtreders van de kuisheids- en huwelijkswetgeving en wat het geloofsleven betreft tegen een paar priesters.

Arnoldus I. Winck, priester, wordt wegens bijgelovige praktijken veroordeeld tot 5 jaar strenge opsluiting (A. 22.10.1728); Gommar Goossens, wegens „eksessen”, wordt veroordeeld tot twee volle maanden opsluiting in de bisschoppelijke gevangenis (A. 6.9.1745); Michaël Callay wordt wegens incest tot 6 maanden opsluiting veroordeeld (K. 10.1777); Gregorius Kerssen, die een ongeldig huwelijk sloot met Sophia Hustein, wordt tot 3 jaar gevangenisstraf veroordeeld en zij tot twee jaar (K. 31.7.1778); Cornelius Janssens en Isabella Venesoen worden één jaar opgesloten wegens overspelige omgang (K. 12.4.1779); Anna Adriaensen, die overspelige omgang had met Jan-Baptist de Vocht, wordt veroordeeld tot 4 maanden opsluiting in de bisschoppelijke gevangenis (K. 9.6.1780); de priester Bertrand Gomez werd, gezien de ernst van zijn misdaad, tot 3 jaar opsluiting bij de Celbroeders te Antwerpen veroordeeld (K. 6.2.1781); Franciscus van den Broeck wordt wegens incest met zijn schoonzuster tot 18 maanden opsluiting te Vilvoorde veroordeeld (K. 15.6.1781); Anna-Maria Vinck wordt wegens incest veroordeeld tot 3 jaar opsluiting te Vilvoorde (K. 15.6.1781); Hendrick Barrebiers, die met Maria-Catharina Dillens een huwelijk sloot, met „impedimentum derimens”, wordt veroordeeld tot 2 jaar opsluiting in het „Brabants Beterhuys” te Vilvoorde (K. 7.10.1787); Clara de Pauw, die 8 jaar lang overspelig leefde met Franciscus Cammel, wordt tot één jaar, en hij tot twee jaar opsluiting te Vilvoorde veroordeeld (K. 22.11.1790); Joannes-Franciscus Carluy wordt wegens incest met Anna-Cornelia 's Jonkers veroordeeld tot 6 maanden opsluiting op de bisschoppelijke toren en zij tot 3 maanden (K. 30.10 en 7.11.1793).

Veel talrijker zijn evenwel deze waarvan wij weten dat zij werden aangehouden en in de gevangenis opgesloten, zonder dat ons nochtans bekend is hoelang de gevangenisstraf duurde...

Sommige schuldigen werden voor hun straf verwezen naar een klooster. Aldus Catharina Anthonissen, die jarenlang in overspelig konkubinaat leefde, moet zich voor 6 maanden in een begijnhof van het bisdom terugtrekken (A.b. 28.6.1572). Het is niet onmogelijk dat er toen nog geen bisschoppelijke gevangenis bestond! Rosalie Rottiers moet nog een maand langer in het klooster van de Zwart-Zusters te Lier blijven (K. 14.3.1742); Adriana-Maria Clercx, die een feitelijk huwelijk sloot met Joannes van Eeckhoven, moet zich terugtrekken in Sint-Elisabethsgasthuis te Herentals (A.

30.4.1752); Anna-Maria Clement die met Joannes-Baptist Struyff een feitelijk huwelijk aanging, moet 6 weken verblijven in het klooster van de Witte Zusters te Antwerpen, en hij voor eenzelfde tijd bij de Minderbroeders (K. 19.11.1779); om dezelfde reden worden Henriette Beschey en Petrus Fayart de ene verwezen voor 6 maanden naar het klooster van de Grauwe Zusters te Antwerpen, en de andere naar dit van de Kapucijnen (K. 22.12.1781).

Hierbij komt nog de geestelijke oefening die voor enkele dagen (8 of 10) werd voorgeschreven, vooral aan priesters, vooraleer vrijgelaten te worden. In een klooster, onder de leiding van een directeur, moesten zij ook een bepaalde tijd doorbrengen in gebed en boete.

2. Vernederende straffen

a. Publieke tentoonstelling

Hiermee werd herhaaldelijk bedreigd wanneer een banneling, vóór het verstrijken van de voorgeschreven periode, in het bisdom zou terugkeren.

Arnoldus van den Berghe, wegens konkubinaat, wordt bedreigd met publieke tentoonstelling op de pui met de vernederende tekenen aan de hals (*publicae expositionis cum infamibus insignis in teatro*) (A.b. 18.7.1625). Henricus Roelens en Elisabeth Roose worden, wegens ongeldig huwelijk, bedreigd met publieke tentoonstelling (*expositio*) op de pui van de gevangenis, met de vernederende tekenen (*cum insignibus infamiae*) of op een kar langs de openbare weg gevoerd te worden (A. 27.11.1651). Zo ook Jacomina Claessens (A. 6.11.1655).

b. Publiek vergiffenis vragen

De veroordeelde moest op een zondag na het sermoen, terwijl hij onder de kansel of bij de ingang van de kerk of voor een altaar stond of neerknielde, door de mond van de pastoor aan God en de gemeenschap vergiffenis vragen over de gegeven ergernis. Meestal hield de schuldige een brandende kaars in de hand, welke hij nadien moest offeren.

c. Vernederende houding of handelingen

„Blootshoofds”, „blootvoets”, „geknield” waren vernederende voorschriften, die over het algemeen werden voorgehouden. Verder, naar de kerk geleid worden tot voor de kerkdeur of voor het hoogaltaar bij het begin van de hoogmis, en dan geknield vergiffenis vragen (A. 13.8.1668). Anderen werden eerst driemaal rond de parochiekerk geleid om daarop voor de kerkdeur ver-

giffenis te vragen (A. 20.10.1653). Weer anderen dienden de processieweg te volgen (A. 14.8.1652) of werden geleid naar de voorplaats van verschillende kerken en kloosters (A. 12.8.1676) (A. 28.2.1684). Telkens was de veroordeelde op die verscheidene plaatsen verplicht met luide stem vergiffenis te vragen.

d. *Bespottende kleding*

Zowel mannen als vrouwen worden bij erge misdrijven veroordeeld tot speciale vernederende straffen. Dit bestond onder meer in het dragen van een hemd (in veste linea) (A.b. 15.12.1576; 6.10.1625; S.A. 1641; A. 22.10.1674; 7.7.1684), naar een bepaalde plaats geleid te worden en daar geknield vergiffenis te vragen; ook wel in die kleding de processieweg volgen (A. 14.8.1652, A. 4.4.1681).

Daarbij kwamen nog andere vernederende tekenen. Voor een man lezen wij „in veste linea, a collo pendula superindutas”. Vermoedelijk bedoelt men hiermee de halsbast! Aldus werd de veroordeelde naar verschillende plaatsen binnen Antwerpen geleid, waar hij telkens vergiffenis moest vragen (A. 5.8.1676). Een andere, eveneens in zijn hemd „indutus tunicella colis quatuor ornata” (A.b. 9.5.1615). Voor nog een paar „alba veste indutus, virgis desuper in dorso pendulis” (A. 12.8.1676, A. 28.2.1684).

De vrouwen bleven al evenmin van deze diepe vernederingen gespaard. Wel integendeel! Aldus moet Catharina Massack voor het hof verschijnen en vergiffenis vragen met een spotkleed aan, dat beschreven wordt als volgt: „induta veste variegata picturis viperae et murenae et capitum hirci, capri cacodaemonum ac similibus” (B. 10.10.1623). In de bespottings-elementen kwam in de loop der tijden wel enige wijziging, maar dit betekent nog niet een mildering. Aldus werd Anna de Bauw, die voor de deur van de katedraal en de Sint-Jakobskerk vergiffenis moest vragen, gekleed „in veste linea appensis caudis vacinis” (A. 15.6.1676), terwijl Rosa Careys, die een ongeldig huwelijk sloot, eveneens „superinduta veste linea alba et virgis circum amicta” bij Sint-Jakobskerk vergiffenis moet vragen (A. 1.4.1738).

3. *Geestelijke of kanonieke straffen*

a. *Ekskommunikatie en suspensie*

Buiten de ekskommunikatie of de kerkelijke ban die automatisch van kracht werd bij de overtreding van sommige kerkelijke wetten, als het sluiten van een ongeldig huwelijk, werd deze ook in enkele gevallen uitgesproken. Aldus tegen een drietal priesters: tegen Gaspar de Bie, door zijn abt (A. 1692-1698); tegen Arnoldus

I. Winck, wegens bijgelovige praktijken (A. 22.10.1728) en de grote ekskommunikatie door de bisschop uitgesproken tegen Adam Janssens, pastoor te Wuustwezel, wegens jansenistische leerstellingen (A. 31.1.1737).

Veel talrijker waren de priesters die om een of andere reden werden gesuspendeerd „a divinis” en dus geen mis meer mochten lezen of sacramenten toedienen.

b. Bedevaarten

(a) Plaatsen

Hierin kunnen wij de evolutie nagaan vanaf 1650. De gegevens hieromtrent zijn vóór die periode zeer schaars. Wij kennen er slechts een viertal, nl. twee naar O.-L.-Vrouw te Halle, wegens overspel (A.b. 27.2.1572) en ongeldig huwelijk (A.b. 12.10.1598), waar geknield mishoren en een kaars offeren; één naar het H. Sakrament van Mirakel te Brussel, wegens voortdurend overspel (A.b. 28.6.1572), met dezelfde verplichtingen, en ten slotte één naar O.-L.-Vrouw te Duffel, blootsvoets (B. 7.10.1647).

Tussen 1650 en 1696 – want nadien komt de bedevaart als kerkelijke straf niet meer voor – behoren tot de in gebruik zijnde bedevaartplaatsen: O.-L.-Vrouw te Duffel, – te Scherpenheuvel, – op Sint-Willebrord, – te Weelde, – te Borgerhout (waarschijnlijk gaat het om dezelfde als deze op Sint-Willebrord), – in de kluis te Lier en het Heilig-Bloed te Hoogstraten.

Naar O.-L.-Vrouw te Duffel worden 46 bestraffen gestuurd, waaronder 3 die viermaal moeten gaan. Naar O.-L.-Vrouw te Scherpenheuvel komt achtmaal voor. Naar O.-L.-Vrouw in Sint-Willebrord worden niet minder dan 63 personen gestuurd, w.o. vijf die 12 keer moeten bedevaarten, acht 3 keer, één 6 keer en één 4 keer. Naar O.-L.-Vrouw te Weelde komt éénmaal voor (maxime vicina). Naar een mirakuleus beeld in de omgeving van zijn woonst (A. 31.8.1663); naar het naaste mirakuleus beeld van O.-L.-Vrouw (A. 18.1.1664); naar O.-L.-Vrouw op zijn parochie (A. 24.10.1664). Naar het Heilig-Bloed te Hoogstraten moeten 13 personen, w.o. één 12 keer en één 3 keer. Naar O.-L.-Vrouw in de kluis te Lier moeten 19 gestraften, w.o. één tweemaal. Na 1689 komt nog slechts één bedevaart voor als bestraffing, nl. in 1696. O.-L.-Vrouw in Sint-Willebrord en O.-L.-Vrouw te Duffel waren de meest gekozen bedevaartplaatsen, waarbij zich vanaf 1667 voegden: O.-L.-Vrouw in de kluis te Lier en het Heilig-Bloed te Hoogstraten.

(b) Verplichtingen

De verplichtingen waren zeer verscheiden en maakten ook een evolutie door. Aan biechten, en in mindere mate aan mishoren, werd het grootste belang gehecht. Kommuniseren blijkt bijkomstig en zal spoedig volledig verdwijnen.

(c) Reden

In 111 gevallen werd de bedevaart opgelegd om onbekende redenen of wegens eksessen; 13 wegens defloratie; 15 wegens konkubinaat, waaronder zes tot 12 bedevaarten en twee tot 3; twee wegens overspel; zes wegens ongeldig huwelijk; vier wegens klandestien huwelijk; twee wegens moeilijkheden in het huwelijk; één wegens nalating van de huwelijksceremoniën; één wegens nalatigheid in de pastorele bediening; één wegens ambtsmisbruik; één wegens belediging van een pastoor en één wegens belediging van een bisschop.

Bijzonder zwaar blijkt de bestraffing, die tegen hen die in konkubinaat leefden, werd uitgesproken. Veertig procent werden veroordeeld om een jaar lang maandelijks op bedevaart te gaan, en 13, 3 %, tot drie bedevaarten. Hierbij kwamen trouwens nog verscheidene andere kanonieke straffen.

c. Vasten

De verplichting tot vasten, hetzij in de gevangenis, hetzij in een klooster, hetzij aan huis, was een veel voorkomende bestraffing. Deze vasten was nochtans verscheiden, zowel wat de vorm als wat de duur betreft.

In tal van gevallen wordt de vasten voorgeschreven zonder nadere bepalingen. Veelal geldt het een vasten „op brood en water” (in pane doloris et aqua tristitiae)... of blijkbaar minder hard „op brood en licht bier” (in pane doloris et potu tristitiae teneris cerevisiae). In één geval slechts lezen we: „in pane, *butyro* et tenui cerevisia” (A. 1.6.1657), zodat deze dus bij zijn brood wat boter verkrijgt. Een andere krijgt bij zijn vasten op brood en licht bier de verordening bij: „nec refectionem sumat ante solis occasum” (A. 29.3.1658).

Wat nu de duur betreft voor het vasten, hierin bestaat nog meer verscheidenheid, van één dag per week gedurende een gans jaar... tot drie dagen.

Dat de kerkelijke wet op het gebied van de bestraffing met vasten weinig versoepeld was, moge blijken uit de veroordeling van Gregorius Kerssen, op 31.7.1778, die gedurende drie jaar driemaal per week (op woensdag, vrijdag en zaterdag) moet

vasten, en zijn mede-veroordeelde Sophie Hustein die dezelfde boete moet doorstaan gedurende twee jaar (K. 31.7.1778).

d. *Biecht... en kommunie*

Ieder veroordeelde tot gevangenisstraf mocht veelal de strafplaats niet verlaten zonder eerst een generale biecht over gans zijn leven te hebben gesproken. Evenzo werd in de meeste gevallen een biecht voorgeschreven terzelfdertijd als een bedevaart, ... ofwel binnen de 8 dagen (A. 9.7.1668), of binnen de 14 dagen (A. 8.8.1668) of binnen de maand (A. 10.1.1661)...

Voor de generale biecht werd wel meer een Jezuïet aangeduid. Sommigen werden verplicht de biecht gedurende een bepaalde periode te herhalen.

Ook hier komt de kommunieverplichting heel spoedig in onbruik, zoals wij het eveneens hebben vastgesteld bij de bedevaarten.

e. *Bepaalde gebeden*

(a) *Mis en sermoen bijwonen*

Het bijwonen van mis en sermoen in de eigen parochiekerk, gedurende een langere of kortere termijn, was een veel voorkomende verplichting opgelegd aan sommige gestraften.

Franciscus Saey en Joannes-Arnoldus Lindemans, die getuigen waren bij een feitelijk huwelijk, moesten gedurende 6 maand dagelijks mishoren en iedere feestdag aanwezig zijn in hoogmis, sermoen en lof (K. 2.5.1787).

(b) *De boetepsalmen bidden*

De zeven boetepsalmen met litanieën en gebeden werden herhaaldelijk voorgeschreven aan personen in de gevangenis opgesloten.

(c) *Andere gebeden*

Soms werd aan de veroordeelden de keuze gelaten tussen de boetepsalmen en één (K. 28.1.1754) of twee rozenhoedjes (A. 6.9.1745). Anderzijds kwam het rozenhoedje vooral op de voorgrond gedurende de tweede helft van de 18e eeuw.

Gedurende 6 maanden opgesloten, waar dagelijks geknield het rozenhoedje en de vier akten bidden (K. 30.10.1793).

Twee jaar opsluiting, met dagelijks geknield 5 Onze-Vaders en 5 Weesgegroeten bidden (K. 7.10.1787).

Een jaar lang dagelijks geknield een kruisgebed van 5 Onze-Vaders en 5 Weesgegroeten bidden (K. 1782).

Een jaar lang dagelijks de vier akten bidden (K. 5.8.1790).

Een jaar lang dagelijks in vóór- en namiddag vijfmaal het Onze-Vader en het Weesgegroet bidden samen met de vier akten (K. 29.9.1788).

4. Geldboeten

a. Vastgestelde

Een herbergier die zijn herberg openhoudt voor de dorpsgenoten onder de goddelijke diensten, moet 3 gulden boete betalen.

Een „fornicatio simplex” werd beboet met 1, 2 of 3 pond, volgens de maatschappelijke stand van de overtreder ¹².

Wie de paasplicht verzuimde liep een boete op van 20 gulden ¹³.

Het doopsel langer dan 3 dagen uitstellen kostte 2 gulden boete en voor 8 dagen bedroeg deze 8 gulden ¹⁴.

Een pastoor die een huwelijk inzegt van personen die niet tot zijn parochie behoren, moet 20 gulden boete betalen ¹⁵.

Priesters die in de herbergen gaan drinken, worden bij de eerste overtreding met 1 gulden beboet, dubbel bij de tweede... en naar goeddunken van de bisschop bij de volgende ¹⁶. In 1610 vermeerderd tot 3 gulden, 6 en 12 gulden ¹⁷. In 1640 verhoogd tot 6 gulden ¹⁸.

Een geestelijke die ergernis geeft door dronkenschap, betaalt de eerste keer een boete van 12 gulden, de tweede keer 24 gulden... en bij herhaling wordt de boete verzwaard ¹⁹.

D geestelijken die deelnemen aan wipschietingen moeten een boete van 6 gulden betalen ²⁰.

Priesters die de vooravond dronken zijn geweest, en 's anderen-daags de mis opdragen, zonder eerst te biechten, moeten een boete van 12 gulden betalen ²¹.

b. Aangepaste

De boete was zeer verscheiden, naargelang de omvang van de overtreding, en zelfs willekeurig. Wegens „eksessen” moet hij 50 gulden en zij 18 gulden betalen (A. 27.3.1656); om dezelfde reden een andere 20 gulden (A. 11.7.1653); ook wegens „excessus carnis” 6 gulden (A. 7.11.1653); eveneens hierom 18 gulden (A.

12. P. Fr. X. de Ram, *a.w.*, blz. 199.

13. *Ibid.*, blz. 256.

14. *Ibid.*, blz. 193.

15. *Ibid.*, blz. 133.

16. *Ibid.*, blz. 96, 97.

17. *Ibid.*, blz. 150.

18. *Ibid.*, blz. 164.

19. *Ibid.*, blz. 150.

20. *Ibid.*, blz. 214.

21. *Ibid.*, blz. 223.

9.7.1657). Laurentius Wellens moet 60 gulden boete betalen (A. 21.6.1697); Gerardus van Houte 50 gulden (A. 20.3.1651); 15 gulden (A. 2.8.1651); Franciscus Hagenberch 200 gulden (A. 18.12.1651); 60 gulden (A. 21.4.1659); 50 gulden (A. 4.4.1681) enz.

Joannes Nijs, veroordeeld wegens „excessus carnis”, moet aan de armendis van zijn parochie een door de pastoor te bepalen som schenken (A. 5.4.1660).

II. DE BEOORDELING VAN DE BESTRAFFING

1. *Het doel van de bestraffing*

1. Te Antwerpen evenals te Mechelen was de eerste betrachting van de wetgever en van de rechter de wetsovertreder tot een trouwer beleving van zijn kristelijke plichten brengen.

2. Eveneens hier wilde het hof dat de ergernis zou ophouden, zodat naast de bestraffing van de bedreven fout, veelal een bedreiging volgt met strengere bestraffing voor wie komt te hervallen; ... en welke inderdaad wordt toegepast.

3. De bestraffing moest bijdragen tot afschrikking voor de anderen. Vandaar de gestrengheid waarmee tegenover publieke overtreeders van de kerkelijke voorschriften werd opgetreden.

4. Te Antwerpen blijkt het vernederend element, dat met de straf gepaard ging, dit van Mechelen te overtreffen. Het „spotkleed” voor de vrouwen komt niet te Mechelen, maar wel te Antwerpen voor. Daarbij werd het „witte hemd”, naast „koeienstaarten op de rug”, vooral door de mannen, maar ook door de vrouwen te dragen van de gevangenis naar de kerk, of zelfs in de processie, erg gevreesd, gezien het de schuldige in de ogen van de medeparochianen bespottelijk maakte.

2. *Evolutie in de bestraffing*

In het bisdom Antwerpen valt ongeveer dezelfde evolutie in de kerkelijke bestraffing, vooral in de toepassing ervan, als in het aartsbisdom Mechelen waar te nemen. Van uiterste gestrengheid in de 17e eeuw kwam het tot minder gestrengheid gedurende de 18e eeuw (Uit de gegevens van de Officialiteit van Gent voor de 16e eeuw blijkt, dat men in die periode heel wat milder was, zowel tegenover overspeligen, konkubinairs als tegenover priesters die het celibaat niet onderhielden).

a. Wat de bestraffing van de ketters betreft: het bisdom Antwerpen heeft zich tegenover hen steeds milder getoond dan dit het

geval was in de andere bisdommen. Trouwens, de periode waaruit ons gegevens bewaard bleven (na 1650) was in onze gewesten reeds volledig geëvolueerd in de richting van een hersteld en zelfbewust katholicisme. Daarbij maande de bisschop op de dekanale vergaderingen steeds tot voorzichtigheid aan, vooral gezien twee dekenijen (Breda en Rozendaal) ressorteerden onder de Staatsen. Tegenover het optreden van ketterse predikanten te Turnhout zal dan ook vooral gezorgd worden er bekwame katolieke priesters tegenover te plaatsen.

b. Tegenover de overtreders van de wet op het arbeidsverbod op zon- en feestdagen, komen nog wel een paar verzoeken tot dagingen voor (door een appariteur en een pastoor, die niet langer de voortdurende overtreding door een landbouwer van de zondagsrust konden aanzien), dit in de laatste helft van de 18e eeuw, terwijl in het begin van dezelfde eeuw slechts „kleinere dagingen” tegen herbergiers, winkeliers, barbiers en bakkers worden vermeld.

Wat de paasplicht betreft werden geen boeten aan verzuimers van die plicht meer opgelegd na 1715, wel de verplichting de paasplicht na te komen ; later komen nog een paar dagingen voor, na twintig jaar verwaarlozing ervan, in speciale omstandigheden.

De overtredingen van de herbergiers die het met de appariteur, en zelfs met de promotor, wel eens op een koopje sloegen, werden gedurende de 18e eeuw veelal oogluikend geduld. Misschien was er geen zalf meer aan te strijken !

c. De bestraffing blijft streng waar het gaat om de zedelijke normen, die het gezinsleven moeten beschermen. De Kerk blijft de huwelijksrouw verdedigen en de overtreders worden soms bestraft met een paar jaar opsluiting in de gevangenis. Maar zelfs hier werd afgezien van de uiterste gestrengheid. De verbanning uit het bisdom wordt, op één uitzondering na (1713), niet meer uitgesproken gedurende de 18e eeuw. Ook de bespottende kleding overleefde slechts voor één geval de 17e eeuw (nl. voor een vrouw, in 1738). Zelfs de bedevaarten werden als bestraffing niet meer voorgeschreven na 1696. Geestelijke straffen, als vasten en bepaalde gebeden bidden, worden eveneens gemilderd.

BESLUIT

Ook te Antwerpen was de officialiteit kind van haar tijd, en kende ze een nauwe samenwerking tussen de kerkelijke en de burgerlijke macht. Deze innige samenwerking tussen kerkelijke en burgerlijke gerechtelijke instanties brokkelde evenwel gedurende de 18e eeuw geleidelijk af. Voorzeker was het „verlichte despo-

tisme", dat door de Oostenrijkse koningen nog niet werd aangekleefd, maar reeds de bestuurslichamen beïnvloedde, hieraan niet vreemd.

De kerkelijke bestraffing gedurende de 17e en 18e eeuw heeft ontegensprekelijk bijgedragen om de uitwassen van de voorafgaande periode niet slechts in te dijken, maar door haar streng optreden zo niet volledig weg te hakken, dan toch merkkelijk te verminderen. De openbare zedelijkheid en de gezinstrouw werden beveiligd. Werd bij de lichtgelovige volksmassa de bijgelovigheid niet met wortel en stam uitgeroeid, toch werden de bijgelovige praktijken van zwendelaars en al te ijverige priesters aan banden gelegd.

Ook hier vertoont zich een evolutie naar een vollediger persoonlijke godsdienstvrijheid, die evenwel de openbare orde niet mocht verstoren en evenmin de eenheid van het gezin mocht in gevaar brengen.

Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience

verzameld en toegelicht

door

GILBERT DEGROOTE

II

UITGAVE *

De bijzondere vormen van uitdrukking en schrijfwijze in de brieven vestigen al dadelijk de aandacht op Conscience's taal¹ en zijn houding tegenover de spelling.

De taal van zijn brieven² verschilt niet wezenlijk van die van zijn verhalen. Vooral door het uiteraard spontaner karakter van de brief lijken ze soms nog minder verzorgd wat stijl, woordkeus, zinsbouw en leestekens betreft dan zijn romans. Zijn taal is geen vrucht van bestaand volksonderwijs, maar een persoonlijke verworvenheid, die stamt uit de sfeer van het dialect, inzonderheid het Antwerps, dat hij al volksjongen het best had gekend. Zo laat hij in een van zijn eerste brieven zelfs een „Termondnaer” Antwerps spreken. Uit de oude boeken, die hij zeer jong nog had gelezen, waardoor allerlei, meestal archaïstische structuren, woorden en zinspatronen in zijn geheugen waren blijven hangen.

Vrij spoedig was in hem de neiging ontwaakt een zo algemeen

* Zie *Handelingen Kon. Zuidnederl. Mij*, XX (1966), bl. 99-127 : I Inleiding ; motivering van deze uitgave, *ibid.*, bl. 99.

1. G. Duflou was tot op heden de enige die een vrij systematisch onderzoek publiceerde van een beperkt onderdeel van de verhalen van Conscience : *De Taal van Conscience in Hendrik Conscience. Studiën en Kritieken*, Antwerpen, 1912, bl. 54-90. Willem De Vreese had in zijn *Gallicismen in het Zuidnederlandsch*, Gent, KVA, 1899, pass. een klein aantal gallicismen uit de werken van C. vermeld.

2. Doorheen de jaren blijven eigenaardigheden treffen als o.m. partitieve genitieven : weinig tyds, twaelf jaren arbeids ; vele gallicismen als : gevoelig aen, de aendacht trekken, bid ik u, bezeten van, onschuldig van ; germanismen als : een gesticht gronden, lage (subst.), verleger, versproken ; oude buigingsvormen : boekdeelen derzelve inhoud, ten uwen genoegen ; substantieven op -nis : bezwymenis, bitternis, op -ing : nadering ; bijwoorden op suffix -lyk : ootmoediglyk ; accusatiefvorm in de nominatief : het lydt daer by geen twyfel ; epenthetische t : gezamentlyk, eigentlyk ; participiale constructies als : is beminrend, het gedacht bevattende ; verkeerd woordgebruik : rede i.p.v. reden, in den eerste i.p.v. in het begin, mogen (pouvoir) i.p.v. kunnen, vaak gedacht i.p.v. gedachte... Typisch is ook, dat hij op 11 maart 1836 schreef, dat hij „noch Hollandsch nog vlaemsch sprak”, „nederduytsche” brieven van een datum in het Frans voorzag en daarbij tot contaminaties kwam als „eene termondnaer”, „eene assaut wagen” enz...

mogelijke taal te schrijven, waarin ook gallicismen en germanismen hem een eigen, afwisselende uitdrukkingmogelijkheid boden. Dit leidde, blijkens brieven die hier zullen volgen, tot bepaalde meningsverschillen met G. Gezelle, G.-H. Flamen en Eug. Van Oye.

In de algemene vorm van het Nederlands zag hij ongetwijfeld een winstpunt voor onze cultuur. Zo kwam hij op tegen elke uiting van taalparticularisme. Maar daarbij dacht hij zeker niet minder aan een ruime verspreiding van zijn eigen boeken. Met dit doel heeft hij deelgenomen aan de toenmalige spellingoorlog.

Op de verwarring die hier in dit opzicht sedert het Nederlandse bewind heerste, werd vroeger al herhaaldelijk gewezen. Sommigen volgden het stelsel van J. Des Roches, anderen dat van M. Siegenbeek, „maar onder beider aanhangers waren nog kleine groepjes, die op even zoovele kleine eigenaardigheidjes stonden. Zoo waren er aanhangers van Siegenbeek, die wel gelijk Siegenbek, *straten* en *muren*, en niet gelijk Des Roches *straeten* en *mueren*, maar die omgekeerd niet gelijk Siegenbeek *straat* en *muur*, maar gelijk Des Roches *straet* en *muer* schreven...”³.

Bij verschillende pogingen tot een algemene vaste regeling was Conscience betrokken. Op 11 oktober 1841 fungeerde hij als secretaris op de vergadering van taal- en letterkundigen en onderwijzers, die door de gouverneur van de provincie Antwerpen was belegd (zie br. 39). Hij stelde vermoedelijk het verslag op, waarin de acht punten aangenomen werden, die reeds door de spellingscommissie in augustus 1839 waren voorgesteld, met evenwel één enkele wijziging⁴. Het Taalcongres te Gent op 23 oktober 1841, waaraan Conscience deelnam, besliste onder de leiding van J. Fr. Willems, in dezelfde zin. De regering betuigde haar instemming en gebruikte zelf deze spelling. Zij aanvaardde deze eindelijk, op 1 januari 1844, als officiële schrijfwijze voor de vertaling van het *Bulletin officiel des lois et arrêtés*⁵.

H. Conscience gaf zelf – dit onderdeel van zijn activiteit schijnt thans vrijwel vergeten – *De Sleutel der Gezuiverde Spelling. Goedgekeurd door koninklijk Besluit van 1^{en} January 1844* in het licht⁶. Hier handelde hij uitvoerig, met uitleg en voorbeelden, over de „zes-en-twintig letterteekens” van de „nederduitsche of vlaemsche tael”, waar hij terloops ook het verschil aanstipte tussen de „hol-

3. Prof. J. Vercoullie, *De Taal der Vlamingen*, Brugge, 1929^s, bl. 78.

4. Deze acht regels, waarop ook in br. 39 wordt gezinspeeld, vindt men in Th. Coopman en L. Scharpé, *Geschiedenis der Vlaamsche Letterkunde*, Antwerpen, 1910, bl. 79; vgl. ook L. Wils, *Kanunnik Jan David en de Vlaamsche Beweging van zijn tijd*, Leuven (1957), bl. 103 en voetn. 53.

5. Prof. J. Vercoullie, *l.c.*, bl. 79.

6. Antwerpen. Drukkery van J.-E. Buschmann (1844).

landsche" ij als in *gij, vrij...* en de „vlaemsche" y als in *gy, vry...* Vervolgens verwierp hij de „geluidteekens" (accenten van J. Des Roches), had het over de „enkelvokaelspelling", over vormen en gebruik van de tweeklanken, de medeklinkers, de lidwoorden, de „naemwoorden" en de „byvoegelyke naemwoorden". Hij gaf voorbeelden van verbuiging van deze laatste twee woordsoorten, behandelde de „voornaemwoorden" en wijdde eveneens aandacht aan de werkwoorden met voorbeelden van vervoeging in de verschillende wijzen en tijden. Bij dat alles bewoog hij zich ook op grammaticaal terrein. Het grondschema van zijn regels was dat van het Taalcongres. Hij zou er zich zoveel mogelijk naar richten.

In 1864 was C. één der ontwerpers van de voor Noord en Zuid eenvormige spelling⁷. Na de bekendmaking door M. De Vries en J. Te Winkel van de spelling waarin het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* zou verschijnen, werd, in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken, een commissie samengesteld om een uniforme regeling te treffen, die tevens aan de ontwikkeling van de taalkunde sedert 1844 zou aangepast zijn. Naast Kan. J. David, voorzitter, en J. F. J. Heremans, secretaris, werden H. Conscience, J. Dautzenberg, Fr. Rens, Stallaert en J. Van Beers tot leden benoemd⁸. Bij koninklijk besluit van 21 november 1864 werd het nieuwe stelsel officieel aanvaard⁹.

H. Conscience was echter, evenmin als G. Gezelle, een „taaltheoreticus in spellingszaken, veroorloofde zich vrijheden, zoals de anderen, weifelde dikwijls en schreef maar dóór..."¹⁰. Eigenlijk bleek hij enigszins reactionair te staan tegenover wijzigingen aan de normen door het Taalcongres van 1841 voorgesteld¹¹. Op 2 sept. 1860 had hij nog aan J. P. Van Dieren geschreven wel te voelen voor een uniforme spelling in Noord- en Zuid-Nederland, maar oordeelde dat hij, wat eigen produktie betrof, zeer voorzichtig moest te werk gaan om geen lezers te verliezen. Later verklaarde hij zich te zullen aanpassen aan de officiële regeling van het orthografische vraagstuk, maar dat de wijzigingen volgens de nieuwe voorschriften, in een voorrede tot zijn verhalen zouden moeten gerechtvaardigd worden. Hij zag daarin zelfs een doeltreffend middel om de nieuwe schrijfwijze overal te verspreiden

7. Vgl. Dr. W. Couvreur, *De Tegenstelling Nederlandsch-Vlaamsch en de Spellingbervormingen 1844 en 1864* in *VMKVA*, 1940, bl. 284.

8. Vgl. L. Wils, *o.c.*, bl. 297, ook voetn. 9 aldaar.

9. Vgl. *ibid.*, bl. 297. In Nederland werd het systeem pas in 1883 officieel aanvaard.

10. Voor dit citaat, dat betrekking heeft op G. Gezelle, zie K. De Busschere, *Guido Gezelle en de taal* (I) in *Gezellekroniek*. Bijdragen en mededelingen van het Guido-Gezellegenootschap, Kapellen, 1965, bl. 43.

11. Voor deze houding van C., zie reeds G. Degroote en J. De Schuyter, *Hendrik Conscience en zijn uitgevers*, Antwerpen, Brussel, Amsterdam (1953), bl. 57.

en nuttig werk te verrichten voor de moedertaal¹². Toen, op 21 november 1864 het nieuwe systeem officieel werd aangenomen, sloot hij zich daarbij aan en *Menschenbloed* zou het laatste werk zijn in de enkele vocaalspelling.

Aan de nieuwe schrijfwijze heeft hij dan ook niet veel meer dan een tamelijk verstrooide aandacht gewijd, want Heremans heeft b.v. de proeven van *Bavo en Lieveken*, volgens de nieuwe normen verbeterd. Graag kreeg hij dan inzage van die proeven om de wijzigingen „te vergelyken met zyne eigene gedachten over de spelling en met zyne gewoonten van schryven”¹³. Naderhand zou ook Jan van Beers dergelijke correctie voor hem waarnemen, want hij had nog geen inzicht verworven in het nieuwe systeem. Tenslotte scheen hij zelfs wat ontstemd en wees erop, dat een revisie door Heremans of Van Beers hem even welkom was, maar... dat er dan toch weer verschil zou bestaan tussen twee correcties: „Ik ben de onstandvastigheid in deze zake zoo moede dat het my gansch onverschillig geworden is, wat men te dien opzichte ook verrichte”¹⁴.

* * *

Wat de manier van uitgave betreft: de brieven worden telkens van een volgnummer voorzien, met vermelding van de geadresseerde waar dat mogelijk is. Ze worden in chronologische orde, volledig en volgens de grondtekst die we aangetroffen hebben, weergegeven. Waar een autograaf voorhanden was, werd die natuurlijk als grondslag genomen. Wanneer van autografen reeds een gedrukte uitgave bestond, hebben we niet telkens ev. afwijkingen of varianten in deze laatste aangeduid. Bepaalde brieven, die maar fragmentarisch tot ons zijn gekomen – sommige b.v. in een Duitse vertaling – werden, omwille van vaak belangwekkende gegevens die erin voorkomen, eveneens opgenomen.

In het schriftbeeld van C. werd alleen de lange s door de gewone vervangen. Onderstreepte letters of woorden in de oorspronkelijke stukken werden in cursivering weergegeven; bovengeschreven en doorgehaalde letters of woorden werden alleen vermeld als ze op een werkelijk kritische hertoetsing van gedachte of woordkeus wijzen. Toevoegingen van de uitgever werden tussen rechte haakjes geplaatst en onleesbare letters of woorden door stipjes tussen rechte haakjes aangeduid. Enkele afkortingen en klaarblijkelijke verschrijvingen werden zonder nadere aanduiding opgelost of verbeterd. Adresseringen en poststempels komen niet

12. *Ibid.*, bl. 97 in P.S.

13. *Ibid.*, bl. 110.

14. *Ibid.*, bl. 115.

op elke autograaf voor. We hebben die alleen vermeld als ze ons konden helpen om de geadresseerde te identificeren of om een stuk juist te dateren.

Vele brieven wekken de indruk spontaan uit de pen te zijn gevloeid. Dit laatste woord lijkt overigens bijzonder toepasselijk op het handschrift zelf van Conscience. Het werd reeds door Aug. Snieders, bijna grafologisch, als volgt gekarakteriseerd: „De korte en mollige hand bracht een klein, mager schrift voort, dat nooit hortend en stootend was. Het was integendeel vloeiend, fijn, schier vrouwelijk, gelijk de gevoelens die uit zijn gemoed stroomden”¹⁵.

De autografen, die we niet telkens afzonderlijk kunnen beschrijven, zijn niet altijd gelijkvormig van uitzicht of formaat, van kwaliteit van papier of van kleur. Hij gebruikte geruit, gelijnd of ongelijnd postpapier, blijkbaar soms wat hij het vlugst bij de hand had. In andere gevallen schreef hij op een stevig, wit (folio)blad, dat zo ergens uit een kantoorvoorraad scheen genomen. Dan weer leek het een witte strook of snipper, inzonderheid voor het klad, herkomstig uit het een of ander schrift. Meestal bezigde hij het toenmalig gewoon postpapier. Vaak waren het verzorgde, enkele of dubbelgevouwen bladen of velletjes „Papier postal 4[6,8] grammes breveté” of droegen ze als kenmerk „Angouleme” of „Bath”, dit laatste met een kroontje er boven. Hij schreef afwisselend op een enkel velletje, op de rectozijde alleen, op de recto- en verso zijde samen, op een dubbelgevouwen blad... In bepaalde gevallen herinnerde het papier aan zijn wisselende betrekkingen, met vormelijk, officieel briefhoofd als: „Gouvernement Provincial D'Anvers - Greffe”, „Académie Royale d'Anvers”, „Koninglyke Akademie van Antwerpen”, „Musées Royaux de Peinture et de Sculpture”, „Musée Royal de Peinture et de Sculpture”...

In de aantekeningen hebben we bij elke brief meegedeeld: 1. of het een autograaf, een fotocopie van het origineel of een reeds gedrukte tekst betreft, die als grondslag voor de editie heeft gediend; 2. de plaats waar het originele stuk zich bevindt of wie er de bezitter van is of waar de brief vroeger is verschenen; 3. in dezelfde volgorde als de verwijzingen in de brieven de toelichting zelf, die de essentie ervan in haar verschillende schakeringen zoveel mogelijk tracht te benaderen.

In de aantekeningen, die technisch niet onder de teksten konden geplaatst worden, komen enkele afkortingen herhaaldelijk voor:

15. *Karakters en Silhouetten* (Werken van Dr. August Snieders XIX), Antwerpen, 1926, bl. 10.

AMVC : Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen

AUT. : Autograaf

FOT. : Fotocopie

G. J. : Hendrik Conscience, *Geschiedenis mijner Jeugd*, Brussel (s.d.)

KVA : Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent

VMKVA : Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent.

De omvangrijkste kern van de brieven bestaat uit de verzameling, die reeds sedert jaren in het AMVC met zoveel toewijding en bekwame zorg door Ger Schmook werd aangelegd. Bovendien had Ger Schmook indertijd een basiscatalogus van de Consciencebrieven samengesteld, die we met vrucht hebben geraadpleegd¹⁶.

Tenslotte danken we al degenen die ons bij de voorbereiding van deze uitgave hebben geholpen, die ons documenten hebben bezorgd, toelating tot publikatie hebben verleend of ons met inlichtingen nuttig zijn geweest :

De heer A. Molitor, Kabinetschef van Z.M. de Koning, de heer Jozef Droogmans, Bibliothecaris van Z.M. de Koning.

De heer Ger Schmook, Ere-Conservator, Dr. E. Willekens, Conservator en Lic. L. Simons, Adjunkt-Conservator van het AMVC, alsook het vriendelijk personeel van deze Instelling en van de Antwerpse Stadsbibliotheek.

Juffr. Dr. N. Bakker (Leiden), Juffr. Simone de Galars van de Uitgeverij Calmann-Lévy (Parijs), Juffr. O. Rens (Brussel), Mevr. Lic. L. Van Erps-Loos, Bibliothecaresse bij de Bibliotheek van het Parlement (Brussel).

De heer Emiel Courtmans (Brussel-2), Lic. A. Derolez, Bibliothecaris bij de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent, Dr. M. De Vroede (Lier), Dr. S. Douma, Bibliothecaris van de Provinciale Bibliotheek van Friesland (Leeuwarden), Prof. Dr. A. Keersmaekers (Duffel), Prof. Dr. W. Pée (Brussel), Drs. Guido Persoons, Wetenschappelijk Bibliothecaris van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten Antwerpen, de heer Rob. Picavet, Provinciale Griffier Antwerpen, Prof. Dr. H. Uytterhoeven (Antwerpen), Dr. J. Van Roey, Stadsarchivaris Antwerpen.

16. Nog zeer onlangs vestigde G. Schmook onze aandacht op brieven van C., die hier echter niet meer konden opgenomen worden. Ze zullen samen met wellicht nog andere stukken, die ingevolge deze publikatie aan het licht zouden kunnen komen, als addenda uitgegeven worden.

1 – Aan J. Th. Van Ryswyck

Termonde 30 9bre 1835*Beati pauperes spiritu*¹Waarde Vriend !²

Daar ik reeds eenige dagen Van u verwyderd was³ ; wilde ik ook onze belofte nakomen. ik zou u graag eenige veerzen toegestuurd hebben ; doch naer lang myn hoofd gekrabbt te hebben, na tweemaal myne zwakke pen bezwooren te hebben, na tweemaal met kracht uyt geroepen te hebben : Styg op ! bleef dezelve koud en roerloos liggen. In dezen doornachtigen toestand, Vatte ik den bas myner inbeelding en zweepte dezelve met zulken sterken wind, dat alle deszelfs snaren te gelyk sprongen Wanhopig keerde ik my deze maal tot de Godin van meester Zwanenburg,⁴ en smeekte door een vurig gebed hare ingeving af. deze had myn gebed verhoort en kwam, glimlachend, gelaarsd en gespoord, over myne schryftafel loopen. Ik verwonder my niet meer, dat Zwanenburg duyster is en brab-beld ; zoo hy bij deze Godin ter school gelegen heeft. Want met allen goeden wil kon ik van hare wartael, geen enkel woord verstaan. niet tegenstaande werd ik zwanger van dichtkunst. Het hoofd draaide my, de oogen kwamen my schier op de kaken liggen ; en ik was beroerd als of ik van honderd duyvels waer bezeten geweest – ik rymde spoedig, wat ik rymen kon en verwonderde my over mynen *genie* en deszelfs verhevene vruchten.

daar het diep in de nacht was, legde ik my afgemat te bedde. S'anderen daags kon ik myn eigen werk niet verstaan ; myn neergezetten geest kon er de hooge figuren niet van begrypen. met gramschap myne pyp vattende ; deed ik dit zóó schoone gedicht tot zwavelstok dienen.... Eenige dagen daarna, heb ik zonder de hulp der Godin, gedicht en zend u met eene bede van toegevendheid⁵ myn werkje. hetzelfde is eene aanspraak aen onze stad ; zoo als zy zich korts na de Revolutie bevond.

 Antwerpen in 1831.

Als ons de wereld schynt, een dor en zandig strand.
als alles ons misnoegt, als niets ons kan behagen ;
blyven wy in het hart, steeds ongeschonden dragen,
de liefde tot het vaderland.

~~~~~

Oord ! waer myn eerste kryt, zich mengde met de lucht,
Waer ik de ziel ontfing midden in s'moeders lyden ;
aen u O ! vaderland, wil ik myn zang toewyden,
aen u myn eerst en laetste zucht.

~~~~~

Nu, over myne ziel een doode koude glyd,
nu wansmaek en verdriet ; bederven myne jaren :
blyf ik, voor u alleen nog kracht en vuur bewaren ;
uw, heilig beeld, trotsch eeuw en tyd.

~~~~~

Aan U alléén, denk ik als, allen moed verbleekt.
 O ! ryke stad, waer ik met wankelende schreden ;
 Zwak weenend en bevreesd ; in t'leven ben getreden,
 als t'wigtjen, dat om krachten smeekt.

~~~~~  
 Gy !, die uw zoute nat voorby Antwerpen jaegt ;  
 O, wydvermaerde Scheld ; hoe dikwyls op uw boorden,  
 heb ik geluk gedroomd, terwyl de golven stoorden ;  
 het blyde liedje eener maagd.

~~~~~  
 Hoe menigmaal, heb ik, verwondert en verrukt,
 Javaen, Chinees en Turk op t'woelend dok ; zien hand'len
 en met nieuwsgierigheid de zwarte moor ; zien wand'len,
 die zingend onder schatten bukt.

~~~~~  
 Hoe menigmael heb ik gezegd, op t'wyde strand :  
 hier, herleeft Babylon met haer verwarde talen,  
 hier koomt, de Vreemdeling aan U Scheld, tol betalen  
 en keert verrykt, weer naer zyn land.

~~~~~  
 Hoe menigmaal heb ik met zuchten en weemoed,
 op s'zeemans bruyne wang, een kille traan zien blinken,
 Wanneer hy vaerwel roept en de scheepsklok hoort klinken,
 en vrouw en kind verlaten moet.

~~~~~  
 Dan waert gy glinsterind van rykdom en van macht ;  
 Uw naam was in de mond van alle vreemde volken ;  
 uw naem met t'zeemans lied, weergalmde in de wolken.  
 Waer is nu, luyster, goud en pracht ! ?

~~~~~  
 Dit alles is vergaan, gelyk een' rook verdwynt
 men kan in uwen schoot geen schatten, meer opdelfen ;
 nu zyt gy droef en bleek ; de schaduw van u zelven ;
 Gelyk een maagd, die treurt en kwynt.

~~~~~  
 Nu weent gy, t'hart beklemd, op S'Scheldes groene wal.  
 gy ziet, zyn felle Vloed gansch nutloos, voorby vaeren.  
 gy staart, met tranend oog, op zyne woeste baren,  
 en zegt waer zyn myn kindren all' ?

~~~~~  
 Veel van, die g'hebt verrykt ; zyn ver van u gevluht.
 zy hadden, in uw schoot, het daglicht niet ontvangen ;
 zy hadden niet als wy, aen uw' borsten gehangen ;
 Voor u was niet hun levens zucht.

~~~~~
 Waarom betreurt gy dan de vreemde woekeraar ?
 wy zyn, het jeugdige kroost ; t'welk u zal doen herleven,
 door ons, zult gy op nieuw vol luyster ; zyn verheven,
 zonder d'uytheemsche wandelaar.

Verwonder U niet, dat de Vlaemsche en hollandsche talen in dezen brief verward zijn. gebrek aen oplettenheid, is er alleen de oorzaak van. — Ik heb de heer Van duizen ⁶ nog niet kunnen aentreffen ; mogelyk zal ik in mynen aenstaenden brief ; u meer nieuws van hem kunnen schryven. ik verzoek u om spoedig Antwoord, met nauwkeurige opmerkingen over myne manier van dichten. Spaer my niet de Vriendschap heeft de openhartigheid tot kenteeken. Zend my ook eenige van uwe veerzen en..... of wat nieuws.

alle dagen zal ik uwe antwoord verwagten

Uw vriend

Conscience

ainé

Henri

P.S.

de complimenten aen de
jolikes ⁷ en bovenal aen
Mr Ruyter ⁸

2 — Aan J. A. De Laet

Termonde le 10 mars 1836

Ami ¹

j'e me sens la même répugnance que toi pour copier mon propre ouvrage, — et j'ai eu une grande frayeur en lisant ta demande importune je dis importune, a cause du travail assommant que tu semble exiger. — Cependant voulant te prouver que mon amitié, surmonte aisément ma paresse ; j'ai passé la nuit du premier jour a te copier, het duyvelsspels. ² dans toute sa longueur. j'y joins même le Dessin fidèle du costume, que je portais a la représentation — ce dessin ne t'est pas envoyé, comme preuve de savoir faire, mais pour te donner une idée exacte de tout, ce que devait avoir de somptueux la réunion de douze individus de la même espèce — d'abord ce n'est pas ton ami qui adessiné ce lucifer, mais bien le démon *Sichias* —

Pour ce qui regarde la composition de la pièce, je te prie de considérer : qu'il m'était de toute impossibilité de faire naître des inciden ³ pour animer le tableau — Quand douze acteurs ⁴ sont lancés sur la scène et qu'aucun deux, ne doit sortir, ni rentrer avant la fin de la pièce : quand il faut représenter dans un cabaret, au milieu des spectateurs. que peuvent faire les acteurs ? parler, chanter, rire, s'enivrer, se battre. et voila tout n'est ce pas ? — si tu trouves dans un petit nombre de morceaux, des vers de 9 syllabes, ne crie pas d'abord à l'incorrection — j'ai été obligé de travailler ainsi, pour faire accorder les vers avec le chant, si tu trouves quelque part la césure dans un lieu, où elle ne dût pas être, vous vous donnerez ⁵ la meme raison.

Je voudrais être près de toi, pour te chanter les morceaux — et vous savez l'expression que donne le chant aux vers, quelques minimes qu'ils soient, — j'ai parodié les airs des plus beaux opéra, ⁶ et tous ces airs, je les connais parfaitement. Je me réserve ce plaisir pour notre première

entrevue. ne manquez pas de me faire connaître, ton opinion sur la pièce. — en la considérant comme une bamboche composée a la course. à ce titre elle a fait un bruit ! — dans les Flandre — Elle m'a attiré de nombreux complimens qui me font autant de plaisir qu'ils valent. — ceci m'a mis en correspondance avec quelques philosophes flamands, de Hamme, et de Tamise qui me soumettent des questions de métaphysique et vous savez que la controverse, est mon fort.

Cela ne m'a pas empêché d'avoir en trois ou quatre fois, l'envie d'envoyer mes philosophes flamands a tous les diables. — mais — la politesse avant tout. — d'abord tu dois sentir ce qu'ade flatteur le titre de juge arbitre — il faudrait voir le ton doctoral que prend ton ami lorsqu'il débite des tas de sophismes pour se tirer avec honneur d'un problème sur la nature de l'âme — la grace efficace — la virginité de la vierge etc et tu sais qu'il est facile de se fourvoyer dans de pareilles discussions où il ne faut rien faire, que prouver que la neige est noire manière de prouver cela — sans baser ses raisonnemens sur des sophismes.

tu me demandes que je t'envoie tous mes chapitres bibliques — Je ne t'en adresse qu'un et j'espère bien, que tu ne réclameras pas — la dose est assez forte comme cela — voila trois jours que je t'écris et je n'en vois pas la fin. — heureusement que tu es mon Alfred Jean Jacq :⁷ sans cela je ne me serais pas ainsi paralysé les doigts — le chapitre que je t'envoie est la rencontre d'un malheureux né souillé du syphilis/ ; et la preuve qu'il est des maux pour les quels on ne saurait soutenir que tout homme peut-être heureux. — Tu t'es mépris, sur le sens du mot 3 volumes Crois tu que je sois assez vaniteux, pour croire que mes ouvrages sont dignes de l'impression quand je forme des volumes, — ce sont des volumes pour moi — et pour toi — entends tu Jean J ; et quelquefois pour montrer a d'autres personnes qui méritent ma confiance Car je suis défiant mon ami tres méfiant même

je tacherai de répondre pour autant que je le puisse faire aux questions que tu m'adresses sur mon avenir⁸ — il faut que tu te pénétrés bien que je suis philosophe juré — et philosophe a la Diogène — c'est à dire, narguant l'orage mais tournant le tonneau chaque fois qu'il fait beaux tems

ma position actuelle, est des plus agréables. Quatre heures de bureau — pas d'appels — pas d'exercice — même pas de tenue ; je ne suis plus soldat que sur les rôles du personnel de la Comp¹⁰ — J'ai une permission jusqu'à 11 h^r du soir. — mon père m'envoie assez d'argent pour pourvoir a mes besoins accidentels — Je suis estimé considéré aimé de chefs de camarades de Bourgeois. — et tel sergent ou caporal des plus chiens, n'oseraient me refuser une chose que je demande — ils m'obligent tous avec plaisir — Ce que je leur rends avec usure, chaque fois que l'occasion s'en présente — et les 9 Caporaux et les 2 sergents qui ont joué avec moi et sur qui j'ai fait tomber une partie de l'honneur que nous avons retiré de notre jeu

Ce sont ceux là qui m'aiment ! — C'est amoi qu'ils pensent, devoir tout le plaisir qu'ils ont eu pendant le carnaval⁹ — il faudrait les voir, m'entourer quand j'entre dans un estaminet où ils se trouvent, et de suite

entonner a l'unisson / honneur a nôtre maitre j'ai blamé l'état militaire / j'ai eu tort en quelque sorte — C'est dans les grades inférieurs qu'existe cette fraternité douce, qui fait d'un nombre étonnant de soldats une *nombreuse* famille qui s'entraide s'aime se défend je suis reconnaissant envers mes amis de l'école, je les aime de bon cœur, ils sont si / bons enfants / dans les grades supérieurs où tout est envie, où tout est orgueil, ambition, — tout est aussi misère, pour l'homme qui sent le besoin d'avoir des amis et dépancher l'amour dont son cœur déborde — ce que je viens de dire n'est applicable qu'a un certain nombre des soldats de l'école il se trouve là comme ailleurs, de l'écume et de la vase

Quant a la place insignifiante de commis dans un bureau — je m'en bats l'oeil comme dit moloch — je vois bien que la vie bureaucratique n'est pas mon élément cependant je me surmonterais, si mon travail pouvait me promettre un avenir passable et c'est ce que je ne trouve pas. — tel écrivain qui a passé dix ans dans cette administration, ne peut encore obtenir le grade de surnuméraire ce qui au surplus ne donne encor, rien que de l'espoir — Je suis d'avis de t'aller rejoindre immédiatement après mon congé — dont le terme est au 6 avril prochain, et quinze jours après je serai libéré — il faut que j'entretienne mon père a ce sujet — et je pense que je ferai le voyage¹⁰

merci pour tes vers ils sont charmans — a propos — J'ai fait apeuprès la meme piece il y a quinze jours — pour féliciter une accouchée de son premier né.— Comme je n'ai point gardé de copie de cette improvisation je ne te l'enverrai pas.— la lettre de Mr Vanryswyck m'a fait un extrême plaisir — je vais lui répondre je vous prie de souhaiter le bonjour a Monsieur Ruyter — rappelez lui encore sa promesse — n'oubliez pas de faire mes complimens a M Ch. Vangeert¹¹ si tu en trouves l'occasion — santé a votre honorable père —

Je t'embrasse
Ton Ami
Conscience¹²
H. aîné

Malheur — désespoir.

la nature renaissante, riche de brillantes variétés. --- une ronce a coté d'une rose. un rocher aride et noir, a coté d'une colline, émaillée de végétations fraîches et colorées. ~ ~ le coassement monotone des grenouilles, et le chant mélodieux des oiseaux. ~ ~ l'air embaumé. ~ ~ la chanson favorite du pâtre qui vibre dans la plaine !!!

?

Belle nature ! Celui des mains duquel tu tombas, achevée d'un mat et parfaite ; se plut a répandre sur toi, mille couleurs radieuses, qui charment, qui entraînent et inspirent une pieuse reconnaissance.

Celui qui te créa d'un souffle, n'a point mis, dans le cœur de la créature de l'adorer a genoux.

la vue de tes beautés seule, et l'extase qu'elle éveille, est le plus sincère hommage, que nous devons à sa bonté et à sa puissance.....

Et mes cils s'abaissèrent sur mes yeux, et je vis l'image vivante, du créateur dans mon âme.

Heureux, je foulais l'herbe verdoyante et la pelouse fleurie. — Je croyais au bonheur et à la volupté douce, d'une âme satisfaite. — : tous les hommes peuvent être heureux, s'ils le veulent. — Qu'ils abandonnent, leur chimères de gloire, d'honneur et d'opulence — Qu'ils puisent leur bonheur dans eux mêmes — dans la nature qui sourit, et dans le repos de leur âme.

Je suivais à pas lents, le cours du ruisseau limpide, dont le murmure égal me semblait le chant d'un cœur, mélancolique et pieux.

Les soupirs saccadés, d'un cœur gonflé d'amertume, vinrent alors se mêler à la ritournelle du rossignol.

Un jeune homme à la figure pâle et jaune, était étendu sur l'herbe. Et la main, sur le chien qui léchait sa jambe nue, il fixa sur moi son œil grand et terne comme le plomb.

Infortuné ! lui dis-je tu portes les marques de la débauche. — tu as l'œil sec et cerné de la cendre de lubricité — Un mal affreux te ronge — et tu pouvais être heureux !

Homme injuste, me répondit-il, avec chagrin, je ne t'ai point appelé pour venir envénimer ma douleur, par tes paroles orgueilleuses. —

— passe ton chemin ! et sois heureux si tu peux l'être ! / quant à moi ; je suis le fruit maudit du coupable. — je fus maudit dans la semence de mon père ; — je reçus le stigmate de la honte dans l'ovaire, de celle, qui me donna le jour. —————

Et laissant retomber sa tête sous le poids de sa douleur — il ne fit plus attention que j'étais là présent il retira sa main et la remit sur le dos du chien son fidèle et unique ami et parla :

Le prêtre, qui m'apprit à connaître un Dieu ; me parla d'un Dieu juste et bon. — C'est lui, m'a-t-il dit, qui répond sur chaque créature, sa portion de joie pure et de félicité douce.

— et moi, j'ai cru qu'il disait vrai —

Jusqu'à ce que le virus affreux, qui était dans mon sang, se déclara.

Alors j'avais seize ans. — mes cheveux tombèrent, — mes yeux ne purent plus supporter le brillant soleil ; car mes beaux cils noirs étaient aussi tombés : — ma face devint jaune et dégoutante ; des tâches bleuâtres et livides, couvrirent ma peau de la tête aux pieds. — (---) des ulcères larges et profonds, changèrent ma chair vivante, en boue infecte.

Et j'eus horreur de moi même !
 et tous s'éloignèrent de moi avec effroi, car mon
 mal était un mal honteux, — qui se donne
 Les médecins mêmes, ces hommes qui savent tout
 guérir, ont épuisé les tortures de leur art sur mes membres.
 Ils ont aiguisé, le venin, qui coule avec mon
 sang, en y versant des flots de mercure.

Et je demandais aux hommes, d'où venait ce mal
 affreux, qui me faisait souffrir l'enfer dans ce monde.
 et eux repondaient avec mépris : — c'est une
 juste punition du ciel, pour celui qui joue sa santé
 avec des prostituées.

et moi qui n'ai jamais, joui, des baisers brulants
 d'une femme ; — je ne les comprenais point
 Un livre qu'ils disent saint, me tomba sous
 la main. — je l'ai ouvert — et j'y lus : que
 Dieu disait a son peuple dans le desert :
 Je suis le Dieu terrible des nations. — je
 suis vindicatif — Je vengerai le crime du
 père sur ses enfans, jusqu'a la septieme génération.
 Alors je compris mon malheur ! —.....
 et je puis être heureux, ajouta-t-il, d'un
 ton de sombre raillerie....

Après avoir effacé, de sa main, le sang noir
 et caillé, de ses ulcères, il reprit avec un sourire
 sardonique :

Insensé que je suis, de me laisser souffrir ainsi ! —
 a quoi me sert de grincer des dents : — d'arracher
 lambeau par lambeau la chair, qui se corrompt
 vivante sur mes os...

Qu' aye fait pour meriter ce chatiment cruel ? — rien !
 la vie pour moi — c'est l'agonie lente — la mort
 de tous les instants — C'est un présent funeste,
 du créateur —

Je puis m'en délivrer ; et s'il m'en fait un
 crime ce sera le seul qu'il pourra me compter —
 la mort ! mot horrible ! — mais qui me semble
 doux — C'est lui qui reveille en moi, l'espoir
 que je ne connaissais plus...

l'infortuné se leva avec des efforts pénibles,
 de la terre, et se dirigea, avec son chien, vers
 le sommet du rocher —

je n'osais le suivre / sa main aurait imprimé
 sur la mienne, le cachet de son mal infâme
 Bientot le bruit d'une chute, attira mes regards,
 sur le torrent dont les flots écumeux, mouillaient
 mes pieds

Je vis le malheureux avec son chien se débattre

a la surface des ondes.

Un blasphème inoui s'éleva du torrent contre le créateur.

ils avaient disparu !

et moi j'avais compris : le *Malheur* et le *désespoir*

3 - Aan J. Tb. Van Ryswyck

Termonde le 11 Mars 1836

Waerde Vriend,

Hartelyk dank ik U, na eene zoo lange afwezenheyd, aen my gedacht te hebben ; - dit geeft my de hoop, voortaan eenen vriend *meer* tekunnen tellen ; en zulks is immers, een waer geluk ; boven al wanneer KUNST de knoop onzer neyging uitmaekt. - Ik zou' u geerne een zachtlydend gedicht, gezonden hebben, maer ik durf het zelve in onze moeder-tael niet ondernemen ; in tegendeel gaen ik steeds met wyde schreden, in de sierlyke fransche tael voorts. - zoo speelt ider, met zijn popje.¹ - Ik hoop weldra, de beste nederduytsche² schriften in opzie te nemen, en alzoo my myne eygene tael wat gemeener te maken. - Dit kan ik voor het oogeblik, niet ondernemen ; daer ik my in de Hoogduytsche en engelsche taelen oefen.

Ik heb meermaels de gelegenheyd gehad, met den heer Vanduise kennis te maken : ik weet dat hy zelf er naer getracht heeft : - ik weet ook dat hy met de fransche tael niet alte gemeen is, en dat onze gesprekken in t'nederduytsch zouden geweest hebben ; en daer ik noch Hollandsch nog vlaemsch spreek, heb ik deezen assaut niet dúrven wagen. - Sedert Carnaval heb ik den dichter³ niet gezien - om U van hem eene schets te geven, zal ik hier eenen termondener laten spreken.

p /- zeg Jan wat is dat voor eenen. gy weet wel dien avocaet Vanduyzen ?

J /- ah ! ah ! vanduyzen, dien poéet, ehn ! ? dat is eenen geleerden Keer'l man ! - zoo zyn er maer weynig in Belgenland die zoo'nen kop hebben !—

p /- dien heeft zeker meer zaken te pleyten als ander avocaten ?

J /- pleyten ! zoo leven niet,⁴ d'er zal niemand aen hem zaken te pleyten geven ; want ge moet weten dat dien Cadé⁵ van tyd tot tyd, muyzennesten in zynen kop heeft, en dat hy dan door al zyn studeeren, nie' meer weet van waer de wind waeyt. - il bat la Campagne, zeggen de Franschen - ge weet wel dat het eenen fameusen Or : ±⁶ is en dat hy met zyn pen bekan den beer geworden is.⁷ - é' geluk dat ze gezegd hebben dat hy zot was. - het was evenwel toch nie' waer want d'affairen die hy geschreven heeft en zyn van geen zitten gemaekt.

p /- maer ge zegt dat hy nooyt pleyt, wat doet hy dan ?

J /- da weet den Duvel, wat dat⁸ dien vent doet - hy heeft toch noch al werk, d'heeren van 't Stadhuys hebben hem belast van d'Archiven te deursnuffelen en in order te brengen, en het paraiteert dat daer veel dingen in staen die niemand en⁹ weet. Hy gaet hy d'er 'nen boek van maeken die curieus zal zyn da' verzecker ik u.

————— ik wou dat ik met den heer Vanduise kennis kost maken. ———
 ————— Wa' zegt gy daer, kennis maken ? dat is zoo gemakkelyk niet. ik geloof dat em¹⁰ in geen dry maenden in' en' staminet geweest is. — en als ge by hem t'huys gaet moet ge (zegt hy) nog weten waerom — en dan zeet em¹¹ ik groet u mynheer — ja — néen — en *ni vu ni connu* dan weet gy nog nikx — en gaet 'em by geval is uyt dan loopt hy, als of hy bang was dat z'ém zou'en inhalen. dabord het en is geen menschenhater is — maer da's gelogen want hy heeft veel menschen goed gedaen. *tiens ! tiens !* daer loopt *em* — zoude gy zeggen dat dat zoo 'nen geleerden man is. met zyne négligente *mise*¹² en zyn eenvoudig gelaet — het is bekan eenen afgebrande'¹³ pachter. —————

Dit waren byna alle de inlichtingen, die ik ontving als ik den eersten keer met eenen (mede)burger, van den heer Vanduise sprak. — en dit alles is ook gedeeltelyk waer. — het schynt dat de Vaderlandsche dichter geene neyging tot het samen-leven heeft — doch is hy van een ieder geacht en geerd — bemind zal ik niet zeggen want weynige lieden kennen hem anders dan door de faem — Zoo gy my eenige verzen wilde overhandigen zou ik hem dezelve wel onder t'oog leggen — ik zou alsdan ten minsten een *motief* hebben om hem te naderen

Zeg my hoe gaet het met [de jolikes¹⁴ de farceur] Ruyter [en Isaacs zoon¹⁵]

Hebt gy den Carnaval ten uwen genoegen, vermakelyk doorgebracht ? Gaet het leven zoo als gy het hebben wilt ? met de vaste hoop dat gy my de eer zult doen op deze vragen wydloopig te antwoorden blyfik

UE toegenegte Vriend
 Conscience

H *ainé*

4 — Aan Jan Frans Willems

Antwerpen 10 Juny 1837

Heer !¹

Nu de naem van schryver my door menigeen is toegekend, verstout ik my UE dezen te schryven.

Gy, die door de wisselvalligheden der eerbaen zyt heengedrongen, zult toch nog wel gedenken, hoe talryk de hinderpalen zyn die een jonge schryver ontmoet ; en hoe bitter zyne eerste stappen in de kunst zyn. Der halve twyfel ik geenzins, of UE zou zoo het mogelyk ware aen zulk eenen deze bitterheid verminderen.

Dit kunt gy, want uw naem staet steeds aen het hoofd der kundigste taelvrienden.

De wending dezer volzinnen doen u denken dat ik UE: iets te verzoeken heb — Nu het is ook zoo :

Schaers waren de inschryveren² uit andere steden dan Antwerpen — en dit is geen wonder men kende noch het werk noch den schryver.

Alle de taelvrienden, onze stad bewoonende, hebben zich het Wonderjaer³

bezorgd – evenwel blyven my 250 exemplaren overig, waerin geene plaetjes zyn ⁴ en waarvan den prys op f^{cs} 3.50 is gebracht

Denkende dat de stad Gent my nog wel eenige exemplaren mocht afkopen, heb ik een veertigtal derzelven den heere Vassas ⁵ toegezonden.

Myn verzoek van UE is : dat gy door den krachtigen invloed welke uwe geleerdheid en kunde, u heeft bezorgd ⁶, de lezers ten mynen voordeel wende – dat gy de aendacht der koopers er op trekke – door een berichtje een artikeltje of zoo wat –

UE verzekerende dat ik, zoo mynen dienst u ooit mocht nuttig zyn, niet zou nalaten UE myne dankbaerheid door bereidzaamheid te betuigen.

UE Dienaer
Conscience

Het werk dat ik
ga uitgeven voert
voor tytel

PHANTASIE ⁷

en bestaet uit de volgende

Historische stukken

anno

Godsgenade	– 1418		
Godswrake	– 1467	om 't zwartste	wil UE het <i>annonceren</i> ?
Lange nagel	1667	luimig	
Minnedrank	1559		
Satans vaert		} gedichten	
het vlaems meisje			

Den heere
Willems letterkundige
te
Gent

5 – Aan G. J. A. Le Grelle

Antwerpen 10 November 1837

Heer Burgemeester, ¹

Ik heb de eer UE hiernevens, drie afdruksels ² van een werk getyteld : *In 't Wonderjaer* en drie afdruksels van een werk *Phantazy*, beiden door my opgesteld en uitgegeven ; volgens den eisch der wet op den letterkundigen eigendom ³, toe te zenden.

Ik bid u, Mynheer de Burgemeester, my een ontvangbewys ⁴ te doen geworden ; opdat ik, in[dien] het noodig ware, myn recht tegen nadrukkers of verkoopers ⁵ moge doen gelden

UEdelens ootmoedigste dienaer
ConscienceH

aen Mynheer Burgemeester der stad Antwerpen

6 - Aan G. J. A. Le Grelle

Antwerpen den 15 9^{ber} 1837Mynheer de Burgemeester, ¹

De goedwilligheid met dewelke de inwoners (= ners) dezer stad myne letterkundige werken, *Het Wonderjaer* en de *Phantazy*, ontvangen hebben, heeft my aangedreven tot het schryven van eene grootere zamenstelling ²; daer ik in de diepste oudheid dringen wil, en myne hoedanigheid als schryver by het provinciael bestuer ³ my niet toelaet de boekzael ⁴ op de bepaelde uren te bezoeken, zal UEd wellicht begrypen dat het gebrek aen boeken my een onverwinbare hinderpael is.

In dezen lastigen toestand, bid ik UEd ootmoediglyk my hier in behulpzaam te zyn en my het verlof te geven, eenige boekdeelen voor zeer weinig dagen te mogen bezitten. UEd zou in dit geval my alle voorwaarden kunnen opleggen, als : maer een eenig boekdeel tegen ontvangbewys te nemen : hetzelve op bepaelden tyd, of op de eerste vraag des boekbewaerders, ongeschonden weder te brengen ; geene handschriften of boeken van besondere waarde te mogen gebruiken ; en verders volgens UEdelens oordeel of dit des heeren Mertens. ⁵

Deze uitleening, ten opzichte van byzondere onderzoekingen in andere steden des Ryks meermalen gepleegd wordende, hoop ik dat UE my deze gunst niet weigeren zal ; by de overweging dat tot hier toe alle myne poogingen tot de verheffing myner geboortestad gestrekt hebben

Wel Edele heer Burgemeester
UEdelens ootmoedigste dienaer
ConscienceH

Den WelEdelen Heer Burgemeester der stad Antwerpen.

7 - Aan J. O. Delepierre

Anvers le 17 Mars 1838

Monsieur et Ami ¹

Des circonstances particulières et l'ardeur que je mets à pousser le *Lion des Flandres*, m'ont empêché de vous écrire plus tot. La bienveillante amitié que vous nous avez témoignée ², nous est un sur garant que vous daigneriez nous pardonner ce long silence et croire que nous n'oublierons jamais l'accueil ³ que vous avez fait à des frères d'armes à des amis. Nous nous saisissons de ce titre dans la conviction que vous nous ferez l'honneur de nous considérer comme tels.

Les curieux détails que votre œuvre contient sur Guillaume de Saffinghe ⁴, me font regretter de n'avoir eu ce volume plustot, j'aurais pu embellir mon drame de ce caractère à fortes couleurs, mais le plan de mon ouvrage ne me le permet pas. Monsr Delaet s'en est saisi comme héros d'un poème ⁵ à la Childe Harold de Byron. J'aurai plus tard l'honneur de vous demander les renseignements qui me sont nécessaires.

Veillez faire remettre les deux autres volumes à Monsieur Scourion ⁶ et lui témoigner pour nous l'assurance de notre profonde estime.

Quant au Lion des Flandres ⁷, je m'empressera[i] d'en envoyer deux exemplaires à votre adresse avant l'émission des livraisons. Vous aurez alors la bonté d'en présenter également un exemplaire à M^r le Bibliothécaire ⁸.

Si nous vous avons fait des offres ou des promesses nous attendons de votre amitié de croire qu'elles ne sont point oubliées.

Salut amical
ConscienceH

8 – *Aan A. Voisin*

Anvers le 17 Mars 1838

Monsieur et Ami ¹

Je vous remercie de cœur de m'avoir envoyé ces deux beaux volumes. Celui qui traite de la bataille de Courtrai ² me dispense de toutes recherches ultérieures, et me fournit largement les notions de détail dont je puis avoir besoin. Aussi si je parviens à créer quelques belles pages sur la bataille, j'en serai uniquement redevable à votre travail et je me le tiendrai à devoir de vous en témoigner hautement ma reconnaissance ³.

J'écris sans cesse et j'espère pouvoir éditer sous peu. J'aurai soin de vous faire parvenir un des premiers exemplaires. Veuillez, Monsieur, me mettre à même de reconnaître votre bienveillance en ne m'oubliant point, dans les circonstances où vous auriez besoin d'un officieux ami dans votre ville

ConscienceH

p s. Monsr Delaet vous remercie de votre cadeau. À notre retour à anvers ⁴ il accepta l'emploi de Redacteur en chef du journal le précurseur ⁵, ce qui le refoule momentanément dans sa carrière littéraire.

C
Monsieur Voisin
Bibliothécaire de
la ville
de
Gand

9 – *Aan J. B. Courtmans*

Antwerpen den 20 Maert 18[38] ¹

Mynheer en Vriend ²

Volgens belofte zend ik UE. hierneven het Wonderjaer en Phantazy ³, hopende dat dezelve door U als een bewys van achting en vriendschap zullen worden ontvangen. – Ik heb den styl van uw werkje ⁴ hoogst vloeyend en zwierig bevonden. Overtuigd dat uwe schriften, indien dezelve zich vermenigvuldigden, aen het onderwys eene nieuwe wending geven zouden, hoop ik, mynheer, dat gy u niet by de diergaerde houden zult en ook tot ernstigere verhandelingen van Kunsten en wetenschappen zult overgaen. Gy zoudt in dit geval oneindige voordeelen onzer moedertael

toebrengen, want het gebrek aen wetenschappelyke vlaemsche leerwyzen, is gewis het gewichtigst verwyrt dat men ons doen kan. Het vak dat Gy u hebt verkozen staet nog open ; het zou derhalve te betreuren zyn, indien Gy, die deze baen zoo heerlyk moogt doorwandelen, in dezelve met trage schreden voortgingt.

Wees een der bouwmeesters des tempels ⁵, myn vriend ! — En zoo ryze de moedertael als een egyptische zuil boven het wangekrasch der apen . . . . . —

Conscience

Om hoogere kosten te sparen heb ik nog eenige brieven by de uwe gevoegd uE biddende dezelve te willen doen bestellen. in gelyke gelegenheid zult gy in my ook een' bereidwilligen vriend aentreffen

10 — Aan J. O. Delepierre

Anvers 28 Mai 1838

Monsieur,

Je fus vivement peiné lorsque votre billet m'apprit en même tems votre arrivée et votre départ. J'aurais tant aimé vous voir et vous parler mais le sort nous fut contraire. Vous avez reçu les volumes ¹ bien longtems apres mon envoi ; j'ignore la cause de ce retard. Heureusement encore ils vous sont parvenus apres ce long oubli. — La grande médaille d'or ² vous a été décernée ; nous nous sommes bien rejouis de cet hommage que vous avez si dignement mérité. Delaet s'est haté de le publier dans son journal... Le Lion de Flandres n'est achevé que depuis hier ³, de là mon long silence — j'ai peu de tems pour vous écrire, la besogne m'obsède, je vous prie de me pardonner le laconisme et le style peu littéraire de cette lettre. — Je vais répondre à votre obligeance en vous posant les questions suivantes ⁴ persuadé que vous aurez la bonté d'y répondre bientôt, vu l'urgence de ces renseignemens pour moi.

Quel nom donnerais je à un jeune noble de Bruges, agissant comme amoureux ? *il ne doit pas être* de très haute lignée

où serait *sa demeure*, dans quelle rue ? quelle forme ? quelles *sont ses armoiries* ?

où placerais-je le *weverspand*, quelle facade ?

où le *beenhauwerspand* ?

où la maison de Jean Breydel ?

où la maison de *de Coninck* ?

où la demeure du *stedevoogd* (gouverneur de la ville pour les français) le Sire de Mortenay ?

Indiquez une pompe, un puits, un lieu élevé quelconque d'où l'on put parler au peuple et publier les édits ?

où pouvaient loger le Roi et la Reine de France, venus à Bruges ?

Indiquez moi 3 ou 4 petites rues, sombres et étroites ?

Une petite rue près de la porte St Croix ?

Les remparts près de la porte de Gand portent ils un nom ?

où est la *Snaggaerts* brugge et quel est le nom de la place publique qui en est le plus près ?

où est ou était le Couvent des claires (Clarissen St Klaren)

Quelles sont les armoiries des villes de Veurne, Ypres oudenaerde Thourout ?

Quelles sont les armes de Valois, frere aîné du Roi de France ?

voilà toutes les questions que j'ai a vous faire pour le moment plustard je prendrai encor la liberté de vous demander aide et secours pour resoudre les difficultés sans nombre qui s'elevent pour moi, dans les momens ou je dois décrire votre antique cité

La plupart de Ces renseignemens ne doivent point avoir l'exactitude de l'histoire, il suffit de la possibilité

En regardant la carte de la province vous trouverez sur la route de Courtrai entre Bruges et wardamme un hameau nommé *den daele*. Là se passe provisoirement une de mes principales scènes – je vous prie de m'indiquer près de là quelque chateau qui put exister dans ces tems. Veuillez aussi, Monsieur, dans votre réponse me nommer un ou deux Libraires de votre ville, un peu plus actifs que M^r De Moor, afin que je puisse leur envoyer des prospectus –

J'espère que je pourrai un jour vous rendre un service égal, en attendant daignez croire, Monsieur, que je vous ai voué l'estime et la reconnaissance que méritent vos talens et votre officieuse amitié

ConscienceH

Monsieur
Octave De lepiere
Archiviste de la ville
de
Bruges

11 – *Aan Charles Rogier*

Anvers le 14 juillet 1838

Monsieur le Gouverneur,¹

J'ai l'honneur de vous prier de m'accorder la permission de soumettre une liste de souscription, pour mon nouvel ouvrage : *De Leeuw van Vlaenderen*, à Messieurs le Président et Membres du Conseil provincial, en ce moment réunis au chef-lieu de la province

La confiance que doit m'inspirer votre amour pour les arts, et la bienveillance spéciale que vous m'avez jusqu'ici témoignée², me font croire que ma demande sera favorablement accueillie.

Monsieur le Gouverneur,
Votre très humble et très dévoué
serviteur

ConscienceH

11bis — *In het klad luidde deze brief als volgt :*

Gouvernement Provincial d'Anvers

Greffe

Objet

Monsieur le Gouverneur

la confiance que doit m'inspirer votre amour pour les arts et la bienveillance spéciale que vous m'aviez jusqu'ici témoignée me font croire que ma demande sera favorablement accueillie

J'ai l'honneur de vous supplier de m'accorder la permission de soumettre une liste de souscription pour mon nouvel ouvrage à Messieurs le président et membres du Conseil provincial en ce moment réunis, au chef lieu de la province

Votre très humble et très dévoué serviteur

12 — *Aan B. A. L. Du Bus de Ghisignies*

[± 14 Juli 1838 ?]

Monsieur le Secrétaire ¹

Je prends la liberté de rappeler à votre souvenir la souscription pour, le Lion de Flandres, pour laquelle j'eus l'honneur de vous adresser des listes il y a quelque tems.

Les occupations que doit vous donner l'ouverture des chambres auraient pu pour un instant vous faire oublier un auteur peu connu, cette considération excusera ma démarche.

Je renouvelle donc ma prière et vous supplie Monsieur d'avoir la bonté de soumettre ces listes à MM les Representans, quelque peut en être le résultat croyez Monsieur que ma reconnaissance envers vou[s] sera grande

Votre très humble et tout dévoué serviteur

Conscience

13 — *Aan Th. Juste*

Anvers le [± 15] juillet 1838

Monsieur, ¹

Je suis fâché de ne pouvoir vous rendre le service que vous réclamez de moi. En ce moment j'ai devant moi trois volumes d'un ouvrage que je vais éditer, et que je dois revoir et recopier avant six semaines : j'y travaille jour et nuit et ne puis par conséquent point me charger d'une besogne qui me mettrait en défaut envers mes souscripteurs. Votre franchise me prouve que vous êtes homme à comprendre ces raisons sans plus de périphrases. Certainement si vous m'aviez pris dans d'autres instans je me serais empressé de traduire votre ouvrage, à titre de retour de service ; mais puisqu'il m'était impossible de répondre moi même à votre demande je me suis

adressé à I. A. Delaet poète flamand du plus grand mérite. Il m'a répondu par la lettre cijointe ; veuillez examiner si les propositions y contenues peuvent vous plaire.

Recevez, Monsieur, mes regrets de n'avoir pu vous servir comme je le souhaitais.

ConscienceH

Monsieur
Th : Juste
chez Mr Jinart
montagne des aveugles N° 9
à
Bruxelles

14 - Aan F. A. Snellaert

Antwerpen den 19 July 1838

Heer en Vriend, ¹

Ik heb het genoegen UE een deel van den Leeuw toe te sturen, met de hoop dat UE volgens belofte hetzelfde van taelfeilen zal zuiveren. De dienst die UE my hierdoor bewyst is belangryk voor my, mits ik door denzelven die onaangename beknibbelingen zal ontwyken. Het toegezonden deel vormt een zesde van het geheel. Gelieft voornamelyk op de *ch* en *g* te letten idem op *ben* en *hun* op *die* en *dien*, *welke* en *welken* (als betrekke-lyke) en zoov: in de noemvallen die my wel bekend zyn maer welkers uitgangen my door gebrek aen gewoonte en vluchtige bewerking, als gesproken uit de pen vloeien : ook de verleden deelwoorden die soms volgens den antwerpschen tongval geschreven zyn. Indien eenige volzinnen U mishagen of eenen *tegenzin* opleveren verandert ze dan vry, maer zoo zy slechts eene oude of zonderlinge wending hebben, zonder aen illogismus mank te gaen bid ik U dezelve te behouden mits zy met inzicht aldus gevormd zyn.

Zoo UE voor sommige woorden eene verklaring in nota noodig achtte, gelieft dezelve te willen aenteekenen met de verdere aanmerkingen die UE in myn belang zou te doen hebben. Hoe spoediger UE my dit ten koste en ter adres van De Cort, drukker, paddegracht, terug zendt hoe meer ik U zal verplicht zyn : geeft u echter niet te veel moeite.

De artikel van den heer De Brauwere ² is my onder het oog gevallen, ik dank de zwierige Dichter om de de goede opinie die hy van myn oordeel heeft - waerlyk het zou my berouwen zulk een weifelend prospectus als dit van den argus aen een gesponnen te hebben ³. Ons dagblad is wat uitgesteld ³ uithoofde myner groote bezigheden ⁴. Met vermaek zou ik zien dat een ander dit werk (maer in het groot) begon.

Groet onze vrienden van onzentwege en verzeker de leden der Maetschappy van Vlaemsche letteroefening ⁵ dat wy voor die bloeiende inrichting den grootsten eerbied koesteren. Wat onze Rederyk kamer ⁶ betreft, die wilt niet voort en verward zich langs hoe meer in *letteroefeningen* van *a b c* en verder niet. In het belang myner vaderstad en der letterkunde in

het algemeen, betreur ik die klassieke langzaamheid welke de stad antwerpen aen de algemeene taeloefening ontroofd

UE Vriend
Conscience.

Gelief den vriend Rens ⁷ te doen kennen dat wy alles mogelyk tot het bezorgen van inschryvers doen zullen — reeds desanderendaegs van het ontvangst zyner lysten hadden wy het getal 22 bereikt. Delaet en ik — de andere lysten zyn ter bestemming gedragen.

14bis

[19 Juli 1838]

H Heer en vriend,

ik heb het genoegen UE een deel van den Leeuw toe te sturen met de hoop dat uE volgens belofte hetzelfde van taefelen zuiveren zal. De dienst die uE my hierdoor bewyst is belangryk voor my mits ik door uwe gulhartige dienstwilligheid die onaengename beknibbelingen kan ontwyken. Het toegezonden deel vormt een zesde van het geheel.

Gelieft voornamelyk op de *ch* en *g* te letten idem op *ben* en *hun* op *die* en *dien welke welken* (als betrekkelyke) en zoo voorts in de naemvallen, die my wel bekend zyn maer welker vormen my door gebrek aen gewoonte en vluchtige bewerking ontsnappen ook de verleden deelwoorden van sommige werkwoorden die ik soms *regelmatig* maken wil volgens den antwerpschen tongval. Indien eenige volzinnen in derzelve wendingen UE mishagen of een tegenzin opleveren verandert ze dan vry maer indien zy slechts een oude of zonderlinge schikking hebben zonder aen illogisme mank te gaen bid ik dezelve te behouden mits zy met inzicht aldus gevormd zyn

Indien UE voor sommige woorden eene verklaring in nota noodig achtte gelieft dezelve te willen aenteekenen met de verdere aanmerkingen die UE in myn belang zou te doen hebben.

Hoe spoediger uE my dit ten koste en ter adres van de cort drukker paddegracht terug zend hoe meer ik UE zal verplicht zyn, geeft u echter niet te veel moeite want er is nog wat tyd.

De artikel van Nolet De Brauwere is my onder het oog gevallen. Ik dank dezen vriend voor de goede opinie die hy van my heeft — waerlyk ik zou my het berouwen zulk een weifelend opstel aen een te spinnen. Ons dagblad is wat uitgesteld uit oorzake myner groote bezigheden — Met vermaek zou ik zien dat een ander dat werk (maer in het groot) begon. Groet onze vrienden van onzentwege en verzeker de leden der maetschappy van vlaemsche letteroefening dat wy voor die gelukkige inrichting eenen grooten eerbied koesteren. Wat onze rederykkamer aengaet dezelve wilt niet voort.

UE vriend
Conscience

15 – *Aan Oct. Delepierre*Anvers le 12 8bre 1838

Monsieur,

Il y a bien longtems que je ne vous ai écrit, aussi est-ce un remords de conscience qui me met la plume en main afin de remplir ce devoir d'amitié et de reconnaissance. Pour éviter les lieux communs du stile épistolaire je vais vous parler brièvement : –

Vos renseignemens sur la ville de Bruges m'ont été d'une grande utilité, je les tous mis à profit.

Adolf van Nieuwland tel que vous me l'avez héraldiquement dépeint est un des héros de mon ouvrage.

Les souscriptions pour le Lion des Flandres ont dépassé mon attente, le nombre des exemplaires engagés ne reste qu'à trente du chiffre de l'édition entière¹. Votre ville de Bruges à laquelle mon œuvre est exclusivement consacrée est celle qui m'a donné le moins de souscriptions, il y en a 8 en tout.

L'ouvrage ne paraîtra que dans six semaines, des accidents ayant retardé la marche de l'impression.

La Hollande m'a donné 140 souscripteurs, j'attends beaucoup de ce côté là pour l'avenir. —

J'espère que tous ceux que vous aimez se portent bien, et vous prie de présenter mes respects à Madame votre Épouse, que je remercie infiniment du bon accueil qu'elle a daigné faire à deux artistes qui en garderont fidelement le souvenir.

Votre petite Demoiselle croit sans doute en beauté et en intelligence, ce doit être une grande source de bonheur pour vous.

Mon ami De Laet vous fait faire mille compliments et vous prie de croire qu'il partage mes sentimens d'estime pour votre famille

Recevez monsieur l'expression de mon amitié
ConscienceH

Monsieur
Octave Delepierre
Archiviste de la ville
de
Bruges

16 – *Aan F. A. Snellaert*Antwerpen 27 8^{ber} 1838.

Mynheer en vriend,

Ondanks de bezigheden welke my tegenwoordig op den hals liggen, heb ik voor het jaerboekje¹ het hiernevens gaende fragment van een grooter ontwerp, uitgeschreven. Het is zoo wat *scabreux*²; indien de heer Rens niet goed vindt hetzelfde op te nemen, verzoek ik dat hy het niemand zien late en het my onmiddelyk terugzende. Ik had hem wel een drama gegeven maer die zyn grooter dan het bestek zelf van het jaerboekje, en ik heb nu in het geheel geen tyd om iets nieuws te maken.

Zoo de opdracht³ UE niet behaegt, aengezien den geest des stuks, kunt

gy dezelve uitstryken of veranderen. □ Dit beteekent alineæ, de heer Rens gelieve er op te letten.

Uwe aenmerking over de voegwoorden in mynen styl is juist – ik dank u om de gedane verbeteringen

De vriend De Laet zal niet naer Gent gaen * ; het ontwerp waer over ik met den heer De Brauwere heb gesproken schynt weder in rook te willen vergaen, echter ben ik daerover niet zeker.

De *Leeuw* is aen zyn tweede deel en zal nog wel eene maend verbeiden

Ik groet U

Conscience

Voor het jaerboekje hebben wy 71 inschryvers als blykt uit het hierbygevoegd lystje. De heer Rens zende ons dit getal wy belasten ons met de betaling.

Den heere
Snellaert Doctor
te
Gent.

16bis

[27 oktober 1838]

M[ynheer en] Vriend

Ondanks de bezigheden welke my te(n)genwoordig op den hals liggen heb ik voor het jaerboekje het neven gaende fragment van een groote ontwerp uitgeschreven. Het is zoo wat *scrabreux*, Indien de heer Rens niet goed vindt het zelve op te nemen verzoek ik dat hy het niemand zien late en het my onmiddelyk terugzende. Ik had hem wel een drama gezonden maer die zyn grooter dan het bestek zelf van het jaerboekje en ik heb nu in het geheel geen tyd om iets nieuws te maken.

Wy hebben voor het jaerboekje 71 inschryvers de heer Rens teekene ons voor dit getal op zynen lyst en zende ons het zelve by de uitgave – De namen der inschryvers bevinden zich op een hierbyg[e]voe[g]d lystje Zoo de opdracht uE niet behaegt, aengezien den geest des stuks, kunt gy dezelve uitstryken of veranderen.

Uwe aenmerking over de voegwoorden in mynen styl is juist ik bedank u om de gedane verbetering

De vriend De Laet zal niet naer Gent gaen, het ontwerp waerover ik met den heer Debrauwere heb gesproken schynt weder in rook te willen vergaen, echter ben ik daerover nog niet zeker

De *Leeuw* is nu aen zyn tweede deel.

ikgroet u

□ dit beteekend alineæ, de heer Rens gelieve er op te letten

17 – Aan F. A. Snellaert ?

[na 27 oktober 1838]

Mynheer

Gelieft de goedheid te hebben my ten spoedigste een gedeelte van het uE

toegezonden handschrift te doen geworden. De drukker is zonder kopy. Indien het gansch overzien is zou ik liever het geheel bekomen. Wil den heer Rens doen kennen dat ik zyn brief ontvangen heb en dat ik aen het verzoek in denzelve bevat zonder uitstel zal poogen te voldoen. Delaet zal niet naer Gent reizen, het ontwerp waerover ik uE geschreven heb zal wellicht in een miskraem uitgaen.

de geldmannen die ons gebruiken moesten liggen ter dege in de war, Gelief dit laetste den heer De Brauwer bekend te maken, want ik heb met hen lang over het ontwerp gesproken ¹.

18 - *Aan De Wasme-Pleetinckx*

[± 17 november 1838]

Monsieur de wasme ¹

Vous avez reçu il y a peu de tems la planche de Mr Wappers ² pour le Lion des Flandres. je mempresse de vous prier de faire observer a Monsieur l'artiste Brouw ³ que les lettres du titre se trouvent sur la planche de maniere a se presenter de travers après le tirage il sera donc necessaire que cela soit rectifié par le graveur qui devra mettre le titre de cette maniere *De Leeuw van Vlaenderen*. — Cijoint la grandeur du feuillet sur lequel on devra les tirer.

Vous m'obligeriez personnellement Monsieur en pressant un peu l'execution et en me fesant savoir combien me coutera cette planche executee et tiree a 1500 exemplaires

vous

Votre Serviteur
Conscience

19 - *Aan Nelis*

Antwerpen 2 X^{ber} 1838

Den Heere Bestierder ¹ der
antwerpsche Rederykkamer

Wel Edele Heer,

Ik heb de eer UE: by deze
als werkend Lid voor te stellen
den heer *Petrus Franciscus van Kerckhoven*, ²
student in de Medecynen.

Ik denk dat UE by de lezing van
het hiernevensgaende stukje ³ dien
jongen schryver de vereischte be-
kwaemheid zult toekennen.

UE ootmoedige

Dienaer

Conscience

Den Heere Bestierder
der Antwerpsche Rederykkamer

20 — *Aan F. A. Snellaert*Antw: 6 X^b 1838.

Mynheer en vriend,

Iets nieuws heb ik u mede te deelen ; zie hier de zaak : Over drie dagen kwam ten mynent een heer van Leuven, met name De Wolffers ¹ (*van Adel zynde*) om met my over het ontwerp van een vlaemsch dagblad, dat hy gaet uitgeven, te spreken. Het blad is grooter, of is ten minste zoo groot als de Emancipatie ², zyne *tendance*, krachtig in het prospectus uitgedrukt, is *anti-fransch* en *anti-franquillon*, volksgezind, het gedacht ³ bevattende om eene naeuwere verbintenis met Holland aen te knoopen, vyand van het Hollandsch Gouvernement maer vriend van het Hollandsch volk. — De persoon welke het sticht (De Wolffers) is volgens myn oordeel, een van de fortuin wel bedeed man, die zyne onderneming dwars door opofferingen tot het doel zal leiden. Wat het *talent* aengaet het lydt daer by geenen twyfel dat dit blad, verre uit, het best opgesteld dagblad zyn zal, dat men heden mag begeeren, het gebruikt de nieuwere spelling met *ui ei ae* ⁴ en de enkel vocaelspelling, indien er in hetzelfde tegen de spelling van den heere Willems ⁵ gezondigd wordt, zal dit slechts zyn, zoo meen ik, om dat de opsteller die spelling niet ten volle bewust is. De gemelde heer was over eenige maenden *Redacteur du National à Paris* is door alle de graden der hooge studien heen gegaen en kent daer en boven zeer wel zyne tael (hy is van Aelst) echter kan men nog wel in zynen styl het gebrek aen gewoonte hier en daer bespeuren, doch dit zal haest vergaen. Het blad voert voor tytel *de Tyden* ⁶, zal in den eerste 2 mael ter week uitkomen en zeer goed koop zyn. De Laet noch ik hebben er niets in, slechts is die mededeeling ons gedaen geweest. Er zyn wel in blad eenige *tendances* die my niet bevallen, maer dit geeft er niet aen ; het is en blyft zeker dat de tael door zulk een onafhangelijk blad veel winnen moet. — Ik schryf u dus om dat gy dit alles den Gentschen Letterkundigen zoudt kenbaer maken opdat zy, het ontwerp kennende, niet er tegen op werken, ten zy zy by die kennis de tegenwerking noodig achten. De heer de Wolffers heeft my gezegd dat hy binnen drie dagen zelf er over aen U schryven zal ⁷.

Ik zend u hiernevens, de tytel van myn werk ⁸ om de volgende rede ⁹. Toen ik denzelven deed drukken dacht ik, ik denk het nog, dat de maetschappy *de tael is gansch het volk* ¹⁰ eene *sectie* of afdeeling de[r] Maetsch: van schoone kunsten was. Heden is my (echter met twyfel) gezegd ¹¹ dat ik my daer in vergrepen heb ; het zou my ter dege spyten indien het zoo ware, dan nochtans zou ik u dringend verzoeken myne verontschuldigd [...] ¹² de Leden der vlaemsche Maetschappy te bewerken [het] is immers waer dat een onwetende niet kan zondigen. Zoo gy my zegdet dat ik dit moet doen herdrukken zou ik my volgens uwen raed gedragen.

De Laet is gister naer Brussel gegaen om te weten waerom men de plaetsing zyner artikels zoo lang uitstelt. — De Leeuw van Vlaenderen

komt uit voor den 20 X^{ber}, indien De Wasme Pletinx my naer de gesnedene tytelplaet niet doet wachten.

Uw vriend
Conscience ¹³

20^{b18}[6 X^b 1838]

Mynheer en vriend

Wat nieuws heb ik U mede te deelen ziet hier de zaek. Over drie dagen kwam ten mynent een heer van Leuven, met name De Wolffers (*van Adel*) om met my over het ontwerp van een vlaemsch dagblad dat hy gaet uitgeven te spreken. Het blad is grooter of ten minste zoo groot als de Emancipatie, zyne tendance krachtig in het prospectus uitgedrukt is anti-fransch en anti-fransquillon, Volksgezind, het gedacht bevattende om eene naeuwere verbintenis met het Hollandsche volk aen te knooopen. (Vyand van het Hollandsch Gouvernement maer vriend van het Hollandsch volk) De persoon welke het sticht is volgens myn oordeel een van de fortuin wel bedeed man, die de noodige geldmiddelen bezit om zyne onderneming dwars door opofferingen tot het doel te leiden. Wat het talent aengaet het lydt daer by geen twyfel dat dit verre uit het best opgesteld dagblad zyn zal dat men heden mag begeeren. De gemelde heer was over eenige maenden nog Redacteur van den national te Parys, is door alle de graden der hooge studien heen gegaen en kent daer en boven zeer wel zyne tael (hy is van Aelst) echter kan men nog in zynen styl wel een weinig gebrek aen gewoonte bespeuren maer dit zal haest vergaen. Het blad voert voor tytel *De Tyden*, zal in den eerste 2 mael te week uitkomen en zeer goed koop zyn. De Laet noch ik hebben er niets in, slechts de mededeeling is ons gedaen geworden. Er zyn wel in dit dagblad eenige *opinions* die met de myne niet stemmen maer dit geeft er niet aen ; het is en blyft zeker dat de tael by zulk eene onafhankelyke onderneming veel winnen moet:

Ik schryf U dus opdat gy de Letterkundigen van Gent dit ontwerp kenbaer maket en hen, zoo gy dit gevoeglyk oordeelt het blad in goede gunst doet ontvangen.

Ik zend UE hier nevens de tytel van myn werk om de volgende rede. Toen ik het zelve deed drukken dacht ik gelyk ik het nog geloof dat de maetschappy de tael is gansch het volk eene secter of afdeeling de[r] Maetschappy van Schoone Kunsten was Heden is my echter met twyfel gezegd dat ik my daer in vergrepen heb. Het zou my spyten indien dit zoo ware, dan nochtans zou ik U dringend verzoeken myne verontschuldiging by ¹ de Leden der gentsche Vlaemsche maetschappy te bewerken, aengezien de onwetende niet kan zondigen, zoo gy my zegdet dat ik dit moet doen herdrukken zou ik uwe woorden gehoor gevende my er aengedragen De heer De Wolffers heeft my gezegd dat hy u binnen twee drie dagen zelf over zyne belangen zal schryven. De Laet is naer Brussel gegaen, om te weten waerom men de plaetsing van zijn werk zoolang uitstelt De Leeuw komt uit binnen de acht dagen, indien De Wasme Pletinx my met de gesnedene titelplaet niet doet wachten

21 - *Aan G. Wappers*

[waarsch. december 1838]

Monsieur Gustaf

Avant hier soir j'ai remis a Madame votre mere la pla[n]che que M Dewasme m'a envoyee, la lettre de ce M^r vous apprendra que je dois ignorer jusqu'apres le dessin sur bois ce qui me coutera ce tirage qui montera a 1500 exemplaires puis que le frontispice doit être repeté devant chaque volume

la grandeur du dessin, tel que je l'avais calculé devait être de la grandeur du [cad]re gravé qui etait sous le même couvert, mais comme la planche elle meme n'est pas plus large force vous sera de diminuer un tant soit peu la mesure primitive

Il est absolument necessaire que il reste un petit cadre¹ ou autre espace vide dans le dessin afin qu'on puisse y imprimer a la main ou autrement 2e deel 3e deel etc.

je ne sois plus je travaille et [je] pense (comme une âme isolée dans son atmosphère)²

Votre (tres) humble et (tres)³
dévoué serviteur

22 - *Aan L. J. de Cort*

[1838 ?]

Mynheer De Cort¹

Het gelieve u zes wonderjaeren by Slaets² te zenden om te koop te stellen want er wordt by hun veel om gevraegd.

Men heeft my om eene phantazy en een wonderjaer van Turnhout geschreven

23 - *Aan G. Le Grelle*

Aen den heer Burgemeester. der
stad Antwerpen¹

Mynheer den Burgemeester

Om aen den eisch der wet op den letterkundigen eigendom² te voldoen heb ik de eer UE hiermede drie exemplaren van myn onlangs verschenen werk De Leeuw van Vlaenderen, in drie banden, te doen geworden.

Ontvang Mynheer den Burgemeester de uitdrukking myner gevoelens van eerbied en hoogachting

UEdelens ootmoedige Dienaer
Conscience

Antwerpen den 15 january 1839

24 – *Aan de Heer De Cock-De Pauw*

Antwerpen den 7. Meert 1839

Mynheer en Vriend¹

Twee dagen na UE verlaten te hebben² nam ik de pen ter hand om u myne hooge dankbaerheid voor uwe gulhartige onthaling uit te drukken; ik werd echter daer in, door een zonderling geval, wederhouden.

Zie hier de zaak: – Nog gansch met de heugenis van het genoten vermaak vervuld, dreef myne inbeelding my zoo ver dat de brief, welke ik u meende te schryven, in een Romantisch-zinnebeeldig verhael veranderde, en my zoo lang in geest ontheffing³ hield, dat ik reeds 12 bladzijden geschreven had zonder eens aen den brief te denken. – Geloof echter niet, bid ik u, dat dit verhaal ons vreugdefeest beschryft – ô neen! het is iets dat in de woestynen van Arabië voorvalt, tusschen één pelgrim en één dichter, tusschen de pelgrim en alle de schoone verbeeldelyke⁴ maegden die ooit door de scheppingskracht eens dichters gevormd werden. – Mits het verhael, myns dunkens, zoo fraei als iets dat ik ooit gemaakt heb, onder den invloed der gedachtenis uwer vriendschap tot ons gemaakt is, behoort het u wettelyk; ik zal dus, met uw goeddunken hetzelfde aen uwe achtbare gemalinne opdragen; en, daer onze Antwerpsche letterkundige Maetschappy eenen bundel gaet uitgeven⁵ is myn inzicht het verhael met den naem van Mev: De Cock-De Pauw er in te plaetsen. Zoo dra ik het stuk zal hebben voltooid zal ik het u in handschrift toezenden – en dit binnen eenige dagen. Ik wacht tot dien tyd om u myne dankbaerheid breedvoeriger breedvoeriger uit te drukken en de vryheid te nemen om aen MeV^w zelf eenen langen dichterlyken brief te doen geworden.

Gelief de jonge Juffer Diana⁶ van mynentwege te groeten en myner achting te verzekeren.

Ik zend uE hiernevens een *Wonderjaer* eene Phantazy en een buitengewoon exemplaar van den *Leeuw*

Uw Dienaer en Vriend
ConscienceH

P. S. Myn vriend De Laet is onmiddelyk na ons afscheid naer Leuven⁷ moeten vertrekken en is nog niet terug

25 – *Aan de Heer De Cock-De Pauw*

Antwerpen den 2 Juny 1839

Mynheer,

Ik had uw brief van 22 bloeimaend wel gelezen doch daer my de tyd ontbrak, aengezien de overvloed van werk my verplicht ook een goed deel des zondags aen den arbeid te besteden, kon ik op dit oogenblik slechts aen de hoofdvraag uws briefs beantwoorden.

De Laet en ik zijn gescheiden¹, wy spreken elkaer niet meer en alle onze betrekkingen zyn met myne welvaart geeindigd, de rede daer van kunt gy

in het hart der menschen en in een aental oude spreekwoorden vinden.
 — Ik woon in het gesticht ² in het welke ik arbeid.
 De naem aen uw schrift te geven is eene moeielyke taek ik zou het noemen
 Baetzucht en nyd ontmaskerd

—
 aen myne Stadgenoten
 door etc—

Het is my ook moeyelyk nu een einde voor het schrift te maken, dewyl myne bezigheden my den tyd tot denken niet latende, my het geheugen by gebrek van oefening verzwakken. Het volgende kunt gy dan naer goeddunken veranderen

„ik vraag het nu aen den rechtzinnigen lezer dezès schrifts : was het gedrag des superiors jegens my dit van een eerlyk en rechtschapen man ? Gebruikt men zoo vele omwegen en zoo veel veinzery wanneer men niet bedriegen wil — en breekt men zoo dikwyls zyne beloften wanneer men met het gevoel der eer vervuld is ? Neen, — het is blykbaer dat de Superior van den beginne onzer onderlinge betrekkingen, zich het doel voorstelde dat hy door list en veinzery heeft trachten te bereiken.

Om zyn onbillyk gedrag te verrechtvaardigen gebruikte hy ook den laster en wilde den haet myner medeburgeren op my doen vallen, doch men heeft uit myne bewysstukken kunnen zien hoe willekeurig zyne beschuldigingen zyn ; ja tot zoo verre dat hooggeplaatste persoonen, wier beslissingen hy eerbiedigen moet, hem zyn onrecht tastbaer onder de oogen gelegd hebben, zoo als genoeg uit het bevel des Bisschops kan gemerkt worden. Misschien zullen eenige persoonen deze wyze van zich te verdedigen niet goedkeuren, maer deze bid ik te overwegen, dat het met de lasteringen die men uitstrooid gewoonlyk zoo toegaet, dat de onschuldige die men hatelyk heeft willen maken door zyn stilzwygen het slagoffer zynes vyands wordt, indien hy zich niet krachtdadiglyk verdedigt ; want, daer de lasteraer zyne aenvallen op valsche bewyzen steunt en dezelve waarschyndlyk maekt heeft men het zedelyke recht hem te gelooven, indien zyne beschuldigingen niet door de sterkere bewyzen der waarheid worden te niet gedaen. Het was my diens volgens eene plicht aen myne stadgenoten de bewyzen myner onschuld voor te stellen, op dat een rechtveerdig vonnis tusschen my en mynen vervolger beslissende, my de achting die men my heeft pogen te ontrooven terug gave.”

Ik hoop dat uwe gezondheid zich spoedig zal herstellen en dat uwe zaken naer wensch zullen uitvallen

Weest gegroet
 ConscienceH

Den heere
 De Cock - De Pauw
 Professor
 te
 Dendermonde

26 - *Aan F. A. Snellaert*

Antwerpen. den 23 January 1840

Geachte heer,

Het spyt my UE te moeten schryven dat de omstandigheden my niet toelaten aen uw vriendelyk verzoek te voldoen. Gelief derhalve de goedheid te hebben, aen de heeren Leden uwer Maetschappy¹, myne dankbaerheid uit te drukken over de eer die zy my wel hebben willen aendoen en aenveerd, Mynheer, de uitdrukking myner hoogachting.

UE ootmoedigste dienaer
Conscience

27 - *Aan F. A. Snellaert*

Antwerpen 12 Meert 1840

Ik heb een kind gezien. dat weende
over een' vlinder,
Om dat het goud zyner vlerken
onder zyne drukking was vergaen¹
Hora - Fitsama

Wel Edele heer,

Het uitgeven van een boek², in hetwelke de namen der vlaemsche schryvers als verboederd zouden voorkomen, is een schoon gedacht, tot de uitvoering van hetwelke ik geerne myn deel zou toebrenge; doch in mynen tegenwoordigen staet kan ik zulks niet doen: — ik wacht reeds vyf à zes dagen de gelegenheid en den tyd af om u te kunnen antwoornden, zoo weinig tyds mag ik de letterkunde besteden. Dit zal uE misschien niet waerschyndyk dunken, daer ik in de noordstar schryf: maer de twee stukken³ welke van my in de noordstar geplaeft zyn, of zullen worden, zyn van over een jaer opgesteld⁴, en daerby is myn voorraad op. Het bevalt my niet UE diepere uitleggingen over myne onmacht te geven, dit ware voor UE lastig en voor my nutteloos: De Hoop is een zalig gevoel. Kwame myn staet voor het tydstip door UE aengewezen te veranderen, zou ik niet nalaten myn best te doen om eene plaets in uw boekwerk te winnen.

UE ootmoedigste Dienaer
Conscience

Ik zag de Lye naer hare bron terugkeeren,
En het water der Schelde ongemengd
Zeewaerts stroomen .....

↳ Vaderland !!!⁵

28 – *Aan F. A. Snellaert*

Antwerpen den 16 Mei 1840

Wel Edele Heer en Vriend,

De Dagbladen hebben gezegd dat ik by het Prov. Bestuer als bediende ben verplaatst. Daer is (zoo als wy hier zeggen) schyn noch gedachte van. Ik weet niet wat het beduidt, en wilde geern weten waer uwe Gazette dit nieuws gehaeld heeft¹. Ik schryf nu aen eene algemene geschiedenis der Belgische staten² welke wel twintig boekdeelen zou kunnen bedragen, en my gewis twaelf jaren arbeids³ kosten zal. Ik denk binnen weinig tyds naer Gent te gaen en zal u dan dit breeder uitleggen. Doch het is en blyft tot nu toe zeker dat myne inbeelding geene werken van eenig belang meer zal voortbrengen⁴. Wat uwe Schoone verzameling aengaet⁵ ik zal myn best doen voor er myn naem, tusschen die der andere taelbeoefenaeren, in te zien; maer ik heb nu zoo veel werk dat het my onmogelyk is voor het tegenwoordige aen het opstellen van iets dergelyks te denken.

Myne liefde, myn yver, myne zelfopoffering voor eene zaak die my boven alles heilig is, hebben my niet verlaten, alleenlyk zie ik rondom my, en neem voor regel, dat: *wanneer* eene schynbare verbroedering niet tot het goede van de zaak zelve, maer slechts tot⁶ het belang van eenen enkelen persoon gericht⁶ is, ik my te groot en te edel ken om in die verbroedering te treden om my als een onwys⁷ te laten gebruiken. Liever werk ik dan, afgezonderd met eenige vrienden die niet in het dwaelgedacht⁸ deelen, en ik volbreng voor eigene rekening de schuldige⁹ plicht tot de tael en de nagedachtenis myner voorvaderen. De toekomst zal bewyzen wiens hart met de meeste trouw aen het verdrukte België toegeheiligd¹⁰ was, en wie minst zich zelve in de plaets van het grondbeginsel stelde onder die woorden liggen ook voorzeggingen verborgen; wellicht zullen dezelve eerlang bewaerheid worden.

Laet alle die gedachten indien ze / gelyk ik gis / u ongegrond schynen, zonder gevolg zyn. Voor my zyn daden onbetwistbaer in hare beteekenis.

Ik wensch uiterharte onze oude vriendschap te zien voortduren en groet u vriendelyk

Uw vriend en dienaar
Conscience

29 – *Aan Ph. Blommaert*

Antwerpen 9 juny 1840

Wel Edele heer¹

De Besturende Kommissie van het Album ter eere van Rubens² heeft uwe belangryke werken³ met genoegen ontvangen en ik ben belast uWE hare dankbaerheid er voor te betuigen

Wy hebben insgelyks op uwe goedheid gerekend, Wel Edele heer om de hier ingesloten brief aen den heer Philastre *decorschilder* te doen geworden indien die kunstenaar zich nog in uwe stad bevindt; in het tegenovergesteld geval bidden wy UWE ons den brief te willen terugzenden
Gelieft aen deze zaak een spoedig gevolg te geven zy is voor de feesten

van Rubens van het grootst aenbelang. — Daer de Kommissie niet twyfelt of UWE zal met blydschap de hand leenen aen alles wat betrekkelijk is tot het nationael gedacht vertrouwt zy zich ten volle op uwe dienstwilligheid

Voor de Commissie
De Sekretaris
ConscienceH

Den Wel Edelen heere
Mynheer Ph: Blommaert
Letterkundige
Gent

30 - *Aan F. Bogaerts*

Anvers ce 4 Aout 1840

Monsieur Bogaerts ¹

L'époque fixée pour l'envoi des dons offerts à l'Album ² a été fixée au 1er Aout, cependant nous serons bien aises de *recevoir* n'importe quand. Un trop grand retard entrave la rédaction complète et l'impression du catalogue détaillé ³ que nous sommes occupés à préparer. Donc le plutôt possible !

D'après votre recommandation le Sr Toutenel sera notre homme

Salut amical
Conscience

Monsieur
Monsieur Felix Bogaerts
Homme de Lettres
Ev

31 - *Aan de heer Duval-Le Camus*

*Album en l'honneur
de
Rubens
~~*

Anvers le 6 août 1840

Monsieur ¹,

Nous venons de recevoir avec une satisfaction extrême votre lettre du 3 août, ainsi que la liste qui y était jointe. Le résultat que vous avez obtenu a dépassé nos espérances, non pas que nous doutions aucunement de l'esprit genereux qui anime les artistes français, mais parce que les moyens de leur soumettre personnellement les listes, nous manquaient. Heureusement nous nous sommes adressés à vous, Monsieur, qui avez mis tout de dévouement à vous associer à nos travaux pour la réalisation d'une noble pensée d'art. Nous ne pouvons assez vous en témoigner notre reconnaissance.

Le Programme des fêtes de Rubens vous est expédié aujourd'hui (sous bande).

Notre Président, Mr Henri Legrelle² m'a témoigné le désir qu'il a de se voir honoré de votre première visite en notre ville. Veuillez y avoir égard. Mr Frédéric Soulié³ que tout Anvers connaît, ne peut manquer d'être également accueilli comme il le mérite.

Vous priant de hâter l'envoi des dons de vos compatriotes, nous avons l'honneur de vous renouveler l'assurance de notre parfaite considération.

Le Secrétaire,
ConscienceH

à Monsieur Duval-Le Camus

à

Paris

32 – *Aan een onbekende*

Antwerpen 6 augusty 1840.

Weledele heer,

Wy hebben tot nu toe moeten wachten eer wy UE voor het fraei geschenk door UE ons toegezonden, konden bedanken, uit hoofde de catalogus onzer groote expositie nog niet verschenen was.

Nu wy den zelven nauwkeurig hebben overzien, haesten wy ons UE te melden dat UE naem er niet wordt in aengetroffen en dat diensvolgens, en dat diensvolgens den heer van Brussel geen gevolg gegeven heeft aen uw verzoek.

Ontvang, Weledele heer, de verzekering onzer hoogachting
Voor de Commissie,
De Secretaris,
Conscience

33 – *Aan de heer Jacobs*

Anvers ce 7 Aout 1840

Monsieur Jacobs¹

La Commission directrice de l'album s est assemblée aujourd'hui et a pris les décisions suivantes

1° l'album sera exposé à l'académie dans le local du petit musée

2 les heures d'ouverture seront de 10 à 3 h^{res}

3 on paiera un demi franc d'entrée, *aucun jour gratis*

4 catalogue 50 c^{mes}

5 les exposants recevront une carte personnelle et un catalogue

Le Secrétaire
Conscience

Monsieur

Monsieur Jacobs

Env

34 – *Aan de heer Bosboom*

Album ter eere
van Rubens

~ ~

Antwerpen 8 augusty 1840

Weledele heer ¹,

Wy hebben de eer UE te berichten dat wy over eenige dagen de door UWE aen het album ter eere van Rubens toegezondene stukken ² ontvangen hebben.

Wy kunnen, Wel Edele heer, de kunstenaeren van 's Hage niet genoeg bedanken over hunne algemeene en uitstekende medewerking, en wy betoonen UWE onze byzondere erkentenis om de goedheid welke UWE gehad heeft ons dezelve te doen geworden.

Wy groeten UWE met achting
De Secretaris,
ConscienceH

Aen de WelEdele heer Bosboom, kunstschilder te
's Hage

35 – *Aan de heren burgemeester en schepenen van Antwerpen*

Anvers ce 8 7bre 1840

à Messieurs les Bourgmestres et Echevins de la Ville
d'Anvers

Messieurs,

J'ai l'honneur de Vous accuser la reception d'un exemplaire de la médaille commémorative des fêtes en l'honneur de Rubens, que vous avez eu la bonté de m'adresser avec votre lettre du 31 aout d^r

Veuillez, Messieurs, agréer l'expression de ma gratitude et de mon respect

Votre très humble et très
dévoué serviteur
ConscienceH

36 – *Aan Prudens Van Duyse*

Antwerpen den 12 8^{ber} 1840

Mynheer en Vriend ¹,

Ik heb de boekdeelen uwer Vaderlandsche Poëzy ² op tyd ontvangen en heb derzelver inhoud reeds twee of driemaal overlezen : menige stukken ontroeren my nog by elke lezing, anderen die op 's Lands glorie ³ alleen gevestigd zyn, en welkers gespierde tael ik bovenal verstaen mag, verrukken my in nationale fierheid. Wat aengename aendoeningen uwe schoone en echt vaderlandsche poëzy my ook bezorgde, heb ik doch nimmer er aen

gedacht UE myne erkensten of myne gelukwensching uittedrukken. Ik beken openhartiglyk dat ik by deze gelegenheid my niet van mynen schuldigen plicht wegens UE gekweten heb, doch ik hoop dat UE my dit niet ten kwade zal houden. Ik ben een brievenhater en kan ondanks al myne aengewende moeite van die *maladie chronique* niet genezen. Geloof, Wel Edele heer, aen myne vriendschappelyke genegenheid en ontvang myne hartelyke groetenis

Conscience

Den Wel Edelen heere
Mynheer Van Duyse, Archivist
der Stad Gent
te *Gent*

37 – *Aan advocaat Jacobs*

Anvers ce 28 8bre 1840.

Monsieur l'Avocat Jacobs ¹

Monsieur,

Je vous remercie bien sincèrement de votre bon souvenir, et je m'empresse de remplir un devoir en vous exprimant ici toute la reconnaissance que m'inspire la généreuse démarche que vous venez de faire en ma faveur. Veuillez croire qu'en aucune circonstance je ne négligerai de vous donner des preuves de ma gratitude, et toutefois vous me croyiez jamais capable de vous être utile en quelque chose

Votre serviteur dévoué
Conscience

Monsieur
Monsieur Jacobs
Ev

38 – *Aan A. Voisin*

Anvers ce 14 juillet 1841

Monsieur Voisin,

L'Exposition des Beaux Arts de Gand recevra, aujourd'hui ou demain, un tableau de Johan Janssens ¹ de notre Ville, représentant la plage de Scheveningen avec figures.

Je m'estimerai heureux que le mérite de cette gracieuse composition put vous porter à vous intéresser un peu à ce modeste artiste, qui n'a eu jusqu'ici qu'une part bien légère dans les encouragements que les amis des arts distribuent avec tant de générosité. Si le tableau de Janssens vous paraissait digne de votre approbation, comme il a obtenu celle de tous les anversoïis qui l'ont vu, je vous prierais d'accorder votre protection à

l'artiste. Je sais ce que peut votre bonté lorsque vous vous intéressez à quelqu'un.

En attendant je vous renouvelle l'expression de ma reconnaissance et de ma haute estime

Conscience

Monsieur
Monsieur Voisin, Bibliothécaire
de la Ville
de
Gand

39 – *Provinciale vergadering van taelkundigen en taelminnaers*

Antwerpen, den 21 October 1841.

Wel edele heeren,

Ingevolge de toelating van den heer Gouverneur¹ dezer Provincie, en ter uitvoering van den wensch uitgedrukt door de Leden der provinciale vergadering van Taelkundigen, hebben wy de eer UWE. hiernaevens toe te zenden het verslag der zitting van die vergadering, gehouden op den 11 dezer maend, en in dewelke het gevoel der meerderheid over de acht taelregels door de Kommissie voorgesteld² by middel van stemming is aangewezen.

Wy laten aen UWE. goeddunken over te oordeelen welk gebruik er van dit stuk, ter gelegenheid van het Taelcongres³, kan of dient gemaekt te worden....

De Sekretaris
Conscience

De Voorzitter
F. A. Verdussen

40 – *Aan de voorzitter van de Academie St.-Lucas*

Anvers dix Janvier 1842

Monsieur le Président,

Par la présente j'ai l'honneur de vous offrir ma démission de Conseiller et de Membre de l'Académie de St Luc, vous priant d'avoir la bonté d'être mon interprète auprès des membres, pour remercier ces M^{es}M^{es} des témoignages d'estime et d'amitié dont la plupart d'entr'eux ont bien voulu m'honorer.

Agréé, Monsieur le Président, l'assurance de ma haute Considération
Conscience

Monsieur
Monsieur Le Président de
l'Académie de St Luc¹
d'Anvers

41 – *Aan de heer T. De Sorlus*Monsieur ¹,

J'attendais avec espoir les résultats de vos bienveillants efforts lorsque Mr. Wappers retournant de Bruxelles, m'a dit que vous désiriez recevoir quelques journaux parlant de mes ouvrages. J'ai l'honneur de vous en adresser ci-inclus quatre ou cinq, que j'ai été prendre chez un de mes amis, car moi-même je ne me suis jamais occupé de la conservation des nombreuses feuilles qui ont critiqué ou loué mes œuvres. *Le Lion des Flandres* vient de paraître en allemand à Leipzig ².

Je ne sais à quoi doivent servir les journaux que je vous envoie, mais il me semble que je puis abrégier de beaucoup l'examen de mes ouvrages en vous adressant avec la présente un billet, qui m'a été écrit par le supérieur du Séminaire de Malines ³ et dans lequel ce savant ecclésiastique juge la nouvelle édition ⁴, dont il a vu toutes les épreuves. En matière de *moralité* son opinion ne peut être que décisive.

Vous verrez dans ce billet que mes ouvrages ⁵ ont été changés dans le but de les rendre admissibles dans les diverses institutions.

Mr. Van Hemel m'ayant permis de faire connaître son opinion, car cela pourrait être utile, je pense qu'il suffira que vous montrassiez le billet à M.M. .... ⁶ pour épargner un plus long examen.

Vous trouverez ci-joint l'exemplaire d'un petit ouvrage ⁷ que je viens d'éditer au prix de fr. 1.50.

Me confiant en vos généreux efforts j'espère obtenir bientôt une réponse favorable et vous prie, Monsieur, d'agréer en attendant l'expression de mes sentiments de haute considération et de reconnaissance.

Anvers, 9 Janvier 1843

Conscience

Greffier ⁸ de l'académie royale d'Anvers.

N.B. Comme il ne paraîtra de mes ouvrages qu'un volume tous les mois et que le paiement en sera par conséquent très divisé on pourrait en prendre tel nombre qu'on voudra sans que la somme y affectée ait le caractère d'un encouragement trop large.

41bis – *J. B. Van Hemel aan H. Conscience*

Mon bien cher Ami,

Je réponds à l'instant à votre aimable lettre d'aujourd'hui, remplie de tant de souhaits pour moi. J'y vois toujours ce même bon cœur à mon égard. Mes vœux pour vous ne sont ni moins étendus, ni moins sincères ; vous le savez.

En voilà assez pour le nouvel an.

Vous me demandez si je suis content de la nouvelle édit. du *Wonderjaer*. Oui, mon cher, j'en suis content et très content. J'y retrouve toutes nos vues d'il y a cinq mois. C'est parfait. L'ouvrage a immensément gagné aux changements, *historiquement*, *littérairement* mais surtout sous le rapport de la religion et des mœurs. Les nouvelles scènes si saisissantes et si religieuses en rendent la lecture agréable et utile.

Nous attendons avec impatience le *Lion des Flandres*. En voici le 2e Vol. de la 1e Edit. Si vous l'éдитеz dans le sens que vous m'avez dit, vous pouvez compter sur un ample débit parmi nos 600 élèves.

Votre nouvel opuscule : *Hoe men schildert wordt*, fait fureur parmi les profs., comme parmi les élèves.

Courage ! Mon bien cher ami, propagez cette prose facile et élégante de votre joli nouvel ouvrage. Cette allure toute belge charme tant dans vos ouvrages en prose. C'est en prose que nous sommes encore si pauvres ; à vous de combler cette lacune et à nous de recommander la nouvelle édit. de vos œuvres, mais à condition qu'à l'égard de tout le reste vous soyez aussi sévère que vous l'avez été pour l'*opuscule sur le nouveau peintre* et pour le *Wonderjaer*. Je vois que vous n'êtes plus tourmenté que de saisir toujours de plus en plus le *Beau*, le *Vrai* et l'*Honnête*. Nourrissez cette passion ; elle produira sous votre riche plume des ouvrages dont on parlera au loin. Je le dis, comme je le pense ; mais je ne le dis que pour vous encourager.

Bientôt je vous ferai venir le 3e vol. du *Lion*. Agréez, je vous prie, mon cher Monsieur Conscience, l'assurance de toute mon affection et de tout mon dévouement.

J. B. Van Hemel, sup^r.

Malines, 2 Janvier 1843.

42 - *Aan P. Croquison*

Antwerpen, den [± 5 november] 184[3]

Mynheer Croquison ¹,

Ik zende UE hiernevens het gevraegde Certificaet, en heb, met voorafgaende toestemming des hⁿ Directeur, en der professoren van den h-Vermote ², het zoo gunstig mogelyk gemaekt, om dat uw jonge beschermeling het boven alle anderen zoo verdient te bekomen, door zyne buitengewoone vlyt en uitstekenden aenleg tot de studie der Kunsten. Mogte dit Certificaet den h^r Vermote dienen tot het verkrygen van eenigen toereikenden onderstand, het zou my zeer vergenoegen, dewyl ik overtuigd ben dat deze jonge kunstenaer, indien de ontmoediging hem niet te vroeg aenvalt, bekwaem is om eens zyne geboortestad en zyn vaderland eere te doen. Ik zie er zoo veel subsidien krygen die het misschien wel verdienen, doch in alle geval niet half zoo wel dan den h^r Vermote, wiens toestand en aenleg hem regt geven op de goedwillige hulp van allen vriend der Kunsten en des Staatsbestuers.

Myn vriendelyke groet

De Greffier der Akademie
Conscience

Monsieur
Monsieur Croquison, Architecte
à
Courtrai

[datumstempel van verzending : Anvers 6 Nov. 1843]

43 - *Aan H. de Brouckère*A Monsieur le Gouverneur de la Province
d'Anvers.

16

Monsieur le Gouverneur ¹,

Par votre lettre du 4 de ce mois, 3e Div^{on} N° 31572, vous m'avez fait l'honneur de me demander mon opinion sur les deux systèmes d'orthographe, entre lesquels on prétend que les amis de la langue flamande ont été divisés pendant quelque temps.

Le système adopté a une imposante majorité par les Congrès linguistiques d'Anvers et de Gand ², est suivi par toutes les personnes qui cultivent notre langue ; il est donc celui auquel j'adhère moi-même sans aucune restriction ³.

Depuis six ans aucune œuvre littéraire n'a paru dans l'ancienne orthographe ; et il ne peut en être autrement ; car le public, qui considère aujourd'hui le nouveau système comme étant celui du progrès et du talent, accueillerait avec dédain toute production écrite dans un système orthographique, qu'il a appris à connaître comme étant le signe caractéristique de la médiocrité littéraire.

Le haut clergé, chargé de l'enseignement, s'est déclaré ouvertement pour l'orthographe du Congrès ⁴, puisque c'est lui qui le premier en a ordonné l'introduction dans les établissements placés sous sa protection.

Toutes les grandes institutions de la province, les Séminaires, les Collèges, les Athénées enseignent le nouveau système ; quelques administrations, entre autres la Régence d'Anvers y ont également donné leur adhésion.

Et puisque le public, à Anvers comme ailleurs ne lit et ne veut lire que des livres écrits dans le système du Congrès ⁴ on doit en conclure que l'immense majorité des habitants de notre ville, du moins de ceux qui ont une opinion à cet égard, défend ou accepte la nouvelle orthographe.

D'ailleurs, ce qui prouve à l'évidence que dans notre province le nouveau système est celui de la majorité, c'est que dans la séance du congrès provincial, tenu à Anvers le 11 octobre 1841 ⁵ ce système a obtenu, presque sur tous les points la presque-unanimité des suffrages, sauf une ou deux voix. — A ce Congrès assistaient cependant 4 ecclésiastiques, 14 Littérateurs, 18 instituteurs et professeurs, 11 membres des diverses sociétés flamandes. Le Procès-verbal ⁶ de cette séance, déposé dans les archives du Gouvernement provincial, en dira peut-être plus sur les deux questions posées que tous les renseignements que pourraient faire parvenir à Monsieur le Gouverneur les personnes consultées.

Ce sera certes un grand bienfait de la part du Gouvernement ⁷ que de fiexr officiellement l'orthographe flamande ; mais il est hors de doute, que même sans ce bienveillant appui, l'opinion publique est avec le temps effacé jusqu'à la dernière trace d'un système monstrueux, dont le moindre défaut est d'avoir, pendant un siècle entier ⁸, rendu toute littérature et tout progrès impossible, en imposant à une langue teutonique les règles des langues romanes ⁹.

Agrééz, Monsieur le Gouverneur, l'assurance de mon respect et de ma haute considération.

Conscience

Anvers, ce 16 déc. 1843.

44 - *Aan P. Fr. Van Kerckhoven*

[± einde - 7 - 1844]

Vriend Frans

Ed: Duller heeft my het vervolg van *Das Vaterland*¹ gezonden: Uw Fabricius en de lange margeriet² bevindt zich er in vertaald en Ed Duller heeft my dit deel 24 N^os dubbeld gezonden, gewis om u te worden besteld. het bevindt zich hier nevens om door u te worden behouden. Maek eene collectie der Noordstar³ klaer en een Exemplaer van de werken uwer die gy nog overig hebt. Het betaemt dat wy toch iets aen den welwillenden uitgever geven. Ik zal een kunst-en-letterblad⁴ en myne werken by de uwe voegen, om gezamentlyk aen Duller te worden gezonden.

Uw Vriend

Conscience.

Hierby de vlaemsche gazetten en eenige hollandsche, bewaer ze, ik hou de Collectie

45 - *Aan Frans Rens*

Antwerpen 12 October 1844

Vriend Rens

Myne overgrootte bezigheden laten my niet toe voor wie of wat het zy iets van grooten omvang opte stellen. Dan ik moest echter wat u betreft myne gedane beloften vervullen en heb met haest iets geschreven dat ik u hiernevens zende, u de volle vryheid latende het al of niet in uw jaerboekje op te nemen¹.

De h^r Bormans² moge dit *Acquit de Conscience* dan ook op den toetsteen brengen als of het een exaemstuk ware; liever nog dat hy daer op zage dan op iets anders

Uw Vriend en dienaar

Conscience

46 - *Aan P. Fr. Van Kerckhoven*

Antwerpen vrydag 9 avonds.

[dec. 1844]

Vriend Frans

Ik zende U hiernevens de beide stukjes van *Ondereet*¹, die myne vrouw aen Mme Van Geert had uitgeleend. Er is een nieuwsken daerover by de stukjes², zie of gy het in 't Kunst en Letterblad wilt plaetsen zoo als het is of verander het naer uw welgevallen. Wel te verstaen dat ik de beoordeeling niet schryf.

Alzoo gy nu uitsluitelyk met den opstel en leiding van het blad gaet belast zyn, verlang ik dat myn naem als hoofdsteller verdwijne. Ten eerste omdat ik niet verantwoordelyk wil schynen voor hetgeen er zou kunnen ingeplaetst worden en ten tweede om geene brieven en pakken, het blad aengaende, te huis te krygen. Dit heeft my dit jaer wel 20 of 30 fcs aen porten gekost en het ware niet billijk dat ik langer dezen last draege³ —

Stel uw naem op het blad of dien van J. E. Buschmann⁴. Ik begeer stellig dat men my niet meer als Bestuurder aenzie. Gelief in dien Zin aen Buschmann te spreken en hem te vraegen hoe hy het wil gedaen hebben. Deze voorzorgen mogen u niet verwonderen ; gy weet genoeg dat ik een kostelyke tyd versleten heb met my te bemoeijen met zaken, die my niet persoonlyk betroffen, en dat ik niet zelden daeraen myne handen verbrandde ; ik vindt uw stelsel oneindig wyzer en heb besloten het te volgen zooveel myne inborst het my zal toelaten, dit is te zeggen dat ik niet vele opofferingen meer zal doen en slechts met matigheid belang zal stellen in zaken die de myne niet zyn. Hoe lang ik by dit gedacht zal blyven weet ik niet ; dan ik ben het ten uiterste moede zoo dikwyls stank voor dank te krygen van degenen voor wien ik myn zelven opofferde. Natuurlyker wyze zult gy begrypen dat ik deze woorden in geen en deele op u toepas, vermits ik nog nimmer in de gelegenheid was iets ten uwen dienste te doen.

Uw toegenegen Vriend
Conscience.

47 — Aan Karl Andree

Antwerpen 13 Mei 1845

Mynheer en vriend¹,

De h^r J E Buschmann heeft voorgenomen myn werk *de Leeuw van Vlaenderen* uit te geven met een groot getal houtsneden. Om dezelve allerschoonst te kunnen maken en met eenige zekerheid te kunnen voortgaen, zal hy zich verstaen met eenen duitschen Boekhandelaer om den *Leeuw van Vlaenderen* in het *Duitsch* en in het *Vlaemsch* ter zelfder tyd en met dezelfde platen te doen verschynen.

Gy, Mynheer, hebt eertyds myn werk uwer aendacht genoeg weerdig geacht om er een gedeelte van over te zetten ; doch uwe werkzaamheden hebben u dien vriendschappelyken arbeid doen staken. Onnoodig zal het zyn U te zeggen hoe zeer my dit bedroeft, daer uwe byzondere kennis onzer moedertaal my eene zoo schoone vertaling beloofde ! Dan, nu koom ik U bidden (indien het u toch niet mogelyk is den *Leeuw van Vlaenderen* geheel over te zetten) het afgemaekte deel aen den h^r Buschmann wel te willen afstaen. Hy zal hier te Antwerpen, waernu zoo vele geleerde Duitschers woonen, welligt iemand vinden die uwen arbeid zou kunnen voortzetten, zoo niet met het zelfde talent toch met genoegzaam kennis om een aennemelyk werk voorttebrengen

Beter ware het voor den h^r Buschmann en voor my, dat Gy in Keulen zelve den boekhandelaer vondet die met den h^r Buschmann zich over de

duitsche Uitgaef wilde verstaen ; zoo zoudt gy ook in Keulen ligtelyk een bekwaem persoon vinden om *onder uw oog* de vertaling af te werken ². Men heeft my reeds uit München gevraagd of de Leeuw van Vlaenderen vertaald is ; — men wilde dit werk daer uitgeven. Ik heb geantwoord dat de h^r Karl Andréé er mede bezig was.

Te Regensburg is de duitsche overzetting myner vertellingen verschenen ³. Er zyn er nu reeds 5,000 Ex: van verkocht. Het *Wonderjaer* ⁴ doet de Boekhandelaer Pustet er nu ook vertalen.

Antwoord my eens op dit alles, Vriend Andréé, en indien Gy zelf ons niet helpen kunt zoo geeft ons dan goeden raed om tot ons doel te komen.

Hoe gaet het met UE en met de goede Doctor Weiden ⁵ ? Onze kunstenaaren spreken nog altyd veel van U en van Hem met eene byzondere achting. Ik koom welligt dezen zomer U nog bezoeken om ook eens uwen wereldberoemden Dom te zien, u de vriendenhand te drukken en Duitse lucht in te ademen ; zy zal my moed en kracht geven.

De groetenissen van alle uwe belgische vrienden.

Uw Dienaer en Vriend

Conscience

Den Wel Edelen heere
Mynheer Karl Andree
Opsteller der Kölnische Zeitung
te
Keulen

48 - Aan de voorzitter van „De Vriendschap” te Roeselare

Antwerpen, 17 Juny 1845

Den Wel Edelen heere Voorzitter der Maetschappy
„De Vriendschap” te Rousselaere ¹.

Wel Edele heer Voorzitter,

Ik vervul eenen zoeten pligt van dankbaerheid jegens uwe Maetschappy met UE. te verzoeken aen derzelve Leden myne erkentenis uit te drukken voor het deel dat zy zoo welwillend hebben gelieven te nemen in de onderscheiding ² welke my is te beurt gevallen.

De overtuiging dat myn zwakke doch onafgebroken poogingen my ook de toegevendheid en de vriendschap uwer medeleden hebben aengewonnen, heeft my zeer getroffen, en zal my eene aanmoediging te meer zyn om, door inspanning van alle myne krachten, met UE.. naer het vaderlandsche doel te streven en dus doende, misschien ééns uw vereerend bewys weerdig te worden.

Gelief, Wel Edele heer Voorzitter, uwe medeleden myne dankbare groetenis aen te bieden.

Conscience

49 - Aan L. J. Vleeschouwer

[± 10 september 1845]

Mynheer en Vriend Vleeschouwer ¹

Ik neem de vryheid U hiernevens een artikel te zenden over het verblyf van den h^r Firmenich ² te Antwerpen, met de hoop dat Gy het in uw blad van Zaterdag zult gelieven op te nemen. Het zal onze zake ³ ruchtbaerheid geven en tot haer levendig maken by brengen.

Corrigeert en verandert erin wat u belieft. Door de opneming zult gy ons zeer verpligten ³

Uw Vriend en Dienaer
Conscience

50 - Aan Mevr. L. von Plönnies

Antwerpen den 4 october 1845

Hoogvereerde Vrouwe von Plönnies ¹,

Gewis heeft myn lang stilzwygen u verwonderd, en welligt hebt Gy my van ondankbaerheid beschuldigd. Gelukkig zou ik my achten indien deze laetkomende brief my voor u ontschuldigde. De betrekkingen met den Duitschen boekhandel zyn zeer moeiljk voor ons : ik wilde u een Exemplaar myner Geschiedenis van België zenden, en by die gelegenheid op uw welwillend schryven antwoorden. Eilaes, de uitgave der Geschiedenis heeft zich van dag tot dag verlengd, en eerst heden heb ik een exemplaar tot onzen Koning en tot u, hoogvereerde, kunnen zenden. Langs boekhandelswege zal u dus Myne Geschiedenis en *Graef Hugo von Craenhove* (het door U gevraegde Roman) geworden ².

Uw schoon werk over uwe reize in België ³ heeft ons allen zeer verrukt ; Mynheer en Mevrouw Wappers belasten my u alle mogelyke dankbetuigingen van hunnen 't wege te sturen. Gy hebt als eene echte vriendinne van België onzer zake veel, zeer veel goed gedaen, en Gy moogt gelooven, Hoogvereerde, dat een diep gevoel van erkentenis voor u in onze harten is gegroeid.

Toen de jonge Schilder my uwen laetsten brief bragt moest ik oogenblikkelyk naer Brussel en naer Gent vertrekken ; ik heb hem echter in het gezelschap gelaten van vrienden die uwe inzigten genoegzaam hebben volbragt

Het verheugd onze Schryvers zeer, dat eindelyk een Duitsch boekhandelaer ook op het geheele der Vlaemsche Letterkunde zyne aendacht heeft gevestigd. De Laet heeft my gezegd, dat Doct^r Wolf bezig is met myn Leeuw van Vlaenderen te vertalen ; Gewis voor de Verzameling ⁴, waervan Gy my spreekt.

Onze Vlaemsche Letterkunde doet immer goeden voortgang ; maer meest te Antwerpen en nu ook wel te Brussel, waer Doctor Wolf zich bevindt ⁵. In Antwerpen is Van Ryswyck onze vriend geworden - en, voor het oogenblik, bestaet er tusschen ons geen enkel gevoel van verwydering meer ⁶. Dit maekt onze poogingen zeer magtig

De Laet is niet gelukkig ; hy bevindt zich zonder plaats ⁷ en lydт veel. Geve God dat hy spoedig uit zynen lastigen toestand werde gered.

Met Vankerckhove ⁸ gaet het wel : hy heeft in de openbare kampen van Antwerpen en Gent de eerste prijzen der poëzy behaald.

Ed. Terbruggen ⁹, de jonge heer die u 's avonds in het hotel een gedicht voorlas, heeft over dry maenden in de Ryschool (manège) eenen slag van een peerd gekregen, waerdoor zyn been verbryzeld werd. Men heeft lang voor zyn leven gevreesd. Nu is hy byna genezen, doch gaet nog met krukken.

De andere vrienden zyn alle gezond en welvarend.

Jacob Heremans ¹⁰, die u het gedicht van Herman in de akademie voorlas, is gisteren benoemd tot Professor by het atheneum te Gent. Hy zal er wat antwerpsch vuur naertoe dragen. Een ander jong schryver, dien Gy ook zaegt (Peeters) ¹¹ is benoemd tot Professor by het St^t Lodewykgesticht te Mechelen.

Ik geef u deze berigten om dat het u waerschynelyk aengenaem is in voortdurende kennis te blyven met persoonen die u genegen en dankbaer zyn.

Geloof, Hoog vereerde, van mynentwege alle minnelijke groetenissen der jonge dichteresse Maria ¹² over te dragen en haer myner vriendschap en hoogachting te verzekeren.

Ontvang Gy, hoogvereerde Vrouwe, den eerbiedvollen handdruk van ons allen en in het byzonder van den heere Wappers en zyner Echtgenote.

Uw Vriend & Dienaer
Conscience

P.S. Men heeft begonnen myne werken in Engeland, in Polen en in Bohemen te vertalen.

Mevrouw
Mevrouw von Plönnies, Dichteresse
Te Darmstadt

51 - Aan E. Hüffer

[.....] 1846

. . . . .¹
Gewisz, in Deutschland wird man finden, dasz der psychologische Teil darin ² wenig entwickelt ist und die ganze Erzählung meist auf materiellen Tatsachen und Schilderungen beruht ; allein ich schrieb für mein Land, für eine Bevölkerung, die seit einem Jahrhundert von aller Lektüre entfernt geblieben ist und welche man daher eher *durch Auge und Herz* als durch den Geist ergreifen konnte. Man untersuche jede beginnende Literatur, und man wird finden, dasz alle mit schildernden Werken angefangen sind : es konnte bei uns auch nicht anders sein, und dies beweisen die fruchtlosen Versuche der belgischen Schriftsteller, die vor mir auftraten, jedoch von einem höheren, spekulativen Standpunkt ausgingen (...) Der „Löwe“ ist in Belgien das am meisten geschätzte meiner Werke ; die dritte Ausgabe wird erscheinen und das ist viel für unser Land

52 - *Aan O. Delepierre*

Anvers ce 11 juin 1846

Monsieur Dele Pierre

Je m'empresse de vous envoyer les pièces et renseignements ¹ concernant notre littérature nationale depuis 1830. Ces renseignements sont assez complets en ce qui touche la littérature flamande ; mais pour l'autre moitié des travaux intellectuels de notre pays, je pense qu'il vous serait utile de puiser à Bruxelles les renseignements que nous ne pouvons pas vous donner entièrement à Anvers.

Je suis pressé, car je pars demain pour Cologne ² & j'ai encore bien des écritures à terminer. Mr Nys ³, le jeune homme qui a rédigé les listes ci-jointes, désire que vous ayiez la bonté de me les renvoyer après que vous en aurez fait usage, ainsi que les vers de Mr Van Ryswyk.

Veillez présenter mes respects à Madame Dele Pierre et remercier mademoiselle de la bonté qu'elle a eue de rendre visite aux amis dévoués que son père compte à Anvers.

Votre humble & obéissant serviteur
Conscience

53 - *Aan O. Delepierre*

Anvers ce 16 Juillet 1846

Monsieur De le Pierre

Vingt fois déjà l'on m'a demandé sur mon propre compte des notes biographiques. J'ai toujours refusé d'une manière absolue. Je n'en agirai pas ainsi avec vous ¹, quoique je regrette vivement que vous ayiez mis ma bonne volonté à l'épreuve sur ce chapitre. ma répugnance d'écrire mon histoire provient de ce que la plupart des personnes qui ont eu de l'influence sur mes destinées, vivent encore et pourraient se sentir blessées de ce que j'aurais à dire. Quand il s'en trouve parmi ces personnes de celles que l'on *doit* ² respecter, le silence devient une loi. Parmi les biographies d'artiste la mienne serait sans aucun doute l'une des plus singulières si je pouvais l'écrire avec ses détails intimes. Cela m'est impossible quant à présent. Lorsque les obstacles de convenance auront disparu j'essaierai l'histoire de ma vie sous un nom supposé et je suis certain, que pour le public j'aurai écrit un roman de caractère, très touchant et très amusant.

Pour ne pas vous désobliger entièrement je vais donc vous donner quelques points qui vous permettront de jalonner ma carrière. C'est la première fois qu'ils sont écrits. Comme ami vous jugerez s'il est convenable d'en faire usage et vous choisirez ; car bien souvent une biographie comme la mienne a pour résultat de donner une petite idée de la personne de celui qui en est l'objet. Jugez

Je suis né à Anvers le 3 décembre 1812

Mon père était aspirant dans la marine française & employé comme magasinier au chantier de construction à Anvers. Pendant que mon père

faisait son service au chantier ma mère cherchait à augmenter les ressources de la famille par le produit d'une petite boutique d'épicerie.

Au départ des français en 1815 mon père rentra dans la vie civile, se mit à acheter des vaisseaux et navires condamnés, à les démolir et à en revendre les matériaux. Il fit quelques bonnes affaires & acheta quelques petits propriétés ; notre boutique devint un magasin (grande boutique qui vend en gros aux petits boutiquiers).

J'étais maigre et maladif, porté vers le travail d'esprit, taciturne et pleureur. J'allais à l'Ecole et savais de bonne heure le flamand et le français assez bien pour lire et comprendre à un âge où cette dernière faculté ne se développe pas encore ordinairement.

A l'âge de 7 ans je perdis ma mère.

Vers ce temps se produisit une cause qui, peut être plus que toute autre, à décidé de ma carrière future. Mon père se mit à faire le Commerce en vieux papier. Dans toutes les ventes de livres il achetait tout ce qui descendait au-dessous du prix réel du papier à la livre ; nos greniers étaient bientôt remplis de volumes de tout genre et en toutes langues, bons et mauvais, anciens et modernes étaient là jetés pèle-mêle et chaque jour quelque charrette en apportait autant et plus qu'il n'en sortait.

Moi, dévoré d'une fièvre incompréhensible de lecture, je me vautrais sur ces livres comme un bienheureux, je choisissais, je lisais, je cachais les plus curieux, et de préférence ceux qui promettaient à mon esprit d'enfant la révélation de choses qui m'étaient inconnues. — & chose singulière, mes livres de prédilection, les seuls que je lisais, étaient des livres de physique, d'histoire naturelle, de médecine, des traités sur des matières abstraites. Les poésies et romans étaient par moi mis à l'endroit des premiers sortants et ainsi je sauvais mes sciences naturelles de la vente immédiate. J'ai passé ainsi deux ou trois années de ma vie dans nos greniers ; abstraction faite des heures d'école, à moins que je ne me fisse malade pour y échapper de temps en temps. Il n'y avait pour moi ni dimanches ni jeux. —

Quand vous verrez tout à l'heure que je n'ai pas été destiné à une carrière libérale et que je n'ai pas fait d'études dans ce but, vous comprendrez facilement pourquoi j'attache de l'importance à l'épisode de nos greniers.

J'avais à peu près 10 ans lorsque mon père acheta un terrain en plein champ dans le faubourg de Borgerhout près d'anvers ; il y batit de ses propres mains une sorbe d'hermitage, entoura le jardin d'un enclos, vendit son magasin et alla demeurer avec moi et mon frère dans cette singulière habitation (mon frère avait deux ans moins que moi) Là nous demeurions en vrais hermites ou plutôt en sauvages. Nous n'avions pas de servante ; nul être humain ne mettait le pied chez nous que les fournisseurs qui nous apportaient des provisions. Mon père faisait encore son Commerce de matériaux pour les navires et allaient quelques fois en voyage pour deux trois mois, nous laissant absolument seuls dans l'hermitage ou la maison en bois plutôt. Nous n'allions plus à l'Ecole et ne recevions aucune instruction. Mon frère plus robuste que moi faisait les travaux du jardinage, plantait tant bien que mal des choux, des pommes de terre & a Moi je

laisais le Cuisine, épluchait des pommes de terre, lavais la vaisselle et balayais la maison.

Si le nom d'un des fils d'Adam n'avait une mauvaise signification, inapplicable ici, je dirais que jamais deux frères n'avaient partagé leurs travaux comme Cain et Abel de la manière dont nous le faisons. A midi j'appelais mon frère hors des champs et je lui servais la soupe comme une bonne ménagère.

Cette vie d'abandon aura pendant trois années. Une grande quantité de livres sur toutes sortes de matières étaient venus avec nous & comme il me restait un temps infini dans la vie oisive que nous menions, je les lus si souvent qu'à la fin je les sus pour ainsi dire par cœur. Ainsi je savais repeter de mémoire en entier le traité d'histoire naturelle de Constant Dumeril.

J'avais également *per-étudié* le Cours de mathématiques de Bezout (tous deux livres de l'époque) dans cette dernière étude mon père m'aidait quand il était à la maison. Je pourrais vous citer des centaines d'ouvrages qui, de cette manière, étaient par moi lus et relus dans la solitude. J'avais également commencé à apprendre l'anglais par moi même. La possession du vieux dictionnaire de W Lewel 1754 et d'une grammaire en décidèrent.

j'avais 14 ans lorsque mon père se remaria avec la fille d'un paysan de Westmall (à 5 lieus d'anvers au milieu de la Bruyère) Elle vint prendre possession de notre demeure, mit bon ordre à tout et traita les deux petits sauvages avec une sévérité si rigoureuse, que nous ne faisons que pleurer du matin au soir. Mon frère fut placé dans un atelier pour y apprendre le métier d'ébéniste. Moi je fus envoyé à l'école de Borgerhout. Bientôt la belle mere trouva que mon instruction coutait trop et je me vis condamné à apprendre un métier. Entretremps mon père trouva en ville une maison d'éducation de jeunes gens, où je pouvais suivre les études gratuitement, à condition de consacrer la matinée à l'enseignement des plus petits élèves. En un mot je serais sous-maitre. Dès ce moment je me destinai à l'enseignement primaire, et dirigeai mes études vers ce but. J'appris tant bien que mal l'allemand et gagnai quelques florins par mois à donner des leçons particulières d'Anglais. Cette époque de ma vie est la plus curieuse et la plus triste ; je dois ici en omettre les détails

Ma vie était dure et presque insupportable ; chaque jour m'apportais quelque nouvelle douleur, quelque nouvelle humiliation ; j'étais mal soigné, mal habillé, pâle comme un mort ; maigre comme un squelette.

La revolution de 1830 se fit. Les mots de liberté et d'indépendance n'ont jamais sans doute rententi plus harmonieusement que dans mes oreilles — j'étais moi esclave en tout et opprimé jusque dans mes pensées et dans mes vœux. Aussi à la première vue d'un *Belge* portant une arme, je dis adieu à la maison paternelle et je me melai aux Compagnies conduites par le général Niellon. Je restai soldat jusqu'en 1836 et parvins avec beaucoup de peine au grade de sergent major. Les persécutions que j'avais essayées m'avaient donné un esprit d'indépendance si absolu que la discipline militaire, qu'on voulut bientôt introduire dans l'armée belge, me semblait la chose la plus absurde et la plus tyrannique du monde. Je fus donc toujours à la tête de tous les recalcitrants, et, dans le cercle où je me

trouvais, je fus un obstacle réel à une organisation régulière. J'avais une facilité de parole extraordinaire ; enthousiaste à l'excès je mettais des phrases ardentes et emphatiques dans mes discours, et bien des fois je faisais révolutionner des compagnies entières. Par suite de cet esprit d'insubordination j'étais presque toujours puni. Avant d'être Sergent-major j'ai été trois au quatre fois Caporal, trois fois fourrier & deux fois sergent ; et chaque fois mon grade m'était oté comme punition. Cependant je passais pour un homme de mérite (il n'en faut pas beaucoup pour cela dans l'armée) les officiers m'estimaient, tout en déplorant mon entêtement.

En 1835 j'avais organisé une société secrète qui devait se ramifier dans toute l'armée et qui en réalité comptait déjà des membres dans cinq ou six régiments. Cette société avait pour but de lutter contre l'admission d'officiers étrangers en Belgique et surtout des officiers français, qui alors nous traitèrent avec cette supériorité hautaine et cet espèce de mépris, que ceux qui venaient nous organiser et civiliser militairement ne pouvaient manquer d'affecter.

Le premier signe d'existence de cette société fut un refus du Régiment d'aller aux manœuvres. A l'unanimité des opposants on comprit qu'il devait y avoir une organisation dangereuse et l'on ne douta point que je n'en fusse l'instigateur. Après bien des efforts, (plutôt inspirés par l'amitié que par esprit militaire) on abandonna le projet de jamais faire quelque chose de moi et l'on m'envoya au dépôt, où je restai jusqu'à l'époque de mon Congé sans être astreint à aucun service militaire. Pendant que j'étais au Régiment j'avais une influence incompréhensible sur lessousofficiers et sur les soldats. Je faisais des chansons, des poèmes et des opéras sur des sujets militaires ; c'étaient pour laplupart des satires en style de soldat, où, sous des noms supposés, figuraient nos chefs et des officiers étrangers. On apprenait le tout par cœur et dans les estaminets on chantait ou jouait des petites *pieces de table*. J'étais aussi le scribe général de tous ; pétitions, réclamations, mémoires, lettres à la mère, en prose et en vers, c'est moi qui faisait tout. La plupart de ces essais de littérature militaire était en français. — Comme soldat je fis la Campagne de 1831 et je fus à la bataille ? de Louvain.

Revenu de service aux congé définitif, mon père me reçut chez lui. Je n'avais pas de moyens d'existence.

Pendant cinq ou six mois je fus frapper à tous les bureaux et maisons possibles pour offrir mes services comme commis, magasinier, voyageur, n'importe.

Mes exigences n'étaient pas très élevées : je ne demandais qu'un franc par jour pour faire jusqu'à l'impossible. Nulle part on ne voulut de moi : j'étais trop homme déjà pour ne rien gagner et je n'avais aucune connaissance spéciale. Mon père cependant medisait chaque jour, que je devais chercher un emploi quelconque ou sortir de chez lui, vu qu'ayant trois enfants du second lit, il ne pouvait me faire une pension à leur détriment. Vers ce temps je vis affiché au coin des rues le programme des matières d'examen pour les aspirants-ingénieurs des ponts et chaussées &, par une décision spontanée, je me dis que je voulais passer cet examen. je n'avais que 6 semaines jusqu'à l'époque fixée pour l'examen. Jour et nuit je me

mis à étudier, allant chez l'un et chez l'autre solliciter des livres, des conseils et des leçons. Je ne puis vous dire avec quelle rage j'étudiai pendant cinq semaines. Je ne mangeais ni ne dormais (c'est presque littéralement) j'avais les yeux rouges, les joues pales et le corps si faible qu'à la fin mon père en eut peur et voulut m'empêcher de veiller sans relâche. Huit jours avant l'examen il me prit une fièvre avec un violent mal de tête. Je dormis, et m'éveillai fatigué et exténué. Alors ne pouvant m'occuper d'aucune étude sérieuse je me mis à recapituler les objets du programme, ce que je croyais savoir et ce qu'il me fallait encore apprendre.

Je reconnus avec désespoir que j'avais entrepris une chose audessus de mes moyens et qu'il y avait folie à penser encore à l'examen. Ce plan fut donc forcément abandonné & mon père eut la bonté de ne plus me faire de reproches ni représentations pendant quelque temps. Pour réposer mon esprit je flanais dans notre jardin et lisais sous un berceau de verdure, faisant des rêves noirs et murmurant contre lesort. Un vieil ami de l'hermitage (*Beschryving der Nederlanden door Guicciardini*) charmait alors mes moments. J'y lus pour la vingtième fois le récit des événements et des grandeurs d'anvers pendant le 16e siècle. Ne sachant que faire de mon temps je voulus m'amuser à écrire une nouvelle de cette époque — pour moi même bien entendu ; car jamais une seule lettre de mon invention n'avait été imprimée.

Cette nouvelle, commencée sur de petits morceaux de papier, s'allongea en volume et le *Wonderjaer*, mon premier ouvrage flamand, était fait. En ayant lu quelques passages à Delaet celui-ci en parla à de jeunes artistes qui voulurent l'entendre également. (J'ai la réputation de lire avec feu et expression) Bientôt on cria de ma modeste composition comme d'une apparition nouvelle et étrange. Tant de personnes me conseillèrent enfin de faire imprimer cet ouvrage que j'osai le donner à un imprimeur. L'ouvrage eut un succès exceptionnel ; mais écorché par les imprimeurs, trompé par les libraires j'y perdis 400 francs, que je ne possédais pas.

Mon père recommença (comme de raison) ses représentations et je sentais bien qu'il avait raison. Un soir donc qu'il m'avait dit sur ma paresse ? et mon oisiveté des mots qui m'avaient vivement blessé dans mon amour-propre, je rassemblai tout mon avoir dans un essuie-mains, dis adieu à mon père et quittai la maison pour aller je ne savais où.

Toutes mes ressources consistaient en une pièce de deux francs, assez pour trouver un gîte jusqu'au lendemain. Près de la Ville je rencontrai alors un de mes amis d'école, Charles Van Geert, le fils de l'horticulteur, à qui j'avais avant mon service donné des leçons d'anglais. Sur ses demandes je lui dis dans quelle position je me trouvais. Il me força de venir chez lui. Sa mère me mena dans une auberge du voisinage et dit à l'hotesse qu'elle devait me donner une chambre pour y demeurer ; qu'un garçon comme moi ne pouvait manquer d'être bientôt à même de payer plus qu'elle n'oserait exiger ; que cependant elle répondait de tout et qu'elle désirait qu'on me laissât sur le chapitre dans la plus parfaite tranquillité.

Mr Wappers s'était intéressé à moi ; il parla du jeune auteur flamand à la Cour et me conseilla d'offrir un exemplaire de mon ouvrage au Roi.

Il me presta des habits convenables, le Colonel (général) Joly me mena à l'audience. Le Roi me reçut avec intérêt. Huit jours après S.M. me fit envoyer un subside de fcs 500. Je payai l'imprimeur et le lithographe ainsi que mon logement – C'est dans l'auberge que j'ai écrit mon second ouvrage *De Phantazy*. Après cinq ou six mois et n'ayant pas retiré plus de profit de mon 2^d ouvrage je retombai dans la plus extrême pauvreté. Comme j'étais en arrière pour le paiement de mon logement et que la parole de Mme Van Geert était levée de fait, l'hotesse me faisait sentir assez souvent la gêne dans laquelle je me trouvais. Je saisis la rentrée d'une petite somme de vente de livres pour la payer et j'allai loger dans la maison de mon ami Delaet. On me donna au Gouvernement provincial un emploi de commis à 500 fcs par an ; ce que je considérais comme un bonheur. Je commençai alors mon *Leeuw van Vlaenderen* en 3 vol. & pour lequel vous avez eu la bonté de me donner des notes.

À la première édition du *Lion des Flandres* je gagnai, après compte fait 6 francs – & j'étais resté 14 mois à l'achever ! Pendant que j'écrivais *le Lion des Flandres* il y eut des mutations dans le personnel de l'hotel du Gouvernement. Mr Rogier (gouverneur) ne me donna pas l'avancement qu'il m'avait promis & je quittai le gouvernement où il n'y avait pas d'avenir pour moi.

Après l'édition de mon *Leeuw van Vlaenderen* mes ressources étaient de nouveau entièrement épuisées ; j'étais persecuté, calomnié par les ennemis du principe de nationalité par la langue de mes pères, que je défendais à outrance par la parole et par la plume ; – j'eus différentes polémiques désagréables. Au moment où j'allais tomber à la charge des parents de mon ami Delaet chez qui je demeurais, le désappointement me fit prendre une singulière résolution. Je voulus dire adieu au monde intellectuel et gagner mon pain à la sueur de mon front. Je me fis ouvrier chez l'horticulteur Van Geert, où je gagnais ma journée comme les autres ouvriers. Le soir j'expédiais quelques écritures de bureau avec le jeune Mr Van Geert ; le jour je faisais des travaux de jardinage, roulais des Brouettes, plantais vendais & ^a Mon costume ne vous eut pas fait deviner le littérateur : je portais des sabots. Je suis resté treize ou quatorze mois ouvrier chez Van Geert. Je recevais des visites de tous les cotés, surtout des Flandres ; tout le monde, croyant que je faisais ce métier par caprice ou par dépit, me conjurait de retourner à la Littérature. Mais quand bien même je l'eusse désiré, je n'avais pas les ressources nécessaires pour cela. & Mon orgueil était infiniment plus grand que ma pauvreté

Au bout de 13 mois la vie de jardinier me devint à charge. Tant que des sollicitations m'avaient entourées mon amour propre me faisait trouver quelque chose de grand dans mon humiliation ; mais on commençait à croire que j'étais bien réellement perdu pour la cause nationale. Cet oubli me fit aspirer vers la liberté ; je sentis de nouveau la soif de la vie publique et des émotions renaitre en moi. Ce fut à Mr Wappers que je confiai mes souffrances morales. Par son entremise Sa Majesté connut ma position & peu de jours après je reçus les moyens de reprendre ma liberté et d'écrire un ouvrage sans avoir à craindre d'être à charge de qui que cefut.

Un an après, la place de Greffier à l'académieroyale de Peinture tomba vacante – Mr Wappers la sollicita en ma faveur. Beaucoup de personnes influentes s'opposèrent à ma nomination ; mais le Roi eut le générosité de me protéger encore cete fois-ci. J'eus la place de Greffier. Cette fonction n'est pas lucrative ; mais elle m'a donné une position qui me préserve dorénavant des coups inattendus du sort.

Depuis ce temps j'ai écrit Graef Hugo van Craenhove 1 vol. in 4°

Hoe men Schilder wordt } avec 20 planches.

Siska Van Roosemael } esquisses de mœurs flamandes

Wat eene moeder lyden kan } (sketches from flemisch life)

Avondstonden 12 contes, esquisses, reveries & ^a

Geschiedenis van Belgie 1 vol Gr in 8vo, 528 pages, avec 200 illustrations

Les ouvrages de Littérature flamande me rapportent maintenant environ 400 fcs pour 200 pages & pour chaque édition – Je gagne par la Littérature environ 1000 fcs par an.

Mes ouvrages tous ou quelques uns (surtout et toujours les 3 contes traduits en anglais) ont été traduits en allemande, (neuf traductions et éditions différentes) – en polonais, en Bohémien – En Italie Thomasso Gar annonce une traduction italienne de mes ouvrages : l'abbé Nigrelli a deja édité les trois *flemish tales* en italien.

Voila Monsieur & ami Dele Pierre l'ecorce de l'histoire de ma vie ; racontée ainsi, sans ame et d'une manière indifférente, celle-ci a plutot l'air d'une farce que d'une chose sérieuse. Certainement vous ne mettrez pas une biographie pareille dans l'histoire que vous projetez ; mais enfin ce que je viens d'écrire vous mettra cependant à même de vous faire une idée générale de ma carrière. & par conséquent d'écrire sur ce point avec connaissance de cause. Les éditeurs allemands ne cessent de me demander des notes pareilles, mais je n'ai pas encore osé les leur fournir dans la crainte qu'il n'en fissent usage sans discernement. Je ne souhaite pas plus qu'un autre de passer pour un homme de rien quoique je l'aie toujours été. Demandez une fois de semblables notes à quelques uns des matadors parlementaires de Belgique et surtout à ceux qui font aujourd'hui le plus de bruit dans notre pays ; il y en a qui avoueront sans rougir qu'ils sont bien reellement *des hommes du peuple* mais combien d'autres auront oublié leur histoire ! C'est une des faiblesses de l'humanité ; il ne faut pas trop la heurter.

Voyez donc dans ces notes un témoignage de mon désir de vous être agréable ; je vous les livre avec la confiance que vous en ferez l'usage que vous jugerez le plus utile à la littérature belge et à moi même.

Mes respects les plus sincères à Madame Dele Pierre et à l'aimable demoiselle

Votre serviteur
Conscience

Excusez mon griffonage et ne recherchez pas du style dans des notes que j'ai écrites à la volée, sans suite et sans liaison

Si vous croiriez nécessaire de faire mention de distinctions, je suis décoré de l'ordre Leopold et de l'aigle rouge de Prusse. Depuis apeuprès un an

54 – *Aan Karl Bädeker*

Antwerpen den 10 December 1846

Hooggeeerde heer en Vriend ¹.

Vooraleer ik op uwen minnelyken brief van 8^a dezer antwoordde moet ik u mynen hartelyken dank betuigen, niet alleen voor het toezenden van uw boek *Handbuchlein für Reisende* (Belgiën) ² maer ook en wel voornamelyk voor alle het goede dat UE daerin over onze vaderlandsche poogingen zegt. Ik was zeer gevoelig aen de wyze waerop UE, in gemeld werk, mynen naem hebt gelieven te noemen. Het is my dus zeer aengenaem UE van eenigen dienst te kunnen zyn en het verheugt my dat UE zich myner heeft herinnerd.

Over het ontwerp ³ van hier te Antwerpen een gesticht voor den nadruk van Duitsche werken te gronden kan ik u zeer nauwe berigten geven, alzoo eenigen van myne bekenden daer niet vreemd aen gebleven zyn. Zie hier dus, hoe de zaak is toegegaen en nu gelegen is :

Voor meer dan acht maenden, en sedert dien tyd, zoo al voort, begon men van dit plan in Antwerpen te spreken ; het waren industrieelen die zich reeds met hollandschen nadruk hadden bezig gehouden, en ook wel eenige andere personen, doch allen waren aen de letterkunde vreemd. Zoo verre had men het echter niet gebragt om er aen te denken, wie er aen het hoofd der onderneming zou staen. Wy Vlamingen aenzagen het plan als zeer nadeelig voor ons, dewijl ongetwyfeld de Duitsche letterkundigen ons deszelfs uitvoering ten kwade zouden duiden. Daer wy het echter niet konden beletten hebben wy ons vergenoegd met het af te raden en een waekzaam oog over den gang der zake te houden. Alles scheen te bewyzen dat men inderdaed tot de uitvoering van het plan zou zyn overgegaen, en het is wel waer dat men den *Kosmos* ⁴ van Al Von Humboldt aengeduid had, als het eerste na te drukken werk. Maer het viel in het ontwerp der nadrukkers, voornamelyk op het plaetsen van Duitsche boeken in Engeland te werken. De zaak vond door haer zelve alreeds niet veel byval, toen eensklaps het verdrag tusschen Engeland en duitschland over den letterkundigen eigendom ⁵ er tusschen viel en het gansche ontwerp den bodem insloeg.

Sedert dien tyd spreekt men van den nadruk niet meer, en niemand hier ter stede denkt er nog aen. Dus, in een woord, het plan waer UE van spreekt is te niet.

Het kan zyn, dat men het later weder oprape, alhoewel ik het niet geloove ; maer voor het tegenwoordige is uwe vreeze zeker ongegrond. Dezen morgen ben ik nog by eenen der voornaemste aenhangers van het plan geweest en heb hem er over aengesproken. Hy was het byna vergeten, want het is nu al zeer lang dat men er niet meer aen denkt.

Meer weet ik van de zaak niet : ik kon u wel een deel namen opgeven, dan dit ware noodloos. Het zyn allen u onbekende personen, die hun geld dan in het eene dan in het andere steken. En toch de zaak bestaet niet meer.

Hopende aen UE vriendelyk verzoek voldae te hebben blyve ik met
hoogachting

UE gehoorzame en bereid-
willige Dienaer
Conscience

Monsieur
Monsieur Karl Bädeker,
Libraire-éditeur
à
Coblence

55 - *Aan M. von Diepenbrock*

Anvers, ce 9 janvier 1847.

Monseigneur et Cher Bienfaiteur ¹,

J'ai été bien dangreusement malade et n'ai pu quitter ma chambre pendant plus d'un mois. Je souffrais beaucoup d'un dérangement dans les intestins et ne pouvais m'occuper de rien, tellement mon intelligence s'était affaiblie. Grâce à Dieu j'ai recouvré la santé, sans que le mal ait laissé d'autres suites qu'une maigreur peu visible et déjà presque vaincue.

A la réception de la dernière lettre de V.E. [Votre Eminence] ² j'ai envoyé mon ouvrage à M. de Humboldt ³ avec une lettre comme V.E. me l'a conseillée. Le volume est parti par voie de libraire, je ne dois donc point m'étonner de ne pas avoir encore reçu de réponse.

Peu-être mon ouvrage n'est-il pas encore parvenu à V.E., car ces sortes d'expéditions subissent souvent de très longs retards. Mon nouveau conte de la vie flamande, intitulé *Lambrecht Hensmans* ⁴ est sous presse, il doit paraître en février. Je m'empresse d'en adresser un exemplaire à V.E.

Je n'ai pas écrit à Mr. Votre frère que j'avais parlé à V.E. de sa demande ; il m'a demandé après cela de faire insérer pour son compte un avis dans nos journaux, avis qui ne portait d'ailleurs pas son nom et qui concernait le commerce. Je lui ai rendu ce petit service avec plaisir. Depuis ce moment notre correspondance est terminée.

A l'occasion du jour de l'an toute ma famille et moi-même nous nous sommes souvenus avec reconnaissance du bien que V.E. nous a fait dans ma personne, et nous avons adressé à Dieu des vœux sincères pour qu'il daigne vous réserver des jours longs encore et surtout exempts de contrariétés. Qu'il vous accorde la santé, ce plus précieux des biens terrestres !

M. Wappers se joint à nos souhaits et se recommande au bon souvenir de V.E.

Monseigneur et cher Bienfaiteur
Votre serviteur reconnaissant et dévoué
Conscience

56 - Aan M. von Diepenbrock

Anvers ce 30 mai 1847.

A son Eminence Monseigneur le Prince Evêque de Breslau,

Monseigneur,

Je suis bien content d'avoir, reçu la bonne lettre de V.E. du 21 ct., car je n'eusse pas osé Lui écrire sans autre motif que celui de me rappeler à Son souvenir et Lui exprimer ma reconnaissance ou Lui parler de mes chagrins ou de mes joies. Ses instants sont trop précieux.

M. l'abbé Negrelli m'a envoyé un exemplaire de la *Vita domestica*¹ et une lettre, dans laquelle il me faisait entendre qu'il allait en écrire à votre Eminence. En lisant cette traduction j'ai été (pour autant que je comprenne l'italien) étonné de la manière tout à fait coulante et originale dont la langue italienne rend le bon naïf du Flamand. Il faut que la traduction que Vous avez daigné faire soit bien fidèle et bien naturelle, pour que je retrouve mon ouvrage presque sans altération, même encore dans une traduction *romane* faite d'après une traduction *tudesque*.

J'ai publié il y a environ un mois l'esquisse de mœurs intitulée *Lambrecht Hensmans*. Le premier exemplaire en a été adressé à V.E., mais comme j'emploie *la voie de libraire*, il se peut que cet exemplaire ne soit pas encore arrivé à Breslau. Il en a déjà paru une traduction allemande chez Marcus à Bonn ; cette édition se ressent de la hâte que l'on y a mise, car elle me semble pleine de fautes typographiques. Il est dit sur la couverture : *Unter mitwirkung des verfassers*, quoique cela ne soit pas le moins du monde ; mias comme le traducteur, qui demeure à Bruxelles², rend des services à notre cause flamande, je ne pense pas qu'il convienne que je me brouille avec lui pour si peu de chose et que j'ouvre peut-être avec lui une polémique désagréable.

La misère est si grande dans nos pauvres Flandres³ (le pays le plus riche de l'Europe cependant) que je ne me sens pas le courage d'en essayer la moindre description ; la bienfaisance quoique générale est impuissante à combattre le fléau de la famine. Notre Société de Littérature a tenu dernièrement une Séance Solennelle, j'y ai prononcé un discours en faveur des Flandres, et, sous l'influence de mes douloureuses paroles, j'ai fait une collecte avec la demoiselle de notre Gouverneur de la province. Le lendemain nous avons adressé à divers curés des Flandres une aumône de 1200 francs. C'est beaucoup dans les circonstances actuelles, car la charité publique est réellement épuisée.

Monseigneur et cher Bienfauteur, vous devez avoir des chagrins, vous si bon et si généreux ! Le peu que les journaux m'apprennent sur ce qui se passe dans le diocèse de Breslau suffit pour me plonger dans la tristesse, chaque fois que par l'esprit je me transporte auprès de Vous. Je vois V.E. luttant de bonté et de patience avec la misère qui frappe le pauvre, avec les dissensions qu'on cherche à semer dans l'Eglise, avec l'immoralité qui se produit au grand jour. L'homme qui combat pour le bien trouve sans doute la force et le courage dans la sainteté de sa mission ; mais il y a aussi des moments où, dans la solitude, le plus fort laisse pencher la tête

et éprouve du regret de devoir user sa vie dans cette lutte éternelle contre l'esprit du mal, qui se reproduit sous mille formes et reste toujours debout pour éprouver les bons. Vous, Monseigneur, qui aviez besoin de paix et du bonheur que l'on trouve à faire le bien, vous avez accepté une lourde croix, je le comprends maintenant. Puisse le Seigneur donner à V.E. la santé du corps et la force de l'esprit ; puisse-t-il vous préserver si ce n'est de la douleur, que ce soit au moins de ses effets.

J'ai bien souffert aussi de mon côté. Une maladie grave m'a tenu d'abord au lit et dans la chambre pendant trente jours. C'était une inflammation violente des intestins. Peu de jours après ma guérison il m'est arrivé une chose étrange, qui m'a ôté une dizaine d'années de ma vie, j'en ai l'inébranlable conviction. Je demeure près du chemin de fer dans le faubourg ; de mon jardin je vois de cent pas sur le chemin. Ce jour-là, en revenant de la ville, je remarquai près de la route ferrée un chardon d'une espèce qui m'était inconnue et je priai mon beau-père, qui est un vieillard, de l'aller déplanter pour le mettre dans mon jardin. En y allant il emmena mon fils ⁴, qui a quatre ans (rassurez-vous Monseigneur ; avant de continuer je dois prévenir V.E. je n'ai eu qu'une peur non fondée) je poursuis : Mon enfant et son grand-père pouvaient être rendus à l'endroit désigné. Un convoi passe et s'arrête avec violence ; les lamentations remplissent l'air ; j'entends crier sur la route : un enfant tué, un enfant écrasé. Je monte sur un banc de mon jardin, je vois emporter un cadavre mutilé... grand comme mon enfant, habillé comme mon enfant. Je renonce à vous peindre ce que j'éprouvai alors. Je suis resté pendant cinq minutes (tout un siècle) dans la conviction intime que je venais de voir emporter mon enfant. Je préparais mon épouse défaillante à recevoir ce coup terrible, lorsque le grand-père est accouru avec mon fils. Le malheur avait frappé une autre famille. Je suis resté quatre jours sans dormir, j'ai visiblement vieilli, et maintenant encore mon sommeil est souvent troublé par des terreurs inexplicables et des tressaillements sans motif. Le corps et l'âme ont subi en moi une rude atteinte, et il me faudra une grâce particulière et beaucoup de temps pour recouvrer la plénitude et l'énergie de mes facultés. D'un autre côté, je souffre d'une persécution incessante de la part des personnes qui voient en moi un obstacle à la réalisation de leurs désirs anti-nationaux ou anti-conservateurs. La politique est ici la lutte la plus déloyale, la plus hargneuse et la plus cruelle qu'il soit possible d'imaginer. Amour du bien, patriotisme, talent, modération, rien n'y fait. Avec ce (?) nom public il n'est même pas permis de rester dans la neutralité ; on en serait toujours violemment arraché, fût-ce même par les bons. Ajoutant à cela que ma place est insuffisante pour l'entretien de ma famille et que je fais de vains efforts pour obtenir quelque avancement, il sera facile de comprendre que les moments de tristesse et de chagrins sont nombreux dans ma vie. Votre bonté m'a acquis une place exceptionnelle dans la littérature de mon pays ; cela ne m'empêchera pas de traîner une existence inféconde et précaire, et de laisser mes enfants dans le dénuement le plus complet lorsqu'il plaira à Dieu de m'appeler à Lui.

Je remercie la noble Dame von Bonstetten de son aimable souvenir. Je lui adresserai mon ouvrage dès que j'aurai l'occasion de le faire par voie

de libraire. J'espère que Mademoiselle von Diepenbrock⁵ se porte bien et est aussi heureuse qu'Elle peut l'être dans ce temps d'épreuve.

Que Votre Eminence me pardonne la longueur de cette lettre et daigne croire à mes sentiments d'inaltérable gratitude.

Monseigneur, de Votre Eminence,
le plus dévoué serviteur,
Conscience

57 - Aan P. de Decker

[Anvers, le 29 juillet 1847]¹

Monsieur De Decker², membre de la Chambre des Représentants.

Dans des temps meilleurs que ceux où nous vivons maintenant vous avez été le généreux défenseur de la cause flamande, que vous avez toujours et justement considérée comme un élément principal de la nationalité belge. Je crois remplir un double devoir, et envers vous et envers notre cause, en vous donnant ci-après des informations exactes sur la situation du mouvement flamand et sur le danger extrême qu'il court en ce moment. Il se peut que nous ayons plus tard besoin de vos conseils et de votre patriotique talent pour sauver l'arche sainte construite par douze années de consciencieux efforts.

Voilà dix années que nous luttons à Anvers contre les mêmes personnes. Ces messieurs ne cachaient point leur inimitié à notre égard et se mettaient même ostensiblement à la tête de ceux qui protégeaient ou propageaient l'invasion de la langue et des idées françaises dans notre pays, ainsi que le mépris pour tout ce que nos pères nous ont laissé de mœurs loyales et pacifiques.

En ces derniers temps, les forces flamandes sont devenues menaçantes à Anvers ; déjà elles étaient parvenues à imposer leur volonté à propos de quelques élections sans importance, lorsque M[r Rogier], appuyé par les clubs et les sociétés secrètes ainsi que par les Gallo-romanes, est venu proposer aux habitants d'Anvers, comme député, un Français naturalisé³. La fraction active des Flamands s'est jointe aux conservateurs et c'est elle, au dire de nos ennemis, qui a assuré le triomphe dans nos élections, malgré les efforts inouïs de tous les partis extrêmes.

Les clubs, les sociétés secrètes et même les libéraux se sont effrayés de l'apparition d'une force nouvelle, avec laquelle ils craignent d'avoir à compter un jour ; ils savent que nous, qui sommes religieusement attachés aux souvenirs de nos ancêtres, nous prêterons difficilement les mains à changer l'état du pays, selon les vœux de novateurs impatientes, cosmopolites par éducation et amis du changement par ambition.

Après bien des efforts pour séduire la plupart des hommes de notre parti, il a été résolu par tous nos ennemis réunis (les initiés), que le mouvement flamand, *essentiellement hostile à la réalisation de certains plans subversifs*, devait être étouffé. La sentence est prononcée, et voici par quels moyens sataniques ces messieurs espèrent l'exécuter.

Leopold,
Roi des Belges,

A tous présents et à venir, Salut.

Voulant donner au titre Honn. Conscience,
Profesur de l'Académie Royale de Bréssay, l'Académie de Bréssay, une
marque particulière de haute estime et reconnaissance en effete
de l'enseignement fait par lui pour servir par ses publications
le grand de la littérature flamande;

Désirant, en même temps, par ses fils bien aimés
constamment sous un bon sens dont les ouvrages ont obtenu sans
de savoir l'étude de la langue par la que une partie si notable
de leur compatriotes;

Nous avons voulu et désirons

Article 1er

Le titre Honn. Conscience est nommé Profesur de Langue
de littérature flamande de Bréssay et de l'Académie de
Flandre.

Article 2^e

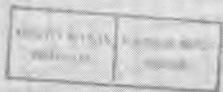
Il jouira, en cette qualité d'un traitement annuel de

deux mille francs (2000) payable par la suite.
Le traitement commencer à être rétroactive-
ment à partir du 1er de ce mois.

L'Intendant de l'Etat les lieux en charge de
l'exécution de présent arrêté, sont au préalable être
envoyé au gouverneur de nos p^{tes} Indes néer. et au
suite au lieu concerné pour leur information.

Donné au château de Vincennes, le 21 juillet 1847.

Le Gouverneur
L. J. G.

Akte van benoeming van Hendrik Conscience (21 juli 1847) tot leraar in het Nederlands van de Prinsen. Het origineel berust in het Koninklijk Archief, Fonds Leopold I, onder nr. 192.

Nous combattre au nom des idées étrangères ils ne le pourraient pas ; le peuple se fût levé contre eux. Le moyen qu'ils ont décidé d'employer n'en est pas moins déloyal et fort, quoiqu'il soit ancien.

Par des promesses de places [, faites au nom de Mr Rogier,] et mettant à profit une jalousie de métier, ils ont séduit [Van Kerckhoven] et [Van Ryswyck] à se jeter sur les autres littérateurs flamands avec une fureur qui tient de la démence. [Van Kerckhoven] a lancé un pamphlet rempli d'injures contre les nobles, les prêtres, les conservateurs, contre De Laet, Ledeganck, Snellaert et contre M. Van de Weyer de Londres⁴. Quant à moi, je n'y suis pas non plus oublié. [Van Kerckhoven] nous appelle des âmes vénales, des lâches, des traîtres, qui achètent les âmes pour le parti catholique, et d'autres aménités de ce genre.

[Van Kerckhoven] d'un autre côté se trouve à la tête d'une petite feuille hebdomadaire⁵ imprimée avec l'argent des clubs et qui jusqu'ici n'a encore attaqué que les littérateurs flamands. Le but de nos ennemis est visible : ils portent les Flamands à s'entr'égorguer. On détruira par des mains flamandes l'influence et la réputation des hommes importants du parti, et quand on aura assez affaibli la cause, on escamotera le mouvement lui-même, au profit d'idées soi-disant libérales. Ces vues sont avouées par [Van Kerckhoven] et [Van Ryswyck] qui les formulent par ce cri : *Liever Fransch als Paepsch !*⁶

Vous comprenez que le plus grand obstacle à la réussite de ces projets, c'est moi : la réputation que j'ai acquise dans ce pays et à l'étranger me rend assez fort pour ne pas tomber devant quelques attaques. Ils ont bientôt senti cela, et laissant mes amis tranquilles, pour le moment, ils ont tourné toutes leurs forces contre moi.

D'un côté, ils ne cessent de me calomnier et de lancer des brochures et des articles contre moi dans toutes les feuilles qui leur sont soumises ; maintenant ils préparent des biographies scandaleuses et se proposent même de ramasser dans les cabarets quelques signatures sur une pétition au Roi, pour obtenir ma révocation de professeur des Princes⁷. Ils emploient à ces manœuvres des hommes, plutôt des enfants, membres des clubs, qui n'ont rien à perdre ni à conserver, et qui ne reculent devant aucune infamie. Pouvez-vous croire que des Flamands trempent dans ce complot ? Et cependant, il y en a. D'un autre côté, ils ont à Bruxelles des correspondants qui écrivent dans les feuilles allemandes pour miner ma considération et ma réputation dans ce pays.

Nos ennemis disent que le Gouvernement décorera [Mr Van Kerckhoven] ; aux autres instruments on promet des places et des subsides au nom du nouveau Ministère. Les partis extrêmes prétendent qu'ils sauront forcer Mr Rogier de me priver de ma place à l'Académie, et disent qu'ils sauront se servir de lui *om my nog in het stof te doen kruipen*, pour me jeter dans la misère. De Laet sera également l'objet de violentes persécutions.

Jusqu'ici cependant tous les littérateurs flamands, et surtout les travailleurs, sont restés fidèles à la cause nationale, sauf [Van Kerckhoven et Van Ryswyck et deux ou trois enfants criards], membres des clubs. Nos ennemis sont donc encore bien loin de la victoire, et probablement, ne

l'obtiendront-ils jamais ; la réaction qui va naître nous donnera des forces nouvelles, et si nous sortons de la bataille avec honneur, le parti national fera merveille à Anvers. Espérons.

Je pense que vous n'aurez pas lu ces détails sans intérêt ; mon but en vous les adressant ne peut vous échapper. On menace notre cause de persécutions exercées au nom du Gouvernement. Il se peut que la Chambre s'en occupe, et nous osons compter sur vous pour dire quelques mots en notre faveur, si l'occasion s'en présente. Chaque fois que vous voudrez en témoigner le bienveillant désir, je m'empresserai de vous donner sur la marche de nos affaires à Anvers les renseignements nécessaires.

[La présente lettre, si elle était montrée à des ennemis de notre cause, leur donnerait une nouvelle envie de me nuire ; elle est donc entièrement confidentielle].

Voudriez-vous, Monsieur, avoir la bonté de m'adresser deux mots de réponse, pour nous donner la consolante assurance que vos dispositions à notre égard sont toujours généreuses et sympathiques ? Nous vous en serions bien reconnaissants.

[Pardonnez mon griffonnage ; le temps de faire mieux me manque absolument.

Monsieur
 Votre humble et respectueux serviteur
 Conscience]

58 – *Aan O. Delepierre*

Anvers ce 29 juillet 1847

Monsieur De Le Pierre,

J'ai tardé bien longtemps à vous répondre ; mais la faute n'en est nullement à moi. Le lendemain de la réception de votre bonne lettre j'ai communiqué votre désir et vos bienveillantes intentions à M^r De Laet¹. Aujourd'hui seulement il m'a mis en état de vous envoyer la biographie demandée, à laquelle j'ai ajoutée moi-même ce que sa modestie ne lui permettait pas d'écrire lui-même.

Quant à Van Ryswyck, il est mon ennemi maintenant ; je lui ai fait demander sa biographie par une tierce personne, lui faisant dire à quoi elle était destinée, sans toutefois mêler mon nom à la chose. Il a promis bien des fois de la donner mais ne l'a pas fait jusqu'ici. Si je l'obtiens je vous l'enverrai immédiatement².

La cause flamande est dans une situation déplorable³ Mr Rogier & ses amis ayant voulu faire élire à Anvers un député français naturalisé⁴ et notre ennemi, contre un candidat Anversois, nous nous y sommes opposés et avons obtenu la victoire. Déjà avant nous avons encouru la haine de certains partis en combattant ouvertement les manœuvres occultes, dont le résultat ne serait rien moins que le renversement de la Belgique de 1830 et de la Dynastie. Vous comprenez de quels partis extrêmes il est ici question. Ces parties se sont ligués contre nous, et après bien de vains efforts ils ont résolu de détruire la cause flamande par le flamand & au nom du flamand même. Mr Van Kerckhoven d'Anvers s'est mis à leur

service ; Mr Rogier doit le décorer pour ce dévouement aux idées des clubistes ; Mr Van Kerckhoven donc vient de lancer une brochure diffamante ⁵ contre la-plupart des chefs du parti flamand ; De Laet, Ledeganck, Snellaert, Conscience et même Van Ryswyck y sont traités d'ames vénales, d'hommes vendus, de traitres, de vils trompeurs &^a&^a Mr V. Kerckhoven ne respecte même pas les personnes, qui sans être pour lui un objet d'envie et de haine jalouse, ont cependant voulu protéger notre Cause.

Je n'ose presque pas transcrire ce qu'il dit de Mr Van de Wyer ⁶, tant l'ingratitude de cet acte est basse et indigne, mais vous devez lire cette insulte, faite à l'homme à qui nous avons voué un éternel souvenir de reconnaissance. Voici donc textuellement le passage, qui dans la brochure de Mr V. Kerckhoven concerne Mr Van de Wyer.

„De toestand verergerde nog. Een Minister, die als een poetsenmaker van „Londen naer Brussel kwam, om zoo als hy voorgaf de kroon te redden, „wilde het Vlaensch aenmoedigen en hy deed het op eene zoo dwaze en „onverstandige wyze – wy willen niets anders veronderstellen – dat hy „krachtig medehielp om de beweging eenen duchtigen slag toe te brengen. „Zyne aenmoediging viel uitsluitelyk ten buit aen verkochte zielen en aen „eenige verwaende weetnieten die zich titels aenmatigden die hun niet „toebehoorden. De Minister ging zelfs zoo ver van eertitels te schenken „aen menschen die reeds sedert jaren gestorven waren. Dan zyn spel kon „zoo niet lang duren. Hy scheepte weldra terug in voor Londen en ging „daer ongetwyfeld eene vroegere Comedie voortspelen.” ⁷

C'est digne et beau n'est ce pas ? Et le public est convaincu que Mr Rogier récompensera de tels écrits au moyen de croix et de places. Moi je n'ose le croire.

D'un autre coté Mr Van Ryswyck et deux ou trois enfants criards se sont mis littéralement à la solde de la loge maçonnique et ne cessent d'écrire des pamphlets et des vers dans le même sens et le même but.

Les têtes du mouvement flamand doivent tomber, et les ennemis se servent de l'envie et de la jalousie pour porter des flamands à les servir. Jusqu'ici les bon soldats et le gros de l'armée sont restés fidèles, la force est encore de notre coté et y restera probablement. Il est triste cependant que moi, apres treize années de labeur et de lutte, je doive me voir couvrir de boue par ceux-la même qui profitent des fruits que j'ai semés. je n'aime pas à penser à tout cela, je me désespérerais et j'ai besoin de tout mon courage.

Il paraît que le nouveau Ministère ⁸ sera forcé par l'immense queue qu'il traîne après soi, de me sacrifier à la haine des éléments subversifs contre moi. On le tentera du moins ; surtout par la calomnie ; car d'autres armes ne m'atteindraient pas.

Sa Majeste le Roi Leopold, qui, depuis mon debut dans la carrière, a été ma providence et mon seul bienfaiteur vient de me nommer professeur de flamand de LL Altesses royales. Cette nomination tout en causant une grande joie parmi les vrais flamands a déchainé contre moi tout ce que les mauvaises passions qui tourmentent le pays ont pu trouver de plus.

haineux et de plus vil ; et bien réellement on m'a fait presque regretter cette haute marque d'une auguste confrerie.

Je vous remercie de votre bienveillant travail dans l'atheneum. Je ne sais comment mes ennemis d'Anvers se sont procurés un exemplaire de ce journal ; mais ils sont maintenant occupés à broder la-dessus une biographie dont je prévois le caractère. Le Professeur des princes deviendra sous leur plume un homme bas et vil, un mendiant un portefaix et que sais-je encore ? Et en Belgique cela s'appelle être libéral aujourd'hui. Insulter le Roi, c'est être libéral ; calomnier, user le pays, amener le peuple, saper la Belgique par la base, détruire jusqu'au dernier vestige de notre caractère national : tout cela est très libéral. Dieu sait comment Mr Rogier se tirera du borbier où il s'est laissé attirer ; probablement sera-t-il la première victime des passions évoquées ! C'est bien pénible, bien désespérant pour celui qui aime son pays, que de voir ainsi les plus belles forces de la nation prostituées à satisfaire des haines et des ambitions personnelles – et lorsque le moment décisif arrivera, quand on croira la Belgique forte et énergique comme un héros, on ne trouvera qu'un enfant surpris, qui pliera, faible et débile, au moindre souffle de la tourmente. Je cesse d'écrire, car je n'en finirais jamais.

Merci de votre bonne amitié ; croyez à mon devouement et à toute ma reconnaissance

Votre très humble serviteur
Conscience

59 – Aan de redacteur van *Le Précurseur*

Anvers, 17 septembre 1847.

Monsieur le Rédacteur,

Vous avez inséré dans votre journal d'hier un article, contenant sur le Musée d'Anvers des assertions qu'il est de mon devoir de relever. Confiant dans la promesse que vous avez bien voulu me faire, à l'occasion d'une lettre que j'eus dans le temps, l'honneur de vous adresser¹, j'ose espérer, Monsieur, que vous ne refuserez pas d'accorder une place dans vos colonnes aux rectifications suivantes.

En parlant de M. le conservateur du Musée², vous semblez insinuer, que ce fonctionnaire aurait lui-même restauré certains tableaux, *restauration qu'il aurait mieux fait de confier à d'autres.*"

Pour montrer combien cette accusation, si vous avez eu réellement l'intention de l'exprimer, serait dénuée de fondement, il suffit de déclarer ici, que M. le conservateur du Musée n'a jamais touché à aucun tableau, dans la vue de le restaurer ou d'y apporter un changement quelconque.

Vous qualifiez ensuite d'actes de vandalisme les travaux de restauration exécutés depuis la réorganisation de l'Académie, et vous dites que l'on a abîmé des tableaux de Van Eyck, Jordaens et Daniel Seghers.

Il vous est loisible, Monsieur de juger si défavorablement d'opérations difficiles, dont les heureux résultats font l'admiration de tous les connaisseurs, tant belges qu'étrangers ; mais il y a, en tout cas, injustice bien

grande à rendre, comme vous le faites, M. le conservateur du Musée responsable de travaux dont vous croyez à tort devoir blâmer l'exécution. D'après l'article 11 de l'arrêté royal du 18 octobre 1841, toute mesure importante concernant le Musée doit être préalablement autorisée par l'administration communale. Cette administration a donc non-seulement autorisé les travaux, mais a également agréé les artistes qui en ont été chargés. Avant même que de pareilles mesures, parmi lesquelles sont compris non-seulement les restaurations, mais encore l'ameublement et tout travail d'appropriation du Musée, puissent être soumises à l'approbation du conseil communal, elles doivent faire l'objet de l'examen et d'une décision spéciale du conseil de l'Académie, qui compte parmi ses membres M. le gouverneur ³, M. le bourgmestre ⁴, M. Veydt, aujourd'hui ministre ⁵, M. Loos, échevin ⁶, M. J. De Vinck, conseiller communal ⁷, et M. Stier-d'Aertselaer ⁸.

Ces noms, qui doivent vous prouver que les lumières ne manquent pas au sein du conseil de l'Académie et que l'amour des arts anime ses membres, peuvent vous tranquilliser entièrement sur le sort des tableaux. D'un autre côté, les enseignements que j'ai l'honneur de vous donner dans la présente, vous engageront sans doute à ne plus mettre à l'avenir sur le compte de M. le conservateur du Musée ou de M. le directeur de l'Académie des actes qui ne peuvent s'accomplir, sans le concours et l'approbation de deux corps délibérants, lesquels présentent toutes sortes de garanties de sagesse et de sollicitude pour la conservation du Musée et pour la prospérité de l'Académie.

Agréez, Monsieur le rédacteur, l'assurance de ma considération très distinguée.

Le greffier de l'Académie Royale d'Anvers,
H. Conscience.

60 – *Aan P. Croquison*

Antwerpen den 22 september 1847

Mynheer ¹,

In antwoord op uwen brief van 17ⁿ dezer haest ik my UE te berigten dat men, om in de Akademie van Antwerpen te worden aangenomen, zich slechts heeft aen te bieden op de dagen der inschryving, welke de opening der leergangen voorafgaen. Het onderwijs is er *geheel kosteloos*. en, voor de leerlingen uit andere steden komende, is er altyd plaets.

Daer de inschryvingsdagen nog niet zyn vastgesteld, zal ik voor uwen beschermeling eene uitzondering maken. De Winterkoersen zullen den 13 oktober beginnen. Zend den h^r Vermote ² tegen dit tydstip of na dit tydstip, en geef hem een briefje uwer hand; ik zal hem aennemen en plaetsen onaengezien den tyd.

Uwe aenbeveling in aendacht houdende, zal ik, zoo veel het my mogelyk is, uwen jongen vriend verpligten, hetzy tot vervoordering zyner studien

of anderzins, en hope daerdoor UE een bewys myner dientsveerdigheid te kunnen geven.

Aenveerd intussen, Mynheer, de verzekering myner hoogachting

Conscience

Greffier der Akad. van Antwerpen

Monsieur

Monsieur P. Croquison

à

Courtrai

61 – Aan M. von Diepenbrock

Anvers, ce 21 octobre 1847.

A Son Eminence Monseigneur le Prince-Evêque de Breslau.

MONSEIGNEUR ET CHER BIENFAITEUR,

Je me hâte d'écrire à Votre Eminence pour l'informer à une chose qui ne peut manquer de lui faire plaisir, Mr. Wappers a fait un voyage en Allemagne et a été accueilli partout avec une sympathie tout à fait exceptionnelle. A Berlin M. le Baron Al. Von Humboldt lui a remis une lettre¹ pour moi. M. Wappers est de retour aujourd'hui. Je Vous adresse, ci-contre, copie de la lettre de l'illustre voyageur, ce qu'elle contient de flatteur pour moi, dira à V.E. l'importance extraordinaire que je dois attacher à un pareil document, surtout dans un moment où les attaques et les calomnies déchaînées contre moi depuis bien des mois, me feraient douter moi-même de ma vocation et de ma conscience. Il n'y a plus au monde de doctrine que l'on ne m'ait prêtée, pas de moyen machiavélique que l'on n'ait employé pour me nuire ; au point qu'il y a beaucoup de gens ameutés contre moi sans savoir dire au juste pour quelles raisons. D'abord l'on a attaqué mon caractère, puis mes ouvrages, puis l'académie parce que je m'y trouve ; on m'a tout contesté, tout décrié". C'est un système organisé de longue main par les partis extrêmes, qui voudraient ravir au peuple flamand ses sentiments de paix et ses mœurs pures, au profit d'idées creuses et de théories subversives. Je suis le premier obstacle à cette corruption ; ils croient que derrière moi se trouve la porte par où il leur faut passer – et de là les efforts inouïs qu'ils font pour me déplacer. Ils m'ont fait beaucoup de mal sans doute ; mais en ce qu'ils recherchent comme but ils n'y ont pas réussi le moins du monde. Je suis encore debout et tant que je le serai ils ne parviendront pas à mettre le Voltairisme, le communisme etc. à l'ordre du jour chez les Flamands. Ici je suis obligé de m'oublier moi-même, de négliger ma défense individuelle pour veiller à l'esprit que l'on tend à introduire parmi les habitants des communes flamandes. Loin de moi l'idée d'empêcher que la civilisation fasse son chemin jusque dans la dernière hutte, j'y aiderai de toutes mes forces, mais je refuse d'accepter sous le nom de civilisation ces mille formes de l'esprit de mécontentement avide et égoïste, qui tend à briser tous les liens de la société actuelle. Je souffrirai encore beaucoup avant que cette

nouvelle lutte ne soit terminée, mais quelque puisse en être l'issue, il me restera toujours plus que je n'aurais osé espérer d'obtenir jamais.

En présence de tant d'ennemis qui me dénigrent, la lettre de M. Von Humboldt est comme tombée du ciel pour m'inspirer du courage et de la confiance. Dans cette marque de sympathie de l'homme que je vénère, avec une espèce d'adoration pour l'esprit de la haute science dont nul ne semble rempli comme lui, je dois voir une faveur particulière de la providence, laquelle, comme V.E. me l'a déjà dit, semble visiblement me protéger. Cette lettre sera le plus beau joyau que je pourrai léguer à mon fils²; et à cette fin je la conserverai religieusement avec quelques-uns des témoignages de la bienveillance de V.E.

J'ai envoyé une copie de la lettre à Berlin à un ami de Mr. Cornelius³, qui m'aime beaucoup et qui voit souvent Mr. Von Humboldt; j'ai fait cela pour savoir de Berlin si je pouvais faire un usage public de la lettre. J'ai été poussé à cette démarche par Mr. Wappers et par Mr. le Consul Général de Prusse, qui prétendent que la lettre est visiblement écrite et arrangée pour me faire du bien, si je jugeais utile de la publier. Comme je n'ai pas pu refuser ici d'en laisser prendre des copies par des personnes très haut placées, qui tenaient à en avoir le texte, et même à quelques amis, je craignais des indiscretions que l'on aurait pu commettre dans le dessein de me servir. J'ai voulu demander à Mr. Humboldt lui-même la permission de faire usage de sa lettre; mais les mêmes personnes me l'ont déconseillé en disant que ce serait tenter la délicatesse de l'illustre personne. J'attendrai maintenant l'avis de Berlin. J'écrirai aujourd'hui à Mr. Humboldt, qui est à Paris, pour le remercier, et je lui ferai comprendre qu'il serait possible que mes amis fissent usage de sa lettre. Je lui demanderai pardon d'avance. S'il tenait à ce que cela n'eût pas lieu, il aurait encore tout le temps de me le faire savoir. En ce cas je me garderai bien de lui désobéir — et l'on ne saurait rien de la lettre, à moins que l'on ne la publie à Berlin avant que j'aie eu le temps de l'empêcher. Et cela pourrait être, car les personnes qui possèdent la copie sont les mêmes, en préférence de qui Mr. von Humboldt a dit qu'il allait m'écrire et à qui il doit avoir laissé entendre quel était son but. C'était à une grande fête que Mr. Cornelius a donné à Mr. Wappers. J'ose espérer, Monseigneur et cher bienfaiteur, que vous excuserez cette longue lettre. Le ciel vous donne le bonheur et la santé!

Monseigneur, de Votre Eminence
Le très humble et très reconnaissant serviteur.

CONSCIENCE

COPIE.

A Monsieur Hendrik Conscience, à Anvers,

Monsieur,

Un grand artiste, qui s'honore de votre amitié et que l'Allemagne envie à votre noble patrie, veut bien se charger de ces lignes. Elles sont l'expression d'un sentiment d'admiration dû au caractère d'originalité native, de simplicité touchante, d'aménité vertueuse, qui sont la source des impres-

sions que vous savez produire, et dont le reflet ne se perd même pas dans des traductions plus ou moins heureuses. En portant ce jugement de vos ouvrages, surtout de ce *boek des natures* qui répond si bien à son titre, je me fais l'interprète de cette Allemagne trop longtemps dédaigneuse envers les idiomes, d'une même parenté, mais modifiés par des différences d'organisation intellectuelle et physique difficiles à saisir. J'ai eu le plaisir de lire moi-même au Roi et à la Reine, au haut de la colline historique de Sans-Souci quelques-unes des nobles productions, de votre sensibilité, interprétées par un Prince de l'Eglise, digne de vous comprendre. On est sûr de plaire dans une soirée dont vous faites les frais, Monsieur. J'ai appris avec une vive satisfaction que S.M. le Roi Léopold, appréciateur éclairé du vrai mérite, vous ait donné une marque de sa haute confiance en vous rapprochant de ce qu'il a de plus cher.

Agréer, je vous prie, Monsieur, l'hommage des sentiments affectueux du voyageur préadamite de l'Orenoque et des steppes d'Asie.

(signé) AL. HUMBOLDT

62 – Aan M. von Diepenbrock

Anvers, le 1er Décembre 1847.

MONSEIGNEUR ET CHER BIENFAITEUR,

Accordez-moi comme un nouveau bienfait la permission de chercher une consolation, en vous entretenant des chagrins sans nombre qui m'assaillent de tous côtés maintenant. Votre Eminence sait depuis combien de temps je Lui ai signalé les manœuvres des ennemis de ma cause patriotique contre moi. J'ai eu longtemps la force de lutter contre la calomnie et contre l'envie. Aujourd'hui le pouvoir dans notre pays est tombé aux mains de personnes ennemies de tous mes protecteurs et de la cause je défends. Il en résulte que ceux qui m'attaquent empruntent à l'appui du Ministère même une force, qui m'accable, et comme le Ministère actuel est venu au pouvoir avec l'appui de toutes les sociétés secrètes et des clubs, il règne par la violence et par l'intimidation. Déjà il a destitué une vingtaine de Gouverneurs et de sous-Gouverneurs, sous le prétexte avoué qu'ils appartiennent à l'opinion catholique ; or comme je suis réputé également appartenir à cette opinion, le parti qui triomphe pour le moment crie, à qui veut l'entendre : *Conscience doit être brisé ; il partira d'Anvers ou il mourra à la tâche !* Le système qu'ils ont employé pour parvenir à ce but est une machination infernale. D'abord ils ont crié et écrit contre moi de manière à faire croire, que c'est faire acte de libéralisme que de me persécuter, et un titre à la protection de l'opinion dominante. Ensuite ils ont effrayé mes amis par des menaces les plus affreuses.

C'est presque en pleurant que beaucoup d'entre eux viennent me demander de ne pas les suspecter parce qu'ils s'éloignent de moi : des raisons de famille, la perspective d'être enveloppés dans la persécution qui m'enveloppe leur en fait un devoir. Mais tout ceci n'est rien encore. Mr. Wappers, notre plus grand peintre, est mon protecteur et mon ami. A cause de cela ils ont juré de détruire sa réputation. Lui aussi doit être

brisé et quitter Anvers. Un journal radical de notre ville¹ a été chargé d'ouvrir le feu contre l'académie de peinture ; il a dit contre ce glorieux établissement les choses les plus absurdes ; mais comme le prétexte était attendu, le Ministre s'apprête maintenant à réorganiser l'académie, de manière à ce que Mr. Wappers doive donner sa démission de directeur. Quant à moi, l'on supprimera la place que j'occupe ; c'est-à-dire on nommera un secrétaire au lieu d'un greffier. Ce changement de nom leur permettra de me mettre dehors, sous prétexte de suppression d'emploi. Tous les honnêtes gens savent ce qui se fait et dans quel but on le fait ; mais il règne dans notre pays une espèce de terreur qui rend tout le monde muet. Notre bon Roi lui-même est impuisant ; on a déjà sacrifié grand nombre de ses plus dévoués serviteurs ; il en souffre sans doute, mais fidèle aux lois constitutionnelles du pays, il doit laisser faire les ministres responsables.

Ainsi de tous mes amis, Mr. de Laet, un de mes plus anciens compagnons d'armes, était chargé par le Gouvernement d'écrire l'histoire des travaux publics de Belgique. Au milieu de ce travail, et lorsqu'un volume de 600 pages est fait, on lui dit que le Gouvernement renonce à ce travail, sans donner le moindre motif. Il est père de trois enfants et reste sans pain.

Il paraît que c'est dans peu de jours que paraîtra l'arrêté ministériel qui me privera de mon emploi. Cela me cause du chagrin, de devoir quitter une institution que j'aimais avec ferveur et à la splendeur de laquelle j'ai sacrifié mon temps et mes veilles. Quand j'y suis arrivé, l'académie comptait 400 élèves — aujourd'hui elle en compte 1300. Mes ennemis mêmes ont cent fois avoué que l'on devait en grande partie ce succès à ma sollicitude et à mon travail. Mais il ne s'agit pas de cela. Personne au monde ne formule contre moi le moindre reproche qui ne soit du domaine de la politique et cela leur suffit. On a été jusqu'au Roi pour me ravir sa faveur et l'emploi honorable qu'il m'a accordé. Je n'ai pas encore été, appelé auprès de LL.A.A. ; mais, j'ose toujours espérer que S.M. me laissera la jouissance de la petite pension attachée au titre qu'Elle a daigné me conférer.

Mon parti est pris. Dès que je serai destitué j'irai demeurer dans un village, à une dizaine de lieues de ma ville natale ; je tâcherai de retrouver le repos dans la solitude. Mes ennemis ne me laisseront pas tranquille pour cela ; ils me craignent toujours. Je voudrais qu'ils puissent m'oublier. J'ai bien des difficultés à vaincre pour pouvoir jouir de l'ostracisme, auquel je me sou mets. Issu d'une famille pauvre, j'étais le soutien matériel et moral de beaucoup de personnes, de vieillards. Maintenant les moyens me manqueront pour mon propre soutien. Que puis-je encore pour eux ? Cependant la responsabilité qui m'incombe de ce chef est difficile à sécouer, et peut-être devrai-je me soumettre à des sacrifices impossibles.

Voilà, mon cher et honoré bienfaiteur, les épreuves que ; j'ai à subir, souffrant non seulement de mes propres malheurs mais des malheurs que mon amitié a attirés sur d'autres personnes. On veut m'écraser comme chef d'une cause, et pour me ravir mes appuis on frappe audessus et audessous de moi tous ceux qui partageaient mes idées.

Nous ne sommes soutenus d'aucune part ; ce que nous mêmes et nos amis faisons pour nous défendre tourne contre nous, parce que c'est le pouvoir même qui veut nous atteindre. Pardonnez-moi, Monseigneur, d'avoir entretenu Votre Eminence de cette triste position ; mais savoir que Vous, mon cher bienfaiteur, aurez connaissance de ce que je souffre est déjà une grande consolation pour moi.

De Votre Eminence
Le Dévoué et reconnaissant serviteur
 CONSCIENCE.

63 – *Aan P. Croquison*

Koninglyke Akademie
 van Antwerpen

Antwerpen, den 21 X^{ber} 1847

Mynheer & Vriend ¹

Ik heb op uwen geederden brief niet eerder kunnen antwoorden omdat een onzer professoren dien ik behoorde te raedplegen afwezig was.

Sedert heb ik de leermeesters van den heer Vermote ² geraedpleegd over zynen aenleg vlyt en voorderingen en zy hebben my eenpariglyk verklaert dat uw beschermeling zich met ongemeene vlyt op zyne studien tolegt goede voorderingen maekt en veel aenleg tot de hoogere kunst toont

Wat zyn gedrag betreft ; hy is een ernstig en vreedzaam jongeling zoo als gy weet ; en hy gedraegt zich zeer wel. Het ontbreekt my aen tyd om voor dit mael langer met u over hem te spreken. Ik hoop echter dat deze inlichtingen u voldoende zullen zyn.

Om voor wie het behoort getuigenis der vlyt en des aenlegs van den h^r Vermote te geven heb ik hier een ambtelyk Certificaet bygevoegd

Uw Dienaer en Vriend
 Conscience

Mynheer
 Mynheer Croquison,
 Architect
 te
 Kortryk

64 – *Aan M. von Diepenbrock*

Anvers, ce 9 janvier 1848.

A Son Eminence, Monseigneur le Prince-Évêque de Breslau,

MONSEIGNEUR,

J'aurais dû peut-être remplir envers Votre Eminence un devoir de reconnaissance en Lui adressant mes vœux le jour même du renouvellement

de l'année ; mais la crainte d'être importun m'a fait retarder celle-ci jusqu'aujourd'hui. Il est bien superflu, Monseigneur, d'exprimer ici de nouveau tout ce que mon cœur renferme de gratitude pour V.E., de respect et d'amour. Elle sait, j'en ai la consolante certitude, que je souhaite le bonheur de mon bienfaiteur plus que le mien propre peut-être, et que je suis prêt à remercier Dieu d'une joie qui arrive à V.E. comme s'Il avait daigné m'en combler moi-même. Je souffre beaucoup maintenant, mais que je sache V.E. en santé et jouissant de la paix de l'âme, autant que ces temps d'épreuve le permettent, j'aurai toujours de quoi remercier et bénir la providence comme d'une idée consolante dans mon malheur.

Ma situation n'est pas changée ; je suis bien positivement au ban de tous les clubs qui se sont emparé dans notre pays de la direction des affaires. Ce règne, basé sur la violence et sur l'intimidation, ne peut durer toujours ; il s'usera par l'exercice de la force brutale même.

Impuissant contre toutes ces passions déchaînées, contre toutes les calomnies organisées comme une trame mystérieuse et insaisissable, je plie sous l'orage et attends de meilleurs jours. Ah, je ne suis pas seul à souffrir ainsi. Ce qui se produit en Belgique est le même mouvement qui semble travailler l'Europe comme une fièvre sourde. C'est l'esprit d'individualité, d'égoïsme, de haine contre tout devoir social et religieux, qui s'est rué sur ceux qui croient qu'il y a dans l'organisation de la société actuelle des choses et des liens qu'il faut conserver à tout prix pour préserver la civilisation d'un retour vers la décomposition et la barbarie.

Pour vous donner une idée de la persécution morale que subissent ici les personnes dont les opinions ont été *Catholiques* ou *Conservatrices*, je ne citerai qu'un fait qui est personnel à des hommes connus de V.E.

Depuis le commencement de ma carrière, Mr Wappers a été mon bienfaiteur et mon ami, j'étais moi son confident, son fait-tout, son défenseur, son frère. Nous étions sincèrement attachés l'un à l'autre, et aujourd'hui nous nous aimons encore d'une vive affection. Eh bien, par intimidation exercée par tous les moyens possibles, jusqu'à des menaces anonymes d'assassinat par surprise, au moyen des terreurs de sa famille, on est parvenu à l'isoler de tous ses amis. Il lui est défendu de me parler de sa situation et de la mienne, et il souffre comme moi et pour les mêmes motifs que moi ! Je le vois tous les jours, mais il doit rester muet et moi, respectant sa douleur, je me tais également. Je ne vais plus jamais chez lui, pour lui éviter les reproches de ses ennemis. A moi on voudrait imposer l'obligation de haïr Mr Wappers comme la cause de la persécution, et à lui on dit la même chose de moi. Les autres amis et défenseurs de Mr Wappers sont frappés d'un interdit plus rigoureux encore, c'est à peine s'il ose les saluer. Si Votre Eminence voit quelque invraisemblance à de tels faits qu'Elle veuille se souvenir de la pauvre et malheureuse Suisse, où les passions ont pu montrer ce que pour eux signifient les mots de liberté, de justice et de tolérance.

Pour ce qui est de notre position à l'Académie, on n'y a encore rien changé pour le moment, si ce n'est que l'on nous fait subir mille petites persécutions. Il paraît que le Gouvernement, c.à.d. le Ministre, attendra la fin des séances de la Chambre pour toucher à cette institution.

Quant à moi, j'ai bien pris mon parti. Je laisse faire et écrire et ne me défends ni par actes ni par écrits. J'ai cherché ma consolation dans le travail, et viens de commencer un ouvrage en 3 volumes qui sera intitulé *Jacob Van Artevelde* (1340)¹. J'ai un plan superbe, du courage et de l'énergie en abondance, et si mon espoir n'est pas trompé, je ferai mieux que jamais cette fois.

En attendant que je puisse apprendre à V.E. qu'un changement notable s'est fait dans ma position, j'ose La prier de vouloir me pardonner mon extrême confiance dans sa bonté et d'excuser la hardiesse, que je prends de L'entretenir des détails de mes contrariétés et malheurs.

Monseigneur, de Votre Eminence,
le plus humble et le plus respectueux serviteur,
 CONSCIENCE

65 – *Aan M. von Diepenbrock*

Anvers, ce 1er mars, 4 heures de relevée [1848]

Son Eminence Monseigneur le Prince-Évêque de Breslau.

MONSEIGNEUR,

J'aurais voulu écrire plus tôt à V.E., mais les événements qui se pressaient et se suivaient de la manière la plus inattendue ne le permettaient pas. Aujourd'hui je me hâte de vous faire connaître quelle est la nature de l'impression produite en Belgique par la révolution soudaine, dont la France vient d'être le théâtre.

D'abord tout le monde a été saisi, stupéfait et comme terrassé par les nouvelles ; bientôt le sentiment national a surgi intense et grandiose du danger même. Nos représentants de toutes nuances se sont donnés la main, l'opposition s'est réconciliée avec les ministres, et tous ont déclaré ensemble que de ce moment aucun parti ne pouvait plus exister en Belgique. La réconciliation a été sincère et l'on a exprimé au Roi¹ la ferme volonté de défendre le trône et l'indépendance du pays.

Notre armée est appelée toute entière sous les armes ; les conscrits se rendent à leur corps en chantant des chants belges ; dans peu de jours (trois ou quatre) nous aurons 100.000 de troupes régulières, non compté la garde civique ou landwehr et les volontaires.

Le peuple est admirable d'enthousiasme patriotique et d'amour de l'ordre. Notre Roi se promène dans Bruxelles sans garde et sans suite ; il est accueilli partout par des témoignage d'amour, nos jeunes princes se promènent dans le parc au milieu de la multitude.

Quelques communistes allemands² ont voulu haranguer le peuple à Bruxelles, mais la police les a mis au violon en présence des Bruxellois qui riaient de cette folle tentative. Gand³, Anvers, Liège, sont tranquilles ; partout il y a de la confiance et de l'horreur du désordre. Les Bourgeois, dans les estaminets et ailleurs, ne souffrent pas que l'on chante des chants français comme la Marseillaise, etc. On ferme aussitôt la bouche à tout imprudent parleur.

Les journaux de Paris ⁴ nous disent que nous avons proclamé la république et que notre bon roi est en fuite. Cette nouvelle a fait hausser les épaules. Il est même parvenu à Bruxelles des dépêches de Paris au *Gouvernement provisoire de Belgique!!!*

Voilà la situation actuelle ; nous avons l'espoir de voir passer l'orage au-dessus de nos têtes sans être atteints. Si la France voulait nous conquérir, nous défendrions notre territoire avec énergie. Tous nos journaux sont unanimes dans ce sentiment. La Belgique a pris la résolution de ne pas provoquer la France, ni par son langage ni par ses actes ; elle admet que la France est maîtresse de faire chez elle ce qui lui plait ; mais elle emploiera tout son énergie pour la conservation de ses libertés, qui aujourd'hui sont encore aussi étendus que ceux de la république nouvelle.

Fasse Dieu que notre Patrie ne soit point trompée dans son attente. Aujourd'hui elle espère à bon droit ; mais dans des temps comme ceux qui se passent tout est changeant comme le flot des mers.

Si quelque chose de nouveau se produisait, je me ferai un devoir de vous en informer, car tout le monde doit être aujourd'hui curieux de savoir jusqu'où le changement, qui menacent les idées, les états et les peuples, peuvent s'étendre.

J'ose espérer que V.E. jouit d'une bonne santé et qu'elle daignera excuser la hâte que j'ai mise à écrire la présente lettre.

De Votre Eminence,
le très humble et reconnaissant serviteur,
CONSCIENCE

66 – *Aan P. Croquison*

Antwerpen 15^{en} Mei 1848

Vriend Croquison

Ik zende UE hiernevens de Medalie van den h^r Vermote ¹, benevens twee afdrukken der proclamatie

Eerder kon ik niet aen uw verzoek voldoen dewyl de medaliën niet vroeger gereed waren ; zelfs waren ze niet hier by de prysdeeling ; men heeft deze met geleende of *fictive* medaliën gedaen.

U groetende en den h^r Vermoten nogmaels gelukwenschende bevele ik my aen uwer vriendschappelyke herinnering.

Conscience

67 – *Aan C. B. Lorck*

Antwerpen den 8^{en} December 1848 !

Mynheer ¹,

Ik aenveerde met dankbaerheid de voorwaerde welke UE my aenbiedt voor het toezenden der proefbladen van myn nieuw werk ², en wat verder daeraen moge kleven, om u het meest mogelyke voordeel uit uwe onderneming te laten genieten.

Heden zende ik UE, door den Post, de twee eerste bladen in het prospectus ³ ; de andere bladen zullen volgen namate dat zy worden afgedrukt.

Het werk zal in 't geheel omtrent 650 zulke bladzyden bevatten ; het is U dus gemakkelyk uwe uitgave te berekenen en, volgens den aerd der boekstaven, te beslissen of UE er één, twee of dry boekdeelen zal van maken. De tekst van myn werk is door een groot getal aenteekeningen en noten gestaefd ⁴ ; ik heb dit hoogstnoodig geacht om het zyne geschiedkundige weerde te geven ; overigens zyn de voorvallen en de geest van myn werk zoo zeer gelykend aen hetgene nu gebeurd, dat men weinig geloof eraen hechten zou indien de bewyzen ontbraken. De h^r Wolf kan de aenteekeningen, welke hy voor Duitschland overbodig oordeelt, geheel weglaten of verkorten of zich bepalen by het aenhalen der auteurs en hunne werken. Zoo kandeley insgelyks met den tekst. Mogt die iets bevatten dat, voor duitsche lezers, aenstootelyk kan zyn, hy hebbe de goedheid het te veranderen of weg te laten.

Vele noten duiden op het Panorama der stad Gent. Dit is een curieuse kaart van 1534 ⁵, waarop alle gebouwen en plaetsen, die in myn roman voorkomen, aengeteekend staen. De kaart *in plano* wordt hier in Antwerpen op nieuw voor de vlaemsche uitgave gegraveerd. Ik denke dat het goed ware ; dit panorama ook by de duitsche uitgave te voegen. Myn verleger ⁶, met wien ik daerover sprak, is bereid om UE van het panorama afdrukken te leveren aen 12 of 15 centiemen het exemplaer, volgens het papier dat men zou verlangen daertoe gebruikt te zien. Wordt dit panorama niet by de duitsche uitgave gevoegd zoo behoort men alle aenwyzingen daerover weg te laten.

Myn werk is Aengekondigd om in den loop van january te verschynen ; ik heb eventwel redenen om te denken dat het eerst in de eerste dagen van february zal veerdig zyn.

Wat myn portret betreft, tot hiertoe bestaet nog geen enkel dat voldoende zy ; dan alleenlyk een pleisteren borstbeeldje, zeer gelykend en zeer fraei door den beeldhouwer van Arendonck ⁷ geboetseerd. Binnen de acht dagen zal ik u eene teekening naer dit borstbeeld toezenden, of wel eene teekening naer het leven, volgens dat tyd en gelegenheid my het veroorloven. Aengaende myne biographie moet ik u melden, dat de h^r Buloz, Directeur der *revue des Deux mondes* ⁸ van Parys, over eene maend persoonlyk ten mynen huize is geweest om biographische noten over myn leven en werken te bekomen. Eerstdaegs zal deze biographie in de *Revue des deux mondes* verschynen ; ik heb den h^r Buloz versproken ⁹, aen niemand anders deze mededeelingen te doen voor dat hy ze hebbe gedrukt. Ik denke dat het artikel in de *revue des deux mondes* vroeg genoeg verschynen zal om u toe te laten hetzelve te doen overzetten indien UE het nuttig oordeelt.

Het prospectus spreekt van een frontispice of titelplaat ; deze is zeer onbeduidend en kan U van geen dienste zyn. — Overigens, indien UE of de heer Wolff eenige ophelderingen en verklaringen mogt verlangen, ik sta ten uwen dienste.

Wat de hulp betreft welke ik het tydschrift *Nordischer Telegraph* ¹⁰ verleen kan, deze kan niets dan onbeduidend blyven, zoo lang myn werk niet verschenen is. Onbegrypelyk zal het u schynen, dat ik geen ogenblik ter myner beschikking hebbe om iets in dien zin te doen ; het is eventwel zoo — en ik moet, tegen dank en wil, veel andere dringende zaken ver-

zuimen en opgeschorst laten. Na de maend January zal ik my meer byzonderlyk met uw zoo nuttig en zoo schoon tydschrift bezig houden.

Ik heb hier te Antwerpen een jonge letterkundige¹¹ van talent gevonden, die zich wel zou willen belasten met het opstellen van de soort van artikelen over de vlaemsche aengelegenheden, welke UE verlangt; doch, daer hy ook al onbemiddeld is en uit zynen arbeid eenig voordeel wensch[t] te trekken, zou hy geerne eenige belooning te gemoet zien. Indien UE daertoe kondet besluiten, zoo zou ik UE bidden, my te laten weten hoeveel gy hem in dit geval zoudt kunnen toestaen. De prys van het letterkundig werk is hier in Belgie niet hoog; diensvolgens zouden uwe aanbieding waerschyuelyk worden aenveerd, welke ze ook mogten zyn.

In het taelverbond, 2de halfjaer 1847 5de en 6 aflevering en 1ste halfjaer 1848 1ste aflevering, staet eene Nieuwe Novelle van my, die in Duitschland geheel onbekend is. titel: *Houten Clara*

Ik zie in uwen brief dat UE er zeer aen houdt, een biographisch opstel over my te bezitten. Gevele het, dat de *Revue des deux mondes* niet in tyds daermede verschene, zoo zou ik u de verlangde biographische inlichtingen laten geworden.

UE biddende den heere Wolff van mynentwege te danken voor zyne goede belangstelling, noem ik my:

UE toegenegen en gehoorzame dienaer
Conscience

68 – Aan C. B. Lorck

Anvers ce 1er Mars 1849

Monsieur Lorck

Je vais adresse ci-joint l'esquisse biographique que vous m'avez demandée. Ne pouvant faire moi-même un pareil travail qui m'est tout personnel, j'ai demandé à la personne qui a rédigé la biographie pour Mr Buloz¹ la minute de sa rédaction et j'en ai extraits les principaux passages, laissant de coté les raisonnemens et les appréciations de mes ouvrages, qui étaient d'ailleurs faites du point de vue de la France. Je vous prierais donc si vous faites usage de cette biographie de ne pas la faire traduire trop littéralement mais d'y ajouter quelques considérations, quelques variantes qui la fassent différer du travail qui doit paraître dans la *Revue des deux mondes*: Il est nécessaire de citer *l'Atheneum* de Londres; l'article que ce journal a donné contient presque tous les détails de ma biographie; il a été rédigé par M. O. De le Pierre, secrétaire de l'Ambassade belge à Londres.

Vous verrez que mon histoire est assez singulière; s'il me prenait envie de faire le roman de ma vie sous un nom supposé ce ne serait pas le livre le moins curieux que je pourrais écrire.

Ma dernière lettre est restée sans réponse, aussi n'ai je aucune idée de la marche de votre entreprise. Je désirerais savoir cependant ou en est l'édition allemande et si rien n'est venu changer vos intentions. Cette curiosité est assez naturelle pour vous paraître excusable. Quelle est l'idée de M^r le

Professeur Wolf sur mon ouvrage ?² Dumoins quant à la partie qu'il en connaît ? La traduction est elle commencée ?

Je vous avais demandé si votre intention était de faire usage de la carte de l'ancienne ville de Gand ; vous ne m'avez pas répondu. Il me serait agréable également de savoir si Mr Wolff mettra dans l'édition allemande tout ou partie des notes historiques placées au bas des pages ? S'il y joindra ma préface ou un extrait de celle-ci ainsi que les 3 pièces justificatives qui suivront le 3e volume.

Je vous avais prié d'inscrire un abonnement au Nordischer Telegraph pour Mr Josef Diricksens³ littérateur rue des fagots à Anvers ; il n'a pas encore reçu un seul numéro ; et par conséquent il ne sait pas si les correspondances qu'il vous a adressées sont à votre convenance.

Jusqu'ici je vous ai adressé les 32 premières feuilles de mon ouvrage. Je les ai affranchis à la poste par ce que sans cela vous auriez payé double port pour ces envois. Maintenant vous recevez plus régulièrement les feuilles suivantes ; mais il faudra bien encore 20 jours au moins avant que l'édition flamande ne soit prête.

J'ai un service à vous demander. C'est que vous ayiez la bonté de me faire connaître les maisons d'Allemagne qui débitent plus spécialement la Gravure au contour (Umriß). Mr Dujardin professeur à notre Académie va publier un album de 64 planches au contour⁴, dessinées et gravées par lui même, et accompagnées d'un texte explicatif en diverses langues, également en allemand. Il désirerait connaître l'adresse des maisons où il pourrait envoyer quelques exemplaires en commission. Au dire de nos plus grands artistes ses compositions faites avec un soin consciencieux sont de toute beauté.

En attendant une réponse de votre part je vous prie d'agréer le témoignage de ma haute considération et de mon amitié.

Conscience

69 - *Aan J. De Winter*

Antwerpen den [?] Meert 1849

Mynheer De Winter¹

Uwe voortreffelyke levensbeschryving van Jacob van Artevelde heeft my ten uiterste nuttig geweest by den opstel van myn romantisch werk over dien roemryken gentschen Burger ; dezelve heeft my veelytys tot leidraed gediend en myne opzoekingen merkelyk helpen verkorten.

Ik vervul diensvolgens eenen pligt, met UE een exemplaar van myn werk aen te bieden, UE biddende het in gunste te aenvaerden, als een bewys myner erkentenis voor het nut dat ik uit uwen gewetensvollen arbeid heb getrokken.

Uw toegenegen Dienaer
Conscience

70 – *Aan P.-A. Lentz*

Anvers, ce [± 17] Mars 1849

*Monsieur P.-A. Lentz, professeur ordinaire à
l'Université de Gand.*Monsieur le Professeur¹,

Veillez agréer un exemplaire, sur fort papier, de mon ouvrage *Jacob Van Artevelde*², comme un faible témoignage de ma reconnaissance de votre accueil si affable et si généreux.

Vous verrez à la page XXI de la préface³, que j'ai reconnu publiquement la dette que votre obligeance m'a fait contracter envers vous ; et vous pouvez apprécier combien j'ai tenu à ne pas m'écarter de vos opinions, en sachant que votre esquisse des six premiers mois de l'administration d'Artevelde m'a permis de citer votre nom au moins quarante fois, à l'appui de ce que j'avance dans le cours de mon ouvrage.

J'ose espérer, Monsieur, que vous jugerez ce travail avec indulgence et que, si par ignorance je m'étais, dans les détails, écarté de la vérité historique, telle que vous seul êtes à même de la connaître, vous aurez la bonté de vous souvenir que l'on doit accorder quelque tolérance au poète et au romancier.

Puisse l'effort consciencieux que j'ai fait pour contribuer à l'illustration de votre héros m'être un nouveau titre à votre estime et à votre amitié.

Votre serviteur très reconnaissant et très dévoué
Conscience.

71 – *Aan J. Jouan*

Anvers ce 17 avril 1849

Monsieur

Monsieur Jouan¹, Propriétaire-éditeur du journal
d'Anvers

Monsieur,

Malgré que je vous avais donné quelques raisons de m'en vouloir, vous avez permis l'insertion dans votre journal de nouvelles qui me sont favorables². Cette bonté de votre part me laisse espérer que vous oublierez généreusement l'espèce de refus de concours, auquel je me suis vu forcé envers vous, pour ne pas condamner mon grand ouvrage à rester inachevé, chose qui eut en pour mon avenir & pour ma position les plus graves conséquences.

Jusqu'ici je n'ai pas osé vous adresser un exemplaire de mon dernier roman, craignant de manquer aux Convenances après ce que M^r De Laet m'avait dit. La nouvelle marque d'intérêt que vous venez de me donner m'engage aujourd'hui à vous offrir ce faible témoignage de ma reconnaissance, et j'espère, Monsieur, que vous voudrez l'accueillir avec votre bienveillance habituelle.

Avec un exemplaire
de *Jacob Van Artevelde*
sur papier choisi

Votre très humble serviteur
Conscience

72 - Aan J.-B. Conscience

Anvers ce 23 Juin 1849

Mon frère ¹,

Je vous écris à la hâte pour vous donner de tristes nouvelles. Je reviens à l'instant de chez Papa ², que je n'avais pas vu de deux mois ; je le croyais en bonne santé ; car la maladie de poitrine dont il souffre depuis tantot trois années, semblait l'avoir quitté. De quelle émotion pénible n'ai je point été frappé en le trouvant maigri et épuisé audessus de tout ce que je puis vous exprimer. On ne sait ce qui peut arriver dans le cours de ces sortes de maladies ; mais ma conviction intime est, que la mort peut frapper notre pauvre père à tout instant ; aujourd'hui, demain, dans peu de jours ..... S'il se relevait encore de cet état d'épuisement complet, ce ne serait probablement que pour quelques jours. C'est plutôt l'âge que la maladie qui lui a ravi ses dernières forces. Ainsi donc mon frère, si vous désirez voir encore papa et que vous vouliez avoir la certitude de pouvoir satisfaire ce désir, hâtez vous de venir à Anvers. Je puis me tromper dans mes craintes ; mais ce que j'ai vu ne me permet pas beaucoup d'espoir.

Ce matin j'ai été au jardin avec papa pendant quelques minutes ; il est oppressé et respire avec peine - son esprit est pres qu'incapable d'attention. Je n'ai pu contenir mes larmes en le considérant dans ce moment, quoique j'eusse déjà lutté douloureusement contre l'émotion au moins pendant une heure. Nous avons parlé de vous, je parlais de toutes sortes de choses pour détourner les idées de mort qui semblent le poursuivre, mais la parole le fatigue ; la moindre attention lui est devenue un travail pénible.

C'est hier soir que Nette ³ est venu me dire que papa était denouveau bien malade. Depuis quelques jours seulement l'affection de poitrine est devenue si menaçante.

Je vous le repète, je me trompe peutêtre. Cependant à votre place je tâcherais d'obtenir un congé pour venir à Anvers aussitotque possible. Pour de pareils cas ces congés ne se refusent point.

Je dirai à Papa, ce soir, que je vous ai écrit qu'il est malade. Ne montrez point ma lettre ici ; ne montrez même pas que je vous ai donné des nouvelles si alarmantes ; il vaut mieux consoler papa et témoigner d'un espoir qui, si Dieu le voulait ainsi, pourrait être fondé encore.

Je ne suis pas en mesure pour le moment de satisfaire à la demande, contenue dans votre dernière lettre.

Je dois aller voir M^r le Ministre des Travaux publics la semaine prochaine

Salut à la hâte :

Votre frère

Conscience

Monsieur
Monsieur Jⁿ Conscience
Employé au Chemin de fer
à la Station de
Mouscron

73 - Aan J.-B. Conscience

[na 27 juni 1849]

L'opération

Le testament

de 1800 fran

autre clause, et divise la dite somme de cette manière. 400 fcs à Nette 350 à Josephine &^a &^a et enfin 200 fcs à Adèle

D'après les explications du notaire, ce sera probablement le seul avantage dont elles jouiront ; car pour leur part de mère elles ne toucheront rien, vu que la seconde communauté doit rendre à la communauté générale (héritage personnel de papa) le produit des maisons de Perdu au bassin. Le notaire pense que la communauté *Conscience-Bogaerts* aura plutôt des dettes à l'ancienne communauté ; mais des dettes on n'en tient pas compte lorsqu'elles dépassent l'avoir.

Ainsi, d'après l'idée du notaire l'héritage se partagera probablement en sept parts égales, dont chacun des sept enfants ¹ en touchera une. L'examen des titres et pièces, que j'ai remis au Notaire, décidera de cette question. On a trouvé que, hors votre cautionnement, vous devez à Papa une somme de 257 francs. Papa a écrit lui même sur un papier que si vous ne lui aviez pas payé cette somme avant son décès, on devrait la diminuer de votre part. La justice a porté cette dette à votre charge.

Quant à moi, je me trouve pris d'une autre manière. Je dois à Papa la somme de 620 ou 640 fcs depuis 1842. Il me faut payer, audessus de la somme prêtée, 256 francs d'intérêt à 5 pour cent de cette somme.

, j'ai exigé qu'on
tude légale. Ainsi, l'on
que Nette a touchés
à détailler, comme
...ts, la mère de nos demie sœur
jour plus favorable
dans le partage pour

une part égale à celle des autres enfants. Elles ont, il est vrai, ensemble 1800 fcs d'avance ; mais nous de notre côté avons aussi les 668,87 fcs restés pour nous de l'héritage de notre mère, et que chacun de nous prend également d'avance.

Autre complication. Adèle de Liège m'écrit qu'elle n'entend plus prendre pour sa part la dette de Mr Coupry. Je lui ai écrit qu'elle n'a qu'à faire ce qui lui plait ; mais que nous poursuivrons cette affaire devant les tribunaux pour faire payer à qui de droit, notamment aux héritiers de Mr Coupry.

La dette de Mr Coupry à papa monte à 2,100 francs, et nous avons de cela deux lettres de change en règle. Jusqu'à présent nous n'avons découvert aucune dette de papa pas même de boutique ou de ménage : tout était payé comptant.

J'ai pris possession de tous les papiers et de tous les effets en ma qualité de tuteur. J'ai ordonné la vente et la liquidation immédiate de tout, sauf

à racheter pour les mineures la maison de la rue des nattes si elle allait trop bon marché.

Voilà tout ce que je crois utile de vous écrire et je vous donne ces détails pour vous tranquilliser. Je soignerai le reste.

Mes compliments à votre Epouse.

Votre frère
ConscienceH

74 - Aan M. von Diepenbrock

Anvers, ce 10 juillet 1849.

MONSEIGNEUR ET CHER BIENFAITEUR,

La lettre de V.E. est venue jeter un rayon de consolation au milieu des chagrins de toute sorte qui m'abattent. Mon vieux père est décédé il y a huit jours. J'ai passé auprès de son lit les six derniers jours de sa longue maladie. Non pas, que ce soit cet événement qui m'ait comblé de douleur. J'ai vu mourir mon père, mais si doucement, si saintement, que l'idée de ce passage à une autre vie, dont je parlais avec lui, nous a semblé à tous deux une chose naturelle, une disposition divine, à laquelle il peut être heureux en de certaines circonstances d'avoir à obéir. A son dernier moment mon père a levé les yeux vers le ciel et il s'est endormi en souriant. Je l'ai embrassé - et cet adieu, que j'avais rêvé si terrible, ne m'a semblé qu'un appel au revoir. Je ne puis m'expliquer quel baume de consolation cette scène a versé sur mon esprit... Quelques jours après, la réalité du départ éternel a repris le dessus, et les regrets sont venus ; mais il me reste une grande partie de l'impression surnaturelle que mon âme a reçue au moment solennel. C'est donc là, la mort du juste, telle que je l'ai vue décrite dans des livres pieux ! Ce sont d'autres causes qui me découragent. Une fois j'ai écrit à Votre Eminence, que j'ai cru voir un terrible malheur arriver à mon fils¹, et j'ajoutai que cette secousse avait été si violente, qu'elle m'ôterait dix années de ma vie. Ses persécutions de toute nature dont j'ai été l'objet depuis ce moment, et que j'essuie encore, sont venues ajouter à cette impression. J'ai gagné une maladie nerveuse, qui réagit constamment sur l'estomac. Je crois qu'on appelle cela *gastrite*. Je ne sais plus travailler, les idées les plus noires me poursuivent ; je recherche avec fanatisme la solitude, tout bruit, la parole de mes amis me fait mal ; je perds la mémoire, et j'ai lieu de croire que je ne ferai plus grand chose.

Ma femme est également malade ; malade de peur de l'épidémie, qui semble avoir choisi notre ville pour résidence². Elle a presque disparu dans le reste de la Belgique : à Anvers, depuis deux mois, elle fait trente victimes par jour. Jusqu'ici elle ne règne que du côté du port et de la rivière ; comme je demeure à la campagne je ne connais pas un seul cas dans nos environs. Cependant tout le monde à Anvers, et dans la banlieue, a l'imagination frappée, et la terreur est au cœur de tous. Voilà deux mois, que du matin au soir, des populations entières suivent en priant le chemin de la Croix (les stations), qui chez nous contourne la ville par les boulevards intérieurs). Les églises ne cessent d'être remplies, et

l'on chante trois services du soir différents, tellement la pensée du peuple s'est élevée vers Dieu en présence du fléau. — On signale aujourd'hui une décroissance dans la marche de la maladie. Puisse cet espoir se réaliser.

Mon ouvrage *Artevelde* a été reçu avec enthousiasme par les Flamands. J'ai été une fois à Gand pour affaires et j'y ai été l'objet de chaudes ovations. Hélas, je suis devenu presque insensible à tout. ce qui pourrait me réjouir, ingrat envers le bonheur, je n'ouvre mon âme qu'aux impressions les plus noires, les plus désespérantes. Ma raison, mon énergie, se révoltent contre cette disposition d'esprit inexplicable ; mais c'est comme une seconde âme qui est en moi et que je ne puis vaincre ni fléchir.

Fasse Dieu que je me trompe, mais il est en moi un sentiment, qui me dit que la vie, la vie d'action et de courage, se retire de moi et avec elle s'éteint le peu de moyens qui m'avait été donné. Peut être encore que ces sombres prévisions ne sont que l'effet d'un mal physique, que le temps peut guérir. Si je pouvais voyager pendant quelques semaines, cela me ferait du bien, je pense ; mais bien des obstacles s'opposent à ce que j'obéisse à cette aspiration vers un changement de climat et de vues. Mes fonctions me retiennent à Anvers, surtout maintenant que l'on est officiellement aux aguets pour me trouver en défaut. D'un autre côté, dans ces temps critiques je ne puis quitter ma femme ni mes enfants.

Je bénis le Seigneur de ce qu'il ait accordé à V.E. et à sa bonne sœur la santé.

Que Votre Eminence veuille excuser mon griffonage et la tristesse qui règne dans cette lettre. Dans mon malheur je me souviens chaque jour de celui qui éclaira ma vie d'un éclat de bonheur et de joie, que je n'avais pas connu avant et je ne dois plus connaître désormais, ma gratitude envers Lui doit être éternelle.

Monseigneur et cher Bienfaiteur
de Votre Eminence

le très humble et très reconnaissant serviteur,

CONSCIENCE

75 — Aan J. A. Alberdingk Thijm

Antwerpen den 12^{en} July 1849

Wel Edele heer en Vriend ¹

Het heeft u waerschynelyk verwonderd dat Gy, na twee maenden, nog geen antwoord op uwen minnelyken brief aen my ontvangen hebt. Sedert dat uw schryven my toekwam lyde ik aen eene onbegrypelyke zenuwziekte, die my van allen schriftarbeid wars maekt en my moed en magt ontroofd tot de minste ernstige overweging. Het is eene erge maegziekte op myn zenuwstel terugwerkende. Myne inbeelding is nu myne grootste vyandin. Wel verre ervan af dat ik ze zou besturen, foltert zy my onophoudend door de akeligste en yselykste droombeelden, en doet my voor duizend gevaren beven en belet my het slapen. Ik gevoel het : deze kwael ondermynt my het leven en zal myne dagen merkelyk verkorten. Wat my eventwel het meest verschrikt, — omdat de wezentlykheid ervan niet te misken-

nen is, — deze zenuwkrankheid verzwakt myn geheugen en maakt my allengskens onbekwaem tot het beoefenen van myn kunstvak. Van hetgene God, ofschoon in kleine mate, my moge geschonken hebben is reeds een goed gedeelte onder den invloed der durende ongesteldheid wegge-
wasemd...

Ik heb insgelyks sedert twee maenden de pen niet meer op het papier gebragt om het minste letterkundig gedacht uit te drukken. Deze brief schryf ik in een oogenblik van gemoeds rust en eventwel is het een zware, een pynelyke arbeid voor my, dien ik gewis niet zou kunnen volvoeren indien de noodzakelykheid om my toch eens van mynen pligt jegens u te kwytten my niet reeds te lang vervolgte. Aengaende myn brief aen den h^r Nouhuis² moet ik UE zeggen dat uwe beider antwoorden my hebben bewezen, gelyk gy overigens zelf zegt, dat de *Nederlandsche Zake* nog niet ryp genoeg is om onmiddelyk op dien voet van algemeenheid tusschen de beide landen begrepen te worden. Nu bovenal zyn de geesten te zeer bekommerd over maetschappelyke vraegpunten om vuer te vatten op byzondere strevingen die niet het menschdom of Europa in zyn geheel maer slechts een enkel volks geslacht betreffen. Laten wy het diens volgens nog wat voortslechteren tot dat de algemeene vrede gekomen zy. Myn brief zou ik om die redenen niet gaerne openbaer gemaekt zien: het ware eene stem in de Woestyn.

Gy vraegt my dat ik u eenige uitleggingen geve over de verdeeldheid onder de vlaemsche letterkundigen en over Vankerkhovens uitvallen tegen my? Ik heb eenen walg van dit schouwspel van kinderachtigheid en het beschaemt my, u deze onze zwakheden te moeten toonen. Ik zal het verhael in weinige woorden doen:

Tot voor dry jaren bleven alle vlaemsche letterkundigen en vrienden der moedertael eensgezind ten minste over het grondbeginsel en de politieke strekking der zaak. Onze leuze was *Voor het nederduitsch* zonder aenzien van andere staetkundige gedachten, helpende en beminnde wie het behoud der moedertael wenschte, hy mogt dan al of niet Catholiek of liberael zyn. Uit dezen regel sproot voort dat wy merkelyk naer de zyde der Catholieken overhielden door dien deze laetste hunne opvoeding algemeenlyk in het Nederduitsch hadden genoten en in nog even als wy tegen de fransche dwaelbegrippen streden, terwyl de aenhangers der School van Voltaire, Diderot enz in het fransch opgevoed, fransch spraken en schreven, en met fransche vooringenomenheid het Nederduitschdom by ons vernietigd wilden zien. Zoo ten minste was voor het grootst getal wezentlyk de zedelyke lage der partyen jegens ons.

De liberale party, die bij ons slechts voor doel had, den invloed der geestelykheid te bekampen achtte ons, Vlamingen, een hinderpael voor het bereiken van haer doel. Zy bevocht ons eenigen tyd regtstreeks, hevig doch loyael. Deze aenvallen verwekten echter der moedertael meer vrienden omdat zy ons de gelegenheid gaven om onze grondbeginselen met kracht vooruit te brengen en te verdedigen.

Weinigen tyd voor de fransche omwenteling van february spanden in ons Land alle geavanceerde partyen tegen het Catholicismus te samen en verenigde eene ontzaggelyke magt. Daer zy het *Nederduitsch* als eene hulp

der catholieken aenzagen wilden zy ook onmiddelyk deze vaderlandsche zaek den bodem inslaen en gebruikten ditmael onfeilbare middelen daertoe. Hooggeplaetste personen die men wist minister te zullen worden en het korts daerop ook werden, riepen zekere vl. letterkundigen tot zich en maekten hen onder schoone beloften en vleijeren wys, dat de Nederduitsche zaek slechts kon gedyen met zich liberael te maken en de Catholieken te bevechten ; tot alles met de schoone woorden van vooruitgang, verlichting, vryheid heil der volks enz.

Al wat in ons kamp ongeduldig, heerschzuchtig of afgunstig was scheurde zich van het eerste grondbeginsel af en nam voor leuze aen *eerst liberael en dan Nederduitsch*. De h^r Van Kerckhove stelde zich aen het hoofd dezer nieuwe secte en door eene magtige gezindheid en het staetsbewind geldelyk ondersteund begon hy eenen haetvollen oorlog te voeren tegen ons, die het *Nederduitsch en de vaderlyke zeden* boven alle andere politieke strekking wilden verheven hebben ten minste voor de verdedigers der zaek. In den staetkundigen stryd, welke nu nog voortdurend gevoerd wordt, heeft de h^r Van Kerckhove voor eenigen last den invloed te verminderen der vlaemsche schryvers welke van zyne opinie of liever van de opinie zyners franschgezinde meesters niet zyn. Dat ik als een der hoofden onzer zaek het voorname doel was dezer bevechtingen kan u niet verwonderen, ofschoon anderen zoo als De Laet, Snellaert, Ledeganck, De St Genois, Peeters enz niet gespaerd zyn geworden.

Wat VKerckhove in Holland heeft gedaen is ook in andere landen gepleegd door betaelde propaganda schryvers van Brussel. Men heeft my en myne vrienden in de protestantsche bladen als paepschgezinden door de modder gehaald ; in Frankryk by de ultra-libéraux als een conservateur en aristocraet. Men heeft my officieel als ambtenaer vervolgd en getergd en alles aangewend om my te vermorselen. Als schryver heeft men my weinig kwaed gedaen : als mensch oneindig meer ; myne zenuwziekte vindt gedeeltelyk haren oorsprong in deze onnoembare en onuitlegbare vervolgingen van allen aerd. — Uit deze schets zult gy den stand der vl. zaek in Belgie begrypen — Hy is nog altyd dezelfde ofschoon de stryd in vurigheid verminderd zy. — Aldus hebben wy in het Nederduitsch zelve twee partyen. De eene wil eerst vooral liberael zyn en het Vlaemsche volk op de baen der fransche beschaving vooruitrukken, de andere wil *in alles* nederduitsch blyven en hare krachten niet verspillen om eene haer vreemde gezindheid in het bereiken van haer doel te helpen. Langs onze zyde bevindt zich het grootere getal en de schoonste namen, doch voor als nu hebben onze vyanden den onderstand eener triompherende partye en beschikken over geldelyke subsidien om personen en maetschappyyen aen te lokken en ze van ons te verwyderen door de gegronde bedreiging van ongunst en ongenade van wegens het Staetsbestuer. Ofschoon honderde artikels tegen my gerigt zyn geworden en nog dagelyks verschynen, heb ik nog op geen enkel geantwoord, gedeeltelyk uit mispryzen, gedeeltelyk omdat ik het niet doen kan zonder de bron dezer schandelyke aanvechting aen te wyzen — en dan verlore ik het ambt dat myner vrouw en kinderen onderhoud verschafft.

Over Professor David van Leuven. De h^r Professor David is een man van

hooge verdiensten – dit heeft nooit iemand ontkend. Alle klassieke vlamingen zyn zyne vrienden en schatten hem naer waerde. Omtrent 1836-37 toen de jonge romantische school⁸ in Belgie opstond – school die inderdaed een groot gebrek aen taelkunde en aen esthetische studien aen den dag legde – gordde professor David het zweerd van het Classicismus aen en wilde dit woest jongelingschap verdelgd of ten minste be-teugeld zien. In zyne schriften zag hy zeer dikwyls het waerlyk goede en veel belovende over het hoofd om slechts tael en vorm op oude leerregels te toetsen en bestreed met hevigheid elke pooging om aen de vl. letterkunde een eigen leven en eigen karakter in te drukken. Daervan de koelheid tusschen dezen geleerde en de romantische school. Het is lang geleden nochtans. Nu is deze koelheid zelve verdwenen. Professor David heeft de schoolroede om zoo te zeggen nedergelegd – ons blyft geen ander gevoel ten zynen opzigte dan het gevoel van waerdering zyns talents en zyner geleerdheid.

76 – *Aan J.-B. Conscience*

Anvers ce 12 octobre 1849

Monfrère

La vente provisoire des biens de papa a eu lieu jeudi 11 de ce mois ; la vente définitive aura lieu jeudi prochain 18 (dixhuit) à 3 heures derelevée. Cette vente provisoire à laquelle il ne faut faire aucune attention a produit environ 14,500 fcs. La vente définitive produira plus que cela.

D'après l'idée de personnes qui se connaissent un peu en ces sortes de choses et qui connaissent la situation de l'héritage, tel que le Greffier Terbruggen par exemple, notre part à chacun pourra monter à 2500 fcs environ la part des mineures à quelque chose de plus.

je vous adresseci joint un modèle de procuration qu'il vous faut m'envoyer signé de votre main et dressé par un notaire à moins que vous ne préférerez venir vous même ce qui serait encore mieux ; mais en tout cas vous devriez signer ici une procuration pareille afin que la liquidation puisse se faire en votre absence

Ansi si vous ne venez pas vous même à la vente allez chez le notaire de votre endroit, faites y copier la procuration ci-jointe et envoyez la moi avant jeudi. Si cette pièce manquait on devrait remettre la vente. Ce serait du temps perdu et des frais pour rien.

Les mineures sont toujours dans la maison de Papa. Les tuteur et subrogé-tuteur (Car par la liquidation on a nommé un autre tuteur) ont resolu de neriens acheter pour les mineures.

Je n'ai pas reçu de réponse a madernière lettre de la port de Marie de Liège Nous n'avons aucune nouvelle d'elle. Je crains qu'elle ne soit bien malheureuse.

J'ai été très malade et ne suis pas encore très bien guéri ; mais ça va beaucoup mieux. Je me remettrai avec le temps. Latête a trop travaillé et trop souffert : le répos me fera du bien je ne me mêle plus de rien et j'ai suspendu mes travaux littéraires pour quelque temps

J'ai passé trois mois dans la bruyère avec ma femme et mes enfants. Cela m'a couté de l'argent mais cela m'a fait beaucoup de bien
 Nos compliments à votre épouse et à votre gros fils. Quand reviendrat-il nous voir et se chamailler avec Hilde ?
 Mettez la procuration en règle ou venez vous même, si possible avec votre dame et votre fils

Votre frère
 Conscience

77 - Aan C. B. Lorck

ACADÉMIE ROYALE
 D'ANVERS

Anvers, le 7 Décembre 1849

Monsieur Lorck,

J'ai attendu jusqu'à ce jour pour répondre à votre bonne lettre du 5 9bre dr., parce que je croyais pouvoir en même temps vous adresser le specimen des 64 gravures¹, que M^r le Professeur Dujardin va publier ; mais l'impression de ce Specimen ayant été retardé de jour en jour, je me vois forcé de vous écrire sans plus attendre.

Je vous remercie infiniment de l'envoi des exemplaires de Jacob van Artevelde² ; croyez que je suis profondément sensible aux procédés délicats et à l'aimable obligeance de votre maison à mon égard. Le portrait³ est bien exécuté et ressemble autant qu'on peut le désirer dans les circonstances où il a été fait. Si l'occasion s'en présente tôt ou tard, je vous prierais de m'en envoyer encore quelques exemplaires.

J'ai vu Mr Muldener⁴, qui m'a parlé de la Niederländische bibliothek et des choix à faire pour la continuer. Je lui ai communiqué mes vues à cet égard ; il vous en écrira. C'est une bonne idée que celle de former la 7e livraison avec le poème *de drie Zustersteden* de Ch. Ledeganck. On devrait ensuite prendre un ouvrage hollandais ou plusieurs, car notre littérature, étant plus jeune, n'offre pas un choix aussi large que celle de la Hollande.

Vous demandez un exemplaire de tous mes ouvrages, même des contes épars dans les revues. Je parlerai de ceci à mon éditeur et vous ferai parvenir ces objets avec le spécimen des gravures de Mr Dujardin. Jusqu'ici il n'y a que deux nouvelles de moi qui n'ont pas été éditées à part en Belgique ou en Allemagne. L'une c'est *Houten Clara*⁵ l'autre *Blinde Rosa*⁶, toutes deux placées dans le Taelverbond dont vous recevez les livraisons. Ils forment ensemble 115 pages du Taelverbond

Je viens de faire paraître le prospectus d'une nouvelle destinée à servir de cadeau de nouvel an ; elle paraîtra ici avant le premier Janvier et porte pour titre *De Loteling*⁷ (Conscrit qui tire au sort pour la milice) Elle formera un volume de 150 pages in 16 soit 120 pages du Taelverbond, Donc avec les 2 nouvelles précédentes 225 bonnes pages ; ce qui ferait pour la traduction allemande de ces trois nouvelles un volume de 230 pages environ. Je me suis déjà aperçu que ces contes, qui caractérisent

la vie flamande et sont écrits dans un style naïf, ont plus de succès en Allemagne que des ouvrages de la littérature ordinaire.

Comme j'aurai à vous écrire de nouveau dans une dizaine de jours je finis ici ma lettre, en vous exprimant mes plus sincères remerciements de votre bienveillante attention et de vos procédés délicats à mon égard.

Votre très humble & tout dévoué serviteur
Conscience.

Monsieur
Monsieur Carl B. Lorck
Libraire-éditeur
à
LEIPSIG

78 - *Aan Jacob Van Lennep*

Antwerpen den 8 x^{ber} 1849

Den heere Van Lennep ¹, Letterkundige

Wel Edele heer & Kunstbroeder,

De h^r De Schardins, archivaris der Keizerlyke Akademie van wetenschappen te St Petersburg, heeft my, door brief van 3 Nov. Ll., gebeden hem het autograph te bezorgen van den befaemden Nederlandschen schryver J. Van Lennep, met wien ik volgens zyne meening in briefwisseling moet zyn.

Ofschoon die heer zich in dit laetste heeft misgist, durf ik niet te min met volle betrouwen op goeden uitslag, UWE verzoeken my eenige regelen uwer hand te laten geworden, opdat ik aen de welwillende bede des hⁿ De Schardins kunne voldoen

Met blydschap deze gelegenheid waernemende om Holland's uitmuntenden romanschryver myner gevoelens van hoogschatting en van vriendschap te verzekeren, blyve ik in afwachting

Uw onderdanige & verkleefde Dienaer
Conscience

Greffier der Koningl. Akademie van Antwerpen

79 - *Aan G. Wappers*

Anvers ce 22 janvier 1850

Monsieur le Baron ¹

Je vous renvoie ci-joint la note de Mr Mertens ² et le Catalogue des livres de 1837. J'y joins la liste des ouvrages retrouvés ³, dont il resulte que sur les 40 ouvrages indiqués comme manquants on en a retrouvé 32 ou en d'autres termes ces 32 ouvrages n'ont jamais cessé d'exister dans les Collections de l'académie. Vu le temps qui c'est passé depuis 1837 et les circonstances de toute nature je m'étonne que le nombre des ouvrages disparus soit si minime. On peut se rejouir de ce resultat.

Votre très humble serviteur
Conscience

80 – *Aan G. Wappers*

Anvers ce 24 janvier 1850

Monsieur le Baron.

L'Académie possède la Collection entière de la *Kunstkronyk*¹ et est encore abonnée à cette publication. En ces derniers temps les livraisons nous sont parvenus très irrégulièrement, et je fais maintenant des efforts pour les compléter, ce qui ne peut offrir, je pense, aucune difficulté !

Dans d'autres circonstances on eut sans doute fait ce que Mr Mertens demande ; mais je crois que lui même reconnaitra que ce n'est pas possible pour le présent objet.

Les livraisons, parues depuis la rédaction du catalogue dont Mr Mertens possède la copie, n'y sont pas marquées, pour ne pas faire de trop fréquents changements et surcharges sur notre Catalogue. Sous peu je ferai parvenir à Mr Mertens une rectification générale en ce qui concerne le chiffre des livraisons. En même temps je lui transmettrai copie du supplément que je rédige en ce moment.

Votre très humble Serviteur
Conscience

81 – *Aan Jan van Beers*

Antwerpen den 1 february 1850

Vriend Jan¹

Ik koom U eenen kleinen dienst verzoeken met de verzekering dat gy my den zelven zult willen bewyzen.

Op woensdag 27 february heeft de genaemde Frans Josef Van Stabroeck, van Eekeren zyn exaem doerstaen voor het jury dat nu in uwe gesticht zich bezig houdt met het onderzoek der jongelingen die zich aanbieden om tot den toegang tot de Normaelschool bekwaem verklaerd te worden. Persoonen van de familie des voornoemden Van Stabroek, waeraen ik zekere verplichtingen heb zyn my dringend komen verzoeken eene pooging te doen om te weten of hy aenneembaer geacht is ; anders gezegd of hy is aengenomen.

Myn verzoek is dat gy, indien het mogelyk is, my latet weten hoe deze vraag door het jury is beantwoord. En is het u niet mogelyk dit *officieusement* te vernemen, – dat gy my de namen der examiators opgevet en my zegget of er middel is en welke om dit te kunnen weten.

Zondag morgen komen deze lieden ten mynent om het antwoord te kennen dat my van Lier zou toegekomen zyn.

Daerom ik bidde u dringend my uwe inlichtingen nog tegen Zaterdag avond ten laetste te laten geworden ; en ik hoop dat gy my in dit myn verzoek gewilliglyk zult verpligten.

Uw toegenegen Vriend
Conscience

Den Wel Edelen heere
Mynheer J. Van Beers, Professor
by de Normael-School
te
Lier

82 – *Aan C. B. Lorck*

Anvers ce 7 février 1850.

Monsieur Lorck,

J'ai l'honneur de vous informer que, demain j'expédierai franc de port par Messageries Van Gend & Cie, un paquet à votre adresse, contenant 4 prospectus de l'Album de M^r le Professeur Dujardin, prospectus dont je vous ai entretenu dans ma dernière lettre ¹.

Mr Dujardin verrait avec plaisir que vous voulussiez bien vous charger de la vente de son ouvrage. Comme celui-ci est extrêmement bon marché, les conditions de la remise de 50% sont extrêmement onéreuses. Il donne 64 planches et beaucoup de texte pour fcs 16 ou 25.60 ; en abandonnant la moitié, il ne recevrait plus, pour une quantité si grande de travail et de matière, que fcs 8 ou 12,80.

Pendant il accepte vos conditions ; seulement il pense qu'il conviendrait de ne vendre en Allemagne que des exemplaires sur papier de Chine ; ils supportent mieux les frais et donnent un peu plus de bénéfice.

L'ouvrage sera accompagné, comme vous le voyez sur le prospectus, d'explications en quatre langues. Il y sera joint une analyse de l'ouvrage illustré en allemand en flamand en anglais et en Français.

Veillez me faire savoir, si cela vous convient et ce que vous comptez faire pour favoriser l'ouvrage de mon ami en Allemagne.

Ici la souscription va bien. Anvers seul a déjà donné plus de 150 abonnés.

J'ai communiqué à mon éditeur ² votre désir de posséder un exemplaire de tous mes ouvrages. Il me prie de vous demander si vous désirez recevoir également *De Geschiedenis van België* et *Jacob van Artevelde*, que vous avez édités en allemand. En tout cas, il y a deux de mes ouvrages dont il n'est pas possible de trouver des exemplaires dans le commerce

À la réception de votre réponse, mon éditeur vous enverra tous mes autres ouvrages.

Mon dernier petit ouvrage *de loteling* ³ a été traduit pour compte de M. Kiesling de Bruxelles ; si mon éditeur lui a cédé des exemplaires des 4 petites gravures de l'édition flamande.

Je ne sais pas qui a fait la traduction ; je n'en suis pas fort content. On y a donné des formes banales et journalières à mon style, il n'y reste presque plus rien d'original, quoique d'un autre côté la traduction puisse être bonne :

Votre très humble serviteur
Conscience

Monsieur
Monsieur Carl B. Lorck, libraire-éditeur
à
Leipsig

83 – *Aan J. J. Blicck*

Antwerpen, 23 Februarius 1850

Mynheer en weerde Kunstbroeder ¹,

UE. heeft my vóór eene maend met eenen brief in name der Maetschappy De Vriendschap ² vereerd. Die brief was ten mynen huize afgegeven, terwyl ik eene korte reize door de Kempen deed ; gedurende myne afwezigheid werd hy tusschen myne papieren gelegd en men vergat hem by myne terugkomst te toonen. Gister eerst viel hy my nog gesloten onder de hand. Ik durf hopen dat UE. en uwe achtbare Maetschappy myn lang stilzwygen zult gelieven te verschoonen, dewyl ik er gansch onschuldig van ben.

Zeer vereerd acht ik my ³ door de onderscheidende aendacht uwer Vrienden van Rousselaere ten mynen opzigte ; het verheugt my ten hoogste byna elken dag te vernemen dat de liefde tot de Moedertael in het oude Vlaenderen ten allen kante vurig ontbrandt ; en voor my is het zeker vleijend, een bewys van Vriendschap te ontvangen van personen die, zoo verre van myne woonplaats verwyderd, zich eventwel myner gelieven te gedenken.

Wat het deelnemen in de werkzaemheden uwer Maetschappy betreft, dit zal my uiterst moeiljelyk zyn. Alle myne opstellen zyn van langen adem : en, reeds voor dat ik ze afgemaekt heb, bestemd om afzonderlyk te worden gedrukt of in het Taelverbond te worden opgenomen. Nochtans indien ik ééns eene gedachte vonde, die in weinige bladzyden kan worden afgewerkt, zou het my zelve verheugen, dezelve naer Rousselaere te kunnen zenden.

Wees zoo goed, aen uwe achtbare medeleden mynen innigen dank te betuigen.

UE bidde ik persoonlyk myn gekrabbel te ontschuldigen ; ik houde my bezig met het schryven van een nieuw werk en ben uiterst gejaegd om het voort te zetten.

Vriendelyke groet aen UE., en aen onze Kunstbroeders te Rousselaere.
Conscience

Aen Mynheer Blicck, Notaris te Iseghem.

84 – *Aan E.H. P. Visschers*

Antwerpen den 7 Meert 1850

Den Eerweerden Heere P Visschers ¹, Pastor van
St Andries Parochie, schryver veler Vlaemsche werken

Eerweerde Heer,

Het verlangen door UEerw in zyn vriendelyk schryven van 4^a dezer uitgedrukt, is waerlyk te vereerend voor my. Eenige regelen myner hand hebben gewis slechts eene zeer geringe weerde ; maer door de bestemming, welke UEerw eraen gelieft te geven, verkrygen zy in myn eigen oog een uiterst vleijend belang. Is het niet verheugend voor my, te weten dat UEerw mynen naem

opnemen wil tusschen de rei der vrienden met wie UEerw over tael en over Kunst in betrekking is of is geweest ?

Diep gevoelig ben ik aen dit bewys van welwillende aendacht van wege den geleerden Priester, die zoo veel voor de vaderlandsche zaak gedaen heeft, dan reeds toen wy, jongere kampers nog niet aen de verheffing onzes geslachts en onzer moedertael dachten.

UEerweerde aenvaerde over de vriendelyke toezending van zyn laetste werk ² en over de vereerende bewoordingen zyns briefs, de dankbetuiging van hem die zich noemt :

UEerw^{ns} ootmoedige en verkleefde dienaer
Conscience

85 – *Aan E. Nauts*

ACADEMIE ROYALE
d'Anvers

ANVERS, le 25 Avril 1850

Mon Capitaine ¹,

La distribution solennelle des prix aux Elèves de l'Académie royale aura lieu dimanche à midi. Obligé en ma qualité de Greffier de cette institution de diriger les préparatifs de cette cérémonie, je me trouve dans l'impossibilité d'assister à l'Inspection des armes de notre Bataillon, également fixée à dimanche prochain.

Veillez croire à mon regret et avoir la bonté de présenter mes excuses à M^r le Commandant du Bataillon. Si malgré l'empêchement que je signale plus haut, nos chefs étaient d'avis que je *dois* être présent à l'Inspection des armes, vous m'obligeriez beaucoup en me faisant connaitre leur décision assez à temps pour me permettre de me mettre en règle.

Votre Lieutenant ²
Conscience

à Monsieur

Monsieur le Capitaine E. Nauts

86 – *Aan J. A. Alberdingk Thijm*

Antwerpen den 2^{den} July 1850

Hooggeachte Vriend ¹,

Ik wensch niets vuriger dan naer Amsterdam te mogen gaen om op het nederlandsch Congres ² my te bevinden. Indien myne ambtspligten, als Greffier onzer Akademie, my hierin niet verhinderen zou ik gaerne eene spreekbeurt hebben om *over de noodzakelykheid der nauwere verbroedering tusschen Holland en Vlaemsch Belgie* te spreken ³. Uit myne vorige brieven zal UE kunnen raden uit welk oogpunt ik deze zake beschouw.

Dan, ik kan voor alsnu nog niet met zekerheid weten, of ik in September aenstaende de Akademie zal mogen verlaten. De groote wedstryd der Schilderkunst voor den prys van Roomen, dit jaer geopend, eindigt den

17de September. Onmiddelyk hierop moeten de stukken worden ten toon gesteld en beoordeeld. Deze werkzaamheden eischen van mynentwege veel geschrift.

Ik kan my wel doen vervangen door mynen Klerk, doch daertoe heb ik het oorlof noodig van lieden die my weinig gunstig zyn, en die misschien vooral zullen willen beletten dat ik naer Holland ga.

Wat er van zy, ik zal alle moeite inspannen om deze hinderpalen, indien zy zich waerlyk aanbieden, voor by te geraken en U in Amsterdam te gaen bezoeken.

In alle geval, UE heeft een al te hoog gedacht van my : sedert dat de nyd my bevecht en ik onder de vlaemsche schryvers zelven deloyale vyanden ontmoete, heeft een diepe onttoovering ⁴ my myne meeste krachten ontroofd en my den lust benomen om op de bres te staen.

Ik weet door den vriend Snellaert ⁵ dat de h^r Prof. des Armorie Van der hoeven ⁶ insgelyks den wensch geuit heeft my op het taelcongres te zien ; ik dank den uitmuntenden man voor zyn vriendelyk aendenken ten mynen opzigte

Gelief, zoo het nog mogelyk is, my eene spreekbeurt op het Congres te verzekeren ; kan ik niet komen, de spreekbeurt zal onderblyven en wat meer tyd aen de andere redenaers geven.

Gelief uwe vrienden, die ik kenne, van mynentwege te groeten

UE^{ns} onderdanigen en toegenegen Dienaer
& vriend

Conscience

87 - *Aan P. Croquison*

Anvers ce 18 fevrier 1851.

Monsieur & ami Croquison

Je m'empresse de répondre autant que possible aux questions que vous me posez dans votre lettre du 16 février ct.

Mr Delbeke est né à Poperinghe le 9 février 1821 ; il a donc 30 ans

Il a suivi les cours de notre Academie pendant environ Cinq années ; mais il avait déjà appris ailleurs les éléments du dessin ; de manière qu'il n'a fait qu'achever son éducation à Anvers. Mr Delbeke s'est distingué dans plusieurs concours et a obtenu en 1847 le 1er prix de la Perspective pittoresque & le 2^d de la peinture d'après nature. Déjà en 1845 il obtint la 3e place dans le Concours d'expression des passions.

Il a deux fois pris part au Concours de Rôme et chaque fois le jury des Concours préparatoires l'a admis parmi les six meilleurs artistes qui s'étaient présentés. Quant aux places qu'il aurait obtenues dans ces concours, nous ne pouvons pas le savoir, vu que le jury définitif ne fait que désigner les œuvres qui méritent le grand prix.

Il m'est impossible de juger par moi même avec exactitude du degré de talent de Mr Delbeke ; je sais que durant son séjour à l'académie il passait pour un des Elèves les plus distingués. Ce renseignement ne pouvant vous suffire, j'ai montré votre lettre à M^r le Baron Wappers et l'ai prié de me dire ce que je pouvais vous répondre. Mr Wappers trouve que vos questions

sont formulées d'une manière trop absolue ; mais en tout cas il me permet de vous dire en son nom, que Mr Delbeke est à son avis un jeune artiste plein de talent et d'avenir, parfaitement en état d'exécuter une œuvre de peinture avec succès & qui mérite d'être encouragé sous tous les rapports. Espérant que ces renseignements pourront servir au but que vous vous proposez, j'ai l'honneur d'être

Votre très affectionné serviteur & ami
Conscience

88 – *Aan C. Arenz*

7. Juli 1851

Ich bin Ihnen¹ sehr dankbar, dass Sie mein geringfügiges Werkchen² Ihrer Aufmerksamkeit wert gehalten haben. Die Uebersetzung habe ich mit vielem Vergnügen gelesen. Sie ist die erste, wie Sie auch gesagt haben. Es wird mir sehr angenehm sein, Ihre Bekanntschaft zu machen und ausführlicher mit Ihnen über die Sache, die uns beide interessiert, sprechen zu können. Dienstag, den 19. August³ finden in Antwerpen bei Gelegenheit der grossen Kirmes sehr glänzende Feste statt, worunter ein Fest der Vlamingen, bestehend in einem Aufzuge, einem Musik- und litterarischen Feste und einer Nachfeier in Sälen, welche mehr als 6000 Personen fassen können. Wenn bezeichneter Tag mit Ihrer Ferienzeit zusammentrifft, so wäre es jedenfalls für Sie vorzuziehen, an diesem Tage nach Antwerpen zu kommen. Sie werden viele unserer vlämischen Dichter hier antreffen...

89 – *Aan Jan Van Beers*

Antwerpen den 29 July 1851

Vriend Van Beers,

Gisteren moest er in onze maetschappy beslist worden¹ over het eindelyk doen drukken van het programma voor het aenstaende feest. Uw naem, zoo gy wel weet, stond aen het hoofd ervan ; en men zou tot de afdoende stemming overgaen, toen een lid verzeerde dat gy niet lezen zoudt. Andere leden verzeerden in tegendeel dat gy hun persoonlyk gezegd had te zullen lezen. Die twyfel, daer wy ten uiterste aen uwen naem en aen uwe medewerking houden, heeft alle beslissing over het programma doen opschorsen tot Woensdag(morgen) en men heeft my belast u onmiddelyk te schryven om uw stellig inzicht te kennen.

Op een feest voor ons zoo buitengewoon, waerop wy gansch Vlaenderen hebben uitgenoodigd², moet de maetschappy natuerlyker wyze uitpakken met wat zy best heeft. Anders zou zy de algemeene verwachting te leur stellen en groote schade lyden. Om zekere redenen mag ik³ ditmael niet lezen, zoo ten minste is het gedacht der Bestuerleden. Indien gy nu ook niet leesdet, dan zou, gy begrypt het, het letterkundig gedeelte verre achter het muzikael gedeelte staen⁴. Dit mag niet zyn. Het heil der maetschappy en het belang der Vlaemsche zaak eischen dat gy dit mael uw talent tot het beluisteren der feest leenet. De moeiljckheid, die er voor u tot het maken van een nieuw stuk uit hoofde uwer grammatica

bestaet ⁵, kan geen ernstig beletsel zyn, dewyl het u altyd mogelyk is een gedeelte uwer *Koningin* ⁶ te lezen, en wy allen verzekerd zyn dat gy daermede ten minste zoo veel indruk en vermaek zult doen dan met welk ander uwer voortbrengsels.

Hoe het zy, wy bidden u, als vriend, ons voor deze gelegenheid uwe gewigtige hulp niet te weigeren. Indien gy, ondanks uwe goedwillige belofte, tot zulke weigering gingt besluiten, dan zouden wy ons geheel programma moeten omverre smyten, en ik zou gedwongen zyn alweder op te treden, ofschoon zulks niet in de inzigten der leden ligt.

Wat wil ik nog al meer schryven om u tot medewerking aen te manen ; gy begrypt zelf genoeg hoe zeer wy er aen houden.

De maatschappy heeft de vaste hoop dat gy deze laetste aenvraag bevestigend zult beantwoorden ⁷. Dan, het is tot haer voornemen *volstrekt* noodzakelyk dat gy de goedheid hebbet, my *Voor morgen avond* te antwoorden, en my stellig te zeggen wat uw beslissend inzicht is in deze zaak.

Myne groeten aen Mevrouw Van Beers ; ik hoop dat het goed, zeer goed gaet met uw kindje. In mijn huisgezin is ziekte en verdriet

Uw Vriend & kunstgenoot
Conscience

Mynheer
Mynheer J. Van Beers, Professor
by de Normaalschool
te
Lier

90 - *Aan C. Arenz*

Antwerpen, den 20. September 1851.

Guter Freund,

Dieser Tage bin ich unglücklich geworden ; mein Kind ist gestorben ¹, und, obschon ich seit lange diesen Schlag erwartete, traf er mich doch unaussprechlich schwer. Sieben Tage sind seit diesem Unglückstag verflossen. Kein kräftigerer Trost als die Auszeichnung ² durch König Wilhelm III. (von Holland) konnte mir zuteil werden. Ich kenne den hohen Wert dieses Ehrenzeichens ; für mich als niederdeutscher Schriftsteller hat es aber noch einen viel grösseren Wert, da ich es vor allen andern als eine litterarische Belohnung betrachten darf. Ich habe einen Teil Ihres artigen Briefes meinen Freunden mitgeteilt ; sie sind sehr erfreut, dass Sie sich ihrer noch erinnern. Wir alle denken noch oft an die Festtage ³, denen Sie beigewohnt, und fast täglich sprechen wir von Ihnen... Vielerlei Ursachen, vor allem aber die Krankheit meines Kindes, haben mich seit vielen Monaten verhindert, etwas Schriftstellerisches zu unternehmen, Ich bin also mit nichts derartigem beschäftigt. Gleichwohl habe ich vor, in einigen Tagen einen neuen Roman (Klein oder Gross) zu beginnen.

91 - Aan Matthias De Vries

Antwerpen den 15 oktober 1851

Goede Vriend ¹,

Vergeef my dat ik zoo lang achter blyf met myn antwoord po uwem minnellyken brief. Velerlei bezigheden, meestal onze vaderlandsche beweging betreffende, hebben my verhinderd vroeger de pen op te vatten om met u te kouten.

Even zyn de feestelykheden ² ten einde, die de gifte uws konings hier deed ontstaen, of wy trekken te velde om Vlamingen (Neêrlandsgezinden) in den Gemeente. Raed ³ te doen kiezen en afbreuk te doen op onze franschgezinde Vyanden. De stryd zal hevig zyn. ... Doch, tusschen ons liever van onze samenkomst gesproken.

Sedert dat Gy ten onzent waert ⁴, hebben wy niet opgehouden dagelyks van u te spreken; het doet ons goed den krachtvollen man te gedenken, die by geleerdheid, wetenschap, poezy en vernuft, ook dit bruisende bloed bezit dat wy, Belgen, als eene der hoogste Gaven Gods Gods beschouwen. Uwe tegenwoordigheid heeft meer op ons gemoed gedaen, ten voordeele eener nauwe verbroedering met Holland, door het hart, dan vele schriften die wy daerover lazen. Wy vermeenden nog enigzins te mogen denken, dat N. Nederland, door wuftheid en slaeplost verkankerd, die *force d'initiative* niet meer bezat, waeraen het zynen schitterenden roem tusschen de volkeren der aerde verschuldigd is. Een gedeelte zoner litteratuer (polemieck en *littérature de Salon*) hadden ons dit gedacht ingeboezemd. Uw persoon, uw mannelyk woord, uw krachtig gebaer, alles in u heeft ons verheugd en vervrolykt, als eene goede tyding, als eene veropenbaring, die ons deed juichen om dat N. Nederland eensklaps weder voor ons oog oprees zoo als wy, uit liefde voor Vondels Vaderland, het wenschten.

Heb dank daervoor!

Ik zou u langer over dit punt kunnen onderhouden, doch ik heb u nog andere dingen te melden.

Het eerekruis dat Z.M. Willem III my schonk, heeft in het gansche Vlaensch Belgie groote vreugde doen ontstaen, niet zoo zeer om myn persoon als omdat men het aenzag als eene blyk van toegenegenheid voor ons poogen, door uwem Vorst aen Z. Nederland gegeven.

Een feest had plaats in onze Maetschappy *Voor Tael en Kunst* ⁵. Het byzonderste daarvan was een fakkeltogt door onze stad, met twee honderd toortsen, en een Concert in de volle lucht voor myne woning, bestaende in harmonie, symphonie zang met orchestratie, chooren door 80 zangers uitgevoerd, en duizende juichende toehoorders.

Deze menigte is na dit concert weder door de stad getrokken, onder het zingen van *marchen* op nationale liederen gekomponeerd, en door harmonie begeleid.

Het was een leven, waarvan wy zelve ons nauwelyks de grootschheid konden verklaren. Waert gy dan hier geweest! Gy haddet gezien dat onze zaek reuzenstappen doet.

Hierna begon in ons lokaal ⁶ een ander feest, dat ten uiterste geleck aen onze *Champagne-party*. Het verschil bestaet daerin, dat wy wel drie hon-

derd man waren ; men stond tot aen de straet. De bovenzael was ingelyks vol menschen

Daer zyn redevoeringen gedaen en toasten voorgesteld ! Ter eere van uwen vorst is menigmael met geestdrift gedronken.

In myn toast op N. Nederland (ik stond op de tribune die gy kent) heb ik uwen brief met luidestemme gelezen. De h^r De Vries heeft daerop een zes dubbelde hoera en een lange teug gekregen, die door meer dan 300 onzer leden ter zyner eere geleidigd werd

Het bestuer heeft voorgesteld, u tot eerelid onzer maetschappy te benoemen ; binnen eenige dagen zal daerover door de maetschappy worden beslist (ongetwyfeld met eenparigheid van stemmen)

Wy vergeten u nooit. Gedenk u onzer ook altyd. Alle myne vrienden doen u, niet alleen met hartelykheid, maer insgelyks met diepgevoelden eerbied groeten.

Vergeef my myn gekrabbel ; hoe meer ik een mensch bemin hoe slechter is myn geschrift. Meet daer op myne innige genegenheid tot u af.

Uw getrouwe vriend en
bewonderaer

Conscience

92 - *Aan Jacob Van Bel*

Antwerpen den 18 January 1852

Aen de Maetschappy de Eikel¹ te Leuven

Myne heeren

De brief welke UE my op 11 dezer toezond, bedroefde my zeer, en bragt my in geene kleine verlegenheid, daer ik inderdaed, zoo als UE het zegt, geene oorzaak van twist of ontevredenheid tusschen twee vlaemsche genootschappen wilde zyn. Ik had reeds myne vrienden te saem geroepen om te zien, of wy niet zouden gepoogd hebben de Roos tot het verschuiven van haer feest over te halen ; doch een brief van den h^r Van Even² kwam ons gelukkiglyk uit de verlegenheid redden. De h^r Van Even laet ons weten dat, om alle hindernissen tusschen de twee maetschappyyen uit den weg te ruimen, de Roos geneigd is haer feest op 25 january te stellen, indien deze dag ons toelaet naer Leuven te komen.

Ik antwoorde daer juist aen den h^r Van Even, dat de dag van 25^{en} dezer ons insgelyks de reize toelaet.

Diensvolgens zal het feest der Roos niet meer op denzelfden dag als de vertooning der Eikel gegeven worden.

Ik verheug my, dat het zich zoo geschikt heeft ; want waerlyk ik wist niet wat doen, en was reeds half in twyfel of ik myne reize niet geheel wilde laten steken, om grooter oneenigheid te vermyden tusschen vrienden der moedertael die my allen even dierbaer zyn.

Uw verkleefde dienaer & vriend
Conscience

Mynheer
Mynheer Jacob Van Bel,
Voorzitter der Maetschappy *de Eikel*
te
Leuven

93 – Aan P. Bouquié-Lefebvre

Anvers ce 5 fevrier 1852

Monsieur ¹,

Vous me demandez l'autorisation de traduire mon petit *conte Ce qu'une mère peut souffrir*. Bien loin d'hésiter à vous l'accorder, j'accepte votre proposition avec reconnaissance, comme un témoignage d'intérêt, dont je me sens d'autant plus honoré que le désir de Mr Alex. Dumas semble ne pas être étranger à votre projet ².

Le petit récit, que vous vous proposez de traduire, est d'une grande naïveté, et, à mon avis, presque intraductible en une langue romane. Pour vaincre, autant que possible, les difficultés, il faut rendre le tout par une phraséologie analogue, dont les formes et le rythme soient puisées dans la langue du peuple en France, tout en laissant à la langue son aspect littéraire extérieur. Il faut avoir ici le courage de ne pas faire aussi bien que possible, et chercher le mérite dans *le moins*.

Pardonnez moi ces conseils, probablement oiseux ; votre traduction de Huydecoper ¹, que j'ai lue à moitié déjà, m'a laissé la conviction que vous possédez une connaissance assez profonde de notre langue et une expérience assez grande de ces sortes de travaux, pour savoir mieux que moi même quels sont les moyens de rendre dans une traduction le caractère et le *ton fondamental* d'une œuvre.

Ce petit ouvrage ne vaut réellement pas la peine d'en parler si sérieusement ; je ne vous en remercie que plus vivement de l'avoir jugé digne de votre attention. Si jamais Mr Dumas devait en prendre lecture, je vous prierais de solliciter son indulgence ; car, en vérité, je crains que le Roi du Roman n'accueille avec une juste pitié ma pauvre petite orpheline, toute étiolée sous le ciel brumeux des Flandres.

Si j'allais à Bruxelles je prendrais la liberté d'aller saluer Mr Dumas, et je saisirais cette occasion pour vous remercier en personne.

Votre très humble serviteur
Conscience

Monsieur
Monsieur Bouquié-Lefebvre
à Bruxelles

94 – Aan Baron J. de Saint-Genois

Antwerpen den 19 April 1852

Hooggeachte Vriend ¹

Eene reize naer Luik en Namen heeft my belet, vroeger op uwen vriendelyken brief te antwoorden.

De hoofdvraag daerin is, dat ik een *verhaeltje* voor het volksalmenak van het Willems fonds ² schryve. Dit woord *verhaeltje* doet my schrikken : het ligt niet in myne wyze van werken, een verhaeltje van zeer weinig bladz. te schryven ; ik heb het meermaels beproefd : het kost my dubbel arbeid en geeft den gewenschten uitslag niet. Schilderen is wel een der

byzonderste middelen myner schryfwyze ; ik heb daerom eene tamelyke ontwikkeling van het onderwerp noodig.

Wat ik u geven kan zou eene *situatie*, de schets van eenen toestand, zyn. Vreesde ik niet, boven de geestvermogens van het meestedeel der lezers des almenachs te reiken, ik zou u eene allegorie op Vlaenderens toestand zenden ; deze is geschreven en men heeft het stuk by openbare lezing by uitstek toegejuichd. Nog kon ik eene dichterlyk-sterrekundige beschouwing der zonne als hemellichaem u sturen... In alle geval, vermits het my door U gevraagd wordt, zal ik niet nalaten te doen wat gy wenscht. Hebt gy byzondere voorkeur voor zekeren aard van stukken, ik zal doen wat gy wilt, zoo het maer geen verhaeltje is dat men verlangt

Ik aenzie de werking van het Willemsfonds, zoo als zy nu gerigt wordt, als eender nuttigste betrachtningen in onze letterkunde. Gelief mynen naem onder uwe inschryvers op te nemen voor de somme van tien franken 's jaers.

In de hoop dat dees antwoord u zal welgevallen heb ik de eer my te noemen

uw verkleefde en altyd dankbare
dienaer en vriend
Conscience

95 - *Aan C. Arenz*

Antwerpen, den 3. Mai 1852.

Seit einiger Zeit ist man sehr beschäftigt in unserm Lande, meine Werke in das Französische zu übertragen¹. Einige sind schon erschienen, andere angekündigt. Alexander Dumas², der seit Beginn dieses Jahres in Brüssel wohnt, macht es anders. Er hat aus dem „Conscribirten“ drei Bände gemacht³ und dieselben herausgegeben unter dem Titel : „Dieu et Diable“. Die Person des Conscribirten hat er in seinem Werke Conscience entlehnt. Meine eigenen Worte sind darin buchstäblich aufgenommen, jedoch durch Umschreibungen und Zusätze erweitert. Es scheint, dass Dumas in dem Brüsseler Tageblatt Observateur einen Brief veröffentlicht hat, worin er sagt, dass er dies getan habe, um meinen Namen in der Welt zu verbreiten⁴....! Viele Freunde haben mit mir Rat gepflogen über einen Federkrieg, den sie gegen Al. Dumas beginnen wollen. Ich habe davon abgeraten...

96 - *Aan E. Dujardin*

7 July 1852

Eduard¹,

Ik ben ziek en mag niet uitgaen. Gy zult gevolgentlyk zelf in de Maetschappij² de zaak van het middenkomiteit³ moeten voordragen, of laet het Van Ryswyck of Heuts⁴ doen.

Ik heb pynen in den buik en vrees dat ik weder den bloedafgang zal krygen, die my over dry jaren zoo gevaerlyk ziek maekte ; reeds eenige teekenen daervan hebben my bang gemaekt. Stil zyn, rusten, niet uitgaen,

dit is het beste hulpmiddel. Tot nu toe is het nog niet zeer ernstig ; eventwel, indien het overgaet zal ik toch voor de 8 dagen niet uit den huize gaen.

Uw vriend
Conscience

97 - *Aan E. Dujardin*

[niet gedat.]

Ed[uard,]

Gister zyn wy wat laet in T. en K. ¹ gebleven ; ik heb Weiser ² verzocht met my vandaeg naer Schooten te gaen, om eene studie naer de natuer te doen. Hy heeft my gezegd dat hy niet kon omdat het zyne beurt is om op de akademie te zyn. Ik heb hem verzekerd dat gy uit vriendschap tot my die beurt wel eens zoudt waernemen. Nu kom ik u hartelyk en ernstig verzoeken als een persoonlyke dienst dat hy het doe. Ik twyfel er niet aen dewyl ik voor u het met vermaek zou doen.

Uw vriend
Conscience

Mijnheer
Mynheer Ed Dujardin

98 - *Aen „de Besturende Commissie” van het Venetiaanse nachtfeest te Antwerpen*

Aen de Besturende ¹ van het Venetiaensch nachtfeest ter gelegenheid der komst van de Koninglyke familie ² te Antwerpen

Myne heeren

[1.8.52] Ingevolge het verzoek door UE aen ons gedaen, in vergadering der verschillende genootschappen, hebben wy de eer UE te berigten, dat onze Maetschappy de volgende beslissingen heeft genomen :

Dat de maetschappy *Voor Tael en Kunst* Vyf Kommissies zal leveren, van 2 of meer leden, volgens uw goeddunken, tot het rondhalen der inschryvingen voor het nachtfeest, indien aen onze maetschappy het volgende deel in het feest gegeven wordt :

- A. Dat haer eenen ruimen stoomboot bezorgd worde om [...] door hare leden vaderlandsche zangchooren met begeleiding van groot orkest uit te voeren ³,
- B. Dat onze maetschappy dezen stoomboot moge versieren, en haren standaert er op plaatsen ; de kommissie eventueel de verlichting bezorgende.
- C. Dat ons een der Regements-muzieken onzer stad worde aangewezen, om op dezen stoomboot ons tot het uitvoeren der zangstukken behulpzaam te zyn, dewyl onze eigene muziekafdeeling op den Dynsdag van Kermis niet ten volle beschikbaar is. —X

—X

Daer onze Maetschappy u deze vragen toerigt met het voornemen om alle moeite in te spannen tot de opluistering van dit

regt nationaal feest, onzen zeer beminden koning en deszelfs doorluchtige zonen aen geboden, zoo hopen wy, myne heeren, dat UE onze aanbiedinge met goedwilligheit zult aenveerden.

Namens het Bestuur der Maetschappy
Voor Tael en Kunst

P. S. ⁴

[...] Daer onze Maetschappy woensdag van Kermis, een groot Nationaal feest in uw Lokael geeft, nemen wy de vryheid, UE. een duizendtal lantaerns tot versiering van voormeld feest in leening te verzoeken.

99 – *Aan C. Arenz*

Antwerpen, den 4. August 1852.

..... Während meiner Krankheit habe ich ein neues Werk ¹ in zwei Bänden angefangen. Es ist eine historische Erzählung aus dem Aufstand unserer Kempischen Bauern gegen die französische Republik (1798). Habe ich Glück damit, so muss es noch im Monat September dieses Jahres erscheinen. Ich meine, dass es gut aufgenommen werden wird; es enthält viele Details über diesen Zeitabschnitt, den man hier zu Lande unter dem Namen „Bauernkrieg“ oder „geschlossene Zeit“ kennt, weil die Priester in den Kerkern eingeschlossen waren...

100 – *Aan Jules Van Praet*

Maetschappy &

Antwerpen den 7 Augustus 1852

Den heere Van Praet ¹, Minister van het Huis des Konings,
te Brussel.

Heer Minister,

Ten gevolge eener beslissing onzer maetschappy nemen wy de vryheid, ons tot UE te wenden ², met het verzoek dat het UE gelieve eene Kommissie onzer leden in verhoor te ontvangen, ten einde UE ³ goedwilligen raed te vragen over het doel der ⁴ zending waarmede zy door ons is belast geworden.

De Maetschappy *Voor Tael-en-Kunst* stelt zich voor, op woensdag 25 dezer maend ⁵ een groot Letterkundig- en toonkundig feest te geven en poogingen aen te wenden om dit feest vereerd te zien door de tegenwoordigheid Hunner Hoogheden den Hertog van Brabant & den Graef van Vlaenderen ⁶, die denzelfden dag in onze stad den Wedstryd der Regatten gelieven by te woonen.

Onze erkende verkleefdheid aen Z.M. ⁷ den koning, en aen zyne doorluchtige zonen laten ons hopen, heer Minister, dat UE ons met een welwillend antwoord zult begunstigen.

Heer Minister,

Uwe ootmoedige en verkleefde dienaers
Namens de Maetschappy

(Wordt vervolgd)

1 - Aut., AMVC: C34/B1a Rysw./5052; met veel tekstverschillen afgedrukt bij J. Staes, *Hendrik Conscience. Een blik in het verledene*. Antwerpen, 1883, bl. 9-12. Deze studie werd opnieuw bewerkt door J. De Schuyter, *Hendrik Conscience*. Maldegem, 1908 (Duimpjesuitgave, nr. 69), br. er overgenomen: bl. 10-12. Vgl. ook *Het Handelsblad van Antwerpen*, 3 November 1935. - ¹ *Beati pauperes spiritu*: Matth. 5, 3. - ² *Waarde Vriend*: Jan Theodoor Van Ryswyck (1811-1849). Volksdichter, die een eerder tragisch leven kende en in een krankzinnigengesticht overleed. Behoorde tot de eerste kern romantische schrijvers met o.a. J.-A. De Laet en H. Conscience, die deel uitmaakte van *De Olyftak*. Ook het voorbeeld van 'den lustigen Door' heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat H. C. in het Nederlands begon te schrijven. Zie P. F. Van Kerckhoven, *Levensschets van Jan Theodoor Van Ryswyck*, bl. XV-XXIV in *Volledige Werken van Th. Van Ryswyck*, Antwerpen, 1853. - ³ *Van u verwyderd was*: uit Antwerpen te Dendermonde teruggekeerd, waar C. militaire dienstplicht volbracht. Vgl. ook H. Conscience, *G. J.*, bl. 200 vlgg. - ⁴ *Godin van meester Zwanenburg*: vermoedelijk zocht hij inspiratie voor een gedicht in Willem van Swaanenburg (ca. 1675-1728), *Parnas of de zanggodinnen van een schilder*, Amsterdam, 1724. - ⁵ *toegevenheid*: met gesyncopeerde d (hier verder ook: oplettenheid). C. verzoekt om toegevendheid voor zijn poëtische inspanningen, die hij behalve aan De Laet, aan Van Ryswyck meedeelde, die hem o.a. de raad gaf: „Tollens en Bilderdijk onophoudend te lezen; dit zijn de beste middelen en zekerste meesters om tot de volmaaktheid te geraken” (Vgl. *G. J.*, bl. 201). - ⁶ *Van duizen*: Prudens Van Duyse (1804-1859). In 1835 woonde hij nog in zijn geboortestad, Dendermonde. Was een van de vruchtbaarste dichters van zijn tijd. Promoveerde te Gent tot doctor in de rechten en was er o.a. stadsarchivaris. (Vgl. J. Micheels, *Prudens Van Duyse, zijn leven en zijne werken*, Gent, KVA, 1893). - ⁷ *jolikes*: de Antwerpse kunstenaars van toen „zullen zich zeker niet 'bourgeois' hebben willen gedragen. Naar de Antwerpse trant zullen zij allicht een kenmerk hebben aanvaard (...) waaronder zij, collectief, graag te hope hebben gelopen, als 'mooie jongens' op hun manier, op zijn Antwerps gezegd als *jolikes*”. Vgl. G. Schmook, *Een Parijse „Beau” onder Antwerpse „Jolikes”*, Gent, (KVA, Reeks V, nr. 21), 1959, bl. 27; vgl. ook P. De Mont, *Hendrik Conscience in Drie Groote Vlamingen*, Brussel (z.j.), bl. 41-42. - ⁸ *M' Ruyter*: Jan Michiel Ruyten (1813-1881). Schilder en later illustrator o.a. van Consciences *In 't Wonderjaer* en van Th. Van Ryswycks *Eigenaerdige Verhaelen*. Vgl. Fr. Clymans, *Jan Michiel Ruyten* (1813-1881), Antwerpen, 1941, 39 bl. tekst over de schilder en over Antwerpen in de 19de eeuw; reproducties uit Ruytens werk werden, naast ook andere afbeeldingen, opgenomen. - 2 - Aut., AMVC: C34/B1a Laet/18930 en 18930². - ¹ *Ami*: Jan-Jacob De Laet, in de literatuur: Johan Alfried (1815-1891). Een van de beste vrienden van Hendrik, die hem in moeilijke omstandigheden oprecht heeft gesteund. Wijdde zich aan de literatuur, aanvankelijk in het Frans: eerste dichtproef in *L'Artiste, Revue des Arts et de la Littérature*, Bruxelles, 1834, 2e année, n° 11, p. 5-6: *Poésie*. Tussen rechte haakjes liet de redactie deze overweging voorafgaan: [Les vers suivans sont d'un jeune homme d'Anvers, qui débute dans la carrière poétique. A part quelques négligences et incorrections, cette pièce indique des dispositions.]. Het gedicht is opgedragen: *A mon Ami J. Geefs* en ondertekend: *Delaet*. Over de verdere poëtische medewerking in het Frans van De Laet aan *L'Artiste* (1836), zie A. Jacob, *Franse Verzen van Johan Alfried De Laet* in *VMKVA*, 1914, bl. 93-97. Door het voorbeeld van deze jonge vriend aangemoedigd, schreef Conscience ook Franse stukjes. De Laets letterkundige bedrijvigheid, verder in het Nederlands, valt voornamelijk vóór 1848. Over hem als journalist, medestichter van *Vlaems België*, als Vlaams politicus, die vanaf 1863 als volksvertegenwoordiger optrad, en als eerste de eed in het Nederlands in de Kamer aflegde, zie Aug. Snieters, *J. A. De Laet in Jaarboek van de KVA*, Gent, 1892, bl. 67-102; ook diens *Karakters en Silhouetten*, bl. 67-99. - ² *het duyvelspel*: de kleine opera die C. had samengesteld, en die te Dendermonde werd opgevoerd. Vgl. Edm. Mertens, *Hendrik Conscience in Nederlandsche Dicht- en Kunst-halle*, 6^e jrg., 1884, bl. 159; ook *G. J.*, bl. 203-204. - ³ *des inciden*: apocope van t(s), van e in *encor*, syncope van p als in tems, van t in complimens, raisonnemens, charmans, het ongewoon aaneenschrijven van bepaalde woorden en het weglaten van bepaalde accenten, komen hier en elders in deze brieven nog voor. Volgens G. Lubin

in de uitgave van George Sand, *Correspondance* (1812-1831), Paris (1964), T. I, p. XIII werd dergelijke spelling, die nog tot het einde van de 18de eeuw behoort, ook door G. Sand en tijdgenoten vaak gebruikt. — ⁴ *douze acteurs*: vgl. verder: *les 9 Coporaux et les 2 sergents*: in zijn *G. J.*, bl. 204 heeft hij het in dit verband over „mijne twintig of dertig gezellen”. — ⁵ *vous vous donnerez*: bovengeschreven: tu te [donner] as. — ⁶ *les airs des plus beaux opéra...*: volgens zijn *G. J.*, bl. 204 waren er „Tusschen de samenspraken in onrijm (...) zes en twintig aria's, koren en duo's ingelascht, allen berekend op de schoonste brokken uit de opera's *Mazaniello, La Dame blanche, Zampa*, en anderen.” — ⁷ *Jean Jacq.*: zijn eigenlijke voornamen zijn, zoals gezegd, Jan Jacob. — ⁸ *mon avenir*: hoe zeer hij zich toen om zijn toekomst bekommerde, blijkt alweer uit zijn *G. J.*, bl. 206. — ⁹ *le carnaval*: blijkens zijn *G. J.*, bl. 203-204 werd „het zangstukje *De Bekeerde Duivel*” met Conscience in de rol van Lucifer, uitgevoerd op „den Vastenavond des jaars 1836”. — ¹⁰ *le voyage...*: tekst onvolledig daar het blad hier werd afgesneden; gaat verder op volgend blad. — ¹¹ *Cb. Vangeert*: Karel Van Geert, jeugdviend van H. C., die vaak als natuur- en bloemenliefhebber in de bloemkwekerij der Van Geerts kwam. Toen C. meende de literatuur te moeten vaarwel zeggen, was Karel voor hem een werkelijke steun, en arbeide C. bij de familie Van Geert van mei tot december 1839 (Vgl. *G. J.*, bl. 252, 300-305). — ¹² ingewikkelde, in boogjes ingewerkte handtekening, die niet voorkomt onder andere brieven. Tekenend voor de fantasierijke, romantische artiëst in wording? De brief in zijn geheel komt voor in een ingenaaid brochuurtje met groene omslag, de velletjes in wit ongelijnd postpapier. Daarna volgt, op roze papier, het stuk *Malheur-désespoir*, waarover hij het had in de brief. — 3 — Aut., AMVC: C 34/B1a Rysw./4997. — Met vele tekstverschillen reeds afgedrukt door J. Staes, o.c., bl. 13-15; vgl. ook *Het Handelsblad...*, 3 Nov. 1935. — ¹ *zoo speelt ieder met zyn popje*: zo heeft ieder zijn liefhebberij. — ² *nederduytsche*: „Nederlandsch” wordt door C. (vgl. b.v. ook br. 75) nog niet gebruikt. Over de term „Nederduits” in de wisselende benamingen van onze taal, vgl. b.v. J. Verdam, *Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal*, Vierde druk, herzien door Dr. F. A. Stoett, Zutphen, 1923, bl. 2-4; thans ook Prof. Dr. J. L. Pauwels, *Verzamelde Opstellen*, Assen, 1965 (*Studia Theodisca*, IV), bl. 17 vlgg. — ³ *Sedert Carnaval heb ik den dichter niet gezien*: volgens *G. J.*, bl. 205 had Pr. Van Duyse heftig geprotesteerd toen, op Vastenavond, in de opvoering van *De Bekeerde Duivel*, de advocaten werden gehekeld. Hij scheen zelfs zo ontstemd te zijn, dat hij het lokaal verliet, niettegenstaande het feit, dat „eenige burgers hem poogden te bedaren, door hem te doen begrijpen dat het Vastenavond was, en deze hekelingen tegen advocaten zoo oud waren als de wereld”. — ⁴ *zoo leven niet*: van zijn leven niet: nooit. — ⁵ *Cadé*: kerel (vgl. P. J. Cornelissen en J. B. Vervliet, *Idioticon van het Antwerps Dialect*, Gent, 1889, I, bl. 319 i.v. cadée). — ⁶ *eenen fameusen Or[angist]*: was zulk een overtuigd orangist, dat hij na de Omwenteling van 1830 naar Nederland uitweek en er maandenlang verbleef. — ⁷ *bekan den heer geworden is*: bijna de gefopte geworden is. — ⁸ *wat dat*: expletief gebruik van dat (Vgl. ook Cornelissen-Vervliet, I, bl. 331 i.v.). — ⁹ *en*: expletief in ontkenning (vgl. Cornelissen-Vervliet, I, bl. 404 i.v.). — ¹⁰ *em*: boven *em* heeft C. hy geschreven; vgl. Cornelissen-Vervliet, I, bl. 404 is *em* enclitisch voornaamwoord (hij). — ¹¹ *zeet em*: zegt hij (vgl. Cornelissen-Vervliet, III-IV, bl. 1474 i.v.). — ¹² *mise*: kleding. — ¹³ *afgebrande...*: wiens hoeve door brand vernield is (vgl. ook *WNT*, I, kol. 872). ¹⁴ *Zeg my hoe gaet het met...*: vgl. br. 2 aant. 7 en G. Schmoek, *Een Parijse „Beau”...*, bl. 26. — ¹⁵ *Isaacs zoon*: ons onbekend. — 4 — Aut., AMVC: C 34/2° kaft B losse bladen/ 29453. Dr. A. Deprez vermeldt in haar *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846*, Brugge, 1965 (Rijksuniversiteit te Gent, Werken uitgeg. door de Faculteit van de Letteren en Wijsbeg., 139° Aflevering), bl. 70: „Conscience aan Willems 10.6.1837 br. nr. 1151a”. — ¹ *Heer*: Jan Frans Willems (1793-1846), die sedert 1835 te Gent verbleef. Aan hem wijdde Dr. A. Deprez bovendien verschillende andere bijdragen, o.m. *Jan Frans Willems, een bijdrage tot zijn biografie tot 1824 in Handelingen van de Kon. Zuidned. Mij voor Taal- en Letterk. en Gesch.*, XIX (1965), waar zij, bl. 265 vlgg., een overzicht geeft van de verschillend-geschakerde biografieën van J. Fr. W. — ² *inschryveren*: C. gaf naderhand, in de inleiding tot *De L. v. Vl.*, 1838, bl. VIII-IX, volgende getallen, tevens om de uitbreiding van zijn lezerskring en van de „taelminnaren”

toe te lichten : „Zie hier tot eene proef van de vermeerdering der taelminnaren het getal der inschryvers welke ik voor myne drie werken bekwam : Het Wonderjaer 241, de Phantazy 279, en De Leeuw van Vlaenderen, alhoewel op eenen hoogen prys gesteld, 480. In twee jaer tyds is het eerste getal verdubbeld”. — ³ *het Wonderjaer* : verscheen in april-mei 1837 (vgl. br. 9, aant. 3). De volledige titel : *In 't Wonderjaer [1566] Historische Tafereelen uit de XVIe Eeuw* door Hendrik Conscience — Voorzitter van den Antwerpschen Kunstenaerskring en lid der Antwerpsche Rederykkamer — Antwerpen Ter Drukkery van de Weduwe J. S. Schoeseters. 1837. — ⁴ *waerin geene plaetjes zyn* : het was juist „het op steen teekenen der tien plaetjes”, die een gedeelte van de oplage sierden, waardoor hij dreigde in schulden te geraken (Vgl. G. J., bl. 262). — ⁵ *Vassas* : André Gustave Vassas (1785-1845), herkomstig uit Lille (Fr.), ingeschreven te Gent in 1811. Blijkens overlijdensakte oefende hij het beroep van onderwijzer uit. Volgens tellingen te Gent was hij „écivain” en b.v. tussen 1827-1837 boekverkoper (Vriendelijke mededeling van de Burgerlijke Stand, 6e Directie, Afd. Bevolking Stad Gent). — ⁶ *bezorgd* : er stond eerst gegeven, werd geschrapt en er onder *bezorgd* geplaatst. — ⁷ *Phantasie* : *Phantazy door Hendrik Conscience schryver van het Wonderjaer* verscheen te Antwerpen, Ter Drukkery van L. J. De Cort op de Paddegracht. 1837. Volgens zijn G. J., bl. 276 was het in oktober van dat jaar. In de zoëven vermelde eerste druk is het eerste stuk : *Godswraek* (1467) ; *Godsgenade* (1456) is het negende ; *De Lange Nagel* (1571) is het vijfde. De mededeling in deze br. is onnauwkeurig en niet definitief. — 5 — Aut., AMVC : C 34/ B1a Antw./18837¹. — ¹ *Heer Burgemeester* : Geeraard, Josef, Antoon Le Grelle, burgemeester van Antwerpen 1831-1848. Zie *Naamlijst der Burgemeesters van Antwerpen. Liste des Bourgmestres d'Anvers*. Antwerpen (z.j.), bl. 16 ; J. Pellgrim, *Les Bourgmestres d'Anvers in La Métropole*, 6 octobre 1906 (13e année, n° 279). — ² *afdruksels* : exemplaren (Vgl. *Woordenboek Nederl. Taal*, I, 927 i.v.). — ³ *volgens den eisch der wet op den letterkundigen eigendom* : d.i. volgens de *Wet van den 25 Januarij 1817, de regten bepalende die in de Nederlanden, ten opzigte van het drukken en uitgeven van letter en kunstwerken, kunnen worden uitgeoefend*, Art. VI, C, waarin o.a. bepaald wordt, dat drie exemplaren „zullen overgegeven worden, tegen reçu, aan het gemeente-bestuur”. Vgl. *Journal Officiel du Royaume des Pays-Bas*, Bruxelles, 1817, T. X, N° 5, p. 8. Zie ook : Frans van Isacker, *De Morele Rechten van de Auteur*, Brussel, 1961, bl. 20, voetn. (11) : „De vroegere Belgische auteurs-wet dateert van 1817” ; ook Fr. van Isacker, *De Exploitiatierechten van de Auteur*, Brussel, 1963, nrs. 55 ; 104-106. — ⁴ *ontvangbewys* : vgl. aant. 3 boven „tegen reçu”. — ⁵ *tegen nadrukkers of verkoopers* : over de straffen op dergelijke nadruk en verkoop wordt gehandeld in de onder aant. 3 vermelde *Wet van den 25 Januarij 1817...*, Art. IV. — 6 — Aut., AMVC : C34/31a Antw./10746. Werd reeds afgedrukt in F. Jos Van den Branden, *De Ouders van Conscience*, Antwerpen, 1913, bl. 50-51, n. 1. — ¹ *Burgemeester* : zie br. 5, aant. 1. — ² *eene grootere zamenstelling* : bedoeld wordt *De Leeuw van Vlaenderen*. — ³ *schryver by het provinciaal bestuer* : op aanbeveling van G. Wappers werd H. C. als vertaler „van het Fransch in het Vlaamsch” bij het Provinciaal Bestuur van Antwerpen aangesteld, met een jaarwedde van 500 fr. Vgl. G. J., bl. 287. Het was op 1 april 1837 (G. Schmoock, *Conscienceiana in Lode Baekelmans ter eere 1945*, Antwerpen, 1946, II, bl. 192 vlgg. — ⁴ *boekzael* : de Stadsbibliotheek, nu op het Conscienceplein te Antwerpen ; *boekzaal*, „in de vorige eeuw niet ongewoon, als verdietsching van *bibliotheek*” (*Wdb. Ndl. Taal*, III, 1, kol. 137-138). — ⁵ *Mertens* : Frans Hendrik Mertens (1796-1867). Nam verschillende belangrijke functies waar, o.m. vanaf 1834 die van bibliothecaris (= boekbewaerder) van de Stadsbibliotheek ; was zeer bedrijvig op wetenschappelijk gebied en hielp Conscience bij het uitgeven van diens eerste werken, b.v. *De Leeuw van Vlaenderen* (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche Letterkunde*, Tweede, omgewerkte druk, Amsterdam (s.d.), bl. 510-511, i.v.). Blijkens F. Jos Van den Branden, *De Ouders van Conscience*, bl. 51 was bibliothecaris Mertens het verzoek van C. gunstig gezind, maar besliste het College in zitting van 16 november 1837 : „D'après les principes rigoureusement suivis jusqu'à ce jour, on ne peut permettre à Mr Conscience qui en fait la demande, d'avoir chez lui des livres qui appartiennent à la Bibliothèque de la ville”. Waarop de burgemeester op 16 nov. 1837 aan C.

schreef: „Het Kollegie van dagelyksch bestuer, aen hetwelk ik uwen brief van den 15 dezer maend heb megedeeld, is van gevoelen geweest in uwe vraag niet te kunnen bewilligen uyt hoofde der bestaende verordeningen, waeraen hetzelfde gehouden is zich te gedragen” en... „Met genoegen, Mynheer, maak ik van deze gelegenheyd gebruyk om UE. myne oprechte gelukwenschingen aen te bieden, wegens de verdienstvolle pogingen reeds door U aangewend ter vereerlyking onzer schoone moedertael”. — 7 — Aut., AMVC : C34/ B1a Dele/18850¹; reeds gepubliceerd door G. Schmoock, *De Genesis van Conscience's „Leeuw van Vlaenderen”* in *VMKVA*, 1952, blz. 974-975. — ¹ *Monsieur et Ami*: Joseph-Octave Delepierre (1802-1879), werd op 26 september 1837 te Brugge archivaris voor de provincie West-Vlaanderen; bij het overlijden van Pierre-Jacques Scourion op 4 sept. 1838 werd hij tot bibliothecaris van de stad Brugge benoemd. In 1843 werd hij door zijn vriend de Belgische ambassadeur te Londen, S. Van de Weyer, als secretaris van de ambassade aangesteld. Knap auteur van voornamelijk historisch werk. Werd consul-generaal van België te Londen, waar hij een bekende figuur was geworden (*Zie Biographie Nationale*, Supplém., Bruxelles, T. I, col. 535-537). — ² *La bienveillante amitié que vous nous avez témoignée*: C. had met De Laet een reis door West-Vlaanderen ondernomen „om de landschappen, steden en gebouwen, die in *De Leeuw van Vlaenderen* zouden voorkomen” naar de natuur te kunnen schilderen (...). Al de plaatsen welke kennis mij noodig kon zijn, werden door ons bezocht en beschreven, ja zelfs nagetekend, wanneer my zulks doelmatig scheen.

De geleerde heer Octave De la Pierre, heden geheimschrijver van den Belgischen Ambassadeur te Londen (1855), onthaalde ons zeer gulhartig te Brugge, waar hij alsdan woonachtig was, en verrijkte mij met eenen schat van geschiedkundige bijzonderheden, aangaande de voorvallen welke ik tot stof mijns werks had gekozen. Het is, indien mijn geheugen mij daarin niet bedriegt, op aanraden van den heer Octave De la Pierre dat ik besloot, mijn nieuw werk gewrocht *De Leeuw van Vlaenderen* te heeten” (G. J., bl. 287). Die studiereis door Vlaanderen gebeurde tussen 12 en 19 februari 1838 (G. Schmoock, *De Genesis...*, *VMKVA*, 1953, bl. 245). — ³ *l'accueil*: welke boeken had de stadsarchivaris hem nog aanbevolen? Zeker zijn *Guide dans Bruges ou Description des objets d'arts et des monumens curieux que renferme cette ville*, 1837 of *Précis des Annales de Bruges*, 1835 (G. Schmoock, *De Genesis...*, *VMKVA*, 1952, bl. 975). — ⁴ *Guillaume de Saftinghe*: Willem van Saftingen, verrassende figuur aan het einde van *De L. v. Vl.*, — le moine guerrier et rénégat — over wie Delepierre bijzonderheden geeft in zijn *Chroniques, traditions et légendes de l'ancienne histoire des Flandres* (G. Schmoock, *De Genesis...*, *VMKVA*, 1953, bl. 245). Vermoedelijk had Delepierre hem dit werk overhandigd (vgl. hier zijn woorden: me font regretter de n'avoir eu ce volume plustot...). — ⁵ *Mous' Delaet s'en est saisi comme héros d'un poème...*: we hebben niet kunnen uitmaken of het hier een werkelijke poëtische neerslag betreft; een dergelijk gedicht hebben we in elk geval niet aangetroffen in de verzamelbundel *Gedichten van Johan Alfried De Laet*, Antwerpen, 1848 noch in de tweede uitgave van 1883. — ⁶ *Scourion*: Pierre-Jacques Scourion, bibliothecaris van de stad Brugge († 4 sept. 1838, zie aant. 1 hierboven). — ⁷ *Lion des Flandres*: In *Le Précurseur journal politique, commercial, maritime et littéraire*, 3e Année, Lundi 12 Février 1838 (N. 43), 2e blad, onder *Nouvelles diverses* vinden we volgende opgetogen aankondiging door De Laet van *De Leeuw...* om het werk reeds vooraf onder de algemene aandacht te brengen: „Nous venons d'assister, dans l'atelier de M. Gustave Wappers à la lecture d'une partie du nouvel ouvrage en trois volumes, que M. Hendrik Conscience, auteur du *Wonderjaer* et de la *Phantazy*, va publier sous le titre de: *de Leeuw van Vlaenderen (le Lion des Flandres.)* Tous ceux qui avec nous assistaient à cette lecture et entre autres MM. J. B. Geelhand van Labistrate et G. Geefs ont témoigné la plus grande admiration pour cette œuvre nouvelle de l'ardent et infatigable auteur anversois, qui a su réunir dans ce livre tout ce qui peut toucher, et remuer l'âme; la poésie des événemens, la poésie de la pensée et de la poésie du style qui s'y recontrent à chaque ligne n'y sont pas, comme dans bien d'autres ouvrages de ce genre, noyées et perdues sous un ombre accablant de pages sans pensée et sans couleur. L'auteur possède le merveilleux talent de varier ses scènes sans les faire pâlir l'une par l'autre; il a beau passer d'une scène d'amour à une scène de guerre ou d'une

scène de guerre à une scène d'amour, on le retrouve toujours le même, toujours-penseur et poète. L'époque du *Lion des Flandres*, est ce XIVe siècle qui ne fut qu'une guerre continuelle et dans lequel nos communes nées du siècle précèdent prirent toute leur croissance et toute leur vigueur; la scène en est Bruges, celle de nos villes qui avec Gand surgit la plus brillante et la plus terrible dans cette brillante et terrible guerre que nos communes firent à la France et dont la bataille de Courtray fut le dénouement. C'est aussi celui du *Lion des Flandres*'. Later vinden we andermaal een dergelijke aankondiging in *L'Emancipation*. Edition du *Matin*. Bruxelles, 9me Année N° 195 - 12 Juillet 1838, op de derde bladz. onder *Variétés*. Littérature Flamande. De Leeuw van Vlaenderen (Le Lion des Flandres) par Hendrik Conscience, waarin de anonieme steller de twee reeds verschenen werken van C. looft en niet minder *De Leeuw...* „dont il nous a été donné d'entendre la lecture dans une réunion de tout ce qu'Anvers, la ville qu'habite l'auteur, offre de gens distingués soit par leur talent, soit pas leur position sociale”. - ⁸ *M^r le Bibliothécaire*: de bovengenoemde P.-J. Scourion. — 8 - Aut., AMVC: C34/B1a Vois./18920; reeds gepubliceerd door G. Schmook in *De Genesis...*, VMKVA, 1952, bl. 974. - ¹ *Monsieur et Ami*: Auguste Voisin (1800-1843), bibliothecaris van de stad Gent en buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit aldaar. Vgl. J. de Saint-Genois, *Notice biographique sur M. Auguste Voisin* in *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1843, pp. 443-462. - ² *qui traite de la bataille de Courtrai: La bataille de Courtrai ou des Esperons d'or, d'après Goethals Ver-cruysse* (*Messenger des sciences historiques*, 1837, p. 317), geciteerd door G. Schmook, *De Genesis...*, VMKVA, 1952, bl. 974. - ³ *je me le tiendrai à devoir de vous en témoigner hautement ma reconnaissance*: in de inleiding tot *De Leeuw van Vlaenderen of de Slag der Gulden Sporen* door Hendrik Conscience Schryver van het Wonderjaer en der Phantazy. Lid der Antwerpsche Rederykkamer en der Koninglyke Maetschappy van Schoone Kunsten te Gent. Antwerpen 1838 L. J. De Cort, Paddengracht, bl. IX betuigde hij zijn erkentelijkheid: „Men zal aenmerken dat het werk van den heere Auguste Voisin, Bibliothecaris te Gent, my voor de beschryving van den slag der Gulden Sporen van groot nut is geweest, die schryver heeft my met eene glorie, waer voor ik hem myne dankbaerheid betuig de kaert van den slag bezorgd”. - ⁴ *A notre retour à anvers*: wellicht wordt hier gezinspeeld op het feit dat C. en D. L. te Gent het tweede jaarfeest bijwoonden van *De Tael is gantsch het Volk* op 19 februari 1838. Zie *Bydragen der Gazette van Gend*, 1838, bl. 36. - ⁵ *le précurseur*: *Le Précurseur journal politique...*, vgl. br. 7, n. 7. In het blad zelf werd niet vermeld, dat De Laet hoofdredacteur was geworden. — 9 - Aut., in het bezit van de Hr. Emiel Courtmans, Brussel-2; reeds gepubliceerd door G. Degroote in *Hendrik Conscience, een vrijzinnig man?* in *Dietsche Warande en Belfort*, 109^e jrg., 1964, nr. 2, febr., bl. 15. - ¹ Voor de datering op 1838, zie hieronder aant. 3. - ² *Mynheer en Vriend*: Jan-Baptist Courtmans (1811-1856). Werd onderwijzer, in 1833, aan de stadsschool te Gent, leraar (1843) aan de Normaalschool te Lier. Huwde in 1836 Joanna Desideria Berchmans, die later in de literatuur bekendheid verwierf als Vrouwe Courtmans (1811-1890). Jan-Baptist stelde voornamelijk handboeken voor het onderwijs samen, die voor die tijd niet zonder verdienste waren. Over hem en haar, zie G. Degroote, *Vrouwe Courtmans, Brieven aan haar zoon Emile*, in *Handelingen van de Kon. Zuidnederl. Mij voor Taal- en Letterk. en Gesch.*, XVIII, 1964, in de inleiding, blz. 125 vlgg.; ook in *Handelingen v. d. Kon. Zuidnederl. Mij*, XIX, 1965, bij de brieven, bl. 65. - ³ *Wonderjaer en Phantazy*: het eerste werk verscheen in april-mei 1837, het tweede in oktober 1837, vgl. G. J., bl. 260 en 276; G. Schmook, *Conscienciana in Lode Baekelmans ter eere 1945*, Antwerpen, 1946, II, bl. 192 vlgg.; ook H. Dirckx, *Over de eerste twee drukken van „Het Wonderjaer” van Hendrik Conscience*, in *De Gulden Passer*, 30^e jrg., 1952, blz. 43 en diens *Bijdrage tot de bibliographie van de vroege drukken van Hendrik Conscience*, *ibid.*, 31^e jrg., 1953, blz. 40. De twee boeken werden door C. op 10 november 1837 bij de Hr. Burgemeester van Antwerpen gedeponeerd (zie br. dd. 10 nov. 1837). Het werk van J.-B. Courtmans, waarover C. het hier heeft, met name *de diergaerde*, verscheen in 1837 (*Kleine diergaerde voor kinderen*, Brussel, 1837). Op grond van deze gegevens dateren wij deze brief van 20 maart op het jaar 1838. - ⁴ *werkje*: met name de onder noot 3 vermelde *diergaerde*. - ⁵ *Wees een der bouwmeesters des tempels...* - *En zoo ryzte*

de moedertaal als een egyptische zuil boven het wangekrasch der apen... : op grond van de kenmerkende maçonnieke symbolen en tekens, die C. hier gebruikt, inzonderheid : een der bouwmeesters des tempels..., zoo rijze de moedertaal als een egyptische zuil..., evenals op grond van de blijkbaar zo nadrukkelijk herhaalde puntjes in driehoeksvorm, schijnt te mogen aangenomen worden, dat hij op dat ogenblik vrijmetselaar was (Vgl. ook G. Degroote, aangeh. art. in *DWB*, 1964, bl. 113-116). Dat de geadresseerde, J.-B. Courtmans, niet ongevoelig kon zijn voor dergelijke beeldspraak en tekens die C. hanteerde, daar hij zelf lid was van de vrijmetselarij, werd aangetoond in onze bovengenoemde bijdrage in *DWB*, 1964, bl. 116. Met het wangekrasch der apen bedoelde C. de „vlaemschgeboome Belgen”, over wie hij het in hetzelfde verband heeft in de inleiding tot *In 't Wonderjaar* (1837), die „als apen dat zy zyn, op openbare plaetsen in gebaren en spraek den vreemdeling nabootsen”. — 10 - Aut., AMVC : C34/B1a Dele/37085¹; reeds gepubliceerd door G. Schmook, *De Genesis...*, VMKVA, 1952, bl. 994-996. — ¹ *Vous avez reçu les volumes...* : wellicht de boeken, die hij hem met het oog op de samenstelling van *De Leeuw van Vlaenderen* geleend had. — ² *La grande médaille d'or* : vermelding hiervan komt niet voor in de biographische schets van hem in *Biographie Nationale*, zie br. 7, aant. 1. — ³ *Le Lion de Flandres n'est achevé que depuis hier* : op 17 mei 1838 schreef De Laet in het *Antwerpsch Nieuwsblad* : „De Leeuw van Vlaenderen... is afgeschreven en zal weldra het licht zien”. Het was blijkbaar nog niet zo ver, want op 28 mei had C. nog vele vragen te stellen aan Delepierre, en tevens verklaarde hij dat hij zijn roman op 27 mei had afgesloten (Vgl. ook G. Schmook, *De Genesis...*, VMKVA, 1953, bl. 246). Bovendien schrijft hij verder in deze brief dat hij later nog talloze moeilijkheden zal op te lossen hebben in verband met de beschrijving van „votre antique cité”. — ⁴ *les questions suivantes* : betreffende de lokale gegevens schreef C. in de inleiding tot *De Leeuw van Vlaenderen* : „De kennis der plaetsen waer de voorvallen gebeuren ben ik aen de inlichtingen mijner letterkundige vrienden, den heere Snellaert van Kortrijk, Doctor te Gent, en den heere Octave Delepierre, Bibliothecaris te Brugge, verschuldigd” (bl. IX). — 11 - Aut., AMVC : C34/2^e kaft losse brieven/57.382/6. — ¹ *Monsieur le Gouverneur* : Charles Rogier (1800-1885) : advocaat en journalist, lid van het Voorlopig Bewind, tot hij in 1831 gouverneur werd van de provincie Antwerpen en in 1832 minister van Binnenlandse Zaken. Maakte zich verdienstelijk in de organisatie van de jonge Belgische staat ; nam verschillende ministeriële functies waar, waaronder die van Eerste Minister. Van 1834 tot 1840 was hij opnieuw gouverneur van Antwerpen (Vgl. E. Discaillies, *Charles Rogier* (1800-1885), *d'après des documents inédits*, Bruxelles, 1893-1895). — ² Van Ch. Rogier had C., toen vertaler bij het Provinciaal Bestuur, ingevolge een brief van hem op 21 nov. 1837 aan de gouverneur, welwillend toelating ontvangen in de vorm van een waarschijnlijk van de hand van Rogier zelf herkomstige kanttekening op gemelde brief : „Provisoirem. M. Conscience est autorisé a quitter le Bureau à Midi ; cette autorisation temporaire a pour motif de lui faciliter les moyens de frequenter la Bibliothèque ou il a, dit-il, des recherches à faire”. Naar fotocopie ons welwillend bezorgd door Rob. Picavet, Provinciale Griffier en W. Soons, Bureauchef Provinciale Cultuurdienst. De brief werd reeds gepubliceerd door A. Jacob, *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de jaren 1837 tot 1851*, Gent, KVA, (2 dln, resp. 1913 en 1914), II, Bijlagen, nr. 1, bl. 278-279. — 11bis - Aut., AMVC : C34/2e kaft losse brieven/57.382/5. — 12 - Aut., AMVC : C34/B 2e kaft losse brieven/57.382/8 ; het is een klad, met boven links schets van een mannenhoofd, vermoedelijk van de hand van C. Naderhand werd, in potlood, de waarschijnlijke datum aangebracht. — ¹ *Monsieur le Secrétaire* : waarschijnlijk betreft het hier de secretaris van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Volgens *L'Emancipation*, Bruxelles, 9e Année, 10 Mai 1838 (N° 132) : Chambre des Députés, Séance du 9 mai (Présidence M. Raikem ; M. Dubus, secrétaire). Mevr. L. Van Erps-Loos verwees hierbij naar burggraaf B. A. L. Du Bus de Ghisignies (*Le Livre d'Or de l'Ordre de Léopold*, Bruxelles, 1858 i.v.), die van 1835 tot 1847 volksvertegenwoordiger was. — 13 - Aut., AMVC : C34/B 2e kaft losse brieven/57382/7 ; naderhand werd met potlood aangeduid : „na 15 Juli”. — ¹ *Monsieur* : blijkens de adressering : Théodore Juste. Fransschrijvend historicus (1818-1888), handelde vooral over de geschiedenis der Nederlanden in de 16de eeuw en over Belgische geschiedenis in de 19de eeuw.

Over hem : P. Henrard, *Notice sur Th. Juste in Annuaire de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, Bruxelles, 1890, pp. 311-346. — 14 - Aut., Universiteitsbibliotheek te Gent, hs. G. 15754¹⁰⁽⁴⁾; reeds gepubliceerd door A. Jacob, II, bl. 9-10, br. nr. 12; zoals al de brieven aldaar, zonder commentaar. Hier weergegeven ter vergelijking met het gevonden klad. — ¹ *Heer en Vriend*: Ferd. Aug. Snellaert (1806-1872), vestigde zich in 1838 als geneesheer te Gent. Was er medeoprichter van het genootschap *De tael is gansch het volk* (1836), leidde het *Kunst- en Letterblad* (1840-1843). Verdienstelijk criticus, verdediger van de nationale romantiek, uitgever van Middelnederl. teksten; vervulde een belangrijke rol in de Vlaamse Beweging, de Nederlandse Congressen, het Willemsfonds, als secretaris van de Grievenscommissie. In 1850 verscheen zijn bekende *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (Over hem: H. Conscience, *Korte Levensbeschrijving van Ferd.-Augustyn Snellaert in Annuaire de l'Académie Royale... de Belgique*, Bruxelles, 1873, pp. 169-185; J. Obrie, *Dr. Ferdinand Augustijn Snellaert in VMKVA*, 1895, bl. 360-373. — ² *De Brauwere*: Nolet de Brauwere van Steeland (1815-1888), dichter en vinnig polemist (zie ook G. Degroote, *Vrouw Courtmans, l.c.*, bl. 98. — ³ *waerlyk het zou my berouwen zulk een weifelen prospectus als dit van den argus... Ons dagblad is wat uitgesteld...*: C. was vaak met verschillende zaken tegelijk bezig. Toen leefde in hem ook de drang — evenals in zijn vriend De Laet — om een politieke rol te spelen, door b.v. een krant te leiden. We citeren in dit verband G. Schmook, *De Genesis...*, *VMKVA*, 1953, bl. 248-49: „Zo rond deze tijd is er veel te doen om een blad, dat de *Argus* zou heten. In de „Belge”- „Den Antwerpenaer” van 12 Juni had het bericht vertaald — gestaan, dat het „Vlaamsche dagblad” voor hoofdsteller zou hebben „eenen persoon bekend door merkwaardige voortbrengsels”, en Nolet de Brauwere van Steeland keert zich nu in de *Gazette van Gend* van 13 Juli met een vloed van woorden tegen de „Argus” na het Prospectus gelezen te hebben, om Conscience en De Laet van alle onberaden stappen te weerhouden, want dit „Staet- en letterkundig Zonde-blad” is een misgeboorte „van een wellicht Waalse quidam”. Conscience wijkt inderdaad. In de zitting van 8 Juli van de *Olyftak* was het prospectus van de *Argus* echter ter sprake gekomen — in welke zin? — maar op 19 Juli desolidariseert hij zich volkomen van de onderneming”. — ⁴ *uitboofde myner groote bezigheden*: zijn arbeid aan *De Leeuw van Vlaanderen* en alles wat ermee verband houdt. Vermoedelijk ook dit: „de provincie-griffier Antoine de Bie, zijn chef, wordt op 10 Juli belast met het commissariaat a.i. van het arrondissement Antwerpen met het vooruitzicht op een definitieve aanstelling. Heimelijk wordt in de auteur [d.i. in H. C., toevoeging van G. D.] de hoop wakker deze successie te mogen opnemen. Slaagt hij in zijn plan, dan kan hij bezwaarlijk het redacteurschap van een politiek periodiek waarnemen. Dus trekt hij zijn hand terug” (G. Schmook, *De Genesis...*, *VMKVA*, 1953, bl. 249). — ⁵ *Maetschappy van Vlaamsche letteroefening*: in 1836 kregen Antwerpen, Gent en Leuven bijna gelijktijdig ieder hun *Maetschappy...*, toen de eerste Vlaamse verenigingen, centra van Vlaamse actie (Vgl. A. Jacob, I, blz. [22]). — ⁶ *onze Rederyk kamer: de Olyftak*, gesticht op 10 dec. 1835; C. werd er lid van op 24 juli 1836 op voordracht van J. A. De Laet (Vgl. G. Schmook, *Een Parijse „Bean”...*, bl. 74-75). — ⁷ *den vriend Rens...*: Frans Rens (1805-1874). Leidde van 1834 tot 1874 het bekende *Nederduitsch Letterkundig Jaerboekje*. Het betreft hier ongetwijfeld het aanwerven van inschrijvers op dit jaarboekje. — 14^{b18} - Aut., AMVC: C34/B 2^e kft losse brieven/57382/9; niet gedateerd klad van de br. dd. 19 juli 1838 aan Snellaert. — 15 - Aut., AMVC: C34/B1a Dele/37085²; reeds gepubliceerd door G. Schmook, *De Genesis...*, *VMKVA*, 1953, bl. 263-264. In de datum had C. 1836 geschreven i.p.v. 1838; bewijs ligt in de datumstempel op de brief: Anvers 16 Oct 1838/Bruges 17 Oct 1838. — ¹ ... *de l'édition entière*: in noot 2 bij br. 4 zagen we dat het volledig aantal intekenaren op De L. v. Vl. 480 bedroeg; wanneer we er echter rekening mee houden, dat er 140 Nederlandse intekenaren waren, dan lag de aangroei van de „taelminnaren” hier misschien enigszins lager dan hij het voorstelde in de inleiding tot De L. v. Vl. — 16 - Aut., Universiteitsbibliotheek Gent, hs. G. 15754¹⁰⁽²⁾; reeds door A. Jacob, II, bl. 11-12, br. nr. 14 gepubliceerd. — ¹ *heb ik voor het jaerboekje...*: komt voor in het *Nederduitsch Letterkundig Jaerboekje* voor 1839. Zesde Jaergang. Gent, bl. 105-118; de titel: *Het Oordeel Gods*. Op

bl. 118 voeten: „Dit stuk is een gedeelte van een werk van grooteren omvang, welks uitgaef de schryver tot een later tydstip verschuift”. — ² *zoo wat scabreux*: enigszins gewaagd. Vgl. ook G. Schmook over het *Oordeel Gods* in *Genesis...*, *VMKVA*, 1953, bl. 269 vlgg. — ³ *de opdracht*: het stuk was opgedragen: „Aen mynen vriend den heere F. A. Snellaert, Doctor te Gent”. — Het motto was: *Qui aures habent, audiant*. — ⁴ *De vriend De Laet zal niet naer Gent gaen*: in een brief aan Snellaert dd. 26 sept. 1838 had C. meegedeeld, dat De Laet vrij spoedig naar Gent zou komen om Snellaert over een belangrijk ontwerp te spreken. (Br. bij A. Jacob, II, bl. 10-11, nr. 13). G. Schmook, *De Generis...*, *VMKVA*, 1953, bl. 260-63 wees er in dit verband op, dat het hier wellicht om de stichting ging van een dagblad. Er werden medewerkers gezocht, o.m. Nolet de Brauwere. Ongetwijfeld had C. met hem daarover gesproken (vgl. hier: „het ontwerp waer over ik met den heer De Brauwere heb gesproken...”) te Antwerpen; ook A. van Hasselt werd waarschijnlijk gepolst, want, aldus G. Schmook, zij zagen in „Belgisch” perspectief. En hun Belgisch ontwerp moest tegenstand ondervinden vanwege de Fransschrijvende Belgen, die geen Nederlands kenden en het ook niet wensten te leren. Vermoedelijk hadde De Laet en C. genoegzaam ervaren dat hun plan niet kon slagen, en bleek ht derhalve onnodig naar Gent te gaan. — 16bis — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/57.382¹¹. Ongedateerd klad van voorgaande brief. — 17 — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/ 57.382¹⁰. Ongedateerd klad, elementen uit de inhoud doen denken aan gegevens uit de brief dd. 26 september 1838 aan Snellaert (A. Jacob, II, bl. 10-11, nr. 13), met name: „Ik zend u hiernevens een volgend gedeelte van den Leeuw, U biddende my hetzelfde, na overzicht, ter wooning van De Cort, Drukker, paddegracht, terug te sturen. Gelief ook volgens uwe dienstwillige belofte de fransche benamingen van het bygevoegd kaertje op een stukje papier te vertalen. — (...) De Leeuw heeft tot hier toe niet ras in het drukken voortgegaan, maer nu gaet het nog al wel, een boekdeel zal deze week afgedaen zyn. Onze vriend Delaet zal dezer dagen te Gend komen, om U over een aenbelangend en groot ontwerp te onderhouden.

Ik heb nog niets klaer voor het jaerboekje, en kan nu nog niet er aen beginnen. Het zou my spyten indien myne bezigheden my beletteden iets er in te plaetsen.” Dit ongedateerd klad herinnert eveneens aan de inhoud van de brief van 27 okt. 1838 (nr. 16). Datering na 27 okt. 1838 op grond b.v. van wat hij met betrekking tot Nolet de Brauwere schrijft. — ¹ Dit klad komt voor op de versozijde van het tweede blad; op de rectozijde van het eerste blad had C. volgende losse notitie in verband met De L. v. Vl. neergepend, die o.m. aantoot hoe hij het Nederlands verlaat om blijkbaar in zijn moedertaal verder te denken: „des avonds is Breydel met Deoninck in eene tente, ils mangent des bettes raves cuites sous la cendre et boivent du vin, ils raisonnent sur les gantois. au moment d'une forte discussion ou Breydel jure et tempête arrive un messenger qui dit qu'ils doivent etre pret pour demain etc.” — 18 — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/57382¹²; ongedateerd klad. In potlood erop aangeduid: ± 17 nov. 1838. — ¹ *de wasme*: De Wasme-Pleetinckx, over hem: Alb. Dasnoy, *Les Beaux Jours du Romantisme Belge*, Préface de P. Fierens, Editions JaRic (1948), p. 134: „La maison de Wasme-Pleetinckx, place Ste-Gudule [Bruxelles], abritait le cénacle des lithographes et graveurs de Belgique.” Ook Dr. L. Lebeer, *De Vlaamsche Housnede*, Brugge (z.j.), bl. 69; vooral: E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs*, Nouvelle Edition, Libraire Gründ, 1950, III, p. 240. D-Pl.: „... illustra Walter Scott. De son atelier sortirent de nombreuses planches, finement exécutées, et recherchées comme documents, sur les débuts de ce procédé nouvellement introduit à Bruxelles par Charles Senefelder, frère de l'inventeur.” — ² *Wappers*: Baron Gustaaf Wappers (1803-1874): in 1840 leraar aan en in 1848 directeur van de Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen. Historie- en portretschilder, ook hofschilder. Prominente figuur van de Vlaamse romantiek. Nam in 1853 ontslag als directeur van de Academie. Was een vriend en beschermer van C. wiens werk hij hielp illustreren, o.a., zoals ook hier blijkt (Vgl. J. Muls, *Een Eeuw Portret in België*, Diest, 1944). — ³ *Brouw*: Henry Brown, een Engelsman, die de school voor houtgraveerkunst van Dewasme leidde. H. Brown graveerde het titelblad van de eerste uitgave van De L. v. Vl. (1838), volgens een ontwerp van G. Wappers (Vgl. Dr. L. Lebeer, *o.c.*, bl. 70). — 19 — Aut., AMVC: C34/B1a

Olijft./5054. — ¹ *Den Heere Bestierder...*: in het *Verslagboek der Antwerpsche Rederykkamer, den Olyftak*, Eerste boek, van 1835 tot 1843, dat berust in AMVC, nr. 1258, fol. 118, wordt als voorzitter vermeld: Nelis. — ² *Petrus Franciscus van Kerckhoven*: (1818-1857). Deze Antwerpenaar studeerde in de geneeskunde te Bologna (1836-1839), voltooide die studie niet, werkte daarna op het handelskantoor van zijn vader te Antwerpen; in 1849 evenwel, in dienst van het Antwerpse stadsbestuur. Verdedigde, scherp en polemisch, vrijzinnige en politiek-liberale ideeën. Kenschetsend is zijn *De Vlaemsche Beweging*, met de groeiende tegenstelling katholiek-vrijzinnig, die bij de Vlamingen tot onenigheid leidde. In zijn uitgebreid literair werk zijn voorname verbeelding en aandacht voor de werkelijkheid soms eigenaardig vermengd. C. had hem leren kennen (blijkens brief van De Laet aan Snellaert dd. 8 nov. 1838; bij A. Jacob, II, bl. 16) in het St.-Elisabethgasthuis te Antwerpen, waar V. K., na zijn terugkeer uit Bologna, nog ongeveer twee jaar lessen in de geneeskunde had gevolgd. Later werd V. K. een der grootste tegenstanders van C. — ³ *het hiernevensgaende stukje*: in dit verband lezen we in het onder n. 1 vermelde *Verslagboek*, fol. 118-119, verslag van de vergadering van 2 x^r 1838: „De heer Conscience stelt als werkend lid voor den heer Petrus Franciscus Vankerckhoven, student in de Medecynen en geeft voorlezing van een dichtstukje getiteld: *aen de Italianen* door genoemden heer vervaerdigd om aen het vereyschte by art. IV der Reglement te voldoen. De kamer zal nader over de aenneming van het voorgesteld lid beraemen.” — Het verslag, *ibid.*, fol. 119, van de vergadering van 16 dec. 1838 meldt dat deze „den heer P. F. Van kerckhoven, door den h^r Conscience als werkend lid voorgesteld (...) eenstemmiglyk in die hoedanigheyd aenneemt”. — 20 - Aut., Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent, hs. G. 15754¹⁰⁽³⁾; reeds bij A. Jacob, II, bl. 19-21, nr. 24. — ¹ *De Wolffers*: over hem en zijn *De Tyden* (zie aant. 6) ingeschakeld op de achtergrond van de „genesis” van De L. v. Vl., vgl. G. Schmook in *VMKVA*, 1953, bl. 303 vlgg. — ² *de Emancipatie*: het toen bekende dagblad *L'Emancipation*, Bruxelles, vanaf 1830. — ³ *het gedachi*: voor de gedachte; ook hierboven *over drie dagen* i.p.v. *voor*; voorliefde voor archaïstische vormen als *ten mijnent*. — ⁴ *de nieuwere spelling met ui ei ae...*: deze drie vormen van spelling behoorden tot de voornaamste twistpunten, waarover in aug. 1839 een voorlopige, want spoedig daarna weer aangevochten overeenkomst zou bereikt worden. Het betreft met name de aanbeveling, waarmee de hier vernoemde J. Fr. Willems, de leidende figuur in de strijd voor een regeling van de spelling, instemde: de tweeklanken *ei* en *ui* worden met *i*, de tweeklanken *aey*, *oey* en *ooy* daarentegen met *y* gespeld; met de spelling *ae* werd ongetwijfeld de vrijheid bedoeld die gelaten werd b.v. *zwaerd* of *zweerd*, *straet* of *straat* te schrijven; met de enkele vocaalspelling werd bedoeld: de lange klinkers, behalve scherplange *e* en *o*, worden in een open lettergreep enkel gespeld; dus *tranen* en *muren* i.p.v. *traenen* en *mueren*. — ⁵ *Willems*: J. Fr. Willems deelde later in het door hem geleide *Belgisch Museum*, III, bl. 290 de aanbevelingen mee, waarover in augustus 1839 een overeenkomst werd bereikt. — ⁶ *de Tyden*: vlg. Fr. De Potter, *Vlaemsche Bibliographie*, Gent, KVA, 1893, bl. 761, 2° kol. i.v. — ⁷ *aen U schryven zal*: bij A. Jacob, II is een dergelijke brief in elk geval niet aan te treffen. — ⁸ *de tytel van myn werk*: oorspronkelijk dacht hij daarbij alleen te vermelden: *Schryver van het Wonderjaer en der Phantazy. Lid van verscheidene letterkundige maetschappyn*. Volgens G. Schmook verdween uit de titel: *Historisch verbael* (1302). (Vgl. *De Genesis...* in *VMKVA*, 1953, bl. 306, voetn. 1). C. wenste echter dat lidmaatschap nader te bepalen. — ⁹ *rede*: reden. — ¹⁰ *de maetschappy de tael is gansch het volk...* hier verwant C. blijkbaar kenspreuk en vereniging. De benaming van deze op 10 februari 1835 opgerichte „Maetschappij” wordt reeds aangeduid in de titel van de studie van Dr. C. De Baere: *Bijdrage tot de Geschiedenis van de Maetschappij van Nederlandsche Letterkunde en Geschiedenis onder de kenspreuk*: „De Taal is Gansch het Volk” in *VMKVA*, 1958, bl. 653-665. Blijkbaar heeft Snellaert C. voorgesteld dat lidmaatschap te Gent te formuleren zoals dat in de definitieve titel voorkomt: *De Leeuw van Vlaenderen of de Slag der Gulden Sporen door Hendrik Conscience. Schryver van het Wonderjaer en der Phantazy. Lid der Antwerpsche Rederykkamer en der Koninklyke Maetschappy voor Schoone Kunsten te Gent*. Volgens het *Antwertsch Nieuwsblad*, 1838, 12 mei had de afdeling der letteren van de *Société*

Royale des Beaux-Arts et de Littérature te Gent, C. in juni 1837 tot lid benoemd. — ¹¹ gezegd: G. Schmook suggereerde: door M. van der Voort? (*De Genesis...*, VMKVA, 1953, bl. 306, voetr. 4). — ¹² lees hier: *verontschuldiging by*, wat trouwens in het klad zo volledig is aan te treffen. — ¹³ Er volgt nog een voor ons verband onbelangrijk postscriptum, dat in het klad niet voorkomt. — ²⁰¹⁸ — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/57382¹², klad van voorgaande brief. — ¹ Vgl. aant. 12 bij br. 20. — 21 — Fot., AMVC: C34/B1a Wapp.; op vele plaatsen moeilijk leesbaar; niet gedagtekend, geen handtekening; met potlood op verso aangeduid: „waarschijnlijk uit Dec. '38. Klad L. v. VI. bij uitzettingen v. den tekst (valkenjacht)”. Door G. Schmook in *De Genesis...*, VMKVA, 1953, bl. 296 afgedrukt tot aan: „... 2° deel 3° deel etc.” — ¹ *que il reste un petit cadre*: er stond eerst en werd doorgehaald: *que deux vides restent dans le dessin*. — ² wat in deze laatste twee regels tussen ( ) staat, is doorgehaald. — ³ tres is zelfs tweemaal geschrapt. Over deze brief, zie verder G. Schmook, *De Genesis...*, VMKVA, 1953, bl. 296-298. — 22 — Aut., AMVC: C34/B1 de Cort P/18982; ongedateerd en onvolledig klad; geen handtekening; handschrift van H. C. In potlood op recto aangeduid: „Lag bij hs. Leeuw van Vlaenderen 23 Juli 1912”. — ¹ *De Cort*: Laurentius Joannes (1793-1866), uit de bekende Antwerpse boekdrukkersfamilie De Cort; drukte o.a. *Phantazy* en *De Leeuw van Vlaenderen* (Vgl. Henry L. V. De Grootte, *Vijftig Jaar Boekdrukkunst te Antwerpen 1764-1814*, Antwerpen (Vereniging der Antwerpse Bibliophielen), 1961, bl. 103. — ² *Slaets*: Petrus Franciscus (1799-1884), drukker en boekhandelaar; de meeste drukkers waren ook boekhandelaars, zie Henry L. V. De Grootte, *De Antwerpse Boekdrukkunst van 1794 tot 1830 in Bouwstoffen voor de Geschiedenis van Antwerpen in de XIX^{de} Eeuw* (uitg. IV van het Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis), Antwerpen, 1964, bl. 443 en 452. — 23 — Aut., AMVC: C34/B1a Antw. — ¹ *Burgemeester*: nog G. Le Grelle, zie br. 5, aant. 3. — ² *wet op den letterkundigen eigendom*: zie br. 5, aant. 3. — 24 — Aut., AMVC: C34/B1a Cock; in de dagtekening had C. eerst february geschreven, had vervolgens dit woord geschrapt en Meert er boven geplaatst. — ¹ *Mynheer en Vriend*: de Hr. De Cock was leraar te Dendermonde; toen C. soldaat was te Dendermonde, onderhield hij met hem en diens gezin hartelijke relaties. — Mevr. De Cock-De Pauw was dichteres blijkens b.v. de gedichtjes van haar hand in *Nederduitsch Letterkundig Jaarboekje*, 6° Jrg., 1839: *Bij de Tentoonstelling ten behoeve van het huis der ouderlingen te Dendermonde*; *ibid.*, 8° Jrg., 1840: *De Schipbreukeling*, gedagtekend: Wetteren, 1840 (Vgl. AMVC: C3122/D Vrouwe De C.-De Pauw). — ² *Twee dagen na UE verlaten te hebben*: C. was vermoedelijk met De Laet (vgl. het postscriptum van deze brief) op bezoek geweest bij de familie De C.-De Pauw te Dendermonde. — ³ *geest ontbeffing*: geestvervoering of geestverrukking. — ⁴ *verbeeldelyke*: die men zich ook maar verbeelden (voorstellen) kan. — ⁵ *daer onze Antwerpsche letterkundige Maetschappij eenen bundel gaet uitgeven*: de Olyftak gaf *De Noordstar*, *Tydschrift voor Letteren, Kunsten en Wetenschappen*, Antwerpen, 1840 uit, onder redactie van P. F. Van Kerckhoven. In januari 1840 verscheen het eerste deel, met als openingsstuk: *De Pelgrim in de Woestyn*. — *Zinnebeeld*. — *Opgedragen aen de Vlaemsche Dichteresse, Vrouwe De Cock de Pauw* (bl. 5-25); de aflevering van februari van *De Noordstar*, bl. 49-66 bevatte het slot van *De Pelgrim in de Woestyn*. — ⁶ *de jonge Juffer Diana*: zuster van Mevrouw De C.-De P., blijkens br. dd. 20 mei 1839 van C. aan De Cock (in A. Jacob, II, bl. 282, nr. 5). — ⁷ *naer Leuven*: in een br. dd. 2 mei 1839 van C. aan De Cock deelde hij over De Laet mee: „Delaet is niet te Leuven; hy was eertyds voornemens er te blyven wonen doch heeft dit niet gedaen, hy woont hier” (in A. Jacob, II, bl. 281-82, nr. 4). Hield dit wellicht verband met zijn praktijk als arts, en had hij misschien gedacht zich aldaar als arts te vestigen? Zoals hij trouwens een tijdje practicus te Ranst is geweest. — 25 — Aut., AMVC: C34/B1a Cock/I. 89. — ¹ *De Laet en ik zyn gescheiden*: De L. in een brief aan F. A. Snellaert dd. 30 mei 1839 (in A. Jacob, II, bl. 62): „Daer ik beter vaerde en myn maetschappelyk aanzien niet verloor, kлом zyn haet [van C.] ten top naer en nu is hy myn vyand”. — ² *Ik woon in het gesticht...*: na zijn ontgoocheling over het onthaal van De L. v. VI. — hij had er 10 fr. mee verdiend — dreigde zijn kunstenaarsdroom onder te gaan in onzekere bestaansvoorwaarden. Hij berichtte Snellaert in dit verband op 28 april 1839 (A. Jacob, II, bl. 57, nr. 59): „Ik

schryf niet meer en wil my met geene vlaemsche letterkunde meer bemoeien; aen haer ben ik de uiterste armoede, waerin ik vervallen ben, verschuldigd - en een mnsch moet toch eten. Ik heb my sedert eene maend tydelyk verhuurd in een gesticht waer ik met wat schryven en wat handwerk myn daghuertje verdien en dit wel van 7 ure smorgens tot 7 ure savonds." — 26 - Fot., AMVC: C34/B 2° kافت losse brieven/34536³. Na de aanspreking is „Snellaert" in potlood bijgevoegd. — ¹ *de heeren Leden uwer Maetschappy*: het betreft ongetwijfeld de bij br. 20, noot 10 vermelde *Maetschappy*... — 27 - Fot., AMVC: C34/B 2° kافت losse br./34536². — ¹ Dit poëtisch motto drukt de gemoedstoestand van C. uit: het voortbrengen van literatuur is voor hem een mooie illusie en een bittere ontgoocheling geworden; zoals b.v. blijkt uit zijn teleurstelling in br. 25 (n. 2). Volgens wellillende inlichting, dd. 3 aug. 1966, die we vanwege Dr. S. Douma, Bibliothecaris van de Provinciale Bibliotheek van Friesland mochten ontvangen betreffende Hora-Fitsama, schijnt geen Fries met die naam aldaar bekend te zijn. Het is mogelijk een verschrijving. Zijn suggestie dat hier Johan Hora Siccama zou kunnen bedoeld zijn, heeft ons niet toegelaten bewuste verzen nader te identificeren. — ² *Het uitgeven van een boek*: blijkens een brief van F. A. Snellaert aan J. A. De Laet (A. Jacob, II, bl. 91) betreft het een plan om twee boekdelen *Vaderlandsche Novellen* uit te geven: „Ieder van ons schrijft een stuk (in proza) dat die drie gewoene vellen druks niet mag voorbystreven en dat vóór den eersten September 1840 aen my zal besteld worden". De auteurs, die er als „verbroederd" zouden in voorkomen, waren: De Laet, Conscience, Van Kerckhoven, Willems, St.-Genois, Blommaert, Van Duyse, Rens, Ledeganck, Blicck, Serrure, Snellaert... — ³ *in de noordstar*... de twee stukken: met name *De Pelgrim in de Woestyn*, zie br. 24, aant. 5. — ⁴ *van over een jaer opgesteld*: voor een jaar: op 7 maart 1839 (br. 24) schreef hij de Hr. Decock-De Pauw hoe bewust stuk ontstaan was. — ⁵ *Ik zag de Lye*...: F. A. Snellaert vreest dat er „twist onder de asche smeult" bij de Vlaamse strijders en schrijft hierover op 7 april 1840 aan De Laet (A. Jacob, II, bl. 93) „Conscience heeft my laetst [d.i. op 12 Meert 1840, hij bedoelt ongetwijfeld deze brief, die niet voorkomt in de verzameling van A. Jacob en deze laatste derhalve onbekend was] eenen brief geschreven met de zonderlingste zinspelingen opgevuld. Ik vermeen de volgende onthouden te hebben: *en de Leie keerde tot hare wellen terug, en de Schelde vloeide eenzaam naer zee*. Wil hy niet zeggen dat wy Vlaenderlingen ons tegen Antwerpen in openbare vyandschap stellen? Dat is niet waar, het is laster." Speelde in deze mooie dichterlijke uiting van Consciences desillusie wellicht ook niet het feit, dat de bespreking door Snellaert van zijn De L. v. Vl. minder gunstig was dan hij van deze vriend verwacht had? — 28 - Fot., AMVC: C34/B 2° kافت losse brieven/34536¹. Na Wel Edele Heer en Vriend werd in potlood Snellaert bijgevoegd. — ¹ *wilde geern weten waer uwe Gazette dit nieuws gebaeld heeft*: de *Gazete van Gend* schreef nl. op 13 mei 1840 (Nieuws uit Antwerpen): „Onzen vlaemschen romanschryver Hendrik Conscience komt als bedienden in het bureel der konsten en wetenschappen bij het provinciael gouvernement alhier herplaatst te worden" - Het *Kunst en Letter-blad* (Gent, 1840), bl. 43 - waarvan Snellaert redacteur was - reageerde hierop o.a. als volgt, wellicht mede op grond van deze brief van 16 mei aan Snellaert: „... met innige droefheid moeten wy zeggen, dat dit gerucht geen schyn van waerheid en bezit. Conscience is niet meer hersteld dan dat *Blicck* geplaatst wordt. Onze bestuerslieden zullen het den vlaemsche schryvers zoo ligt niet vergeven dat zy voor eene heilige zaak helpen stryden." — ² ... *eene algemeene geschiedenis der Belgische staten*: C. was o.m. na de aangrijpende rede, die hij bij het graf van M. van Bree, directeur van de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten had uitgesproken, weer een actuele figuur geworden. Door tussenkomst van G. Wappers was hem door Leopold I, voor een termijn van twee jaar, een jaarlijkse subsidie van 1000 fr. toegekend om, in het Nederlands, een *Geschiedenis van België* te schrijven. De officiële toekening gebeurde bij koninklijk besluit van 5 april 1840 (Vgl. G. J., bl. 306-307). A. Jacob, I, bl. [87] was de mening toegedaan, dat het opstel van N. de Cuyper: *Over het verwaerloozen der vaderlandsche Geschiedenis*, verschenen in *De Noordstar*, I, maart, bl. 125-132, vervolg: april, bl. 174-182 „niet zonder invloed geweest is... op het voornemen van Conscience om een *Geschiedenis van België* te schrijven." — ³ *twaelf jaren arbeids kosten zal*: zijn met 200 houtsneden versierde *Geschiedenis van België*

verscheen echter veel vroeger, in een fraaie uitvoering, te Antwerpen, Drukkery van J.-E. Buschmann, Ossen-Markt, 1845. Vooraleer deze uitgave door J.-E. Buschmann op de markt werd gebracht, bestond er een plan om ze door Jamar te Brussel te laten drukken. Een prospectus met aankondiging van publikatie werd zelfs door deze Brusselse uitgever verspreid. (Vgl. *Kunst- en Letterblad*, Gent, 1843, bl. 96). Later bleek, dat Jamar de geregelde verschijning der afleveringen niet kon waarborgen; zo was de uitgave overgegaan, wat de typografische verzorging ten goede kwam, op Buschmann (*Kunst- en Letterblad*), 1844, bl. 85). — ⁴ *Doch het is en blijft tot nu toe zeker... meer zal voortbrengen*: vóór 1845 en, in tegenstelling met deze blijkbaar zo pessimistische uitlating, heeft hij volgende verhalen gepubliceerd: *Hoe men Schilder wordt*, 1843; *Wat eene Moeder lyden kan*, 1843; *Siska van Roosemael*, 1844; *Geschiedenis van Graef Hugo van Craenhove*, 1844, wat wellicht bewijst hoe aanmoedigend de bescherming van G. Wappers en de officiële steun hadden gewerkt. — ⁵ *Wat uwe schoone verzameling aengaet*: het betreft de *Vaderlandsche Novellen*, zie br. 27, aant. 2. — ⁶ *richten tot*: een voorbeeld van het verkeerd gebruik van preposities door C. (richten op). — ⁷ *als een onwys*: als een dwaas; onwys kan als adj. of adv. gebruikt worden; hier komt het als subst. voor. — ⁸ *het dwaalgedacht*: voor dwaalbegrip. — ⁹ *schuldige plicht*: de verschuldigde plicht. — ¹⁰ *toegeheiligd*: toegewijd. — 29 — Aut., AMVC: B6455/189. — ¹ *Wel Edele heer*: Jonkheer Ph. M. Blommaert (1809-1871). Deze edelman, die zich na studie te Gent onder Schrant en promotie in de rechten, voor de taalstrijd interesseerde, zoals o.m. blijkt uit zijn *Aenmerkingen over de verwaerlozing der Nederduitsche Tael* (Gent, 1832), stichtte met Serrure ook de *Nederduitsche Letteroefeningen* (1834), gaf werken uit onze oudere literatuur uit en publiceerde bijdragen erover (Vgl. Jhr. Nap, de Pauw in: *Leven en Werken der Zuidnederlandsche Schrijvers*, Gent, KVA, 1900, bl. 111-114. — ² ... *Album ter eere van Rubens*: ter gelegenheid van „het tweehonderdjarig jubelfeest van P. P. Rubens” (te Antwerpen op 30 mei 1640 overleden) zou in augustus 1840 diens bronzen standbeeld te Antwerpen onthuld worden. Er was ook een Commissie opgericht, genoemd van het *Album van Rubens*, waarvan C. secretaris was. Van deze „Besturende Commissie” (*Commission Directrice*, volgens de *Catalogue...*, vermeld bij br. 30, aant. 2), maakten deel uit: Henri Le Grelle, Président; Van Isacker, Vice-Président; Auguste Le Grelle, Trésorier; Membres: Ceulemans, François; David; A. De Bie; Geelhand-Moretus; Constant Van den Nest; Vanderlinden; Van Havre Jules; Wuyts Joseph. C. schreef in zijn *G. J.*, bl. 308 dat hij, als secretaris, onverpoosd arbeide „met de hulp van [hem] toegevoegde klerken, aan de inrichting eener groote kunstloterij, waarvan de opbrengst hoofdzakelijk moest dienen tot het bekostigen van den opbouw en de versiering van eenen praalwagen volgens eene eigenhandige schets door Rubens nagelaten”. De Commissie richtte eerst een tentoonstelling van de geschonken kunstvoorwerpen in, die moesten verloot worden om de kosten van de praalwagen te dekken (Vgl. *Kunst- en Letterblad*, Gent, 1840, bl. 44). C. zelf had een prachtig, in kalfsleder ingebonden exemplaar van De L. v. Vl. geschonken met eigenhandig geschreven opdracht: „Offert à l'album en l'honneur de Rubens. Anvers, ce 23 juillet 1840. [handt.:] Conscience.” (Vgl. H. Dirx, *Bijdrage tot de bibliographie van de vroege drukken van Hendrik Conscience* in *De Gulden Passer*, 1953, bl. 44. Blijkens de hier, onder aant. 3 bij br. 30 voortkomende *Catalogue...*, bl. 8, had C. bovendien geschonken: „14. Phantazy, 1 vol. in-8°; 15. In 't wonderjaer (1566), 1 vol. in-8° avec 10 lithographies”. — ³ *belangryke werken*: bestemd voor de „kunstlotery”. Volgens de reeds aangehaalde *Catalogue...*, p. 10, had Blommaert deze werken gestuurd: „39. Vlaemsche Cronycke der stad Gent, 1 vol. in-8°; 40. Oud vlaemsche gedichten, 1 vol. in-8°; 41. Geschiedenis der Kamers van Rhetorica te Gend, brochure in-8°; 42. De Ostendsche handelmaetschappy, brochure in-8°; 43. Theophilus, gedicht der XIVe eeuw, 1 vol. in-8°; 44. Nederduitsch letterkundig jaerboekje. Recueils de 1839 et 1840”. — 30 — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/30792'. — ¹ *Bogaerts*: Félix Bogaerts (1805-1851), atheneumleraar te Antwerpen, publiceerde meestal in het Frans (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, o.c., bl. 83 i.v.) — ² *l'envoi des dons offerts à l'Album*, zie br. 29, aant. 2. Van „Félix Bogaerts. Anvers” werden in de *Catalogue...* vermeld: „273. *El Maestro del Campo* 1 fort vol. in 8° avec 30 gravures composées et dessinées sur bois par N. Dekeyser; 274:

Dympne d'Irlande, 1 vol. in 12°, avec lithographies, dessinées par N. Dekeyser". — ³ *L'impression du catalogue détaillé*: een exemplaar van deze *Catalogue des ouvrages de Peinture, Sculpture, Architecture, Gravure, Dessin et Littérature, exposés au Salon de l'Album en l'honneur de Rubens, à Anvers*. Anvers, Impr. de L. J. De Cort, 1840, in de Stadsbibliotheek te Antwerpen, nr. H. 57695. Op het eerste blad wordt volgende toelichting gegeven: „Exposition Album en l'honneur de Rubens — Cette composition, composée d'objets d'Art offerts par les artistes de tous les pays qui ont bien voulu y contribuer par leurs dons, est l'expression de l'hommage rendu à la mémoire du grand Rubens, par toutes les personnes qui cultivent les Beaux-arts." Het salon was open vanaf 15 augustus 1840. Het programma kostte 0,50 fr. — 31 — Aut., AMVC: C34/B1b Duv./2352. — ¹ *Monsieur*: Duval-Le Camus, Paris, staat vermeld in de *Catalogue...* met acht geschenken (nrs. 329-336). Meer dan dertig andere Parijzenaars hebben, soms verschillende, bijdragen geleverd. — ² *Henri Legrelle*: H. Le Grelle als „Président" vermeld van de „Commission de Direction" (br. 29, aant. 2) — ³ *Frédéric Soulié*: hebben we onder de Parijse schenkers in de *Catalogue* niet teruggevonden. F. S. (1800-1847), roman- en toneelschrijver, beoefende reeds met veel bijval de „roman-feuilleton". Over hem: Harold March, *Frédéric Soulié Novelist and Dramatist of the Romantic Period*, New Haven, 1931 (Yale Romanic Studies, III) — 32 — Fot. in ons bezit (origineel in de KB, Den Haag). — 33 — Fot., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/33814². — ¹ *Jacobs*: dezelfde als de advocaat in br. 37? Niet onmogelijk wordt hier bedoeld: „Petrus Ludovicus Martinus Jacobs (overlijdensakte), Pierre Louis Martin Jacobs (geboorteakte), né à Anvers le 9 thermidor, an XI (déclaration de naissance du 10) — (28 juli 1803 geb.) overleden te Antwerpen op 20 jan. 1847 (akte nr. 171)" Stadsarchief Antwerpen (meegedeeld door Dr. J. Van Roey). — 34 — Fot., AMVC: C34/B1b Bosh./18975. — ¹ *Weledele heer*: Johannes Bosboom (1817-1891). Schilder voornamelijk van kerken, stadsgezichten, intérieurs, landschappen. Verbleef in 1837 te Antwerpen. In 1851 gehuwd met de romanschrijfster A. L. G. Toussaint. — ² *toegezonden stukken*: in de bij br. 30, aant. 3 voorkomende *Catalogue*, p. 20 vinden we: „J. Bosboom. La Haye. 156. La chapelle de Rubens à l'église de St Jacq. *Aquarelle*"; p. 14. A. J. Offermans. La Haye. 93. Paysage. *Tableau*." Er waren nog stukken ingeleverd door P. J. Vertin (nr. 149), H. van Hove (nr. 155), B. J. Van Hove (nr. 165), S. Verweer (nr. 183), alle uit Den Haag; ook nog door L. Royer (nr. 459) uit Amsterdam. — 35 — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/59.330¹. — 36 — Aut., KVA. Briefwisseling met Pr. Van Duyse A-D, bundel nr. 40. — ¹ *Mynbeer en Vriend*: Prudens Van Duyse, zie br. 1, aant. 6. — ² *de Vaderlandsche Poëzy*, door Prudentius Van Duyse, Gent, 1840 (3 dln). — ³ *op 's Lands glorie*: talrijke gedichten bezongen o.a. de heldenroem, de kunstroem van de Belgen, van het vaderland, waarbij o.a. de figuren van Jacob Van Artevelde (II, 92) en Pieter de Coninck (II, 93) niet ontbreken. — 37 — Fot., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/33814¹. — ¹ *Monsieur l'Avocat Jacobs*: vgl. br. 33. — 38 — Aut., Universiteitsbibliotheek Gent, hs. G. 6151¹⁰. — ¹ *un tableau de Johan Janssens*: vermoedelijk dezelfde schilder van wie E. Bénézit, *o.c.*, T. V (1952), p. 126 i.v. getuigt: „peintre de genre, né à Anvers en 1809. Elève de F. de Braekelaer. Exposita depuis 1838." — 39 — Uitgegeven door *Jan Bols. Brieven aan Jan-Frans Willems*, Gent, KVA, 1909, bl. 458, nr. 503. Volgens J. Bols werd deze brief door C. geschreven en enkel door F. A. Verdussen ondertekend. — ¹ *de toelating van den heer Gouverneur*: H. de Brouckère (1801-1891), vervulde een belangrijke rol in het Belgisch openbaar en politiek leven; was o.a. secretaris van het Nationaal Congres; vormde in 1852 de regering en was minister van Buitenlandse Zaken. Van 1840 tot 1844 was hij gouverneur van Antwerpen. In verband met de spelling belegde hij te Antwerpen op 11 oktober 1841 een vergadering van taalkundigen, onderwijzers enz. van zijn provincie. Als voorzitter fungeerde ridder F. Verdussen, gewezen volksvertegenwoordiger, H. Conscience trad op als secretaris. Hierover handelden: het *Kunst- en Letterblad*, Gent, 1841, bl. 40, 87; *De Noordstar*, Antwerpen, 1841, II, bl. 239; F. A. Snellaert, *Taelcongres en Vlaemsch Feest*, Gent, 1842, bl. 24-33. — ² *de acht taelregels door de Kommissie voorgesteld* werden te Antwerpen, op één nuancering na, door de meerderheid aangenomen. — ³ *het Taelcongres*: zie bl. — 40 — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse br./30792². — ¹ *Académie de St Luc*: over de S^t.-Lucasgilde, zie Kan. Fl. Prims, *Geschiedenis*

van Antwerpen, Antwerpen, 1949, X, 3° Boek, bl. 91-92. — 41 — Naar aut. reeds gepubliceerd door Prof. Dr. M. Sabbe, *Twee onuitgegeven Brieven van H. Conscience en J. B. van Hemel in VMKVA*, 1930, bl. 621-622. — ¹ *Monsieur*: de naam van de geadresseerde is doorgehaald; volgens de uitgever zou de brief gericht zijn aan De Sorlus, directeur bij het Ministerie van Justitie, die zich op verzoek van Conscience's vriend, G. Wappers, voor de schrijver interesseerde en hem beloofd had voor een bestelling van zijn boeken ten behoeve van de gevangenisbibliotheken te zorgen (*VMKVA*, 1930, bl. 620-621). T. De Sorlus was echter „Inspecteur des prisons” blijkens *Annuaire de la magistrature, du Barreau, des officiers publics et ministériels du Royaume de Belgique*, Bruxelles, 1869, p. 41. — ² *Le lion des Flandres vient de paraître en allemand à Leipsig*: vertaling van Karel Andree. Vgl. het *Kunst- en letter-blad*, Gent, 1841, bl. 36: „Te Leipsig, bij Weber, wordt eene hoogduitsche vertaling aangekondigd van Conscience's roman *De leeuw van Vlaenderen*. De vertolker is de heer Karel Andree.” — ³ *un billet, qui m'a été écrit par le supérieur du Séminaire de Malines*: het betreft de brief van E.H. J. B. van Hemel, dd. 2 Januari 1843 aan H. C. (naar aut. uitgegeven door M. Sabbe, *VMKVA*, 1930, bl. 622-23). Deze is zo belangrijk voor de kennis van de sfeer waarin C. zijn houding wijzigde, dat we hem hier als nr. 41bis laten volgen. — ⁴ *juge la nouvelle édition: Het Wonderjaer [1566]* Historische Tafereelen uit de XVIe Eeuw door Hendrik Conscience. Antwerpen, Ter Drukkery van L. J. De Cort. 1843. Voor de tekstwijzigingen, zie b.v. Max Rooses, *Nieuw Schetsboek*, Gent, 1882, bl. 314-18; Pol de Mont, *Hendrik Conscience*, Gent, 1883, bl. 161-66; H. Dirckx, *aangeb. art.*, *De Gulden Passer*, 1952, bl. 44-45. — ⁵ *mes ouvrages...*: naast *Het Wonderjaer* betreft het ook (zie br. 41bis) *De Leeuw van Vlaenderen of De Slag der Gulden Sporen* door Hendrik Conscience. Antwerpen, Ter Drukkery van L. J. De Cort. 1843. De veranderingen in deze tweede uitgave zijn veel belangrijker dan meestal vermoed wordt. Het vrijzinnige „Voorwoord”, met zijn scherpe aanval op de censuur en de inquisitie, werd niet herdrukt, aldus H. Dirckx, *aangeb. art.*, *De Gulden Passer*, 1953, bl. 46, die op bl. 47-48 nog andere wijzigingen vermeldt. — ⁶ *à M. M...*: ook deze namen zijn onleesbaar gemaakt. Zeer waarschijnlijk werden hier de overige leden van het Comité voor lectuur in de gevangnissen bedoeld (Vgl. M. Sabbe, *i.a.p.*, bl. 622). — ⁷ *l'exemplaire d'un petit ouvrage*: met name *Hoe men Schilder wordt* (1843). In een paar weken was de volledige oplage uitverkocht (vgl. *VMKVA*, bl. 622). — ⁸ *Greffier...*: was reeds bij koninklijk besluit van 3.XI.1841 tot griffier van de Antwerpse Kon. Academie voor *Schoone Kunsten* benoemd. — 42 — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/31388^a. De datering berust op de datumstempel op de br.: Anvers 6 Nov. 1843. — ¹ *Mynheer Croquison*: Pierre Croquison, architect van de stad Kortrijk, later Provinciaal Bouwmeester, één van de goede vrienden van C. (Vgl. G. Degroote en J. de Schuyter, *o.c.*, bl. 67). — ² *Vermote*: Lieven-Franciscus Vermote (1827-1869). was o.m. leerling van de Academie te Kortrijk en studeerde te Antwerpen onder G. Wappers, die hij later ook naar Parijs zou volgen; werd in 1849 laureaat te Antwerpen; behaalde in 1853 de tweede prijs van Rome; zie uitvoerig over hem: P. Debrabandere, *Geschiedenis van de schilderkunst te Kortrijk (1400-1900)*, Verhandelingen uitgegeven door *De Leiegouw*, I, Kortrijk, 1963, bl. 129-134. — 43 — Aut., Archief Provincie Antwerpen, nr. 17108. — ¹ *Monsieur le Gouverneur*: over hem zie br. 39, aant. 1. — ² *les Congres linguistiques d'Anvers et de Gand*: zie bl. en br. 39. — ³ *... auquel j'adhère moi-même sans aucune restriction*: zie bl. en br. 39. C. zal, zoals reeds gezegd werd, zelf *De Sleutel der Gezuiverde Spelling* samenstellen, en dit „Tot nut der ambtenaren, notarissen, advokaten, gemeente-secretarissen, bedienden...” — ⁴ Met *le Congres* wordt natuurlijk het bovengenoemde *Taelcongres* te Gent op 23 okt. 1841 bedoeld. — ⁵ *... le 11 octobre 1841*, zie br. 39. — ⁶ *Le Proces-verbal*, zie br. 39, aant. 1. — ⁷ Deze spelling werd door de regering (zie bl.) officieel aanvaard (op 1 jan. 1844 voor de vertaling van het *Bulletin officiel des lois et arrêtés*). — ⁸ *un système monstrueux... un siècle entier...*: wellicht is C. enigszins ruim in zijn schatting als hij hiermee het stelsel van J. Des Roches (of Behaegel) bedoelt, dat bekend was door zijn speciale klanktekens, streepjes en stipjes op *é*'s en *ô*'s, en dat deze voor het eerst toepaste in zijn *Nieuwe nederduytsche spraek-konst* (1761). Zijn plan tot de herinrichting van het onderwys, met de landstaal als basis, huldigde ook zijn principes inzake spelling en

het werd in 1777 officieel aanvaard. In de Zuidnederlandse scholen bleef het ongeveer 75 jaar officieel van kracht (Vgl. Prof. J. Vercoullie, *De Taal der Vlaamingen*, Brugge, 1929³, bl. 70-72). — ⁹ ... *les règles des langues romanes*: waarbij hij ongetwijfeld de klanktekens en accenten in het systeem van Des Roches op het oog heeft. — 44 — Aut., AMVC: C34/B1a Kerck./18864³. Ongedateerd; in potlood aangeduid: ± einde 7 — 1844. — ¹ *Das Vaterland*: over dit tijdschrift en de activiteit van Eduard Duller, hoofdredacteur, om vertalingen van J. A. De Laet, P. Fr. Van Kerckhoven en Conscience in dat tijdschrift, van in 1843, te laten verschijnen. Zie Prosper Arents, *De Vlaamsche schrijvers in het Duitsch vertaald* (1842-1943), Brussel, 1944 (I), bl. XX. Deze vertalingen, o.m. van Van Kerckhoven (hieronder, aant. 2) en één van C. in *Das Vaterland*, werden aangekondigd in het *Kunst- en Letterblad*, 1844, bl. 36, bl. 59 telkens onder de *Mengelingen*. — ² *Fabricius en Lange Margriet. Een Historisch Verhael*, verscheen in *De Noordstar*, 1841, bl. 97-133. Hierover Th. Coopman en L. Scharpé, o.c., bl. 141, die bij de inhoud van dit „historisch verhael” aantekenen: „Wie denkt hier niet terug aan 't Wonderjaar van Conscience?” — ³ *De Noordstar*: verscheen maar 1840-1842. — ⁴ *Kunst- en Letterblad* van Snellaert dat, van 1840 tot 1843, te Gent verscheen, als de tolk van de Grieven van de vlaamsgezinden; te Antwerpen voortgezet: 5e jrg., 1844, onder de leiding van H. C. en Th. Van Ryswyck... (zie ook br. 46, aant. 3). — 45 — Met vriendelijke toelating hier gepubliceerd naar aut. in het bezit van Juffr. O. Rens (Brussel-4), waarvan Prof. Dr. W. Pée ons de fotocopie bezorgde. — ¹ ... *op te nemen*: het betreft ongetwijfeld de door C. in het *Nederduitsch Letterk. Jaerboekje voor 1845*, bl. 94-98 gepubliceerde *Brief van Bernhart aen Frederik* onder de titel: *Zoo gezaeid, zoo gemaeid*, over de gevolgen van een losbandige jeugd. — ² *Bormans*: J. H. Bormans (1801-1878). Over de veelzijdige activiteit voor onze taal- en letterkunde van deze Limburger en classicus, hoogleraar te Luik, inzonderheid ook op het gebied van de spelling, zie Dr. J. F. Vanderheyden, *De Limburger J. H. Bormans als Neerlandicus* in *VMKVA*, 1953, bl. 253-290. — 46 — Aut., AMVC: C34/B1a Kerck./18864³; ongedateerd; in potlood aangeduid: dec. 1844; datering steunt op het feit, dat C. uit de redactie van het *Kunst- en Letterblad* trad einde dec. 1844. — ¹ *Ondereet*: Karel Ondereet (1804-1868). Vaak als declamator bekroond, gewaardeerd toneelspeler, stichtte in 1840, samen o.a. met H. van Peene, de Gentse toneelmaatschappij *Broedermin en Taalijver*. Schreef verschillende toneelstukken. (Vgl. F. Rens, *Karel Ondereet in Nederd. Letterk. Jaerboekje voor 1869*, bl. 154-155; L. Goemans in *Biographie Nationale*, 1901, XVI, col. 171-175). — ² *een nieuwsken... by de stukjes...*: het gaat hier over de toen pas verschenen: *Lodewyk van Nevers*, drama in drie bedrijven, en *De Genitsche Kermis van 1844*, historisch taferel met zang door K. Ondereet, beide aangekondigd in het *Kunst- en Letterblad*, 1844, bl. 100 onder de *Mengelingen*. Het „nieuwsken” betrof waarschijnlijk de aldaar eveneens opgenomen korte mededeling: „Wy hebben het drama *Lodewyk van Nevers* slechts vlugtig kunnen doorlezen; het heeft ons de overtuiging gegeven dat het eene grondige beoordeeling verdient en merkwaardig genoeg is om ons langer bezig te houden. Nu reeds raden wy onze inschryvers de lezing der beide stukken ten sterkste aen, maer bovenal bevelen wy het drama aen hunne aandacht. In een volgend nummer zullen wy breeder over de twee nieuwe voortbrengselen van Vlaenderens uitstekende toneelkunstenaer gewagen.” — ³ ... *dezen last draege...* het *Kunst- en Letterblad* verscheen in 1845, 6^e en laatste jaargang, in wekelijkse afleveringen met illustraties. Fr. van Kerckhoven was hoofdredacteur. Het blad hield na een half jaar op te verschijnen. Waar vroeger, in 1844, de naam van H. C. als „hoofdredacteur” werd vermeld, werd in 1845 geen naam van hoofdredacteur meer gepubliceerd. Brieven, boeken enz. dienden van toen af aan J.-E. Buschmann („Ossen-Markt, N° 1182, te Antwerpen”) gezonden te worden. — ⁴ *J.-E. Buschmann* (1814-1853) literator en stichter in 1842 van de drukkerij van dezelfde naam, die de eerste prachtwerken van Vlaamse schrijvers uitgaf (vgl. G. Degroote en J. de Schuyter, o.c., br. 29, 53, 290). — 47 — Fot., AMVC: C34/B1a Andree/14836⁴, draagt stempel van de Gemeentelijke Bibliotheek - Rotterdam. — ¹ *Mynheer en vriend*: blijkens de adressering: Karl Andree, redacteur van de *Kölnische Zeitung*. K. A. (1808-1875) was redacteur van verschillende Duitse dagbladen, vooraleer als geograaf op het gebied van de aardrijkskunde te publiceren. Onder de vertalers van werk van C. wordt hij aangetroffen in Prosper Arents, *De*

Vlaamsche Schrijvers..., bl. XXXVII. Over K. A. ook in *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig, 1902, XLVI, 12-15. — ² van dit plan hebben we verder geen spoor gevonden. — ³ *Te Regensburg is de deutsche overzetting myner vertellingen verschenen: Flämischer Stilleben, in drei kleinen Erzählungen...* übers. [und mit Vor.] von M. [von] Diepenbrock. Mit Holzschn. von [H. Brown]. I-III ... Regensburg, F. Pustet. 1845. Vertaald in deze verzameling: *Siska van Rosemal. Wie man Maler wird. Was eine Mutter leiden kann*. Onder de voorr. van de vertaling: Regensburg, am Schluss des Jahres 1844. In 1845 verscheen hiervan nog een tweede uitgave. Zie Pr. Arents, *De Vlaamsche Schrijvers...*, bl. 45. — ⁴ *Het Wonderjaar*: dezelfde uitgever als vermeld onder n. 3, F. Pustet, publiceerde inderdaad: *Das Wunderjahr* (1566). Historisches Gemälde aus dem XVI. Jahrhundert. 1846 — eveneens van dezelfde uitgever in 1846: *Der Löwe von Flandern* (Pr. Arents, o.c., bl. 5). — ⁵ ... *Doctor Weiden*: Dr. Ernst Weiden, redacteur van het *Dombblatt* te Keulen, was samen o.m. met K. Andree, hoofdredacteur van de *Kölnische Zeitung* te Brussel en te Antwerpen op bezoek geweest om „met de vlaemsche beweging bekend te worden” (Vgl. *Vlaemsch België*, Brussel, 1844, 11 en 15 sept.; ook Luise van Plönnies, *Reise-Erinnerungen aus Belgien*, Berlin, 1845, S. 149-151). — 48 — Gedrukt in *Nieuwe Wegen*, Letterkundig Maandschrift voor ons Volk, 3° jrg., 1912, juni, nr. 6, bl. 67. De br. komt voor in de bijdrage van J. Verhelst: *Hendrik Conscience en „De Vriendschap”* van Roeselare, naar aut. uit het archief van *De Vriendschap*. — ¹ *De Vriendschap*: deze „letterlievende maatschappij” werd te Roeselare op 15 november 1844 opgericht, met als voornaamste doel „tot de opbeuring en verspreiding der moedertaal zooveel mogelijk mede te werken”. Ze bestond uit werkende leden, ereleden en briefwisselende leden. Onder deze laatste vinden we o.m. Fr. Rens, H. Conscience, G. Gezelle, H. Verriest, Warden Oom, Stijn Streuvels (Vgl. E. Reynaert, *De Letterkunde te Roeselare*, Roeselare, 1956, bl. 27-28). — ² in de onderscheiding: C. werd op 5 juni 1845 tot ridder in de Leopoldsorde benoemd (Pol de Mont, o.c., bl. 193). Deze br. was zijn antwoord op de gelukwensen, die *De Vriendschap* hem naar aanleiding van die onderscheiding had gezonden. Op 25 jan. 1850 zou *De Vriendschap* hem tot briefwisselend lid benoemen (Vgl. J. Verhelst, *s.a.p.*, bl. 67). — 49 — Aut., AMVC: C34/B1a Vleesch/5048. In potlood aangeduid: ... Sept. 1845. Op grond van het verschijnen van het artikel waarover hier gehandeld wordt, menen we ± 10 sept. 1845 te mogen voorstellen. — ¹ *Vleeschhouwer*: L. J. Vleeschouwer (1810-1866), verbleef van 1828 tot 1834 in het buitenland, waar hij aan de universiteiten van Parijs en Berlijn studeerde, was een ruim ontwikkelde en satirische geest. Vertaalde o.m. Goethes *Faust*, doch was vooral bekend als journalistiek satiricus. Was ook redacteur van *Het Handelsblad*, in welke hoedanigheid hij hier door C. aangeschreven werd (Th. Coopman en L. Scharpé, o.c., bl. 192 voetn. 4 en bl. 244-46). — ² een artikel... over het verblyf van den b^r Firmenich: op 11 september 1845 bezocht Dr. J. M. Firmenich (Berlijn), met zijn broer, Antwerpen. Hij werd door de Antwerpse literatoren en kunstenaars feestelijk ontvangen. Bewust artikel verscheen inderdaad in *Het Handelsblad van Antwerpen*, 1845, 14 sept. Hieruit blijkt, dat C. „eene korte doch krachtige redevoering „hield” over den gelyken oorsprong der Duitschen en Belgen, en over de noodzakelykheid eener vaste verbindtenis tusschen alle volkeren van germaenschen stam.” — ³ onze zake en verder: ons zeer verpligten: vermoedelijk een toespeling op de Vlaamse zaak die verdedigd werd door de Antwerpse geheime vereniging: *Het Heilig Verbond*, waarvan Conscience, Wappers, Vleeschouwer e.a. lid waren (Over dit genootschap, zie b.v. Pol de Mont, o.c., bl. 53-64). — 50 — Aut., Koninklijke Bibliotheek, Brussel: Ms. II, 5229. — ¹ *Vrouw van Plönnies*: Luise van Plönnies, eigenlijk Luise Leisler, was in 1824 met de hofarts August von Plönnies gehuwd. „Een schrandere, fijngevoelige vrouw, met erkende letterkundige gaven” (Vgl. Em. de Bom, *De Vlaamsche Letterkunde in den Vreemde*, in *VMKVA*, 1932, bl. 1040-1041). Begin september 1844 reisde zij, samen met haar dochter, Maria, naar België om de Vlaamse literatuur, het land en de mensen nader te leren kennen (Vgl. Em. de Bom, *l.c.*, bl. 1041). Op 11 sept. 1844 was ze in Brussel (*Vlaemsch België*, Brussel, 1844, 15 sept.). — ² *Myne Geschiedenis*: zoals reeds gezegd, verscheen zijn *Geschiedenis van België* (Antwerpen, J.-E. Buschmann) in 1845; *Graef Hugo...*: onder de titel: *Geschiedenis van Graef Hugo van Craenhove en van zynen Vriend Abulfaragus* (Historische Tafereelen uit de XIV^{de}

Eeuw, versierd met twintig groote platen op Chineesch papier door Ed. Dujardin) verscheen eveneens te Antwerpen bij J.-E. Buschmann in 1845. — ³ *Uw schoon werk over uwe reize in België: Reise-Erinnerungen aus Belgien*, Berlin, 1845. De opdracht luidde: *Heinrich Conscience in Antwerpen geweiht*. Bespreking van het boek door Em. de Bom, *l.c.*, bl. 1041 vlgg. — ⁴ *De Laet heeft my gezegd (...) voor de Verzameling...: Der Löwe von Flandern*. Deutsch von J. W. Wolf, verscheen in de *Sammlung der neuesten flämischen Romane und Novellen*. Herausgegeben von J. W. Wolf, 1846-1847. — ⁵ *te Brussel, waer Doctor Wolf zich bevindt*: de germanist Dr. Johan Wilh. Wolf (1817-1855) was in 1845 met Marie-Luise von Plönnies, dochter van de bekende schrijfster, gehuwd. Hij verbleef te Gent, hield lezingen in de universiteiten te Gent, Leuven, Brussel. Wou werken in de Kon. Bibliotheek en vestigde zich te Brussel. In 1845 gaf hij *De Broederhand* uit; deed veel voor de Vlaamse taal- en volkskunde (Vgl. G. Degroote, *Vrouwwe Courtmans*, Brieven aan haar zoon Emile, II, bl. 113, br. 30, aant. 4. Bovendien had Wolf ook invloed in de *Sammlung der Heilig Verbond*, zie br. 49, aant. 3. — ⁶ *Van Ryswyck... tusschen ons geen enkel gevoel van verwijdering meer*: Th. Van Ryswyck had aansluiting bij Van Kerckhoven gezocht tegen C. Vleeschouwer e.a., toen er onenigheid, inzonderheid met Van Kerckhoven in *Het Heilig Verbond* was ontstaan. (Vgl. ook Pol de Mont, *o.c.*, bl. 74-75). — ⁷ *zonder plaets...*: ongetwijfeld sedert de uitgave van *Vlaemsch België* (hoofdopsteller-bestierder J. A. De Laet), Brussel, nr. 1-277 was gestaakt. Na 22 november (1844) *De Vlaemsche Belgen* (Vgl. G. Schmoock, *Motieven en uitzichten op het literaire leven in de XIX^{de} eeuw in Bouwstoffen voor de Geschiedenis van Antwerpen...*, aangeh. ed., bl. 354). — ⁸ *Vankerckhove*: Van Kerckhoven werd in de „pryskampen” te Gent en Antwerpen bekroond (1845), zie Th. Coopman en L. Scharpé, *o.c.*, bl. 130. — ⁹ *Ed. Terbruggen*: Ed. ter Bruggen (1820-1876) was vooral op taalkundig gebied bedrijvig (J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.*, bl. 125 i.v. Bruggen). — ¹⁰ *Jacob Heremans*: J. F. J. Heremans (1825-1884), actief in taal- en letterkundig opzicht en liberaal politicus; werd na zijn benoeming aan het Atheneum te Gent (1845), hoogleraar aan de rijksuniversiteit (1854). Vgl. P. Fredericq, *Liber Memorialis*, Gand, 1913, I, p. 158-164. — ¹¹ *Peeters*: vermoedelijk Hendrik Peters, schreef gedichten; verhalen en voornamelijk toneelwerk (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.*, bl. 598-599 i.v.). — ¹² *dichteresse Maria*: Maria-Luise von Plönnies, dochter van Luise, over haar ook Wilhelm Kosch, *Deutsches Literatur-Lexikon*, Bern, 1956, III, S. 2072. — 51 — Uit: Heinrich Conscience, *Der Löwe von Flandern*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung. Münster i. W., 1942. (Übersetzung aus dem Flämischen. 22. und 23. neu durchgesehene und ausgestattete Auflage. Mit Bildern von Josef Dominikus). In de inleiding (6 bl.) door Karl Schulte-Kemminghausen en Robert van Roosbroeck komt op bl. VIII-IX het hieronder volgend fragment voor uit een brief van C. aan Eduard Hüffer „den Inhaber der Aschendorffschen Buchhandlung in Münster, die als erste die deutsche Übersetzung des „Löwen von Flandern” herausgegeben hatte”. Het werd hier opgenomen omdat het als motivering van Conscience's manier van schrijven zo typerend is. Naar we van de uitgeverij zelf mochten vernemen, bezit zij in haar archief noch deze brief noch andere brieven van de hand van C. — ¹ *Eduard Hüffer*: E. Hüffer (1813-1899) uit Münster i. W., directeur van de Aschendorffsche Buchhandlung aldaar. Blijkens het „Nachwort des Verlages” (zoëven aangeh. *Der Löwe von Flandern*) had E. Hüffer het eerste boekje in de door hem uitgegeven *Sammlung ausgewählter Schriften* van H. C. zelf vertaald: *Die Geschichte des Grafen Hugo von Craenhove und seines Freundes Abulfaragus*. Hier wordt ook meegedeeld, dat de A. Buchhandlung in 1942 reeds meer dan 400.000 ex. van vertaalde werken van C. had verspreid. — ² Dit naar aanleiding van de Duitse vertaling van De L. v. Vl.: nrs. 3-5 in de onder aant. 1 vermelde *Sammlung...*, van de hand van F. Ziegler (Vgl. Pr. Arents, *o.c.*, bl. 7, nr. 24). — 52 — Aut., AMVC: C34/B1a Dele/18850². — ¹ *les pièces et renseignements*: met het oog op de bijdragen, die in *The Atheneum*, Journal of Literature, Science, and the Fine Arts. For the Year 1847. London, 1847 pass. zouden verschijnen onder de titel: *Flemish Literature*, zie verder br. 53. — ² *je pars demain pour Cologne*: hij woonde, samen met o.a. Nolet de Brauwere en Pr. Van Duyse, het *Vlaemsch-Duitsche Zangfeest* op 14-18 juni 1846 te Keulen bij. C. kwam op 13 juni te Keulen aan. (Hierover: A. Jacob, I, bl. 204-208). — ³ *Mr Nys le jeune homme...*: vermoedelijk

de 21jarige Karel N. (1825-1881), die C. toen blijkbaar nog gunstig gezind was, maar in 1847, samen met P. F. Van Kerckhoven en de gebroeders Jan en Theodoor Van Ryswyck, tegenover het door C., Vleeschouwer en De Laet geleide weekblad *De Roskam*, het vinnige schimpblad *De Schrobber* lanceerde. Ongetwijfeld dezelfde K. N., die later de scherpe aanval tegen C. ontketende waarin hij van leer trok tegen de geldzucht, het streven naar roem en decoraties, het prijsgeven van de vrijzinnigheid van C., en diens mislukking in de Antwerpse verkiezingen bespote. — 53 — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/49952°. Op deze br., die toen in zijn bezit was, werd door H. Dirckx gezinspeeld in *De Gulden Passer*, *aangeb. art.*, 1953, bl. 44. — ¹ *Je n'en agirai pas ainsi avec vous*: dit met het oog op het biografisch artikel in *The Athenaeum*, 1847, N° 1026, June 26, p. 668-669 (zeer compacte druk over drie grote kolommen). Niet ondertekende bijdrage onder de titel: *Flemish Literature* en ondertitel: *The Year of Wonders* [Het Wonderjaar] — *Frances of Roosemael* [Siska van Roosemael] — *Literary Evenings* [Avondstondt] — By Henri Conscience, Antwerp, waarin gehandeld wordt over de groei van de Vlaamse literatuur in België na 1830, waar meestal nog in het Frans werd geschreven. Mooie poging om de Vlaamse literatuur van toen en H. C. voor te stellen aan de Engelsprekende wereld. C. zelf wordt zo ingeleid: „In this new phase, then, of Belgian literature, we fancy that a few remarks on Flemish productions will be welcome to our readers: — and commencing with the novels, we will make a few preliminary observations of a biographical character on Henry Conscience, the most fertile and original writer of fiction that Belgium at present possesses. The particulars which we communicate have not before been published, and are derived from the most authentic sources. They are of the Romance of literary life; and indeed might furnish the materials of an interesting and amusing fiction.” Daarna volgt de bijna steeds letterlijke vertaling, in dezelfde volgorde, van al de biografische gegevens die C. in deze brief heeft neergeschreven, die overigens ongeveer al de kernelementen bevat, die in de latere levensbeschrijvingen van hem zullen voorkomen. — ² *vivent encore... que l'on doit respecter*: als hij hirmee personen bedoelt uit zijn onmiddellijke familiekring, dan mag erop gewezen worden dat zijn vader pas op 27 juni 1849 te Borgerhout zal overlijden; zijn broer, Jean-Balthazar is nog in leven († 11 okt. 1880); zijn stiefzuster Theresia-Catharina is nog in leven († 1 okt. 1856). Zijn stiefmoeder was reeds op 28 maart 1843 te Antwerpen overleden. — 54 — Aut., AMVC: C34/B1b Baed./153782. — ¹ ... en *Vriend*: Karl Baedeker (1801-1859) bekend door zijn reisgidsen. — ² *Handbüchlein...*: het betreft: K. Baedeker. België. *Handbüchlein für Reisende, nach eigener Anschauung und den besten Hilfsquellen bearbeitet*. Koblenz, Verlag von K. Bädeker. Noch in Belgische noch in Duitse bibliotheken konden wij de hier bedoelde editie aantreffen. We konden alleen de „Zweite durchaus umgearbeitete Auflage” van 1843 raadplegen in de Bibliothèque Nationale te Parijs (Ge. FF. 6097). In de inleiding, bl. V, wordt er wel over de „vaderlandsche poogingen” gesproken, maar Consciences naam is er niet vermeld. — ³ *het ontwerp*: het ontgaat ons over welk ontwerp het hier precies gaat. Hoe zeer het nadrukken — met internationale afzet — hier echter heeft gebloeid, wordt o.m. aangetoond door Eug. de Bock, *Het Nederlandse Boek*, Brussel, 1939, bl. 105-106; bl. 133 vlgg. Hij tekent hierbij aan „Voor het ontstaan van een eigen boekenfonds was dit nadrukken natuurlijk zeer nadelig”. — ⁴ *Kosmos*: de grote natuuronderzoeker en reiziger, Alexander von Humboldt (1769-1859), begon reeds in 1815 zijn *Kosmos* in het licht te geven: *Kosmos*. Entwurf zu einer physischen Weltbeschreibung. Stuttgart und Tübingen, J. G. Cotta. I (1845), II (1847). — ⁵ *het verdrag tusschen Engeland en duitschland over den letterkundigen eigendom*: vgl. J. Hetzel, *Considérations sur la convention littéraire Franco-Belge*, Bruxelles, 1854, p. 17: „Le 13 mai 1846 fut signé un traité entre la Grande-Bretagne et la Prusse, pour la garantie réciproque de la propriété des œuvres d'art et d'esprit; la Saxe et d'autres Etats du Zollverein, adhérent à cet arrangement.” — 55 — gepubliceerd door Prof. Dr. A. Nowack: *Brieven van Hendrik Conscience aan Melchior Baron von Diepenbrock, prinsbisschop van Breslau* in *VMKVA*, 1933, bl. 400-401. — ¹ ... *Bienfaiteur*: Over M. v. D. (1798-1853): *Vrybeer Melchior von Diepenbrock* in *Het Taelverbond*, 1845, bl. 117-121 en *Het Handelsblad...*, 25 jan. 1853. De vraag kan gesteld: hoe was M. v. D. ertoe gekomen C. te vertalen? G. Eekhoud, *Henri Conscience*, Bruxelles,

1881, pp. 66-69 vertelt hierover hoe gravin van Dornabey, op bezoek in Antwerpen in 1844 toevallig bij de boekhandelaar Froment in de Scheldestad Buschmanns uitgave van de drie novellen: *Hoe men schilder wordt, Wat eene moeder lyden kan en Siska van Roosemael* had opgemerkt en gekocht. Zeer getroffen door de lectuur ervan — als Westfaalse begreep ze gemakkelijk het Vlaams van C. — vestigde ze de aandacht o.a. van M. v. D. op de drie verhalen, die er zo door bekoord werd, dat hij C. toelating vroeg om ze te vertalen, wat in 1845 gebeurde. A. Nowack schrijft in zijn bovengenoemd artikel, bl. 399-400 dat de aandacht van M. v. D. reeds op H. C. was gevestigd door een bijdrage in de *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1844, 11 juli, met als titel: *Die flämische Literatur und ihre hervorragenden Schriftsteller* waarin met grote waardering over C. werd gehandeld. Volgens Maria Conscience-Antheunis, *Hendrik Conscience. Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*. Leiden, 1912, bl. 43 werd M. v. D. een goede vriend van C. Hij kwam hem in 1845 te Antwerpen bezoeken. — ² *V[otre] E[minence]*: D. was toen nog geen kardinaal; pas op 30 sept. 1850 werd hij als dusdanig benoemd (*VMKVA*, 1933, bl. 400). — ³ *de Humboldt*: C. stuurde in 1846 zijn boek *Eenige Bladzijden uit het Boek der Natuur* aan Alex. von Humboldt, waarop deze hem, zij het eerst later, een zeer waarderend schrijven zond (vgl. *VMKVA*, 1933, bl. 400). — ⁴ *Lambrecht Hensmans* verscheen in 1847. — 56 — Afgedrukt in *VMKVA*, 1933, bl. 401-404. — ¹ *M. l'abbé Negrelli m'a envoyé un exemplaire de la Vita domestica: Vita domestica dei Fiamminghi*, Tomasso Gar, Florence, 1846, een vertaling van Diepenbroeks *Flämisches Stilleben*. N. Negrelli zal zelf *Quattro Storie del signor Enrico Conscience* vertalen (vgl. A. Jacob, I, bl. 220). — ² *le traducteur qui demeure à Bruxelles*: is J. W. Wolf. *Lambrecht Hensmans* verscheen als nr. 6 in de *Sammlung der neuesten flämischen Romane und Novellen* (1846-1847), Bonn, A. Marcus (Unter Mitw. des Verfassers). — ³ *La misère est si grande dans nos pauvres Flandres*: over de ellende in Vlaanderen (1845-1847), zie Lodewijk De Raet, *Over Vlaamsche Volkskracht. Vlaanderen's Economische Ontwikkeling*, Antwerpen-Brussel (s.d.), bl. 12-13. — ⁴ *mon fils*: Hildevert (1843-1869). — ⁵ *Mademoiselle von Diepenbroek*: blijkbaar wordt bedoeld Apolonia v. D., de innig-vrome zuster van Melchior. Om te vermijden, dat haar naam al te zeer aan die van de Griekse god Apollo zou herinneren, schreef zij haar naam met één l (aant. in *VMKVA*, 1933, bl. 404). — 57 — Afgedrukt door P. de Decker in *Henri Conscience, Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, 1884, p. 41-44, met enkele weglatingen; door J. Bols in *De Vlaamsche Kunstbode*, Antwerpen, Jan. 1907, N° 1, bl. 22-25. De tekst van J. Bols werd ook overgenomen door A. Jacob II, bl. 206-209. We hebben tussen [ ] aangeduid wat door P. de Decker werd weggelaten, doch weer te vinden is bij J. Bols. Bij navraag bleken de originele stukken niet meer bereikbaar in het familiearchief van de heer Baron de Decker. — ¹ De datum bij P. de Decker, *t.a.p.*, p. 41. Hij schreef aldaar over deze br.: „je crois de mon devoir de biographe consciencieux de publier ici la lettre confidentielle que Conscience m'adressa sous la date du 29 juillet 1847, où il dépeint lui-même la situation du mouvement flamand à Anvers, en même temps que sa position personnelle à cette époque”. — ² *Monsieur De Decker*: P. de Decker (1812-1891), politicus, minister, publicist. Over zijn politieke rol, zie Th. Luykx, *Politieke Geschiedenis van België van 1789 tot heden*, Brussel-Amsterdam, MCMLXIV, bl. 119 en pass. Meer bijzonderheden over hem bij M. De Vroede: *P. de Decker in Nationaal Biografisch Woordenboek*, I, kol. 385-392. — ³ *comme député, un Français naturalisé*: tegenover de unionistische kandidaat Cogels werd de liberale, genaturaliseerde Fransman Cateau-Wattel gesteund. Zie L. Wils, *De politieke oriëntering van de Vlaamse Beweging*, Antw.-Brussel-Gent-Leuven, 1959, bl. 33-34. — ⁴ *M. Van de Weyer de Londres*: Jean Sylvain Van de Weyer (1802-1877): staatsman, diplomaat en publicist. Was minister van Buitenlandse Zaken (1831), regeringsleider en minister van Binnenlandse Zaken (1845-1846), was jarenlang Belgisch ambassadeur te Londen (Vgl. H. Vander Linden in *Biographie Nationale*, XXVII, col. 245-272). — ⁵ ... *à la tête d'une petite feuille hebdomadaire: De Schrobber*. Weekblad voor dezen tyd, door geene zeeldraeijers opgesteld. Antwerpen. 43 nrs, 1 juni 1847 - 4 maart 1848 onder redactie: E. Grisar, K. Nys, P. F. Van Kerckhoven. Het stond tegenover *De Roskam*. Een weekblad van den ouden eed, door dry diepzinnige staetkundigen opgesteld. Antwerpen. 61 nrs, 17 jan. 1847 - 27 febr. 1848. De drie zijn: Conscience, De Laet en Vleeschouwer.

Het blad voerde polemiek met *De Schrobber*, was anti-Frans en anti-liberaal. —⁶ *Liever Fransch als Paepsch*: P. de Decker, l.c., p. 43 tekent hierbij aan: „Ce cri rappelle celui d'odieuse mémoire: *Pluôt Turcs que Papistes!* reproduit de nos jours”. —⁷ *professeur des Princes*: op 21 juli 1847 werd C. tot leraar Nederlands benoemd voor de zonen van Leopold I, de prinsen Leopold en Filips. Hij blijkt echter nooit één les gegeven te hebben. Redenen waren: de houding van minister Ch. Rogier, die tegen die benoeming gekant was, de aanvallen van V. Kerckhoven op C., de groeiende tegenstellingen tussen liberalen en katholieken. Vgl. ook Comte Louis de Lichtervelde, *Léopold Ier et la formation de la Belgique contemporaine*, Bruxelles, 1929, p. 277. Wij hebben de eer, door de welwillende bemiddeling van de heer A. Molitor, Kabinetschef van Z.M. de Koning, een fotografische reproductie te mogen opnemen van deze benoeming van C., waarvan het origineel zich in het Koninklijk Archief, Fonds Leopold I (nr. 192) bevindt. Hoe deze aanstelling onmiddellijk weerklank vond in de letterkundige kringen moge blijken uit volgende, zij het onvolledige weergave in het Nederlands van het koninklijk besluit in *Het Taelverbond*, Antw., 1847, bl. 94 onder het *Kunst- en Letternieuws*: „Een koninklyk besluit gegeven te Neuilly, den 21 July, luidt als volgt:

Willende aen den heer *Hendrik Conscience*, griffier by de koninklyke Akademie van Schoone Kunsten te Antwerpen, een byzonder blyk onzer achting geven, en de poogingen erkennen door hem zoo gelukkig aangewend, om door zyn werken den smaak der vlaemsche letterkunde optewekken:

Verlangende dat onze zeer beminde zonen, onder de leiding eens schryvers wiens werken zooveel opgang hebben gemaekt, voortgaen met de studie der tael door eene zoo merkwaardige meerderheid hunner landgenooten gesproken;

Wy hebben besloten en besluiten:

De heer Hendrik Conscience is benoemd tot leeraer van vlaemsche tael en letterkunde, voor den Hertog van Brabant en den Graef van Vlaenderen.” — 58 — Aut., AMVC: C34/B 2° kaft losse brieven/49952¹. —¹ *De Laet*: met het oog op publicatie in *The Atheneum*, 1847, N° 1033, Aug. 14, p. 861-862; vgl. ook br. 53, aant. 1. —² Een biografische notitie van Th. Van Ryswyck hebben we t.a.p. niet aangetroffen. —³ C. behandelt hier ongeveer dezelfde gegevens als in zijn brief dd. 29 juli 1847 aan P. de Decker. —⁴ *un député français naturalisé*, zie br. 57, aant. 5. —⁵ *une brochure diffamante: De Vlaemsche Beweging. Een Woord aen het Publiek en aen de Vlaemsche Schryvers*. Antwerpen, June 1847. —⁶ *Mr Van de Weyer*, zie br. 57, aant. 4; op voordracht van de minister van Binnenlandse Zaken, S. Van de Weyer, was C. samen met De Laet en Ledeganck, bij koninklijk besluit van 25 okt. 1845 tot „professeur agrégé” van de Gentse universiteit benoemd. —⁷ deze passage komt voor in de onder aant. 5 vermelde brochure, bl. 10. Bij C. enkele onbelangrijke verschillen in spelling en interpunctie. —⁸ *le nouveau Ministère*: het liberale Ministerie Charles Rogier (12 aug. 1847 - 28 sept. 1852) dat volgde op het unionistisch-homogeen katholieke kabinet van de Theux-Malou (31 maart 1846 - 12 aug. 1847), vgl. Th. Luykx, o.c., bl. 525. — 59 — Verschenen in *Le Précurseur*, 18 Sept. 1847, naar aanleiding van een artikel: *Conservation des tableaux anciens* waarin de behandeling van meesterwerken van Rubens, Van Eyck, Jordaens en Seghers scherp werd veroordeeld. —¹ Vgl. Consciences br. aan de redactie van *Le Précurseur*, Journal Politique, Commercial, Maritime et Littéraire. Anvers, 1847, N. 238, Jeudi 26 Août (overgenomen door A. Jacob, II, bl. 209-215). —² C. verdedigt hier in de eerste plaats zijn vriend G. Wappers. —³ *M. le gouverneur*: Theodoor Teichmann (1788-1867), zoon van een Duitse vader en een Zwitserse moeder. Was ingenieur, volksvertegenwoordiger en senator, minister en jarenlang gouverneur van de provincie Antwerpen (tot in 1862). Bekende vertegenwoordiger van de familie Teichmann-Belpaire, die van het provinciaal paleis te Antwerpen een levendig intellectueel centrum maakte. Vgl. P. Bergmans in *Biographie Nationale*, XXIV, col. 659-660. —⁴ *M. le bourgmestre*: nog G. J. A. Le Grelle (tot 1848), zie br. 5, aant. -. —⁵ *M. Veydt*: Laurent Veydt, geb. te Antwerpen op 7 aug. 1800, volksvertegenwoordiger en minister van Financiën. Over hem op gemeentelijk plan: L. Wils, *Het ontstaan van de meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*, Antw., 1963, bl. 37 en 149; over hem als minister: Th. Luykx, o.c., bl. 106, vooral bl. 111, en bl. 525. Dr. J. Van Roey deelde mede dat, volgens J. B. van Mol, *Les élus d'Anvers depuis Mil huit cent*

rente, Anvers, 1889, p. 332-333, L. Veydt te Brussel op 22 nov. 1876 overleed. — ⁸ *M Loos*: J. Fr. Loos (1799-1871), gemeenteraadslid sedert 1836, schepen sedert 1840, volksvertegenwoordiger sedert 1845. Werd burgemeester van Antwerpen in 1848. Liberaal politicus, die zeer populair was en voor zijn stad veel heeft gepresteerd. Vgl. L. Wils, *Het ontstaan van de meeningpartij...*, bl. 25-26, voeten. 16. — ⁷ *J. De Vinck*: vermoedelijk Baron Jules F. L. de Vinck. Over hem deelde Dr. J. Van Roey mede: „schepen van de stad Antwerpen, rentenier, geboren te Brussel in 1813, geschrapt voor Zillebeke (wv) op 29 september 1864. (Inlichtingen uit de bevolkingsregisters). Le baron J. F. L. de Vinck, décédé à Zillebeke (Ypres), le 3 septembre 1878 (Jaarverslag van de Kon. Academie van Schone Kunsten van 4 mei 1879, bl. 24)”. — ⁸ *Stier-d'Aertselaer*: „Carolus Joannes Stier d' (of: van) Aertselaer, rentenier, geboren te Antwerpen op 29 juli 1770 (St.-Jacobsparochie, register nr 60, fol. 334, r°), overleden te Grammont (Geraardsbergen) op 25 juni 1848 (Uit de bevolkingsregisters, Lange Gasthuisstr., 25, wijk 3)” meegedeeld door Dr. J. Van Roey. — 60 — Aut., AMVC: C34/2° kaft B losse br./31388⁷. — ¹ Blijkens de adressering P. Croquison. — ² *Vermote*, zie br. 42, aant. 2. — 61 — Gepubliceerd in VMKVA, 1933, bl. 404-407. — ¹ Alexander von Humboldt, reeds br. 54, aant. 4; *une lettre*: Fr. Jostes schrijft in *Hendrik Conscience*, 1917, bl. 4 dat Consciences tegenstanders beweerden, dat deze br. gefingeerd zou zijn. „Ondanks zijn eenigszins zonderling uitzicht valt aan de echtheid evenwel niet te twijfelen. Een andere vraag is, of Wappers, die den brief uit Duitschland meebracht, hem niet uitgelokt heeft om zijn gunsteling behulpzaam te zijn” (VMKVA, 1933, Aant. op bl. 404). — ² *mon fils*: Hildevert-Pieter (1843-1869). — ³ *Mr. Cornelius*: Ridder Peter von Cornelius (1783-1867), die de monumentale stijl in Duitsland zijn definitief karakter gaf (VMKVA, 1933, aant. bl. 405). — 62 — Gepubliceerd in VMKVA, 1933, bl. 407-409. — ¹ *un journal radical de notre ville*: zie br. 59 en aant. 1. — 63 — Aut., AMVC: C34/2° kaft B losse brieven/31988². — ¹ ... *Vriend*, blijkens de adressering P. Croquison. — ² *Vermote*, zie br. 42 en 60, telkens aant. 2. — 64 — Gepubliceerd in VMKVA, 1933, bl. 410-411. — ¹ *Jacob Van Artevelde* verscheen te Antwerpen in 1849. — 65 — Gepubliceerd in VMKVA, 1933, bl. 414-415. Het jaartal is ongetwijfeld 1848 daar C. het heeft over „la révolution soudaine, dont la France vient d'être le théâtre”: de februari-revolutie van 1848, waarbij Louis-Philippe werd verjaagd en de republiek uitgeroepen. — ¹ *au Roi*: Leopold I; in verband hiermee: Carlo Bronne, *Lettres de Léopold Ier premier Roi des Belges*, Bruxelles, 1943, pp. 209-220: *Les Révolutions de 1848*. — ² *communistes allemands*: Fr. Engels en K. Marx waren in die jaren in Brussel, waar zij de *Communistenbond* stichtten en het *Communistisch Manifest* schreven, dat enkele weken vóór de Februari-revolutie in Londen werd gedrukt. Tijdens deze revolutie werd o.m. K. Marx door de Belgische regering uitgewezen. Vgl. ook Julien Kuypers, *Karl Marx' belgischer Freudenkreis (1845-48): Einige Notizen aus belgischen Archiven in International Review of Social History*, 1962, pp. 446-458; Julien Kuypers, *Bergop²*, Antw., 1962, bl. 43 vlgg.: *Karl Marx en de Beroering van 1848 te Brussel*. — ³ In verband met de gebeurtenissen te Gent, zie J. Dhondt, *Woelingen te Gent in 1848 in Handel. Mij Geschiedenis en Oudheidk. Gent*, 1948, bl. 33 vlgg. — ⁴ Vgl. Carlo Bronne, o.c., p. 209-220. — 66 — Aut., AMVC: C34/2° kaft B losse br./31988². — ¹ *de medaille van den h^r Vermote*: L. Vermote behaalde geregeld eerste prijzen aan de Academie, blijkens o.a. *Académie Royale d'Anvers. Cours de 1847-1948*, p. 13. — 67 — Aut., Kon. Bibliotheek Brussel: II, 5283. — ¹ *Mynbeer*: Carl Berend Lorck (1814-1905) „Buchhändler, Gen. Kon. Leipzig. Verfasser von *Druckkunst und der Buchhandel in Leipzig* (1879). *Handbuch der Geschichte der Buchdruckerkunst* (1882)“ ons vriendelijk door Prof. G. Wortg (Leipzig) meegedeeld naar *Kürschners Deutscher Literatur Kalender*, Leipzig, 1905 (hgg. von H. Klenz). — ² *myn nieuw werk*: Jacob van Artevelde, Antw. 1849 (dry deelen in 8° met titelplaat en panorama der oude stad Gent), verscheen ook in het Duits: Jacob von Artevelde. Historischer Roman. Aus dem VI. unter mitw. des Verfassers von O. L. B. Wolff I-VI. Leipzig, C. B. Lorck. 1849 in de *Niederländische Bibliothek* 6 dln. DI I bevat een inleid. door O. L. B. Wolff over Heinrich C. — ³ *het prospectus*: afgedrukt in *De Eendragt*, 3° jrg. (1848), bl. 63. Het is door C. ondertekend. — ⁴ *aenteekeningen en noten gestaefd*, zie hierover V. Fris, *De Bronnen van de historische romans van Conscience*, in *Hendrik Conscience. Studiën en Kritieken...*, Antw., 1912, bl. 193-

260. — ⁵ *eene curieuse kaart van 1534*: „door Onghena in 't klein gegraveerd, en gevoegd bij Vaernewijck's *Historie van Belgis* (Gent, 1829, 2 dln)” bij V. Fris, *l.c.*, bl. 234. — ⁶ *verleger*: Germ. voor uitgever. Bedoeld is J. P. Van Dieren (1819-1887); over hem: G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, bl. 17-19. — ⁷ *beeldhouwer van Arendonck*: Jan van Arendonck (1822-1881), bekend beeldhouwer, te Antwerpen geboren, voltooid verschillende grote beeldbouwwerken, o.a. de grafmonumenten voor J.-Fr. Willems te Bouchout en K. L. Ledeganck te Gent. Was een vriend van H. C., blijkens Frank Van den Wijngaert, *De Beeldhouwkunst in de XIX^{de} Eeuw in Antwerpen in de XIX^{de} Eeuw*, aangeh. ed., bl. 271-272, die bij de bespreking van het werk van Van Arendonck dit borstbeeldje niet vermeldt. — ⁸ *revue des Deux mondes*: de biografie verscheen aldaar, 1849, T. I, pp. 849-871 onder de titel: *Henri Conscience*. — ⁹ *versproken*: Germ. voor beloofd. — ¹⁰ *Nordischer Telegraph*. Verlag von Carl Lorck in Leipzig. Wöchentlich erscheint eine Nummer. Wijdt ook aandacht aan Vl. literatuur, b.v. op 15 juni (Nr. 37, 1849, S. 468 ander *Notizen* over de overleden Th. Van Ryswyck). — ¹¹ *een jonge letterkundige*: vermoedelijk Josef Diricksens, die vermeld wordt met betrekking tot de *Nordischer Telegraph* in br. 68, zie ald. aant. 3. In de *Nordischer Telegraph*, 15 juni 1849 (Nr 37), S. 87 wordt over J. D. gehandeld in verband met zijn „Sittenroman” Mynheer van Luchtervelde. — 68 — Aut., AMVC: C34/B1a Lorck/5056. — ¹ *Mr Buloz*: directeur van de *Revue des Deux Mondes* (vermeld in br. 67). — ² *sur mon ouvrage*: het betreft Jacob Van Artevelde (br. 67, aant. 2). — ³ *Josef Diricksens*: Joost Jozef Diricksens (1826-1855), in de literatuur bekend onder de naam Eugene Zetternam; over hem: G. Schmoock, *De familie Diricksens tot dewelke Eugene Zetternam behoorde in Handelingen van de Kon. Zuidnederl. Mij voor Taal- en Letterk. en Gesch.*, XVI (1962), bl. 315-342. — ⁴ *un album de 64 planches au contour*: over Ed. Dujardin (1817-1889), alsook over dit *Album op den Leeuw van Vlaenderen* zie G. Degroote, *Wat een schrijver lijden kan*, bl. 21-26. — 69 — Fot., AMVC: C34/B1a/1255. — ¹ *De Winter*: J. D. W., een student van de Gentse hoogleraar P. A. Lenz (zie br. 70), zag in 1846 zijn werk: *Jacques van Artevelde* uitgegeven door de *Maatschappij voor Schoone Kunsten en Letteren* te Gent. Vgl. V. Fris, *l.c.*, bl. 232, alsook aant. 5 aldaar. — 70 — Gepubliceerd in *Messenger des Sciences Historiques ou Archives des Arts et de la Bibliographie de Belgique*, Gand, 1890, p. 366-368 in een kort artikel van P. Bergmans: *Une Lettre de Conscience à P.-A. Lenz*. — ¹ *P.-A. Lenz* (1804-1875) historicus, hoogleraar aan de universiteit te Gent van 1837 tot 1872, auteur van *Jacques van Artevelde. Histoire des six premiers mois de son administration* (in *Nouvelles Archives Historiques*, 1837, T. I, p. 261...). Over hem: V. Fris, *l.c.*, bl. 232-234. — ² *de mon ouvrage...*: P. Bergmans in *Messenger...*, p. 368: „L'exemplaire dont il s'agit porte la dédicace suivante: „Bewys van byzondere hoogachting en erkenenis voor genotene diensten tot den opstel dezes werks, den heere Pr Lenz door den schryver aangeboden. Antwerpen, den 17 Meert 1849. Conscience”. De datum, die in de opdracht voorkomt, laat toe de brief op ± 17 maart te dateren. — ³ ... *de la préface*: Jacob Van Artevelde, Antwerpen, Drukkery van J.-E. Buschmann, 1849, 1e deel, bl. XXI-XXII: „Het ware licht voor Artevelde's tydvak, de echte wreker der nagedachtenis des Gentschen Burgers, is de heer Lenz, professor by de Hoogeschool te Gent, die de herstelling van Artevelde's roemryke nagedachtenis, om zoo te zeggen, tot doel van zyn leven verkozen heeft”. Hij wijst op het belang van de oorspronkelijke gemeenterekeningen ten stadhuije van Gent uit de tijd van Artevelde voor de studie van diens figuur. „De heer Lenz heeft niet alleen deze rekeningen allen doorwroet en tot in het diepste onderzocht en vergeleken; maer hy heeft daerenboven nog, tot de verdediging der dierbare nagedachtenis des helds, een wapenhuis van eenige duizende bewysstukken met groote kosten en moeite verzameld. Hy is in de Archieven van Parys en Ryssel het spoor der waarheid over Artevelde gaen opzoeken; en wacht slechts eene gelegenheid, om in Engeland de laatste bouwstoffen te vinden voor het voltrekken der schitterende eerezuil, die hy den grootsten vlaemschen Burger opregten wil. Zyn aenzienlyk werk zal, volgens aenkondiging, omtrent 1500 bladzyden groot zyn; en, dewyl het slechts over een beperkt tydvak handelen moet, kan men zich daerby een gedacht van de uitgebreidheid des onderzoekes en de menigvuldigheid der

bewyzen vormen. Slechts na de uitgaef van dit werk, zal Artevelde's nagedachtenis gewroken zyn.

De heer *Lenz* heeft den schryver dezès met uitnemende gulhartigheid onthield, en zich, als een edelmoedig vaderlandsvriend, verblyd dat nog anderen tot de herstelling van zyn lievelingsbeeld wilden werkzaam zyn. Hy heeft ons, vele uren lang, de uitzigten uit zyne opzoekingen gevolgd, medegedeeld: ons te regt gewezen waer wy dwaelden, en, door zyne diepe kennis van het onderwerp, onze overtuiging gevestigd, waer zy nog op onzekere gronden wankelde.

De heer *Lenz* ontvangt daer voor onzen innigsten dank! — 71 — Aut., Kon. Bibliotheek Brussel: II, 5241/1. — ¹ *Jouan*: Jean Jouan (1777-1863) van Franse afkomst, werkte te Antwerpen als courantier onder drie regimes: het Franse, het Nederlandse en tijdens de onafhankelijkheid. Ofschoon man van vrij geringe ontwikkeling, wist hij zijn zaak tot bloei te brengen. Vgl. Henry de Groote, *De Antwerpse Boekdrukkunst van 1794 tot 1830 in Bouwstoffen voor de Gesch. v. Antw.*, aangeh. ed., bl. 410 en 444. — *journal d'Anvers: Journal d'Anvers et de la Province*. On s'abonne à Anvers Chez J. Jouan, Place Verte, et chez tous les Directeurs des postes. — ² ... *de nouvelles qui me sont favorables*: in N° 105-106 - Dimanche 15 et Lundi 16 Avril 1849, p. 3 onder *Anvers, 16 avril*: „On écrit de Gand, 15 avril: Dans la séance du conseil communal tenue hier, 14 avril, M. le baron Jules de Saint-Genois a été entendu, au nom de la commission de l'instruction publique et des Beaux-Arts, dans son rapport sur la proposition relative à l'hommage fait à la ville par M. Conscience de son ouvrage, intitulé: *Jacob van Artevelde*. La commission propose, a-t-il dit, de joindre à la lettre à adresser à M. Conscience, une pièce écrite sur parchemin et exprimant la profonde gratitude du Conseil pour l'hommage qui lui a été fait. La commission est persuadée que cette pièce, signée par tous les membres du conseil, sera plus agrable à M. Conscience que toutes les récompenses pécuniaires ou médailles commémoratives qui pourraient lui être décernées. La proposition de la commission a été adoptée par acclamation”. — 72 — Aut., AMVC: C34/B 2e kaft losse br./49.742/b. — ¹ *Mon frère*: Jean-Balthazar C. (1815-1880). — ² *Papa*: Pierre-François C., te Besançon op 13 okt. 1779 geboren; te Borgerhout op 27 juni 1849 overleden (vgl. ook J.-B. Stockmans, *Deurme en Borgerhout sedert de vroegste tijden tot heden*, Brecht, 1897, tweede deel, bl. 217). — ³ *Nette*: Theresia-Catherina C., (1833-1856) halfzuster van H. C., geboren uit het tweede huwelijk van Pierre, nl. met Anna-Catherina Bogaerts. — 73 — Aut., AMVC: C34/B 1 c P. Consc./20467¹. Verminkte en onvolledige br. van C. aan zijn broer, naar aanleiding van de vaderlijke erfenis; het bovenste stuk rechts is weggescheurd. De benaderende datering berust op de dag van overlijden van Pierre: 27 juni 1849. — ¹ *sept enfans*: Hendrik en diens broer Jan, alsook vijf nog levende kinderen uit het tweede huwelijk. Vier kinderen uit het tweede huwelijk van P. C. waren toen reeds overleden. — 74 — Gepubliceerd in *VMKVA*, 1933, bl. 412-413. — ¹ zie br. 56, dd. 30 mai 1847. — ² ... *pour résidence*: voor deze epidemie, de cholera te Antwerpen in 1848-49, vgl. b.v. Jaap Kruithof, *De Demografische Ontwikkeling in de XIX^{de} Eeuw in Bouwstoffen voor...*, aangeh. ed., bl. 526-527. — 75 — Fot. in bezit van G. Degroote van aut. in Bibliotheek der R.-K. Universiteit te Nijmegen, Arch. Alb. Thijm. — ¹ *Wel Edele heer en Vriend*: J. A. Alberdingk Thijm (1820-1889), dichter en prozaïst, een der vooraanstaande promotors van de culturele emancipatie van de Roomse Kerk in Nederland. Over Thijms verhouding tot Vlaanderen schreef o.m. F. A. Vercammen, *Thym en Vlaanderen*, Amsterdam, 1932. — ² *Nouhuis*: H. J. C. van Nouhuys (1821-1853), dichter en prozaschrijver wiens naam we ook aldus met die van Th. verbonden vinden: *Volks-Almanak voor Nederlandsche katholieken*. By-eengebracht door J. A. Alberdingk Thijm en H. J. C. Van Nouhuys. Amsterdam, 1852. — ³ *romantische school*: hierbij denkt C. ongetwijfeld aan de afkeurende beoordeling van zijn eerste werken door D. Vgl. G. Schmoek, *Conscienciana in Lode Baekelmans ter eere*, II, bl. 193-211, nl. de uitvoerige studie: Wie is „V”, de criticus, die Conscience zo driest aanviel op het ogenblik, dat het klad van „De Leeuw” klaar stond? — 76 — Aut., AMVC: C34/B1c P. Consc./13951¹. — 77 — Aut., AMVC: C34/B1a Lorck. — ¹ *le specimen de 64 gravures*: volgens het *Taelverbond*, 1849, bl. 457 zou „Edw. Dujardin den Leeuw van Vlaanderen in platen uitgeven (...) hy heeft eene verzameling van 64 groote teekeningen in-4° vervaerdigd, welke weldra verschynen zullen”. C. bedoelt

deze verzameling. — ² *Jacob van Artevelde*, zie br. 67, aant. 2. — ³ *Le portrait*: het portret van C. is „gegraveerd op staal door W. Weger” (Vgl. *Het Taelverbond*, 1850, bl. 189). — ⁴ *Mr Muldener*: R. Müldener vertaalde verschillende werken van C. in bewuste *Niederl. Bibliothek*. — ⁵ *Houten Clara* verscheen in *Het Taelverbond*, 1847, bl. 201-256, *ibid.*, bl. 297-324. — ⁶ *Blinde Rosa* verscheen in *Het Taelverbond*, 1849, bl. 5-36. — ⁷ *De Loteling* verscheen bij J.-E. Buschmann, Antwerpen, 1850. Met 4 platen door E. Dujardin. Consciences opdracht aan Evarist Van Cauwenberghs, burgemeester van Schilde: „ten bewyze mynér byzondere achting en vriendschap”. — 78 — Fot. in bezit G. Degroote (aut. in Universiteitsbibliotheek Amsterdam). — ¹ *Den heere Van Lennep*: Jacob Van Lennep (1802-1868) populair door zijn historische romans. — Bij deze brief is volgend kwatrijn van de hand van Van Lennep gevoegd:

Wat drommel kunnen, om myn naam
In Petersburg de lieden geven?
Geen sterv'ling toch is daar bekwaam
Te lezen wat ik heb geschreven.

— 79 — Fot., AMVC: C34/B1a Wapp. — ¹ *Monsieur le Baron*: Gustave Wappers, directeur van de Antwerpse Academie. — ² *Mertens*: Frans H. Mertens, zie br. 6, aant. 5. — ³ *le Catalogue des livres de 1837...*: reeds op 16 nov. 1849 had de *Association des Artistes* bij het College van Burgemeester en Wethouders aangedrongen op publikatie van de catalogus van de bibliotheek der Academie voor Beeldende Kunsten. Het College vroeg de raad van beheer der Academie om preadvies, maar ontving een ongunstig antwoord. Herhaaldelijk kwam o.a. *Het Handelsblad* terug op de ontredde toestand waarin bewuste bibliotheek zou verkeren. Op 9 mei 1850 zou het blad schrijven „dat de boek-verzameling zich sedert jaren in eenen bedroevenden staat bevindt, hetgeen niet pleit ten voordeele van den greffier, die met het in orde houden van dezen kostbaren schat gelast was...” (Vgl. A. Jacob, I, bl. 327-328). — 80 — Fot., AMVC: C34/B1a Wapp./403/4^a. — ¹ *Kunstkronyk*: vermoedelijk bedoelde C. hier: „*Kunstkronyk uitgegeven ter aanmoediging en verspreiding der schoone kunsten*. 's-Gravenhage, Nederlandsche Maatschappij van Schoone Kunsten, I-III (1841-43); 's-Gravenhage, bij de directie der houtsnee-school, IV (1844); 's-Gravenhage, K. Fuhri Directeur (sic!) der houtgraveer-school, V-X (1845-1850)” Mededeling van Drs. Guido Persoons, die hieraan toevoegt, dat de bibliotheek van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen nog de bovengenoemde jaargangen (I tot en met X) bezit. — 81 — Aut., AMVC: C34/B1a Beers/18841¹. De adressering op deze br.: Den Wel Edelen heere / Mynheer J. Van Beers, Professor / by de Normael-School / te / Lier. De datumstempels wijken af van de datum op de brief, met name: Anvers 1 Mars... 1850 en Lierre 2 Mars... 1850. — ¹ *Vriend Jan*: Jan van Beers (1821-1888). Leraar en liberaal politicus, dichter en redenaar. Een van de leidende figuren van de vrijzinnige vleugel der Vlaamse Beweging. Schreef aanvankelijk Franse verzen, maar de lectuur o.m. van Consciences L. v. Vl. deed hem definitief naar de Vlaamse literatuur overgaan. (Vgl. Pol de Mont in *Drie groote Vlamingen*, Brussel (z.j.), bl. 197 vlgg.). — 82 — Aut., AMVC: C34/B1a Lorck/18874^a. Adressering: Monsieur / Monsieur Carl B. Lorck, libraire-éditeur / à / Leipsig. — ¹ ... *ma dernière lettre*: zie br. 77, aant. 1. — ² *mon éditeur*: J. P. Van Dieren. — ³ *Mon dernier petit ouvrage de loteling*: in *Het Taelverbond*, 1850, 6e dl., bl. 284 in verband hiermee: „Slechts drie weken na de verschijning der vlaemsche uitgave is verschenen te Leipsig (...) eene duitsche vertaling van den Loteling van Hendrik Conscience, onder den volgenden titel: *Der Recrut* aus dem Flämischen übersetzt von Philipp Gigot, mit 4 Illustrationen von Ed. Dujardin”. — 83 — Verscheen in *Nieuwe Wegen*, Letterkundig Maandschrift voor ons Volk, 1912, 3^e jrg., juni, nr. 6, bl. 68. — ¹ *Mynheer en weerde Kunstbroeder*: F. J. Blicke (1805-1880) was notaris te Izegem. Dichter van talrijke prijs- en gelegenheidsverzen in de trant der late rederijkers. Fr. Blicke was de eerste erevoorzitter van de letterlievende maatschappij *De Vriendschap* te Roeselare. Hij deelde C. diens benoeming tot briefwisselend lid mede. — ² *Maetschappij De Vriendschap*: zie br. 48, aant. 1. — ³ *Zeer vereerd acht ik my...*: over deze benoeming lezen we in *Nieuwe Wegen*, l.c., bl. 67: „In de zelve zitting zyn de Heeren Conscience, Greffier der Koninglyke Akademie van Schilder- Beeldhouw- Bouw- en Tekenkunde te Antwerpen, Ridder der Leopolds-

orde, Leeraar der Prinsen; Frans Rens, Schryver en Voorzitter der vereenigde Vlaemsche Genootschappen te Gent; met algemeene stemmen en hevige toetjuichingen als briefwisselende Leden der Maetschappy aenveerd. — Gedaan in zitting van 25 Januarij 1850". — 84 — Aut., AMVC: Album P. Visschers, bl. 214. — ¹ P. Visschers: Peter J. Visschers (1804-1861), eerst leraar, daarna pastoor te Heist-op-den-Berg, vanaf 1843 van de St.-Andrieskerk te Antwerpen. Naast vele werken met godsdienstige inslag schreef hij een driedledige *Geschiedenis van St.-Andrieskerk te Antwerpen, sedert hare opkomst tot den huidige dag*, Antw. 1862. — ² *laetste werk*: blijkens de bibliographische gegevens in J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, o.c., bl. 832 i.v. publiceerde P. J. Visschers verschillende werken in 1849 en in 1850 en valt het bezwaarlijk uit te maken welke studie hier juist bedoeld wordt. — 85 — Aut., AMVC: C34/B1a Antw./18836; gedrukt briefhoofd: *Académie Royale d'Anvers - Anvers, le ... 18..* — ¹ *Mon Capitaine*: blijkens de adressering: Kapitein [van de Burgerwacht] E. Nauts. — ² *Votre Lieutenant*: C. was inderdaad luitenant van de Burgerwacht. Toen hem op 4 oktober 1851 door *Voor Tael en Kunst* een serenade werd gebracht ter gelegenheid van zijn benoeming tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw, namen ook aan de feestviering deel: „Een aental burgerwachten, in uniform, van de compagnie waarvan de heer Conscience luitenant is" (*Het Handelsblad van Antwerpen*, 1851, 5 October). Op 11 oktober 1851 woonde hij, als luitenant van de Antwerpse Burgerwacht, een plechtige dienst bij in de O. L. Vrouwekerk ter nagedachtenis van de overleden koningin Maria-Louisa (Vgl. A. Jacob, II, bl. 278, br. 228. — 86 — Fot. in bezit van G. Degroote; origineel in Bibliotheek R.K. Universiteit te Nijmegen, Arch. Alberd. Thijm). — ¹ *Hooggeachte Vriend*: J. A. Alberdingk Thijm, zie br. 73, aant. 1. — ² *het nederlandsch Congres*: bedoeld wordt het *Tweede Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres*, dat op 16, 17 en 18 sept. 1850 te Amsterdam gehouden werd. Secretaris was J. A. Alberd. Thijm; was dat ook van het Eerste Congres, zie Dr. Cath. C. Ter Haar, *Nederland en Vlaanderen*, Santpoort (N.-H.), MCMXXXIII, bl. 85. — ³ ... *te spreken*: volgens *Het Handelsblad...*, 19 Juli 1850 vermeldt de *Orde der Werkzaamheden* van bewust Congres: „Maendag 16 September... Hendrik Conscience (Antwerpen). — Over de noodzakelykheid der nauwere verbroedering tusschen Holland en Vlaemsch België". Vgl. ook *Handelingen van het Tweede Nederlandsch Letterkundig Congres*, gehouden den 16^e, 17^e, en 18^e September, 1850, Amsterdam, 1851, bl. 20-21. — ⁴ *ontooovering*: evenals *inspraak* (ingeven, inspiratie) een van de typische woorden uit Consciences woordenschat. Volgens het *Woordenboek der Nederl. Taal*, X, kol. 1997 is *ontio(o)vering* in de bet. van *ontgoocheling* vooral gebruikelijk bij Zuidnederl. schrijvers. Vgl. ook G. Schmook, die in *Een Parijse „Beau“...*, bl. 18 op de titel wijst van De Laets sonnet: *Onttoovering* (15 juni 1837). — ⁵ ... *Snellaert*: vgl. br. van A. des Amorie van der Hoeven aan Snellaert dd. 13 juli 1850 (bij A. Jacob, II, bl. 258-260). — ⁶ *de h^r Prof. des Amorie Van der hoeven*: Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855), publicist, maar vooral als welsprekend predikant beroemd; over hem: J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, o.c., bl. 356. Was voorzitter van het *Tweede Nederl... Kongres*, zie de onder aant. 3 aangeh. *Handelingen*. — 87 — Aut., AMVC: C34/2^e kaft B losse br./31988^e. — 88 — Fot. van het boekje: *Kaiserlicher Rat Carl Arenz, Erster Direktor und Organisator der Prager Handelsakademie* (gest. 2 Januar 1888) zum fünfzigsten Jahrestage ihrer Eröffnung in seinem Leben und Wirken skizziert von Wilh. Arenz, Erster Stifstherr am Krönungstift zu Aachen. — Nebst einem Anhang: *Briefe des vlämischen Dichters Conscience an Carl Arenz*. Aachen, 1906. S. 5. — Op voorstel van Prof. Dr. A. Keersmaekers liet Dr. E. Willekens voor de Stadsbibliotheek te Antwerpen een fotocopie maken van dit boekje. We danken eerstgenoemde, die onze aandacht op de vertaling uit deze brief van C. vestigde. De hier verder weergegeven fragmenten uit brieven van C. aan C. Arenz waren ons echter sedert lang bekend uit de fotocopie van de verzameling brieven zelf (Anhang) uit dit boekje, die reeds beruiste in het AMVC onder signatuur: C34/B1a. We verwijzen daar telkens naar C. Arenz. — ¹ ... *Ihnen*: C. Arenz (1821-1888): over het leven en werk van deze vertaler en vriend van C., zie bovengenoemde schets van W. Arenz, S. 1-30; Pr. Arents, *De Vlaamsche Schrijvers in het Duits vertaald*. Brussel, 1944, bl. XLIV. — ² ... *Werkehen*: het betreft *De arme Edelman*, door C. A. vertaald: „*Der arme Edelmann...* übers. von

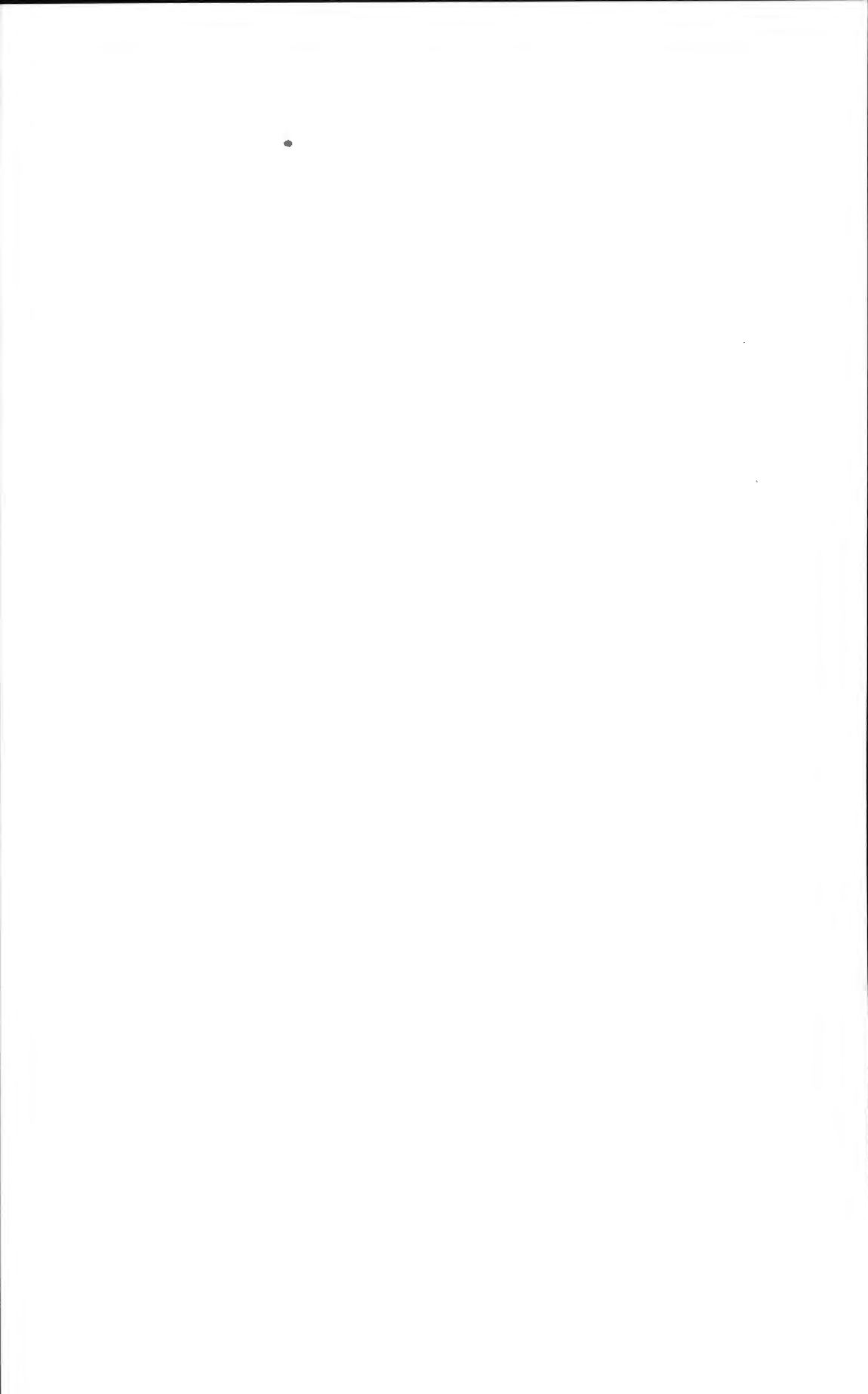
C. Arenz. Düsseldorf, Schulgen. 1851. [IV] + 199 blzn. 8° (vgl. Pr. Arents, *De Vlaamsche Schrijvers in vertaling in vertaling* 1830-1931, Brussel, 1931, bl. 14. — ³ over die feesten, zie br. 89, n. 1. C. Arenz woonde inderdaad de feestelijkheden te Antwerpen bij op 19 aug. 1851 en gaf er zelfs zijn indrukken over weer in *Feuilleton der Düsseldorfser Zeitung vom 5. Oktober 1851* (Wilh. Arenz, l.c., S. 6). — 89 — Aut., AMVC: C34/B1a Beers/18841². — ¹ in onze maetschappij beslist worden...: de Maetschappij ter bevordering van Nederduitsche Tael- en Letterkunde, met kenspreuk: Voor Tael en Kunst zal „ter gelegenheid der Antwerpsche kermis, op Dynsdag 19 Oogst [1851], een groot Nationaal Vlaemsch feest (...) geven, waertoe zy, van wege het Stadsbestuer van Antwerpen, alle de Nederduitsche Maetschappijen en alle Vrienden der Moedertael uitnodigt...“ (*De Eendragt*, Gent, 1851, bl. 18). — ² gansch Vlaenderen hebben uitgenoodigd: de „Vrienden der Moedertael in Vlaenderen en in Brabant“ waren uitgenodigd; bij die gelegenheid wou de Maetschappij voor Tael- en Kunst aan C. een „huldebewys“ overhandigen, daar hij „door zyne werken zoo veel tot de verspreiding onzer moedertael heeft bygebracht“. Ze had met dit doel „een zilveren drinkvat doen verveerdigen ter weerde van 2000 franken“ (*De Eendragt*, l.c.). — ³ Om zekere redenen...: omdat hij zelf zal gehuldigd worden (vgl. aant. 2). — ⁴ ... het letterkundig gedeelte verre achter het muzikaal gedeelte staen...: er zou een „letterkundige zitting“ zijn te 10 u. 's morgens; te 20 u. zou er „in het lokaal der 'Variétés' Letterkundige en Muzikale zitting“ zijn „opgevolgd (...) van een nacht-feest“ (*Het Handelsblad...*, 1851, 1 Aug.). — ⁵ uit hoofde uwer grammatica: J. van Beers werkte op dat ogenblik aan zijn *Nederlandsche Spraekleer*, die te Lier bij Van In in 1852 zou verschijnen. — ⁶ Koningin: het uitvoerig gedicht: *Bij den Dood der Koningin*, dat in 1850 werd geschreven (Vgl. J. v. B. *Gedichten*. Eeuwfeest-uitgave met inleid. door Dr. M. Sabbe. Antw., 1921, bl. 89-102). Hier wordt bedoeld de op 11 okt. 1850 overleden eerste koningin der Belgen, Maria-Louisa. — ⁷ bevestigend zult beantwoorden: V. B. aanvaardde inderdaad; hij las echter *By het Kerkportael* voor. (Vgl. *Gazette van Gent*, 1851, 22 Augustus). Dit gedicht komt voor in de boven- genoemde *Eeuwfeest-uitgave*, bl. 103-111 en is gedagtekend: 1851. Volgens *Het Handelsblad*, 19-20 aug. 1851, werd „*De Grootmoeder* (woorden van C.), romance, gezongen door den heer Bernard Weiser (zie br. 97, aant. 2), werd aan C. door Dr Matthyssens, voorzitter van *Tael en Kunst*, het zilveren geschenk overhandigd“. — 90 — Fot., C. Arenz, bl. 33. — ¹ mein Kind ist gestorben: zijn dochtertje Machteld overleed volgens Mevr. M. Antheunis-Conscience, o.c., bl. 47, op 24 sept. 1851. Volgens deze brief, tenzij er een vergissing in de datering zou zijn, zou het kind reeds op 13 sept. 1851 overleden zijn: Sieben Tage sind seit diesem Unglückstag verflossen. — ² die Auszeichnung...: blijkens br. van Snellaert aan C. (vgl. A. Jacob, II, bl. 272) dd. 10 sept. 1851, waren C. en Snellaert door Koning Willem III tot „ridders der orde van den Nederlandschen Leeuw“ benoemd. — ³ Fessttage: het feest van 19 augustus 1851 waarover in br. 88 en 89. — 91 — Fot. (aut. in bezit van U.B.. Leiden, Letterk. 1867) in AMVC: C34/B1a/36607⁴. — ¹ Goede Vriend: in potlood op fot. bijgevoegd: De Vries. Mej. Dr. N. Bakker was zo vriendelijk voor ons in de verzameling: „Lett. 1867“ na te gaan of het hier werkelijk Matthias De Vries betreft. Ze deelde o.a. mede: „Het is inderdaad Matthias de Vries. Bewuste brief bevindt zich in een dikke map met allerlei brieven aan M. de Vries...“ M. De Vries (1820-1892), groot taalkundige, eerste ontwerper en redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, hoogleraar te Groningen en te Leiden. Trad o.a. als spreker op te Brussel, 1 sept. 1851, bij het *Derde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres*. Kon geestdriftig over onze taal spreken, stelde veel belang in de Vlaamse taalbeweging en verbleef herhaaldelijk in Zuid-Nederland. Vgl. Mr J. Obrie, *Levensbericht van Professor Matthias De Vries in Jaarboek der KVA*, VIII, 1894, bl. 89-112, inzonderheid bl. 94, 95 en 98. — ² feestelykheden: een verslag over deze feestelijkheden op 4 okt. 1851 bij gelegenheid van Consciences benoeming tot ridder in de orde van de Nederl. Leeuw in *Het Handelsblad...*, 1851, 5 Oct. — ³ ... in den Gemeente-Raed...: die verkiezingen zouden plaatsvinden op 28 okt. 1851; C. werd door de kiezers van de vijfde wijk kandidaat gesteld (vgl. A. Jacob, I, bl. 383; vooral L. Wils, *De politieke oriëntering van de Vlaamse Beweging* (1840-1857), Antw.-Brussel-Gent-Leuven, 1959, bl. 49-54). — ⁴ ... dat Gy ten onzent waert: M. De Vries wellicht bij gelegenheid van het

bovengenoemde Congres (zie aant. 1 bij deze br.) in Antwerpen geweest? — ⁵ Vgl. aant. 2 in deze br. — ⁶ *lokael*: in de „Kaesstraet” volgens het in aant. 2 bij deze br. aangehaalde verslag. — 92 — Aut., AMVC: C34/B1b Eik/18992. — ¹ ... *de Eikel*: over deze rederijkerskamer, evenals over *de Roos*, zie Edw. Van Even, *Louvain dans le Passé, et dans le Présent*, Louvain, 1895, p. 54 en p. 286. De Dienst van het Archief van Leuven liet ons betreffende J. Van Bel weten: „In de periode rond 1852 leefde te Leuven, Parijsstraat 71 een Jacques Van Bel, typograaf, geboren te Leuven op 10 juni 1813. Deze Jacques Van Bel was gehuwd met Isabelle Therese Van Even, geboren te Diest op 12 november 1813”. Vermoedelijk dezelfde als de hier geadresseerde Jacob. Blijkens *De Eendragt*, Gent, 1850, 24 febr., bl. 80, bewerkte Jacob Van Bel, daar ook als „Bestuerlid der Rederykkamer „De Roos” te Leuven vermeld, *Wat eene moeder lijden kan* van C. tot een toneelspel, dat hij trouwens aan C. opdroeg. Dit stuk werd b.v. op 12 jan. 1851 „te Antwerpen (St. Willibrords)” opgevoerd. Bericht hiervan in *Het Handelsblad*..., 1851, 17 jan. — ² *Van Even*: Edw. Van Even (1821-1905), als historicus en als archivaris van de stad Leuven schreef hij o.m. verschillende bijdragen en bekende werken over zijn stad en over de rederijkers. Vgl. Eug. De Seyn, *Dictionnaire des Ecrivains Belges*, Bruges, 1931, II, p. 1873-74. — 93 — Aut., Koninkl. Bibliotheek Brussel: II 20 69/4. — ¹ *Monsieur*: Paul Bouquié-Lefebvre (1809-1875): hygiënist, streed tegen het alcoholisme. Vertaalde o.a. L.-C.-R. Huydecoper, *De l'Abolition des Boissons Fortes* (Traduit du Hollandais). Bruxelles, 1847 (Vgl. *Biographie Nationale*, I, p. 141). — ² *Alex. Dumas* (1803-1870). Verbleef te Brussel in ballingschap, na de staatsgreep van Napoleon III. Getuigt zelf dat hij Frankrijk op 11 dec. 1851 voor Brussel verliet, waar hij zijn *Mémoires* en verscheidene romans afwerkte. In zijn *Bric-a-Brac*, Paris, 1861, II, pp. 199-208: *Cas de Conscience* verhaalt hij o.m. hoe hij door P. Bouquié-Lefebvre *Le Conscrit* leerde kennen, en van hem een vertaling in het Frans van *De Loteling* ontving. — 94 — Aut., Universiteitsbibliotheek Gent: G. 18453³⁰⁰. — ¹ *Hooggeachte Vriend*: Baron Jules de Saint-Genois (1813-1867). Hoogleraar aan en bibliothecaris van de Universiteit te Gent. Schreef in het Frans en het Nederlands; verdediger van de Vlaamse taalbelangen. Over hem: P. de Decker in *Biographie Nationale*, VII, col. 601-607. — ² *het Willemsfonds*... toen het Willemsfonds op 23 febr. 1851 te Gent werd gesticht, was Baron J. de Saint-Genois voorzitter. Vgl. *Ons 75-jarig Jubelfeest* (1851-1926), Gent, 1926, Uitgave van het Willems-fonds N° 163, bl. 17. De „volksalmanak” die C. hier op het oog heeft, is ongetwijfeld de *Volksalmanak voor 1853*, vermeld in *Ons 75-jarig Jubelfeest*, bl. 149. — 95 — Fot., AMVC: C34/B1a, verzameling C. Arenz, bl. 33-34. — ¹ Bij deze vertaling van zijn werk dacht C. vermoedelijk o.m. aan P. Bouquié-Lefebvre, zie br. 93 en aant. 2 aldaar. — ² A. Dumas verbleef te Brussel sedert 11 dec. 1851 (br. 93, aant. 2). — ³ De drieledige roman heette eigenlijk *Conscience l'Innocent* (Bruxelles, Livourne, Leipzig, 1852). — ⁴ In *L'Observateur belge*, Bruxelles, 1852 hebben we in april-mei 1852 een dergelijke brief niet aangetroffen. In zijn *Bric-a-Brac: Cas de Conscience*, p. 207-208 wees A. Dumas erop hoe zeer hij door Consciences *De Loteling* was getroffen, en twee hoofdstukken er aan ontleende voor de eerste roman die hij in België samenstelde. Hij zegde tevens C. over deze ontleening geschreven te hebben, waarop, aldus A. Dumas, C. hem in een charmante brief volledige toelating gaf zó te handelen. Hierbij dan deze cynische aantekening van A. Dumas: „A entendre, je lui faisais bien de l'honneur en le volant (...). Je ne savais comment remercier mon confrère flamand de sa générosité et de sa bonne grâce. Je ne trouvai pas d'autre moyen que de baptiser mon livre tout entier de son nom; il avait bien, en effet, le droit d'en être le parrain”. — 96 — Aut., AMVC: C34/B1a Duj./18853³. — ¹ *Eduard*: Ed. Dujardin (1817-1889), kunstschilder en beroemd illustrator van vele werken van C. Over hem: G. Degroote, *Wat een schrijver lijden kan*, bl. 21-26. — ² *Maetschappy*: Maetschappy ter bevoordering van nederduitsche tael- en letterkunde, met kenspreuk: *Voor Tael en Kunst*, waarvan E. Dujardin trouwens Tweede Voorzitter was, zoals o.a. blijkt uit omzendbrieven van deze vereniging, b.v. dd. 18 July 1852 (AMVC: M 133D 11361). — ³ *de zaak van het middenkomiteit*: vermoedelijk de vraag van het Vlaemsch Midden-Comiteit om bij te dragen in de kosten voor de inrichting van een wedstrijd in de moedertaal onder de leerlingen van het secundair onderwijs (*Tael en Kunst* zou 200 fr. schenken). Vgl. L. Wils, *De politieke oriëntering*..., bl. 56, voetr. (3). —

⁴ *Heuts*: Michiel Heuts, in 1827 te Antwerpen geboren, schreef gedichten (F. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden *o.c.*, bl. 344 i.v.). Volgens L. Wils, *De politieke oriëntering...*, bl. 55 behoorde Heuts, samen met o.a. Conscience en Van Ryswyck, tot de letterkundigen, die in *Tael en Kunst* uit eigen werk voordroegen. — 97 — Aut., AMVC: C34/B1a Duj./1885³. — ¹ *T. en K.*: *Tael en Kunst*. — ² *Weiser*: „Bernardus Petrus Weiser, geboren te Doornik (h) op 1 november 1822, overleden te Antwerpen op 10 juni 1872 (akte nr. 1947). Jaarverslag van de Kon. Academie voor Schone Kunsten van 4 mei 1873, bl. 22 en 23. Stadsarchief-bibl. nr 3542”. Meegedeeld door Dr. J. Van Roey. Op 1 okt. 1843 was B. P. Weiser door de raad van beheer van de Antwerpse Academie tot „Assistent Figuurtekenen” benoemd; bij Kon. Besluit van 30 jan. 1851 tot „professeeur perspective pittoresque”. Bekwam op 1 apr. 1866 ontslag wegens gezondheidsredenen. Meegedeeld door Drs. Guido Persoons. Over Weisers werk in *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig, 1942, S. 314. — 98 — Niet ondertekend klad van de hand van C.; evenmin gedateerd; tussen rechte haakjes werd in de linker rand bijgevoegd: 1.8.52. We danken Prof. Dr. A. Keersmaekers, die onze aandacht vestigde op dit stuk van C., evenals op de brief die hier volgt onder nr. 100. Berust in AMVC: M133B/B1/11361. — ¹ *Besturende*: „besturende commissie” gallic. voor bestuurscommissie of bestuurscomité. *Het Handelsblad...* van 1 en 2 Augustus 1852 deelt in dit verband onder *Stadsnieuws* mee: „Gisteren namiddag heeft er in de *Variétés* eene vergadering plaats gehad van de bestierleden der societeiten, die zouden willen deelen aen het feest van den 24 augustus, namelijk den *Venetiaensche Nacht*. De baron Eugene Van Havre heeft verslag gegeven van de gedane werkzaamheden. Daarna is er besloten, dat er eene stoomboot zal bestemd zyn voor de maetschappy *Voor Tael en Kunst* en eene andere stoomboot voor vier tooneelmaetschappyn, naer men ons verzekert: *De Dageraad*, *Jong en Leerzuchtig*, *Scheldegalm* en *Hoop*.” Over de voorbereiding van dit feest met nachtelijk vuurwerk nog *ibid.* 5 Aug. 1852 en 18 Aug. 1852 — ² *Koninglyke familie*: vgl. br. 100. — ³ bij A in linker rand, waarschijnlijk door een andere hand dan die van C. bijgevoegd: die [...] het koninglyk paviljoen [...] — ⁴ Het postscriptum is vermoedelijk ook door een andere hand bijgevoegd. — 99 — Fot., AMVC: verzameling C. Arenz: C34/B1a, bl. 34. — ¹ *ein neues Werk*: het betreft *De Boerenkryg*, die in 1853 (in twee delen) bij J. P. Van Dieren te Antwerpen zal verschijnen. — 100 — Niet ondertekend klad van de hand van C. In AMVC: M 133B/B1/11361. — ¹ *Van Praet*: Jules Van Praet (1806-1887), historicus, staatsman en secretaris van Leopold I. Over zijn historisch werk en over zijn activiteit in dienst van de jonge Belgische monarchie, zie Ern. Discailles in *Biographie Nationale*, XVII, col. 165-194. — ² om (doorgehaald). — ³ te raedplegen over (doorgehaald). — ⁴ hunner (vervangen door der). — ⁵ Het uitvoerig verslag over deze feestelijkheden met nachtelijk vuurwerk op de stomboten op de Schelde, in aanwezigheid van de hertog van Brabant, prins Leopold en van de graaf van Vlaanderen, prins Filips in *Het Handelsblad...* van „Dyonsdag 24 en Woensdag 25 Augustus 1852”. — ⁶ vereerd te zien. Daer H.H. dien dag den wedstrijd der Regatten in onze stad bywonen, is de grootste zwaarig (doorgehaald). — ⁷ na Z.M. stond aanvankelijk: Leop(?), den koning, en aen zyn doorluchtig huisgezin een welwillend antwoord zult ge lieven te.

(Wordt vervolgd)

De Parabel van de Wijze en de Dwaze Maagden in de kunst en in de literatuur¹

door

MAURITS DE MEYER

Van af de christelijke oudheid tot op deze tijden vormde de parabel van de wijze en de dwaze maagden een geliefd thema van de beeldhouwkunst, de schilderkunst, de miniatuurkunst, de glasraamkunst, de graveerkunst en de sierkunsten.

Tijdens de middeleeuwen werd deze parabel voorgesteld in Franse en Duitse mysteriespelen. Uit het einde van de 15de of het begin van de 16de eeuw, is ons een Vlaams mysteriespel bewaard over dit onderwerp.

De iconografie van deze parabel eindigt bij de volkskunst. Tot het begin van deze eeuw vinden we, vooral in Noord-Nederland, op verschillende gebruiksvoorwerpen, afbeeldingen van de wijze en de dwaze maagden. Het is trouwens de studie van de volkskunst, in het bijzonder van de volksprenten, die me tot dit onderwerp gebracht heeft².

Hier zullen we ons beperken tot de studie van de invloed van de parabel op de beeldende kunsten en voornamelijk van de wisselwerking van de uitbeelding van de parabel op het toneel enerzijds en hare uitbeelding in de beeldende kunsten anderzijds.

De parabel van de wijze en de dwaze maagden komt voor in het evangelie van Matteus (25e hoofdstuk, 1-13) :

1. Dan zal het rijk der hemelen gelijk zijn aan tien maagden, die haar lampen namen, om de bruidegom tegemoet te gaan. 2. Vijf van haar waren dwaas, en vijf waren wijs. 3. De dwaze namen wel haar lampen mee, doch geen olie. 4. Maar de wijze namen met haar

1. Voor de publicatie van deze lezing, gehouden op de plenaire vergadering van de *Zuidnederlandse* van 13 maart 1966, heb ik dankbaar gebruik gemaakt van verschillende opmerkingen die tijdens de levendige bespreking van mijn voordracht, werden naar voren gebracht, o.m. door de voorzitter Prof. Dr. R. Derolez, door Prof. Dr. R. Lievens en voornamelijk door Prof. Dr. E. de Strycker, die me later ook nog schriftelijke inlichtingen bezorgde en me attent maakte op de originele betekenis van het woord „lampas“.

Voor het iconografisch gedeelte van deze studie heb ik veel te danken aan de documentatie van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel, aan de iconologische afdeling van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht en aan het „Bildarchiv“ te Marburg.

2. *Volkskunde* 65 (1964) p. 19. Het is onze bedoeling het volkskundig aspect van dit onderwerp verder te behandelen in dit tijdschrift.

lampen ook olie in haar kruiken mee. 5. Toen nu de bruidegom toefde, werden ze slaperig en sluimerden allemaal in. 6. Maar midden in de nacht werd er geroepen : Ziet de bruidegom komt ; gaat naar buiten, hem tegemoet. 7. Toen stonden al die maagden op, en brachten haar lampen in orde. 8. Nu zeiden de dwaze tot de wijze : Geeft ons wat van uw olie ; want onze lampen gaan uit. 9. De wijze gaven ten antwoord : Neen dan is er misschien niet genoeg voor ons en voor u ; gaat liever naar de verkopers, en koopt voor uzelf. 10. Maar terwijl ze heengingen om te kopen, kwam de bruidegom, en zij die gereed waren, gingen met hem ter bruiloft in ; en de deur werd gesloten. 11. Later kwamen ook de andere maagden, en zeiden : Heer, Heer, doe ons open. 12. Maar hij antwoordde : Voorwaar, ik zeg u, ik ken u niet. 13. Waakt dus, want gij kent dag noch uur. (Vertaling : Canisiusvereniging).

Alhoewel de betekenis van de parabel, in haar geheel, vrij duidelijk is en moet begrepen worden als een opwekking tot waakzaamheid, tot voortdurende beoefening van de deugd, om ten allen stonde en op het meest onverwachte uur voor de eeuwige rechter te kunnen verschijnen, toch is de allegorische zin van de verschillende elementen van deze parabel soms minder doorzichtig.

Louis Réau meent dat de tien maagden met hun toortsen verband houden met oosterse huwelijksgebruiken³ : meisjes vormden een erewacht voor de bruid en leidden haar van het huis van haar ouders naar het huis van haar bruidegom, deze plechtigheid gebeurde 's avonds en de paranymfen droegen brandende toortsen.

In de Nederlandse tekst van de parabel is geen sprake van toortsen, wel van lampen en oliekruiken. En toch zien we in de oud-christelijke kunst, in de byzantijnse en in die van de vroege middeleeuwen, de wijze maagden geregeld afgebeeld met brandende toortsen in plaats van met lampen. Dit is het geval met fresco's in de katakomben, o.a. die van de H. Cyriaca te Agro Verano uit de 4de eeuw⁴, met verschillende vroegmiddeleeuwse en byzantijnse miniaturen : een uit de codex purpureus van Rosano van de 6de eeuw⁵, een uit de codex Ambrosianus (E 24, werken van Gregorius van Nazianze) van de 9de eeuw⁶, een uit het Physiologushandschrift van Smyrna van omstreeks 1100⁷, en met het oudst bekende beeldhouwwerk van dit onderwerp in West-Europa, het prachtig 12de-eeuws romaans kapiteel uit de Sint-

3. L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, II Iconographie de la bible, 2 Le Nouveau Testament. Paris 1957, p. 353.

4. H. Heyne, *Das Gleichnis von den klugen und törichten Jungfrauen*, eine literarisch ikonographische Studie zur altchristlichen Zeit. Leipzig 1922, plaat 3.

5. Ibid. plaat 5.

6. A. Michel, *Histoire de l'art* I. Paris 1926, p. 239.

7. *Physiologus* van Cosmas Indicopleuster, biblioth. Evangel. School te Smyrna, folio 7 verso.

Stefanusabdij te Toulouse, aldaar bewaard in het Musée des Augustins (afb. 1).

In de 13de eeuw verdwijnen de toortsen en van dan af worden, in het westen tenminste, de wijze maagden geregeld voorgesteld met brandende lampen en de dwaze maagden met uitgedoofde lampen, meestal dragen deze laatsten hun lampen omgekeerd om aan te tonen dat er geen olie meer in is.

Van waar komt het verschil tussen de voorstellingen met toortsen en de voorstellingen met lampen?

Hiervoor moeten we teruggaan tot de oorspronkelijke betekenis van het woord lampas. Het Griekse woord *λαμπάς* betekent niet lamp maar toorts. Het Griekse woord voor lamp is *λύχνος*. Het Latijn heeft het Griekse woord „lampas” overgenomen, eveneens in de betekenis van toorts en het klassiek Latijn kent alleen het woord „lucerna” om een lamp aan te duiden⁹. Het Latijn heeft naast het woord „lampas” ook nog een eigen woord om een toorts aan te duiden, namelijk het woord „fax” en in de *Thesaurus Graecae Linguae* wordt *λαμπάς* vertaald met de Latijnse synoniemen: lampas en fax; als voorbeeld citeren de auteurs „faces nuptiales”, de bruilofttoortsen.

Reeds bij Homeros¹⁰ is er sprake van bruilofttoortsen; Aristofanes, in zijn toneelwerk *De Wespen*, geeft de aanhef van een bruiloftlied waarmede de bruid 's nachts begeleid werd naar de woonst van de bruidegom: „Verhef de fakkel...”¹¹. In het oosten is dit gebruik blijven voortbestaan, zeker tot het begin van deze eeuw, en vermoedelijk tot op onze dagen. Hildegard Heine, vermeldde in 1922 dat het gebruik, de bruid te begeleiden met

8. M. Hoebeke, in zijn uitstekend gecommentarieerde uitgave van *Het spel van de V vroede en de V dwaze maagden*, (Zwolle, 1959) verklaart: „er bestaat late, ook XVe-eeuwse iconografie, waarop de M.(aagden) afgebeeld zijn met toortsen” en verwijst naar L. P. Thomas, *Le „Sponsus” mystère des vierges sages et des vierges folles*. (Paris 1951) p. 67 die op zijn beurt verwijst naar afb. 185 in K. Künstle, *Iconographie der christlichen Kunst*, (I, Freiburg, 1928). Deze afbeelding betreft een miniatuur uit Cod. Phil. Nr. 1701 van de Pruisische Staatsbibliotheek, doch dit handschrift stamt niet uit de 15e maar uit de 13e eeuw. Bij de vele voorstellingen van de parabel uit West-Europa, uit de late middeleeuwen, is er mij geen bekend waar de maagden voorgesteld worden met toortsen. Het genoemde handschrift is een late navolging van de Ottoonse miniaturen, die op hun beurt geïnspireerd waren door de Byzantijnse miniaturen (hierover meer bij Künstle a.w., I p. 397).

9. Zie Daremberg-Saglio, *Dict. des antiquités grecques et romaines*, voce lampas: le mot lampas „s'oppose au mot grec et au mot latin lucerna, qui s'appliquent au contraire à tout ustensile où la lumière résulte de la combustion d'une mèche trempée dans l'huile”. Zie ook *Thesaurus Graecae Linguae* ab H. Stephano, voce *λαμπάς*; Theil-Freud, *Gr. Dict. de la langue latine*, voce „lampas”; verder nog de woordenboeken van R. Klotz en H. Goelzer.

10. *Ilias* XVIII, vs. 490-495.

11. Aristophanes, *De Wespen*, vs. 1326, zie ook *De Vogels*, vs. 1720, Euripides, *Troades*, vs. 308, *De Cycloop*, vs. 203.

fakkels of kaarsen, in het oosten toen nog vrij algemeen was en dat in Bethlehem de stoet van de begeleidende vrouwen uitsluitend uit ongehuwde meisjes moest samengesteld zijn¹².

In het evangelie is er niet enkel sprake van toortsen (*lampades*) maar ook van oliekruiken. Inderdaad bij de toortsen hoorden oliekruiken en op de oudste fresco's in de katakomben, met de afbeelding van de vijf wijze maagden houden deze in de rechterhand een fakkel en in de linkerhand een oliekruikje. Op de oudste miniatuur met de voorstelling van onze parabel, de *codex purpureus Rossanensis*, worden de dwaze maagden afgebeeld met kruiken, lege kruiken én gedooftde fakkels¹³.

In de christelijke oudheid en de vroege middeleeuwen, en later ook nog in het oosten, heeft men het woord *lampas* geïnterpreteerd in zijn oorspronkelijke betekenis.

Hoe is het dan mogelijk geweest dat de toortsen en kruiken vervangen werden door lampen? Het Franse woord „lampe” is ongetwijfeld afgeleid van het Latijnse „*lampas*”, maar in de loop der tijden heeft de betekenis van het woord zich gewijzigd en de uit potaarde vervaardigde vaatjes met olie en pit werden ook aangeduid met de naam „*lampa*”. Zo werden dan, vermoedelijk het eerst in Frankrijk, de „*lampades*” uit het evangelie geïnterpreteerd als lampen in plaats van als toortsen¹⁴.

Van af de 12de eeuw komen in West-Europa, de toortsen slechts nog sporadisch voor op de voorstellingen van de wijze en de dwaze maagden, om hier in de 13de eeuw geheel te verdwijnen en plaats te maken voor de voorstellingen met olielampen.

Een van de oudste en zeker het meest invloedrijke voorbeeld van deze wijze van voorstellen vinden we in de afbeelding van de wijze en de dwaze maagden in de booggewelven van de kathedraal van Saint-Denis te Parijs uit het jaar 1140. Uit dezelfde 12de eeuw vermelden we nog: het hoofdportaal van de kathedraal van Aulnay, 1150¹⁵, de kerken van Parthenay, Charroux, Chadenac, Corme-Royal en Mimizan in Frankrijk en het Gallusportaal van de munsterkerk te Bazel (1180).

Uit de 13de eeuw vinden we tientallen voorstellingen van de

12. H. Heyne, a.w., p. 16.

13. W. Lehmann, *Die Parabel von den klugen und törichtigen Jungfrauen*, eine ikonographische Studie mit einem Anhang über die Darstellungen der anderen Parabeln Christi. Berlin 1916, pp. 11-12.

14. Bailly, in zijn *Dict. Grec-Français*, vermeldt bij het woord *λαμπάς*, maar slechts in laatste instantie, ook de betekenis: „lampe”, maar geeft als enige bewijsplaats: Matt. 25.1, onze parabel dus. Dit steunt dus uitsluitend op de interpretatie van het woord *lampas*, die van af de middeleeuwen in West-Europa was doorgedrongen.

15. A. Michel, a.w., II, p. 649.

parabel, in verschillende kerkportalen, niet alleen in Frankrijk, alwaar meestal in navolging van Saint-Denis, maar ook in Duitsland, Engeland en bij ons in het noordportaal van de basiliek van Tongeren¹⁶.

De meeste van deze laat-romaanse en vroeg-gothische voorstellingen vinden we dus in de laatste-oordeel-portalen. Het is inderdaad niet te verwonderen dat de parabel van de wijze en de dwaze maagden voorgesteld werd als symbool van het laatste oordeel: „Waak” zegt de parabel „want gij kent dag noch uur”. In latere voorstellingen wordt de nadruk gelegd op andere aspecten van het verhaal, maar de parabel blijft tot het einde van de middeleeuwen een symbool van het laatste oordeel. Een der laatste interpretaties in die zin vinden we op een laatste-oordeel-schilderij van een onbekende Vlaamse primitief uit de tweede helft van de 15de eeuw; het schilderij bevindt zich nu in het Museum van Valencia¹⁷.

Het is wel opvallend dat, reeds een eeuw voor abt Suger de kathedraal van Saint-Denis bouwde, de parabel van de wijze en de dwaze maagden, onder vorm van een mysteriespel, in verband gebracht werd met de hel en de duivels, elementen die we niet vinden in het verhaal van het evangelie.

Omstreeks 1860 ontdekte Edmond de Coussemaeker (de uitgever van de *Chansons populaires des Flamands de France*) in de Bibliothèque Nationale te Parijs, het handschrift van een kerkelijk drama uit de 11de eeuw, afkomstig uit de abdij van Saint-Martial te Limoges. Het spel is bekend onder de naam *Sponsus*¹⁸ (de bruidegom) en werd in 1951 het laatst heruitgegeven door L. P. Thomas in de reeks *Travaux de la faculté de philosophie et lettres* van de Vrije Universiteit te Brussel. De Latijnse koren van dit mysteriespel worden afgewisseld met dialogen in de volkstaal. Deze gedateerde en goed gelocaliseerde teksten uit de volkstaal van de 11de eeuw zijn natuurlijk van uitzonderlijk belang voor de kennis van het oud-Frans. Doch we zullen hier niet ingaan op de filologische noch op de aesthetische betekenis van dit spel. In verband met dit laatste aspect citeren we enkel het oordeel van L. P. Thomas „... en sa noble simplicité, en sa gravité hiératique et harmonieuse,

16. Réau, a.w., II.2., p. 357 en Lehmann, a.w., pp. 39-45.

17. *Les Primitifs Flamands*, II Répertoire des peintures flamandes des quinzième et seizième siècles. Collection d'Espagne I, Antwerpen 1953, p. 44, afb. 46.

18. Parijs, Bibl. Nat. hs. 1139, uitgegeven door E. de Coussemaeker, *Drames liturgiques du moyen-âge*, Paris 1860, pp. 1-10 « Les vierges sages et les vierges folles ». De Coussemaeker geeft, buiten tekst, ook nog een transcriptie van de muzieknoden en een blz. fac-simile. Een uitvoerig gecommentarieerde uitgave van dit mysteriespel werd in 1951 bezorgd door L. P. Thomas (zie noot 8). A. Tirabassi heeft in de *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 3 (1926), pp. 15-84, een grondige studie gewijd aan het muzikaal gedeelte van dit mysteriespel.

le mystère des vierges sages et des vierges folles est l'un des plus beaux et des plus émouvants que nous aie légués le moyen-âge"¹⁹.

Op een paar details na volgt de handeling van het mysteriespel de tekst van de parabel. In het evangelieverhaal wordt verteld dat de maagden slaperig werden en insluimerden; het spel zet echter onmiddellijk in met de vraag van de dwaze maagden om olie, ze worden door de wijze maagden verwezen naar de kooplieden. In de parabel wordt niet uitdrukkelijk gezegd of de dwaze maagden olie hebben kunnen kopen of niet, maar volgens het toneelspel weigerden de kooplieden hun olie te verkopen. Waar de parabel eindigt met het fatale „nescio vos”, ik ken u niet, eindigt het spel met het optreden van de duivels die de dwaze maagden wegvoeren naar de hel. Deze details zijn van belang in verband met de voorstelling van de parabel in de kunst.

Door het optreden van de duivels en het verwijzen naar de hel wordt de eschatologische interpretatie van de parabel beklemtoond. Mogen we hieruit besluiten dat dit toneelwerk van de 11de eeuw de architectuur van de 12de eeuw zou beïnvloed hebben en aansprakelijk zou zijn voor het invoegen van de wijze en de dwaze maagden in de voorstellingen van het laatste oordeel? Dit is niet uitgesloten; maar het toevoegen, in het mysteriespel, van hel en duivels en het verbinden van de parabel met de voorstelling van het laatste oordeel, waarop ook hel en duivels afgebeeld zijn, kunnen te verklaren zijn uit een gelijke en voor-de-handliggende interpretatie van de parabel als allegorie van het jongste gericht.

Een ander mysteriespel over hetzelfde onderwerp werd opgevoerd op 4 maart 1321 te Eisenach in Turingen. Het originele manuscript van dit spel is niet bewaard gebleven, maar we kennen het *Ludus de decem virginibus*, uit een handschrift van het einde van de 14de eeuw²⁰. Evenals in het Franse mysteriespel worden de Latijnse koren afgewisseld met dialogen in de volkstaal. Het oudste Duitse mysteriespel is echter veel omvangrijker dan het Franse en er komen ook nieuwe elementen in voor. We vermelden hier enkel die elementen die rechtstreeks of onrechtstreeks verband houden met voorstellingen uit de beeldende kunsten. In het *Ludus* zet de handeling in met de opdracht aan een bode, een engel, om de bruiloft aan te kondigen. Dit element komt voor in de uitbeelding van de parabel door Pieter Bruegel (afb. 8) en op een schilderij van P. Lisaert (afb. 12). Een tweede tafereel van het

19. *Annales de la Soc. d'Arch. de Brux.*, a.w., 32(1926), p. 18.

20. Van het *Ludus de decem virginibus* verschenen verschillende uitgaven waarvan de jongste bezorgd werd door K. Schneider, *Das Eisenacher Zehnjugfrauen-spiel*, in de reeks „Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit”, Heft 17, Berlin 1964.

Afb. 1. Romaans kapiteel, 12e eeuw, afkomstig van het klooster „Saint-Etienne” te Toulouse; de maagden dragen kleine brandende toortsen.

Afb. 2. Bronzen doopvont, 1290, in de „Marienkirche” te Rostock. Links de Bruidegom, rechts vier van de vijf dwaze maagden, met lege lampen.
„Bildarchiv”, Marburg.

De deen
virgin
bus.

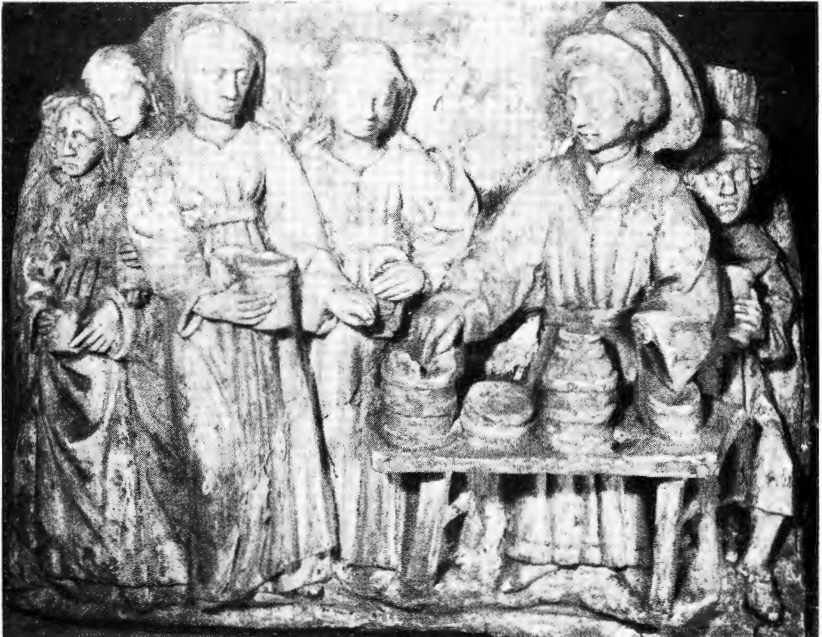
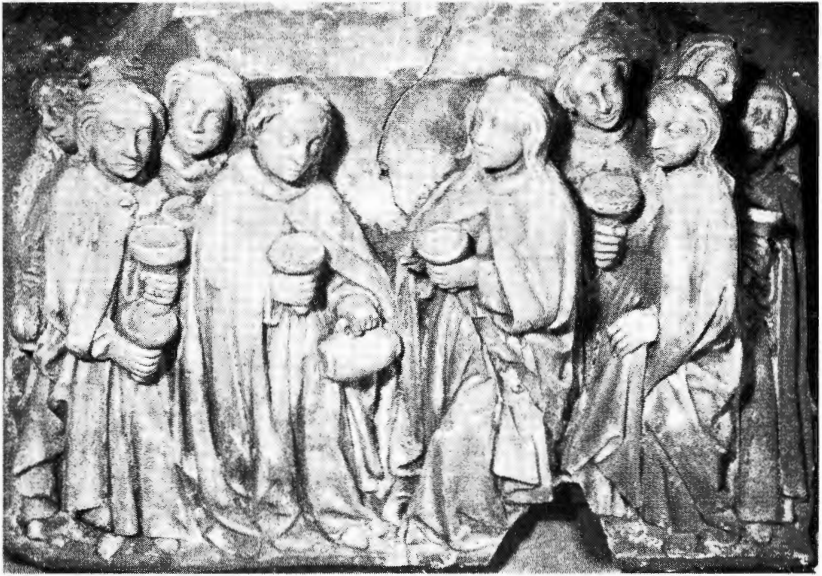
Desponsio &
deca vir
ginib.

Afb. 3. Psalter, begin 13e eeuw. Staatsbibl. München, Codex 835, folio 71 verso. Boven : de dwaze maagden vragen olie aan de wijze maagden, beneden bevinden de wijze maagden zich binnen in de hemel en de dwaze maagden staan buiten en vragen „Heer doe open”, maar de Heer zegt „ik ken u niet”.

Afb. 4. De „Brauttür“ van de S.-Sebalduskerk te Nuremberg. Links de wijze maagden met opgeheven lampen, rechts de dwaze maagden met omgekeerde lampen.
„Bildarchiv“, Marburg.

Afb. 5-6. Twee consoles van het stadhuis te Leuven : boven de dwaze maagden vragen olie aan de wijze maagden ; onder de dwaze maagden bij de oliekoopman.
Foto A.C.L., Brussel.

Afb. 7. Detail van de beeldhouwde schouw van het stadhuis te Kortrijk : De dwaze maagden staan met ongekeerde lampen voor de gesloten poort.

Foto A.C.L., Brussel.

DATE NOBIS DE OLEO VESTRO QUI LAMPADAS NOSTRAS EXTINGUIT N EQVAVAA, NEQVANDO NON SUFFICIAT NOBIS ET VOIBS *maefys*

Afb. 8. Kopergravure van H. Cock, naar ontwerp van P. Bruegel : rechts de dansende dwaase maagden, links de spinnende, naaiende en wassende wijze maagden, boven de engel die de komst aankondigt van de Bruidegom. Geheel boven links de wijze maagden ontvangen door de Bruidegom, rechts de dwaase maagden met uitgedoofde lampen voor de gesloten deur. *Foto Kon. Bibl., Brussel.*

Afb. 9. Schilderij van Lucas d'Heere : op het voorplan drie, rijk uitgedoste, musicerende en twee slapende maagden en links de gedekte feesttafel, op het tweede plan links, de werkende wijze maagden. „Statens Museum for Kunst", Kopenhagen.

Afb. 10. Schilderij van Pieter Claeissens in het klooster der Zwarte Zusters te Brugge. Bemerkt, even als op de afbn. 9, 11 en 13 de toneelmatige schikking van de verschillende taferelen, te midden : boven de hemel, daaronder de hel.

Foto A.C.L., Brussel.

Afb. 11. Schilderij van P. Lisaert te Sevilla. Geheel rechts op de achtergrond de scène met de olieverkopers (zie afb. 12).

Afb. 12. Detail uit schilderij van P. Lisaert: de dwaze maagden bij de olieverkoper.

Afb. 13. Schilderij van Maarten de Vos, in het Van Maerlantmuseum te Damme. Foto A.C.L., Brussel.

Duitse mysteriespel vertoont de dwaze maagden die aanzitten aan een feestdis en dan in slaap vallen. Zoals we verder zullen zien, hebben de feestdis en het insluimeren alleen van de dwaze maagden (in de parabel begeven de tien maagden zich ter ruste) wel hun sporen nagelaten in de Vlaamse schilderkunst. In het *Sponsus* kregen de dwaze maagden geen olie van de kooplui, in het *Ludus* weten zij niet waar de olie te halen. Van de geschiedenis met de oliekoopman hebben we een mooie voorstelling op een beeldhouwde console van het Leuvens stadhuis (afb. 6).

Maar het belangrijkste nieuwe element in het *Ludus* is het optreden van O.-L.-Vrouw. In het Duitse spel verschijnt naast het „chorus” een parallele groep bestaande uit de Heer Jezus Christus, Maria en een aantal engelen. Ons interesseert hier vooral het optreden van O.-L.-Vrouw. Zeer oneerbiedig uitgedrukt zouden we moeten zeggen, dat de figuur van Maria er met geweld bijgesleept is. Zij speelt geen positieve rol in dit spel. Maria als middeleers komt hier zelfs in een verkeerd daglicht te staan²¹.

Nadat de Heer de „törichte Jungfrauen” definitief afgewezen heeft met de woorden :

(vs. 244) Amen, amen dico vobis : nescio vos
Ich enweyz nicht, wy ir sit

richten de dwaze maagden zich gezamenlijk tot Maria „omnes fatue prostrate in terram cantant” en heffen de mooie hymne aan : „recordare Virgo Mater...” en smeken, verder in het Duits, Maria's bemiddeling af. O.-L.-Vrouw gaat in op hun verzoek en „flexis genibus cantat” geknield dus bidt zij tot Christus :

(vs. 278) Miserere, miserere, miserere populo tuo
Eya libe son myn ...

en smeekt in aandoenlijke woorden om de barmhartigheid des Heren. Doch Christus antwoordt (vs. 360) „Swigit, vrouwe, müter myn...” en laat toe dat de dwaze maagden weggesleept worden door de duivels.

We vragen ons af : welk is het verband tussen het optreden van Maria in het mysteriespel en het voorstellen van de wijze en de dwaze maagden in een aantal Mariaportalen ? Dergelijke portalen vinden we onder meer aan de kathedralen van Chartres, Longpont, en Trier uit de 13de eeuw en die van Tolney, Wetzlar en Worms uit de 14de eeuw.

21. Duitse auteurs hebben in deze scène aanleiding gevonden om het spel als een stuk met protestantse inslag te beschouwen of tenminste als reactie op een overdreven Maria-cultus. Zie hierover M. Hoebeke, a.w. p. 29, die deze opvatting, o.i. terecht, afwijst.

Het is natuurlijk uitgesloten, dat de 13de-eeuwse kathedralen als die van Chartres en Trier zouden beïnvloed geweest zijn door een 14de-eeuws Duits mysteriespel. Enkel rekening houdend met de bekende feiten zouden we eerder tot een tegenovergestelde conclusie komen. Toch moeten we hierbij ook aandacht schenken aan het feit dat zowel het Franse als het Duitse mysteriespel, in de loop der eeuwen ontelbare malen werd opgevoerd²², en dat dit spel zich geleidelijk ontwikkelde. De tekst van het *Sponsus*, het Franse spel uit de 11de eeuw, bedroeg slechts 92 verzen, het Duitse spel uit het eind van de 14de eeuw, had 570 verzen. Een ander *Zehnjungfrawenspiel* uit de 15e eeuw en het Vlaamse *Spel van de V vroede ende de V dwaeze maagden*, van omstreeks 1500, waarover we verder zullen handelen, hadden respectievelijk een omvang van 688 en 812 verzen.

Over de ontwikkeling van dit christelijk drama van de 11de tot de 13de eeuw is ons niets bekend, maar we mogen het niet uitgesloten achten dat de Mariafiguur reeds voor de 13de eeuw zou verbonden geweest zijn met ons mysteriespel en dat zulks van invloed zou kunnen geweest zijn op het voorstellen van de wijze en de dwaze maagden in de Mariaportalen van verschillende kathedralen uit de 13de en de 14de eeuw.

De parabel van de tien maagden werd ook voor een symbool gehouden van het mystieke huwelijk. „Ziet, de bruidegom komt, gaat naar buiten hem tegemoet” zegt Matteus (25.6). Deze gedachte werd in het Duits mysteriespel nog versterkt door er de parabel van de onwillige bruiloftgasten bij te betrekken: „Homo quidam fecit caenam magnam et vocavit multos” (Lucas 14.16), en in het Duitse mysteriespel zegt de Heer: „Dicite invitatis, ecce prandium meum paravi; venite ad nuptias”, komt naar de bruiloft... (Ludus, tussen vss. 6 en 7). Het is dan ook niet te verwonderen dat de kathedralen die een speciale „Brautpforte” of „Brauttür” hebben, zoals Magdeburg, Nurenberg (afb. 4), Osnabruck, dat deze kathedralen in hunne „Brauttür” ook de wijze en de dwaze maagden hebben voorgesteld.

Zoals we hierboven gezien hebben, dateert de tekst van het *Ludus de decem virginibus*, uit de 14de eeuw. Uit de 15de eeuw hebben we een *Spiel von den zehen Junckfrawen*²³, dat nauw

22. Het Franse mysteriespel werd nog opgevoerd in 1742 (zie De Coussemaeker, a.w., p. 316). Van het Duitse spel is een versie bekend uit de 14e eeuw, twee uit de 15e eeuw, zie K. Schneider, a.w., pp. 8-9 en Otto Beckers, *Das Spiel von den Zehn Jungfrauen und das Katharinenspiel*, Breslau 1905, p. 50 en één uit de 16e eeuw, zie L. Schmidt, *Das deutsche Volksschauspiel*, Berlin 1962, p. 235. Opvoeringen van een spel van de wijze en de dwaze maagden, zijn vermeld voor Frankfurt in 1492 en in Memmingen in 1562 (Schmidt, a.w., p. 144 en 258).

23. K. Schneider, a.w., p. 14.

aansluit bij het vorige maar een honderdtal verzen meer bevat en ook een paar nieuwe motieven vertoont waarvan we er hier één vermelden omdat het verband houdt met de iconografische uitbeelding van de parabel. In dit spel is er een van de dwaze maagden die zegt :

(vs. 106) wir wullen dantzen unde reyen
mit phaffen unde mit leien.

Van dansende maagden was er tot dan toe nergens sprake, ook niet in de iconografie ; maar in de 16de eeuw vinden we een paar merkwaardige voorstellingen van de dansende dwaze maagden namelijk op een kopergravure van Hieronymus Cock, naar Pieter Bruegel (afb. 8) en op een schilderij van een onbekende Vlaamse meester uit de 17de eeuw ²⁴.

Na het Franse spel en na de Duitse spelen komt nu ook een Vlaams toneelspel aan de beurt. Uit het eind van de 15de of het begin van de 16de eeuw dateert *Het spel van de V vroede ende de V dwaenze maegden* ²⁵. Maar voor we hierover verder uitweiden willen we terloops vermelden dat de parabel van de wijze en de dwaze maagden reeds veel vroeger verschenen was in onze literatuur maar niet als toneelspel. We vermelden hier slechts de twee meest beroemde namen uit onze middelnederlandse letterkunde : Van Maerlant en Ruusbroec.

In zijn *Rijmbijbel* vertelt Van Maerlant over de vroede en de „dulle” maagden :

Bi X maegden / die te samen
Jeghen enen bruydegom quamen
Ende met hen haer lampten brochten
Daer si mede lichten mochten.
Die V hier af waren vroet
En dandre V dul Ghemoet
.....

zijn verhaal sluit nauw aan bij de tekst van het evangelie en voegt er geen nieuwe motieven aan toe. In de *Gheestelike Brulocht* van Jan van Ruusbroec, dient de parabel enkel als uitgangspunt voor moraliserende en mystieke beschouwingen.

In het Vlaamse rederijkersspel, van de vijf vroede en de vijf dwaze maagden, zijn naast enkele toevoegsels, die we reeds kennen uit het Franse spel of uit de Duitse spelen, ook andere, nieuwe elementen te voorschijn getreden. M. Hoebeke, heeft in het com-

24. Foto in het Rijksbureau voor Beeldende Kunsten te 's Gravenhage, nr. 23561.

25. We verwijzen hier nogmaals naar de uitstekende uitgave van dit werk door M. Hoebeke, a.w., die als mogelijke auteur de priester Jan vanden Vivere, factor van de rederijkerskamer „de Kersouwe” van Oudenaarde, vermeldt.

mentaar in de uitgave van dit spel (zie noot 8) een zorgvuldige vergelijking gemaakt tussen de teksten van de parabel, van het *Sponsus*, van het *Ludus*, en *Het spel van de V vroede ende de V dwaeze maagden*. We bespreken hier enkel die verschillen die van belang zijn voor de iconografie van het onderwerp. In het Vlaamse spel ontbreekt de scène met de olieverkopers en ontbreekt ook het danstaferaal, daarentegen worden we in het Vlaamse rederijkersspel vergast op een door en door Vlaams wafelfeest.

In het oud-Frans mysteriespel treden de wijze en de dwaze maagden op in groep, spreken in groep : „Nos virgines...”. In het 14de-eeuwse Duitse mysteriespel zijn de toneelaanduidingen nog in het Latijn en is er sprake van „prima prudens, secunda prudens” en „prima fatua, secunda fatua”; en in het 15de-eeuwse Duitse spel luidt het : „die erste dorechte spricht... die erste wyse spricht...” maar noch de wijze, noch de dwaze maagden zijn geïndividualiseerd. Ons rederijkersspel is gekenmerkt door de personificatie van de maagden. De vijf wijze zijn geïndividualiseerd als : Vreese, Hope, Caritate, Geloove en Ootmoedicheit ; de dwaze als : Tijtverlies, Roekeloose, Hoverdie, Ydelglorie en Zottecollacie.

Een gelijkaardige ontwikkeling had zich voordien reeds voorgedaan in de beeldhouwkunst. Van eenvormige kleine figuurtjes zoals we die kennen uit de kroonbogen van de romaanse en vroeg-gothische portalen (b.v. te Tongeren) zien we de wijze en de dwaze maagden uitgroeien, vooral in Duitsland vanaf de 14de eeuw, tot steeds grotere beelden, die nu geplaatst worden tegen de zijwanden van het portaal (afb. 4) en die onderling verschillen van kleding en van uitdrukking. In het laatste-oordeel-portaal van de kathedraal van Straatsburg zijn de wijze en de dwaze maagden voorgesteld op natuurlijke grootte en heeft elk personage zijn eigen uitdrukking zodat men geneigd is te denken aan personificaties van verschillende deugden en ondeugden.

Ik meen echter niet dat er enig causaal verband zou bestaan tussen de voorstelling van de wijze en de dwaze maagden, in de late middeleeuwen vooral in Duitsland, en de personificatie van de maagden in het Vlaamse rederijkersspel. Ik meen dat we hier enkel met een gelijkaardige ontwikkeling te doen hebben van twee zelfstandige verschijnselen.

Daarentegen bestaat er ongetwijfeld een nauw verband tussen de meeste 16de- en 17de-eeuwse voorstellingen van de parabel in de schilderkunst en in de graveerkunst enerzijds en de toneelvoorstellingen anderzijds. We beperken ons hier tot de Vlaamse schilder- en graveerkunst.

Zoals in het 15de- en het 16de-eeuwse toneel, de verschillende plaatsen van handeling naast, en soms boven en onder elkaar werden voorgesteld, zo vinden we ook de verschillende taferelen uit het verhaal van de wijze en de dwaze maagden, op de meeste schilderijen voorgesteld naast en boven en onder elkaar. De invloed van de toneelopvoeringen op deze wijze van voorstelling (afb. 8, 10, 11, 13) is te opvallend om slechts toevallig te zijn. Bezie de gravure van Cock, naar Pieter Bruegel : rechts de dansende dwaze maagden, links de wijze maagden die vlijtig werken, spinnen, naaien en wassen ; boven op een verhoog, net als in de toneelvoorstellingen van die tijd, de wijze maagden links, die door de goddelijke bruidegom binnengeleid worden in de hemel, rechts de dwaze maagden die tevergeefs aankloppen aan de hemeldeur, het antwoord van de Bruidegom staat gegrifd op de trap van het verhoog : „non novi vos”.

Het spel van Oudenaarde geeft duidelijke toneelaanwijzingen : nadat de Heer de wijze maagden in het hemelrijk heeft binnen gelaten lezen we : „daernaer scuift men de hemel toe, en de helle gaet open”. Die geopende hel zien we op het schilderij van Pieter Claeissens (geb. 1500, overl. 1576) in het klooster van de Zwarte Zusters te Brugge (afb. 10). Op de afbeeldingen zien we de hemel voorgesteld als een soort prieeltje en vermoeden dat ook op de toneelvertoningen van die tijd de hemel zal voorgesteld geweest zijn door een dergelijk prieeltje, door trappen verbonden met het voorplan.

De hemel voorgesteld in de achtergrond, als een klein koepelvormig gebouw, vinden we ook op het schilderij van Jan van Boeckhorst²⁶ (geb. 1605; overl. 1668 Antwerpen).

Op een schilderij van Hans Eworth²⁷ (Antw. geb. 1515) wordt de hemel voorgesteld, niet door een klein gebouw, maar enkel door een poort, een eenvoudiger toneelrekwisiet dus. Op ditzelfde schilderij zien we ook een mooie voorstelling van de feestdis waaraan de dwaze maagden gezeten zijn, dit volgens de toneelaanwijzing van het oudste Duitse mysteriespel „hinc omnes fatuae habent convivium, deponant seque (et) dormiant” (tussen vs. 116-117). Het zich te ruste begeven en insluimeren, volgens deze toneelaanwijzing, werd het mooiste uitgebeeld door Lucas D'Heere (geb. 1534 Gent - overl. 1584 Parijs). Geheel rechts op deze schilderij ligt een der dwaze maagden te slapen in een prachtig bed onder een zwaar versierde hemel, naast haar zit een tweede

26. Wenen, coll. Liechtenstein, catal. 1927 nr. 91.

27. Kopenhagen, Rijksmus., zie *De eeuw van Bruegel*, de schilderkunst in België in de 16e eeuw. Brussel 1963, p. 98, afb. 228.

maagd ingesluimerd tegen het bed, en geheel op de voorgrond in het midden van haar gezellen zien we een rijk uitgedoste juffer, de mooiste „Ydelglorie” die men zich voorstellen kan (afb. 9). Op een schilderij van Frans Floris en op het schilderij van de reeds genoemde onbekende meester uit de 17de eeuw worden een of twee van de dwaze maagden eveneens slapend voorgesteld.

Tenslotte willen we hier nog de aandacht vestigen op de vier bebeeldhouwde consoles van het stadhuis te Leuven gewijd aan de parabel van de wijze en de dwaze maagden. Hierop zijn volgende taferelen uitgebeeld: 1. de tien maagden gaan naar het feest van de bruidegom, 2. de dwaze maagden vragen aan de wijze olie af te staan voor hun lampen (afb. 5), 3. de vijf dwaze maagden gaan om olie bij de koopman (afb. 6), 4. de wijze maagden worden binnengeleid in het huis van de Bruidegom.

De olikoopman vinden we ook afgebeeld, rechts in de achtergrond van het schilderij van P. Lisaert²⁹ (afb. 11 en 12).

We hebben gewezen op de onmiskenbare invloed van het toneel op de wijze van voorstellen van de parabel van de maagden in de schilderkunst. Kunnen we ook rechtstreekse beïnvloeding aanwijzen van bepaalde toneelwerken op bepaalde schilderijen? B.v. van het Vlaamse rederijkersspel op de Vlaamse schilderijen en gravures die we hier vermeld hebben? Dit is niet het geval. We hebben er trouwens reeds op gewezen dat enkele taferelen voorgesteld door Vlaamse kunstenaars niet voorkomen in het Vlaamse rederijkersspel gevonden te Oudenaarde. Dit geldt voor het tafereel met de olieverkoper en voor het danstafereel. Anderzijds vonden we het zeer typisch Vlaams tafereel van het wafelen bakken uit het Oudenaards spel, afgebeeld op geen enkele schilderij of gravure.

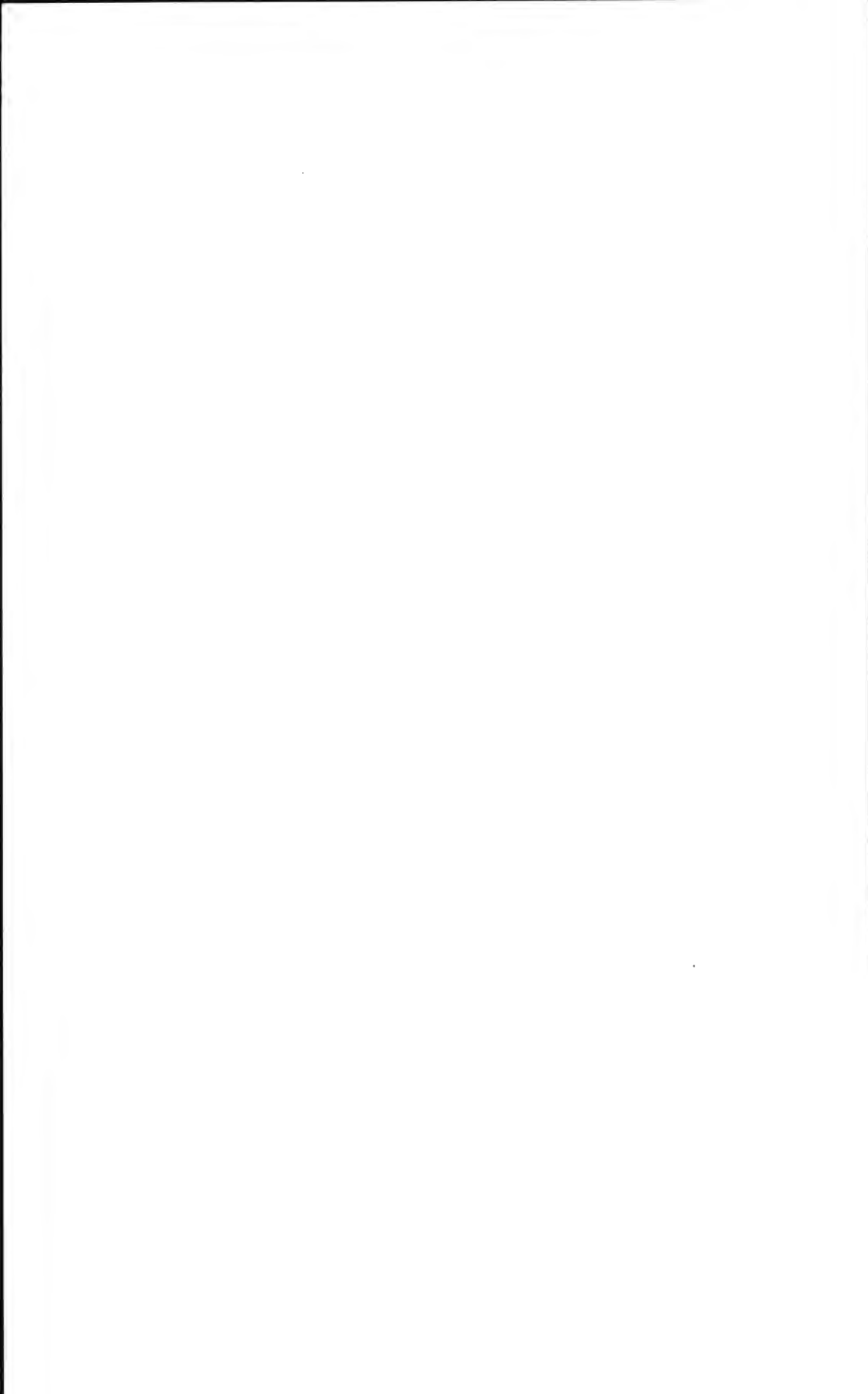
We hebben gezien dat sommige voorstellingen uit de Vlaamse schilderijen als b.v. de dans en de feestdis van de dwaze maagden, die niet voorkomen in het Vlaamse rederijkersspel, wel terug te vinden zijn in het *Ludus de decem virginibus* en in het *Spiel von den zehen Junckfrauen*. Moeten we hieruit besluiten dat de Vlaamse schilderkunst rechtstreeks zou beïnvloed geweest zijn door het Duits toneel? Ik meen niet dat zulks noodzakelijk het geval moet geweest zijn. In dit verband deel ik volkomen de mening die M. Hoebeke vooruitgezet heeft in verband met de bronnen van *Het spel van de V vroede ende de V dwaze maegden*. Op de vraag of de dichter (gezien bepaalde overeenkomsten) misschien naar het Duits model zou gewerkt hebben, antwoordt hij: „Veel meer zal onze dichter uit een gemeenschappelijk Europees fonds hebben

28. Praag, Nat. Museum.

29. *Vlaamse kunst in Spaans bezit*, Brugge 1958, nr. 106.

geput"³⁰. Ik zou deze uitspraak ook willen toepassen op de voorstellingen van de parabel in de Vlaamse schilderkunst. Het verhaal heeft ongetwijfeld een ruime traditie gekend en in de loop der tijden zijn vele nieuwe motieven aan de kern van het thema toegevoegd. De Vlaamse schilders hebben in verschillende tafereelen het verhaal uitgebeeld en daarvoor geput uit „een gemeenschappelijk Europees fonds”. We kennen de inspiratiebronnen maar het is niet mogelijk met zekerheid te zeggen langs welke wegen zij de schilders hebben bereikt.

30. M. Hoebeke, a.w., p. 31.

De spelling*

PROF. DR. R. DEROLEZ

Het onderwerp van dit colloquium is *de spelling* in het algemeen, niet een bepaalde spelling, nog minder de jongste voorstellen van de Belgisch-Nederlandse Commissie voor de Spelling van de Bastardwoorden – al hebben wij het genoeg hier aan deze tafel twee leden van die commissie te mogen begroeten. Als het de bedoeling was geweest vandaag een debat te houden over de voordelen en de nadelen van de regeling door die commissie voorgesteld, zou het bestuur natuurlijk hebben gezorgd voor een zorgvuldige dosering van het aantal progressieven of beeldenstormers en conservatieven of reactionairen aan deze tafel. Daar het bestuur echter ook vreesde, dat alle aanwezigen aan het slot van een lange en opwindende discussie toch maar naar huis zouden zijn gegaan met de vaste overtuiging, dat zij het, elk voor zich, bij het rechte eind hadden, heeft het gemeend een vruchtbaarder formule te moeten voorstellen. Wij willen hier liever proberen het fenomeen spelling zo te belichten, dat wij allen samen tot een beter begrip komen van wat „spelling” werkelijk is – en wat het niet is.

De spelling is een fenomeen waarmee wij elke dag te doen hebben, van de ochtendkrant tot het boek waarmee wij ons in slaap lezen; een fenomeen dat bijna zo vanzelfsprekend is als de klanken die wij uitspreken. Op die klanken heeft het geschreven woord zelfs nog iets voor. Bij de zg. cultuurtalen neemt de schriftelijke communicatie een zo grote plaats in, dat voor de naïeve taalgebruiker het spellingbeeld van een woord vaak reëler is dan het klankbeeld. Hij heeft het gevoel dat het op een of andere manier dichter bij het wezen van de taal staat dan de vluchtige, onbestendige klanken, die hij vaak nog vanuit het oogpunt van de spelling waarneemt en interpreteert. Hij vergeet daarbij, dat er op deze aarde nog altijd wel enkele honderden talen zijn die niet geschreven worden en dus geen spelling hebben. Aan de andere kant staat de taalkundige die uit naam van het principe „Taal is klank” de spelling hardnekkig als een hem onwaardig studieobject blijft negeren – en daarbij toch ook wel blijkt geeft van een zekere naïviteit. Maar tussen beide standpunten is er ruim plaats voor een ernstig onderzoek van ons onderwerp. Men kan dit onderwerp

* Onder deze titel werd op onze algemene vergadering van 8 oktober 1967, op initiatief van Prof. Dr. R. Derolez, een colloquium gehouden.

in een historisch perspectief zien, en dan rijzen vragen zoals: Welke factoren spelen een rol bij het ontstaan van een spellingstelsel? Welke factoren houden het in stand, welke factoren leiden tot al dan niet systematische wijzigingen? Wat valt uit de geschiedenis van de Nederlandse, de Engelse, de Franse, enz. spelling te leren? Men kan het probleem ook op een algemener, principieel vlak stellen: Hoe gaat men te werk om een spellingstelsel te ontwerpen voor een taal die nog nooit werd geschreven? Aan welke eisen voldoet een ideale spelling? Met welke factoren van niet-taalkundige aard moet men eventueel rekening houden? Is spelling werkelijk een te ernstige zaak (zoals onlangs een historicus schreef, die nochtans bekend is om zijn bezadigd oordeel), dan dat ze aan taalkundigen zou worden toevertrouwd? De bespreking van deze vragen zal worden ingeleid door: Professor Meeussen, wiens belangstelling voor de algemene taalkunde en jarenlange ervaring met talen die nog niet, of pas heel onlangs, in een geschreven vorm werden vastgelegd, U voldoende bekend zijn; Professor Couvreur, die niet alleen de praktijk van het spellingbedrijf van zeer nabij kent – hij was immers secretaris van de eerste naoorlogse spellingcommissie (die van het groene boekje) en lid van de jongste – maar als classicus en oriëntalist onze problemen ook vanop een zekere afstand kan overschouwen; en, last but not least, Dr. Damsteegt, eveneens lid van de jongste Belgisch-Nederlandse commissie, die heeft aanvaard hier de stem van het Noorden te laten horen en er ons zal voor behoeden de zaken te eng regionaal te bekijken. Als de minst bevoegde van de vier zal ik met uw goedvinden het voorzitterschap waarnemen.

Ter inleiding zal Prof. Meeussen in het kort uiteenzetten hoe het spellingprobleem er uitziet in het geval van talen die geen schrijftaditie bezitten.

PROF. DR. A. E. MEEUSSEN

De spelling van talen zonder spellingstraditie (Afrika).

Uitzonderlijk is het voorgekomen dat Afrikanen een eigen schrift uitvonden, meestal een syllabisch schrift. Het best bekende voorbeeld daarvan is het Vai-schrift, dat onrechtstreekse navolging kreeg (Liberia, Sierra Leone, ook in Kameroen, en zelfs in Suriname).¹

1. D. Dalby, *A survey of the indigenous scripts of Liberia and Sierra Leone. African Language Studies* 8 (1967) 1-51.

In de allermeeste gevallen werd het schrift ingebracht door missie en onderwijs. Daarbij werd gebruik gemaakt van bijna het hele Latijnse alfabet – met uitzondering van *c*, *j*, (*q*), *x*, (*y*) – met opvallend vaste toekenning van klankwaarde aan de letters. Opvallend is ook, dat zulke spelling bijna altijd fonologisch was (maar met inbrengen van woordgrens, leestekens en hoofdletters).

In Franse en Portugese gebieden werden wel nationale spelgewoonten gevolgd (bv. : Fr. *ou*, *ch*), maar in die landen kwamen de Afrikaanse talen zo weinig aan bod dat hierdoor het totale Afrikaanse beeld weinig gewijzigd wordt. Het gebruik van *sh* met uitspraakwaarde als in het Engels komt ook in niet-Engelse gebieden voor. Typerend voor deze strekking tot aanleunen bij de Engelse spelling is het geval van de D.R.Kongo, waar de officiële spelling van het koloniale bestuur *sh* voorzag (niet *ch* noch *sj*), *u* (niet *ou* noch *oe*), *ny* (niet *gn* noch *nj*).

Waar het Latijnse alfabet een teveel had, bv. *l* en *r* tegenover één enkele klank („geflapte” *l*), of *b* en *v* tegenover bilabiale stemhebbende spirans, daar resulteerde ofwel verwarring, ofwel pogingen tot opleggen van al of niet vermeend zuiver fonetisch onderscheid in de spelling (bv. *l* na *i*, *e*, maar *r* elders). Binnenkomende eigennamen en leenwoorden steunden zulke onderscheidingen.

In de meeste gevallen bood het Latijnse alfabet niet genoeg tekens aan voor de vele onderscheidingen in klinker, in klinkerlengte, in toon, in medeklinker. Voor de hand liggende middelen om dat te verhelpen werden vaak niet gebruikt: klinkerverdubbeling voor lange klinker, *acutus* en *gravis* voor hoge en lage toon, *h* na medeklinker voor duidelijke aspiraten (*ph*, *ih*, *kh*). Meestal werden zulke onderscheidingen niet aangeduid, met het gevolg dat een geschreven tekst niet echt leesbaar was: eerst moet een zin twee, driemaal geprobeerd worden eer de lezer uit het grote aantal mogelijkheden op de enig juiste terecht komt (als de zin niet hopeeloos dubbelzinnig is). Probeerde men toch zulke onderscheidingen in de spelling weer te geven, dan gebruikte men daartoe weinig aangepaste middelen (bv. *th* voor interdental *t*, of *é* voor gesloten *e*, maar *ô* voor open *o*), of diakritische tekens, – maar dan zonder enige eenheid of normalisatie, met een telkens ander systeem voor elke taal. Onzekerheid onstond ook door het invoeren van gedeeltelijk morfofonologische spelling, vaak steunend op onvoldoende waarneming en analyse.

Belangrijk is het feit, dat een spelling zich snel als traditie vastzette; na één generatie werd iedere poging tot spellingsaanpassing door de inlanders als een aanslag op hun taal gevoeld. Dit gaf aanleiding tot talloze moeilijkheden, temeer daar in vele taalge-

bieden twee of meer spellingssystemen ingevoerd waren door missies van verschillende denominatie, dit alles nog erger gemaakt door dialektverschillen, al naar de plaats van de missieposten.

Zeer zelden kreeg een linguïst de gelegenheid een voorstel te doen voor een taal die nog geen spelling had, al is er wel invloed geweest van systemen met linguïstische inspiratie. Het oudste systeem van die aard was het Lepsius-alfabet, dat in hoofdzaak werkte met diakritische tekens voor verrijking van het Latijnse alfabet, en vooral door Duitse zendelingen gebruikt werd. Even vroeger was door H. Venn een voorstel² ontworpen waarvan nu gebleken is dat het, tenminste in West-Afrika, meer en blijvender invloed heeft gehad dan Lepsius: aanduiding van open *e* en *o* door punt onder de letter (ook *ɣ* voor *f*) wint in Nigeria nu nog meer en meer veld.

Sedert 1925 is de invloed van het „Afrika“-alfabet merkbaar³. Dit systeem werd voorgesteld door het *International African Institute* (Londen); het gebruikt, in aansluiting bij het I.P.A., in de eerste plaats „nieuwe letters“ voor uitbreiding van het Latijnse alfabet, bv. *e*, *ɔ*, of „gehaakte“ *b* en *d* voor implosieven. Afwijkend van het I.P.A., maar overeenstemmend met verspreide Afrikaanse traditie, heeft het *ɣ* i.p.v. *j*, en de digraaf *ny* voor palatale nasaal. Voor dit alfabet was de Rejaf-konferentie van grote betekenis⁴.

Nieuwe ontwikkelingen zijn waar te nemen in West-Afrika. Enerzijds was er een poging van Franse zijde om te komen tot een spellingssysteem voor Afrikaanse talen op basis van de Franse spelling⁵.

Anderzijds hebben enkele staten in West-Afrika uit eigen initiatief beroep gedaan op de Unesco, dat dan experten zond naar de konferentie van Bamako. Doel was het normaliseren van spelling van talen die in verschillende staten gesproken worden. Het merkwaardige is dat daarbij beslissingen genomen werden om spellingen te gebruiken die vroeger op grote weerstand stuitten, zoals klinkerverdubbeling in het Ful voor lange klinker (terwijl dezelfde aanduiding voor het Ganda voordien slechts na dramatische spanning door een konferentie aanvaard werd), „gehaakte“ *b* en *d* in het Hausa, enz.

2. J. Spencer, *S. W. Koelle and the problem of notation for African languages, 1847-1855*. *Sierra Leone Language Review* 5 (1966) 83-105. (Met bibliografie, ook over Lepsius 1854 en 1855.)

3. *Practical orthography of African languages*, Londen, 1930. (24 blz., *Memoirandum I*, International Institute of African Languages and Cultures; Oxf. Univ. Press.)

4. A. N. Tucker, *The linguistic aspect of mass literacy movements. Symposium on popular education*, Leiden, 1953, blz. 74-93. (Univ. Pers, Leiden; blz. 83-89: *Orthography*).

5. A. N. Tucker, *New alphabetic confusions in Africa*. *Africa* 28 (1958) 276-277.

Wat het duidelijkst naar voren treedt in heel deze ontwikkeling is sterke behoudsgezindheid, zelfs in zeer jonge tradities. In bepaalde gevallen werden voorstellen van linguïsten aanvaard⁶, maar dan heeft de linguïst telkens veel voorbereidend werk moeten doen, niet alleen op zuiver taalkundig gebied, maar ook door veelvuldige en ononderbroken persoonlijke en plaatselijke contacten.

PROF. DR. R. DEROLEZ

Uit deze heldere en verhelderende uiteenzetting van Prof. Meeussen mogen wij dus besluiten dat het probleem van de spelling wel degelijk voor een wetenschappelijke oplossing vatbaar is. De ontwikkeling van de moderne linguïstiek in Amerika is tenminste voor een deel uit de studie van die problematiek te verklaren (zie K. Pike, *Phonemics: A Technique for Reducing Language to Writing*, 1947). Maar in de huidige wereld geniet de taalkundige die zich over spellingproblemen buigt slechts zelden de voordelen van de *tabula rasa*, waarop hij zuiver naar eigen wetenschappelijk inzicht een spellingsysteem mag opbouwen. Zelfs waar hij te doen heeft met een taal zonder schrijftraditie, wordt hij wel eens verplicht rekening te houden met niet-linguïstische factoren. Veel taalgemeenschappen worden gekenmerkt door de aanwezigheid, binnen of aan hun grenzen, van een economisch, sociaal of cultureel superstratum, dat een andere taal gebruikt en binnen de bedoelde taalgemeenschappen een gevoel van minderwaardigheid, of tenminste van onzelfstandigheid, teweegbrengt of bewust onderhoudt. Die aanwezigheid kan een beslissende invloed uitoefenen op de keuze van spellingtekens en spellingwijzen. (Men doet er dan ook goed aan steeds opnieuw te onderstrepen dat het ideale spellingsysteem in de eerste plaats op de eentalige taalgebruiker is berekend).

Krijgt de taalkundige al minder vaak de gelegenheid tot het scheppen van een spelling *de nihilo* dan hij zou wensen, dan wordt zijn probleem eerst echt ingewikkeld als hij zich geplaatst ziet voor een historisch gegroeide spelling, die om een of andere reden niet meer als bruikbaar wordt beschouwd en waaraan hij nu gaat „dokteren”. Het komt inderdaad voor, dat de afstand tussen het schriftbeeld en de spreektaal gaat lijken op die tussen een fossiel en een levend dier. Op dat ogenblik zijn natuurlijk principieel twee houdingen mogelijk: ofwel beschouwt men de spelling als

6. J. Jacobs, *Principes généraux de la nouvelle orthographe tɛtɛla-kikusu (Kasai-Kivu, Congo)*. *Kongo-Overzee* 25 (1959) 145-169.

iets essentieels en onaantastbaars, en dan wordt elk voorstel tot wijziging van de spellingregels een bedreiging van het wezen van de taal; ofwel beschouwt men de spelling als iets uiterlijks, dat eigenlijk met het wezen van de taal niets te maken heeft en dus naar behoefte kan worden aangepast aan de steeds evoluerende „levende” taal.

Het volstaat niet de eerste houding „spellingfetisjisme” te noemen om ze meteen uit de wereld te helpen: ze is een realiteit waarmee de taalkundige dient rekening te houden, en die eigenlijk als verschijnsel op zichzelf al een studie waard is. In de disputen van de laatste maanden hebben de verdedigers van de nieuwe voorstellen inzake spelling van de bastaardwoorden meer dan eens te doen gehad met een front van literatoren die scherp reageerden tegen elke vernieuwing. Het gaat hier niet om gelijk of ongelijk, maar ik zou er willen op wijzen dat de in 1954 gepubliceerde *Empfehlungen zur Erneuerung der Rechtschreibung* precies dezelfde reacties hebben uitgelokt. Toen sprak Thomas Mann van „Verarmung, Verhäslichung und Verundeutlichung des deutschen Schriftbildes”; Hermann Hesse zag de aanbevelingen eveneens als „eine Verarmung der Sprache und des Sprachbildes”, en Friedrich Dürrenmatt vermoedde achter dit alles „ein gewisses, stets reformwütiges Schulmeisterdenken”. Dat juist zij die de taal in haar hoogste potentie gebruiken zo afwijzend staan tegenover elke „vervorming” van hun werktuig is zeker betekenisvol.

Er werd al terloops gewezen op de rol van de schriftelijke communicatie: niet alleen verleent het gebruik van het schrift aan het meegedeelde een vaste vorm die op elk ogenblik kan worden geraadpleegd (wet, contract e.d.), maar de schrijftaal overbrugt ook de individuele en regionale verschillen die op het vlak van de spreektaal kunnen bestaan. De schrijftaal kan juist daardoor bijdragen om de eenheid te verstevigen. Dat ze zich *eo ipso* van de spreektaal verwijdt, ligt voor de hand; maar in dit verband is het goed even te wijzen op de afstand die noodzakelijk tussen geschreven en gesproken taal bestaat. Wie ooit geprobeerd heeft een op band opgenomen, levendig gesprek in lettertekens om te zetten weet genoeg welke problemen daarbij voortdurend komen opdagen. „Skrijf soos jij praat” is heel wat ingewikkelder dan het klinkt.

Het ontwerpen van een verantwoorde spelling (of de taal nu al dan niet een spellingtraditie bezit) gaat niet altijd met dezelfde moeilijkheden gepaard. Een taal met veel leenwoorden is zeker moeilijker te schrijven dan een taal met een homogene woordenschat. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. In het Engels zijn de vocalen van *cot* en *coat*, resp. *rod* en *road* zeker verschillende

fonemen ([ɔ] : [ou]) ; maar wat is het statuut van de eerste vocaal in *code* resp. *codify* ([koud] : [kɔdɪfai]), van de eerste twee in *photograph* en *photographer* ([fɔtɔgrɑf] : [fɔtɔgrɛfə])? Het is dus niet te verwonderen dat de spelling van onze bastaardwoorden veel meer hoofdbreken kost dan die van eigen of volledig ingeburgerde woorden – en dan hebben wij nog geen rekening gehouden met het voorkomen van vreemde klanken in de leenwoorden.

Terloops mag hier nog op een interessant aspect van dit vreemde-woorden-probleem worden gewezen. Elke taal houdt er een eigen doctrine op na inzake integratie, wat weer verband kan houden met de graad van verwantschap (het Zweeds assimileert gemakkelijker Duitse woorden dan Franse), of van culturele beïnvloeding (het Nederlands heeft tot nu toe veel meer Franse woorden genaturaliseerd dan Engelse). Maar ook de graad van aanpassing én aan het eigen klanksysteem én aan de eigen spelling verschilt van taal tot taal. Wie in elke spellingwijziging dadelijk een aanslag op de cultuur meent te zien doet er goed aan de volgende lukraak gekozen voorbeelden even te overwegen :

Italiaans : *eponimo*, *eucaristia*, *euritmia*, *fisica*, *imeneo*, *imenotteri* („hymenopteren”), *inno* („hymne”), *termodinamica* (waartegenover woorden als *aigrette*, *bouclé*, *boutade*, *croupier*, *baseball*, *cocktail*, *handicap* ongewijzigd blijven).

Duits : *Bazillus*, *Zentimeter*, *Zerium*, *Kakophonie*, *Kambrium*, *Kanevas* ; *Schaluppe*, *Schikane*, *Schimpanse*, *Scheck* (maar *Soutane*, *Souper* e.d., evenals *Xylographie*, *Philolog*, enz.).

Noors : *aksjon*, *eksekvatur*, *eksamen*, *eksark*, *eremitasje*, *preposisjon*, *sjenere* (F. *gèner*), *sjalupp*, *sjarm*, *sjirting* (E. *shirting*), *preferanse*, *epålett*, *sirkel*, *basill*, *idé*, *sjanse* (maar toch *centigram*, *cabier*, *caisson*, *chic* ; *spaghetti*, *largetto* naast *makaroni*, *dakapo*).

Zweeds : *attiralj*, *bulevard*, *byrå* (bureau), *buljong*, *diné*, *supé*, *fåtölj* (fauteuil), *karantän*, *marseljäs*, *komplimang*, *kaos*, (maar toch *examen*, *excellens*, *ceder*, *cedilj*, *chiffonjé*, *chauför*, enz.).

Een vergelijkende studie van het „taalkundig denken” terzake in de onderscheiden landen, en van de resultaten, zou ons ongetwijfeld weer iets leren over de spelling in het algemeen. Uit de aangehaalde voorbeelden blijkt duidelijk dat de graad van aanpassing van de vreemde woorden aan het eigen fonologisch systeem het spellingbeeld in belangrijke mate beïnvloedt. Als It. *inno*, *imeneo* e.d. zo sterk afwijken van *hymnus*, *hymenaeus*, enz. dan is het omdat het Italiaans de leenwoorden uit de klassieke talen zeer radikaal „naturaliseert”.

Even leerrijk is de geschiedenis van een spelling zoals de Engelse, die, hoe paradoxaal dat ook moge klinken als wij aan het eindresultaat denken, toch het voorwerp is geweest van veel ernstige hervormingsplannen. Op het ogenblik dat het Engels voor de eerste keer in een geschreven vorm verscheen bezat het een eigen, fonologisch goed aangepaste spelling (inscriptie van Gallehus, ca. 400). Dit spellingsysteem bood bovendien het voordeel dat het steeds opnieuw aan de wisselende taaltoestanden kon worden aangepast (uitbreiding van het runenalfabet van 24 tot 28, later tot meer dan 30 tekens). Toen ca. 600 het Latijnse alfabet in Engeland werd ingevoerd, duurde het wel een paar eeuwen voor een nieuwe bruikbare spelling werd gevonden, maar de wijze waarop het Westsaksisch dialect vanaf het laatste kwart van de 9e eeuw werd geschreven mag weer bevredigend worden genoemd. Die spelling bleef praktisch ongewijzigd tot de Normandische verovering van 1066 en werd ook daarna nog regionaal met min of meer succes in stand gehouden, hoewel reeds in de 10e eeuw sporadische „fouten” erop wijzen dat de spreektaal zich geleidelijk van die schrijftaal verwijderde. Speciaal te vermelden is verder, dat die Westsaksische spellingnorm voor 1066 ook nog in andere streken werd gevolgd, b.v. te York. De Normandische verovering veroorzaakte een breuk in die spellingtraditie, zowel omdat de Westsaksische schrijfnorm haar prestige verloor, als wegens het binnendringen van Franse spellinggewoonten (b.v. *ou* i.p.v. *u* voor [u]). Reeds omstreeks 1200 vond een geestelijke, Orm, dat aan de bestaande verwarring een einde diende te worden gemaakt. Hij ontwierp een nieuw spellingsysteem, dat vooral rekening hield met de lengte van de vocalen : door enkel of dubbel schrijven van de volgende consonant onderscheidde hij lange resp. korte vocalen. Zoals alle consequente hervormers schijnt hij de enige te zijn geweest die dit systeem ooit heeft toegepast. Naarmate het Engels zijn oude positie als nationale taal heroverde, ontwikkelde zich ook een spelling die ondanks haar heterogene aard (Engelse én Franse grafieën) toch een behoorlijk schriftbeeld van de taal had kunnen leveren ; maar kort na Chaucers dood (1400) begon de lijdensweg van de Engelse spelling eerst voorgoed. Door de zg. *great vowel shift* veranderde de uitspraak van alle lange vocalen, zonder dat de schrijfwijze op een of andere manier werd aangepast. Kort daarop kwam de invoering van de boekdrukkunst door William Caxton (1476) de kloof tussen klank en schrift bestendigen. Sindsdien is de uitspraak van het Engels zich steeds verder van de spelling gaan verwijderen ; alleen in de richting van de eenvormigheid (één enkele aanvaarde spelling voor elk woord – maar zelfs niet voor verwante woorden als *proceed* en *recede*) werd

nog vooruitgang gemaakt. Zo komt het dat de Engelsman nog altijd *feel* en *root*, *ice* en *house* schrijft, d.w.z. zoals Chaucer ze uitsprak ([fi:ɪ], [ro:t], [i:is], [hu:is]), hoewel de uitspraak thans [fi:i], [ru:t], [ais], [haus] is. Dat zou nog niet zo erg zijn (wij ook spellen *ijs* en *huis* alsof ze nog met lange *i* en *u* werden uitgesproken), als dezelfde klank altijd op dezelfde wijze werd gespeld – maar iedereen kent die lijstjes van woorden met identieke spellingen en telkens verschillende uitspraken, en van verschillende spellingen voor een en dezelfde klank. In de 16e eeuw, toen het klanksysteem nog niet zo ver was geëvolueerd en ook de spelling nog niet vastlag, was men zich wel bewust van die hinderlijke, steeds wisselende afstand tussen klank en spelling. Het ontbrak dan ook niet aan voorstellen om de spelling te verbeteren, hetzij door bestaande schrijfwijzen systematisch te veralgemenen (Sir John Cheke), hetzij door nieuwe lettertekens in te voeren (John Hart). Weer bleek dat de aanvaardbaarheid van die voorstellen omgekeerd evenredig was met de graad van consequentie die werd nagestreefd: alleen zeer gematigde hervormers zoals Richard Mulcaster vonden enig gehoor. Maar tot een „goede” spelling kwam men ook toen niet. Sedertdien worstelt het Engels verder met een spelling die in een recent voorstel tot hervorming terecht „extremely antiquated and confused” wordt genoemd. Zelfs in de Verenigde Staten moest Noah Webster geleidelijk zijn nochtans goed gefundeerde vereenvoudigingen opgeven, zodat de verschillen die nu nog tussen de Britse en de Amerikaanse spelling bestaan feitelijk zeer weinig te betekenen hebben (*colour*: *color*; *centre*: *center*; *defence*: *defense*). Wel wordt sedert het midden van de vorige eeuw weer systematisch geageerd voor een nieuwe spelling (Sir Isaac Pitman, Alexander Ellis). Enige hoop op een gunstige oplossing werd b.v. gewekt door de *International Convention for the Amendment of English Orthography* (Philadelphia 1876), maar de elkaar opvolgende verenigingen en voorstellen hebben de wagen nog niet aan het rollen gebracht, ondanks de steun van een Andrew Carnegie of een Shaw. Principieel zijn er nog altijd twee oplossingen: ofwel voert men nieuwe lettertekens in, of zelfs een geheel nieuw alfabet (Shaws idee); ofwel tracht men door een selectie onder de bestaande spellingmogelijkheden tot een meer uniforme orthografie te komen (door b.v. [u] overal *u* of *oo* te spellen). De tweede richting, die elke verandering binnen de grenzen van de traditionele spelling probeert te houden, heeft ongetwijfeld een betere kans dan de eerste, maar niets wijst erop dat bijvoorbeeld het ontwerp van Axel Wijk een voldoende diepe indruk heeft gemaakt op de spraakmakende gemeente. In zijn *Regularized English* (1959) wijst hij dan ook terecht op de

dwingende noodzakelijkheid om de openbare opinie voor te lichten – een aspect dat ijverige spellinghervormers maar al te gemakkelijk over het hoofd zien.

Er zijn ook wel taalkundigen die bereid worden gevonden om de huidige Engelse spelling te verdedigen. Zij wijzen op de groeiende autonomie van het schriftbeeld naarmate het zich verder van het klankbeeld verwijderd. Wanneer een Engelsman een brief krijgt die met *Deer Sir* begint, dan denkt hij eerst aan een *ree*, en daarna pas komt hij via het voorgestelde klankbeeld [diə] tot de ontdekking van het bedoelde woord, *Dear*. Hetzelfde geldt voor *mail* : *male*, *vain* : *vein* : *vane*, enz. Men mag bijna zeggen dat vanaf een zeker punt van dissociatie tussen klank en schrift de behoefte om te hervormen minder acuut wordt. Tegenover het Engels staan talen zoals het Nederlands, het Deens, het Noors en het Zweeds met een reeds vrij behoorlijke spelling én de bereidheid om die spelling van tijd tot tijd te verbeteren.

Hiermee kom ik terug tot mijn uitgangspunt : de criteria om de *waarde* van een spellingsysteem te bepalen. Niet elke vereenvoudiging in de zin van een vermindering van het aantal lettertekens is noodzakelijk een verbetering. Als wij uitgaan van de stelregel „één foneem, één teken”, dan was de „vereenvoudiging” waarbij de Nederlandse [e:] en [o:] in open syllaben steeds enkel zouden worden geschreven zeker geen verbetering : in plaats van de regeling waarbij [e:] altijd met dubbele *ee* zou worden geschreven, en [ɛ] en [ə] met enkele *e*, heeft men er een gekozen waarbij de enkele *e* overbelast wordt met drie foneemwaarden, terwijl [e:] zowel door enkele *e* als door dubbele *ee* wordt voorgesteld. (Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de *a*, de *o* en de *u*). Aan de andere kant werd aan enkele en dubbele consonanten niet geraakt, hoewel ieder weet hoeveel moeite het kost om een zesjarige te overtuigen dat hij *appel* met twee *p*'s moet schrijven. De eis is dan ook gewettigd, dat bij elk voorstel tot wijziging het antwoord zou worden geleverd op de vraag of de wijziging ons dichter bij de ideale spelling brengt. Maar waar het over de Nederlandse spelling gaat geef ik graag het woord aan terzake meer bevoegde beoordelaars, Professor Couvreur¹ en Dr. Damsteegt.

1. De tekst van Prof. Dr. W. Couvreur kwam niet in ons bezit. Zie verder *Werkzaamheden*, bl. 415.

DR. B. C. DAMSTEEGT

Momenten uit de geschiedenis van de spelling van de bastaardwoorden in Noord-Nederland.

Voor hen die zich bezig houden met het moeizame werk van spellingherziening en daardoor hun aandacht sterk gericht houden op heden en toekomst van de spelling, en voor degenen die daarbij oordelend en veroordelend toezien, is het boeiend zich te verdiepen in het verleden. Het is vaak ook bemoedigend voor de eersten, verhelderend voor de laatsten. Men heeft zich immers vroeger dezelfde vragen gesteld en soms dezelfde antwoorden gevonden. De spellinghervormers van nu kunnen zich tegen het steeds terugkerende verwijt van onverantwoordelijke nieuwlichterij gesteund voelen door de wetenschap dat hun werk zijn wortels heeft in het verleden. Hierin lag voor mij de aanleiding enige markante momenten te belichten in de geschiedenis die tot de huidige toestand heeft geleid. Daarbij kan ik mij tot de noordnederlandse ontwikkeling bepalen zonder veel gevaar te lopen het beeld te vertekenen, omdat zeker wat de spelling van de bastaardwoorden aangaat, het Noorden meer initiatief heeft ontplooid dan het Zuiden.

In 1804 wijdde Siegenbeek in zijn *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* een hoofdstuk van 15 bladzijden aan de spelling van woorden die uit andere talen ontleend zijn. Hij onderscheidt daarin twee hoofdsorten: 1. woorden van uitheemse oorsprong die „door veelvuldig en langdurig gebruik, als 't ware, het burgerregt verkregen hebben en voor Nederduitsche kunnen gelden” en 2. „de eigenlijk gezegde vreemde woorden, welke, als in onze taal niet zijnde ingelijfd, terstond hunnen uitheemschen oorsprong verdragen”. Daartussen zag hij een groep van woorden „waaromtrent het eenigermate onzeker is, of men dezelve, als der taal reeds werkelijk toegeëigend, dan als vreemde woorden te beschouwen hebbe”¹. Het is duidelijk dat vooral de laatste categorie onder ons begrip bastaardwoorden valt.

De eerste categorie, die der zeer oude ontleningen, moet in elk geval op Nederlandse wijze worden gespeld, niet alleen om het gemak, maar ook om „het besef, hoe wanvoegelijk het zijn zou, de taal, door een inmengsel van vreemde woordvormen en klankverbeeldingen, te ontsieren en tot een bont samenweefsel te maken”². De spelling wordt door de vernederlandsing „tot meerder

1. Matthys Siegenbeek, *Verhandeling over de Nederduitsche spelling*, Amsterdam 1804, blz. 250.

2. *A.w.* blz. 251.

eenparigheid gebracht". Spellingen als *canaal*, *punct*, *character*, *cingel*, *cancelier*, *triumph* veroordeelt Siegenbeek daarom. Het zijn alle woorden die later ook voor De Vries en Te Winkel geen probleem gevormd hebben.

Een factor in Siegenbeeks beoordeling is de vraag, of een bastaardwoord onmisbaar is, dan wel door een Nederduits woord vervangen kan worden. In het eerste geval accepteert hij een aangepaste spelling, bijv. *feniks*. Maar een woord als *filozooft*, hier gespeld op een wijze die volgens Siegenbeek toen meer en meer veld won, „behoorde billijkerwijze uit den schrijfstijl verbannen te worden; weshalve de beslissing over desselfs schrijfwijze van geen belang is”³. Het is een simplistische procedure, waarmee geen enkele moeilijkheid werkelijk overwonnen wordt. Toch moet erkend worden, dat dit geluid de leden van de huidige bastaardwoordencommissie wel enigszins vertrouwd is. Zij is bijv. van mening dat woorden als *camion* en *secundo* niet in de woordenlijst van de Nederlandse taal thuis horen en daarom niet voor vernederlandsing in aanmerking mogen komen.

Grote betekenis hecht Siegenbeek aan „het gebruik”, met een modernere term, uit de latere spellinggeschiedenis welhaast berucht, „de usus”. Het zou mij wat ver voeren te bespreken, wat Siegenbeek daaronder verstaat, maar in dit verband mogen we ons bedienen van zijn eigen omschrijving, waaruit de geest van zijn tijd onmiskenbaar spreekt. Het gebruik is „de duidelijk verklaarde wil van het grootste deel, of liever, enkelen uitgezonderd, van de gansche menigte der sprekenden en schrijvenden”⁴. Het is ongeraden en nutteloos dit gebruik te weerstreven. Daarom schrijft hij o.m. *ceder*, *ceel*, *cel*, *cement*, *cijfer*, *cirkel*, *citer*, *oceaan* met een *c*: „woorden alle, die, wel is waar, in onze taal niet kunnen gemist worden, doch in welke het algemeene gebruik nogtans (om welke redenen, valt moeilijk te bepalen) de uitheemsche *c* bewaard heeft”. Siegenbeek aanvaardt dus de bestaande toestand en doet geen poging om in een reden-loze stelselloosheid enige ordening te brengen. Wel wil hij *cilinder*, *cimbaal* en *cipres* met *i* in plaats van *y* schrijven, omdat „het gebruik de behouding van dit uitheemsche letterteken niet stellig gewild heeft”⁵. Dan durft hij blijkbaar wel het nieuwe voor het oude in de plaats te stellen. Had de Woordenlijstcommissie bijna anderhalve eeuw later dezelfde beslistheid getoond als er twee spelvormen in gebruik waren, dan zouden ons talrijke dubbele spellingen bespaard zijn gebleven.

Een van de omstreden beslissingen van de huidige bastaard-

3. *A.w.* blz. 254.

4. *A.w.* blz. 44.

5. *A.w.* blz. 255.

woordencommissie is het toelaten van de spelling *christen* naast *kristen*, dit op grond van de overweging dat we hier niet met tweërlei uitspraak van één woord te doen hebben, maar met een doublet, waarvan het laatst ontleende woord een opzettelijke aansluiting is bij de gebruikelijke uitspraak van de Griekse *chi*. Siegenbeek verkiest de spelling met *ch*, maar de motivering van zijn keuze is allerminst helder. Voor de *k* is wel iets te zeggen, in dit woord meer dan in *chaos*, dat in zijn tijd wel als *kaos* geschreven schijnt te zijn, want het algemene gebruik alweer „vordert” in dit laatste woord een *ch*. In *kristen* is de verwisseling van *ch* door *k* echter reeds zeer oud. Hier schijnt dus in de usus een argument te liggen voor omspelling, maar Siegenbeek ontkracht dit motief op wonderlijke wijze. „In de vroegste tijden”, zo zegt hij, „week men van de oorspronkelijke schrijfwijze dier woorden nog verder af, schrijvende *Kerst* voor *Christus*, ... *kersten* voor *christen*, *kerstenen* voor *doopen*, tot een *Christen maken*”. De onverwachte conclusie is nu, dat men „dus uit het gebruik der Ouden geen bewijs voor de verwisseling der *ch* in *k* in de gemelde woorden (kan) ontleenen, daar men ziet, dat zij zich omtrent dezelve eene zoo groote vrijheid veroorloofd hebben”. Een moderne spellinghervomer zou zich met dergelijke vrijheden heel gelukkig voelen.

Siegenbeek wijst er vervolgens op, dat men in de 17e eeuw „den eigenlijken vorm (hij bedoelt hier blijkbaar de klankvorm-D.) der voorschreven woorden... vrij algemeen hersteld” had en daarmee ook de spelling met *ch*, „hoe zeer sommigen zich ook toen, gelijk in latere tijden, aan de schrijfwijze met *k* hielden. Men kan echter niet zeggen, dat deze schrijfwijze het gebruik meer voor zich heeft dan die met *ch*, maar moet veeleer het tegendeel erkennen.” Wederom zien we het gebruik hier gepersonifieerd als een soort van eigenzinnig werkende macht voor of tegen een bepaalde spelvorm. Het betoog ten gunste van de *ch* wordt dan vervolgd met een beroep op het onveranderlijke karakter van de eigennaam en voltooid met het argument „dat onze groote Wagenaar, wien wij in twijfelachtige gevallen het regt van beslissinge hebben toegekend, ons (in de *ch*-spelling) is voorgegaan”⁶.

Het zou zeker belangwekkend zijn Siegenbeek nog verder te volgen in zijn beschouwingen, maar ik volsta met de vermelding dat hij aan eigennamen niet wil raken, behoudens de vervanging van *ae* door *e*, ook in *Cesar*, door zijn grote voorbeeld Wagenaar al *Cezar* gespeld. De *oe* (gri. *oi*) kan eveneens door *e* vervangen worden: *Cresus*, *Phebus*, maar de vervanging van *ph* door *f* in eigennamen als *Phrygië*, *Phaëton* enz. heeft „meer bedenkelijk-

6. *A.w.* blz. 256/7.

heid". De gronden hiervoor zijn niet helder, vooral niet wanneer plotseling het gezonde beginsel naar voren gebracht wordt, dat men in namen „die als inlandsche en eigene beschouwd kunnen worden, en welker uitgang geene vreemde herkomst verradt" wel een *f* geschreven mag worden; zo in *Jozef* en *Filips*. Op dezelfde grond mogen *Jakob* en *Katrijn* met een *k*, evenals *Konstantijn*, *Konradijn* en zelfs *Konstantinopel*, maar *Corinthe*, *Colosse*, *Catharina* en *Jacobus* moeten hun *c* behouden. Waarom *Phrygië* en *Ephezen* met hun vernederlandste uitgangen nu toch niet met een *f* geschreven mogen worden, is niet duidelijk⁷.

Als we het geheel van Siegenbeeks beschouwingen over de bastaardwoorden overzien, blijkt ons dat inconsequentie de meest kenmerkende trek is. We missen een doordachte grondslag, waarop een systeem ontwikkeld had kunnen worden. Toch had het voor de hand gelegen dat Siegenbeek althans had beproefd, of er niet een basis was te vinden in het beginsel „*Schrijf, zoo als gij spreekt*" dat hij in de eerste paragrafen van zijn boek bij herhaling met grote nadruk belijdt. In het hoofdstuk over de vreemde woorden ontbreekt een beroep op de uitspraak, behalve ter verdediging van de *z* in *Azië* e.d., terwijl behoudzucht remmend werkt op het eveneens beleden beginsel, dat woorden die in onze taal burgerrecht hebben verkregen, op Nederlandse wijze dienen te worden gespeld. Zonder veel verzet laat Siegenbeek zich door het gebruik nu eens in de ene, dan in de ander richting sturen.

In 1843, veertig jaar na Siegenbeeks verhandeling dus, verscheen bij Nayler in Amsterdam een curieus boekje van 150 bladzijden, getiteld „*Over de spelling van de Bastaardwoorden in 't Nederduitsch*". Bij inzage van het werkje blijkt dat de schrijver, die zich achter de initiaal M. verschool, een belezen man was: hij citeert Ten Kate, Huydecoper, het Taalkundig Magazijn van De Jager, had werk gelezen van Van Maerlant, Stoke en Van Velthem, kende Hooft en Vondel. Deze bescheiden auteur, die ik voorlopig met zijn pseudoniem zal blijven aanduiden, was de toen 23-jarige J. A. Alberdingk Thijm⁸.

M. richt zich met beslistheid tegen Siegenbeeks gebrek aan systeem. Men heeft aan de laatste grote verplichtingen voor de spelling van de Nederlandse woorden, zegt hij, maar zijn behandeling van de ontleningen is ten enenmale onvoldoende. „Menig

7. *A.w.* blz. 259 vlg. Op blz. 262 lezen we echter: „Men schrijve dan *Azie*, *Efeze*".

8. Zie Thijms verwijzing naar zijn boekje over de bastaardwoorden in zijn geschrift *De Nederduitsche spelling in haar beginsel, haar wegen, en eischen beschouwd*, Utrecht 1847, blz. 157. — Ik dank deze aanwijzing aan prof. Couvreur.

nauwgezet beoordelaar (wierp) het boek mismoedig (weg), wanneer hij den geleerden verzamelaar van opstellen voor maand- of dagbladen zich heden „de redaktie”, morgen „de redactie”, zag noemen, en niet kon nagaan, of het dagelijks meer dan eens voorkomend woord met des Heeren Siegenbeeks „karakter”, dan met zijn advocaat gelijk stond.”⁹ Een duidelijker parallel met de hedendaagse klachten over *produktie* naast *directie* zal moeilijk gevonden kunnen worden.

Anders dan Siegenbeek en ook dan diens bestrijder Bilderdijk zegt M. : „de vraag is niet : hoe heeft men het wel eens gedaan ? noch ook, hoe zullen wij het heden, en van nu af altoos doen ? – maar hoe BEHOORT het te wezen ? op dat, wanneer wij al ons-zelfen in het spellen van dit of dat woord gelijkblijven, wij in geene inkonsequentiën vervallen mogen, met betrekking tot de spelling van ándere woorden der taal ; gelijk bijv. zij doen, die *lagchen* en *eCHO* schrijven.”¹⁰ Dit is een opmerkelijk geluid : de schrijver verlangt consequentie in de spelling van de bastaardwoorden en wil daarvoor voorschriften die zo nodig los staan van oudere spellingen en los van het gebruik van zijn dagen. Het is een opvatting die met die van de huidige bastaardwoordencommissie vrijwel geheel overeen komt.

M.'s uitgangspunten zijn de regel van de uitspraak en die van de afkomst, die we ook bij het spellen van Nederlandse woorden volgen – de fonologie-avant-la-lettre wordt dus dadelijk ingeperkt door de etymologie – en bovendien een derde regel, die van de goede smaak, die ons verbiedt een woord „ook waar uitspraak en afkomst dit toe mochten laten, zoodanig te schrijven, dat het een al te zonderling voorkomen hebbe”¹¹. Immers als woorden er „al te onbeschaafd, al te ertsagtig uitzien” kunnen zij een averechts effect hebben op de lezer. Wie denkt hier niet aan de kritiek op *odeklonje* en *sjofeur* ?

Als we het boekje doorbladeren, zien we dat de resultaten van M.'s overwegingen soms een opmerkelijke overeenkomst vertonen met de conclusies van de bastaardwoordencommissie. De Franse *è*, bijv., gespeld als *ai* wil hij behouden, maar dat belet hem niet *komissionair*, *aktionair*, *diktionair* te schrijven. Wat de *ae* en de *oe* betreft wil hij de klok terug zetten : hij toont zich voorstander van de tekens *æ* en *œ*, ook in woorden als (ik schrijf nu voor het gemak maar *ae* en *oe*) : *praefatie*, *praelaat*, *hebraeer*, (naast *he-breeuwisch*), *daemon* ; *foebus*, *oekonomie*, *tragoedie*, *komoedie*.

9. *De spelling van de bastaardwoorden*, blz. 4.

10. *A.w.* blz. 8.

11. *A.w.* blz. 30.

Wel mag men woorden als *prezident, priefatie, tragedie, komedie* „uit het Fransch nemen” en ze dan met *e* schrijven.

Is dit voorstel voor *ae* en *oe* bepaald geen gelukkige greep te noemen, ten aanzien van de *c*, uitgesproken als *k* voelt M. zich allerminst gebonden door de traditie; ook voor wat wij tegenwoordig „hybridische spellingen” noemen schrikt hij niet terug. Hij stelt dus voor: *kaprice, konflikt, kongres, kodicil, kataloog, konsul, koplet (!), kakao, kategorie, koalitie, koncert, kravat, koertaadje (!)*, zelfs *kodex* en *kredo*, alles met een *k*, en nog tientallen meer, een 250 in totaal. Daaronder zijn er zeer vele waaraan wij niet meer zouden durven raken, nl. tal van eigennamen zoals *Kopernikus, Kalvijn, Kamillus, Korinna, Katilina*. Zonder bezwaar stelt M. *Katalonië, Kremona, Kapri, Kastellano* op één lijn met *Kuilenburg* en *Kalandsoog*. Bij deze 250 komen dan nog „de duizenden die men goed mocht vinden er nog bij te voegen”¹². Voor de *c* = *k* binnen het woord geldt hetzelfde: *publikatie, praktijk*.

Wanneer we nu, hoopvol gestemd door deze uiterst consequente toepassing van een gezond principe, gaan bezien wat M. wil doen met de *c*, uitgesproken als *s*, worden we bitter teleurgesteld. Hij wil die *c* behouden op een heel enkele uitzondering na en schrijft dus *cylinder, celibatair, cykloop, censor*, en natuurlijk weer consequent ook *citroen, cirkel, cent, cijfer* enz. De motivering is eveneens teleurstellend omdat ze zo volslagen onhoudbaar, zelfs onwettelijk is. We moeten de *c* = *s* behouden: „Ten eerste om dat *seder*, en *sither*, en *sent*, en *sel*, wellicht niet verstaan zoude worden; ten tweede, om dat haar uitspraak naauwkeuriger door haar-zelve wordt afgebeeld; ten derde, en voornamelijk, om dat de *k* in haar gedaante een blijkbaar verwantschap met de *c* ver-toont, maar niet met de *s*, en er tusschen de *c* van *abdiceeren* bijv. en de *k* van *abdikatie* verband bestaat, maar men in *abdiseeren* vruchteloos naar overblijfsels van het *abdicare* der Latijnen zou omzien.”¹³ Het eerste argument doet denken aan een uitlating van de publicist Ernst van Altena die in een kritiek op de voorstellen van de bastaardwoordencommissie schreef dat hij woorden als *resen* en *trenen* niet eens begreep, maar er niettemin dadelijk de Engelse spelling tussen haakjes achter zette. Het geheimzinnige verband tussen de lettervorm en de klank moeten we maar laten voor wat het is, evenals de beweringen over de uiterlijke overeenkomst tussen de *c* en de *k* en het gebrek aan overeenkomst tussen de *c* en de *s*.

12. *A.w.* blz. 47 vlg.

13. *A.w.* blz. 43.

Met de *oe* is *M.* wat nuchterder : als we *troep, toer, troebel* „verstaan” – achter dit woord moet toch weer het wanbegrip schuilen dat de vernederlandste spelling het begrijpen zou bemoeilijken –, moeten we ook *soeverein* en *goeverneur* schrijven ; „de eerste lettergrepen van *goeverneur* en *gouwenaar* luiden immers verschillend” voegt hij eraan toe¹⁴. De Vries en Te Winkel zullen later in deze beide woorden nog voor de *ou* opteren : „zelfs onze *oe* schijnt te lang en te zwaar voor de Fransche *ou*, in *gouvernement* en *souverein*.”¹⁵ De heren waren blijkbaar scherpe luisteraars !

De *qu* die als *kw* wordt uitgesproken wil *M.* niet veranderen, maar de Franse *qu* moet *k* worden, o.a. in *ekipaadje, rekest, koket*, en ook in *karantaine*¹⁶.

Bemoedigend in het licht van de jongste voorstellen is de behandeling van de intervocalische *z*, geschreven als *s*. *M.* stelt voor *filozooſ, analyze, genezis, krizis, basis, apotheoze, idealizeren*. Maar *konversie* en *konversatie* met een *s*, want daarin hoort men een *s*, „in spijt van menigen verhoogduitschten Hollander, die de *s* en de *z*, de *f* en de *v*, niet te onderscheiden weet”¹⁷.

Ten slotte vermeld ik nog dat *M.* de *x* en de *cc = ks* wil behouden op grond van de gewoonte, een merkwaardig argument voor iemand die in zijn polemieſ met Siegenbeek aan het gebruik „waar men zulk een blinde afgodendienst aan bewijſt” generlei gezag toekent. Maar „niemant zal *ksenokrates* schrijven, noch *sukses* verstaan” en daarom moeten we *Xenokrates, succes* en ook *orthodox, reflexie* en *extaze* schrijven¹⁸.

Concluderend kunnen we zeggen, dat ook *M.*, Alberdingk Thijm, ons nog een mengeling van zakelijke en onzakelijke redenering voorzet, echter met een aanmerkelijk overwicht van de eerste. Hem komt de verdienſte toe, dat hij zich inderdaad onbevooroordeeld een indruk tracht te vormen van het gewenste of ongewenste van een bepaalde spelling en dat hij niet terug schrikt voor tamelijk krasse wijzigingen, als zijn betoog daartoe leidt. Zijn conclusies zijn voor ons soms onaanvaardbaar, en terecht, dunkt mij, noemen we hem inconsequent als hij het voor intervocalische *s*, uitgesproken als *z*, gevolgde beginsel niet laat gelden voor *cc* en *x*. Consequent echter was hij in die zin, dat een eenmaal aanvaarde omſpelling ook op alle betrokken woorden werd toegepast. In menig

14. *A.w.* blz. 120.

15. L. A. te Winkel, *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling*⁵, 's-Gravenhage 1884, blz. 186.

16. *De spelling der bastaardwoorden*, blz. 123.

17. *A.w.* blz. 125.

18. *A.w.* blz. 30 en 133.

opzicht kan de huidige bastaardwoordencommissie in Alberdingk Thijm een vroege geestverwant zien. Het kon slechter!

Thijm stond trouwens niet alleen. In 1866 heeft Jacob van Lennep gepleit voor *sijfer* en *sijferaar*, voor *makaronie*, *kommissie*, *akademie*, zelfs voor *sjokolaad* en *sjerri*¹⁹. Het waren maar losse woorden en Van Lennep heeft bij mijn weten de zaak niet verder doorgedacht. Niettemin zijn zijn uitlatingen een aanwijzing voor een zekere tendentie tot vernederlandsing, althans van ingeburgerde woorden.

Het is jammer, dat Te Winkel, die het ontwerp heeft gemaakt voor de spelling waaraan zijn naam met die van M. de Vries onverbrekkelijk verbonden is, voor deze tendentie niet wat meer waardering heeft gehad. De eerbied voor de etymologie, begrijpelijk in de geest van de taalwetenschap van die dagen, maakte De Vries en Te Winkel tot overtuigde voorstanders van wat zij „de oude richting” noemden, die Van Siegenbeek nl., maar met een grotere consequentie dan deze in de handhaving van de oorspronkelijke spellingen. De maatstaf die zij aanlegden bij de beoordeling of een woord voldoende vernederlandsd was om de spelling aan te passen, was streng. *Artikel*, *titel*, *citer* (wel zonder *h*) waren vreemd, want in Nederlandse vorm zouden ze *artijkel*, *tijtel*, *cijter* geworden zijn. *Cijfer* kon niet als Nederlands beschouwd worden, omdat de *f* geen *v* was geworden en de uitgang *-fer* wel achter een korte vocaal voorkomt, maar niet achter een diftong. In *publiek*, *orkaan*, *convocatie* is de klemtoon het kenmerk van het vreemde²⁰. Men kan dit alles geredelijk erkennen zonder nog de conclusie te onderschrijven, dat aan de spelling van deze woorden niet geraakt mag worden. De voordelen van de oude richting zijn volgens Te Winkel: 1. de bestaande spelling is gegeven; men hoeft geen spelling meer te maken; 2. zij geeft de uitspraak juist weer, wat van *sjerri*, *sjokolaad*, *serzjant* e.d. niet gezegd kan worden; 3. zij blijft wijzen op de etymologie; 4. handhaving van de oude spellingen brengt geen uitzonderingen in de wereld; de bestaande uitzonderingen zijn een gevolg van „het Gebruik”²¹.

Te Winkel voelt er daarom niets voor om „een aantal ingewikkelde spelregels te ontwerpen voor de omspelling van bastaardwoorden. Het „schijnbare gemak” daarvan zou blijken een last te zijn. „De minkundigen, die zich bijna niet bedienen van vreemde

19. *Verslagen en mededelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, dl. IX (1865), blz. 165, 166, 169.

20. Te Winkel, *Grondbeginselen* (zie noot 15), blz. 182.

21. *A.w.* blz. 186.

woorden, welke spelling niet geheel inheemsch is geworden, zijn er niet mede gebaat; terwijl zij, die het meest van vreemde woorden gebruik maken en veelal de oorspronkelijke spelling kennen, nu noodeloos bezwaard worden met het aanleeren van regels ter bepaling, hoe en in welke gevallen de vreemde spelling moet gewijzigd worden”²².

Ook al kan men het betreuren dat De Vries en Te Winkel niet voortgebouwd hebben op de denkbeelden van Alberdingk Thijm, men moet erkennen dat zij strakke lijnen hebben getrokken. In een tijd waarin het aantal „minkundigen, die zich bijna niet bedienen van vreemde woorden” veel groter was dan thans, bestonden waarschijnlijk ook minder onderwijskundige bezwaren tegen hun inzichten.

Voor Kollewijn en de zijnen was vereenvoudiging van de spelling van de bastaardwoorden niet het belangrijkste deel van de spellingstrijd. Hun regels waren uitermate eenvoudig; zij vormen tezamen regel 7 van de 9 regels van de Vereenvoudigde. Ik vat ze slechts kort samen:

in open lettergrepen in bastaardwoorden altijd *i*, maar aan het eind *ie*; *-isch(e)* wordt *-ies(e)*;
c, uitgesproken als *k*, wordt *k*; *ph* wordt *f*; *rh* wordt *r*;
ae wordt *ee*.

Verder worden enkele algemeen gebruikelijke bastaardwoorden geheel vernederlandst, bijv. *boeket*, *faljiet*, *koket*, *toost*, *trem*. Er ontbreekt veel: de *c = s* werd niet aangeroerd, van de *qu* en *x* wordt niet gerept. Maar de vereenvoudigers vonden de wijzigingen in de spelling van Nederlandse woorden belangrijker en terecht. Begrijpelijk is daarom de voorzichtigheid van de commissie die in 1933 de kwestie van de bastaardwoorden nog eens heeft gezien. Het voordeel van een minder conservatieve houding weegt, zeggen zij: „niet op tegen het gevaar dat personen, die het met ons streven eens zijn, worden afgeschrikt door het uiterlijk dat wij aan de vreemdelingen in onze taal geven”²³. Niettemin zijn vele volgelingen van Kollewijn in de jaren tussen de beide wereldoorlogen op eigen gelegenheid wel verder gegaan dan de 7e regel aangaf.

De ontwikkeling van de spelling van de bastaardwoorden in de richting van de vernederlandsing werd echter afgesneden door de verschijning van de Woordenlijst van 1954. Niet zozeer door de Woordenlijst zelf, die veeleer het strakke systeem van De Vries

22. *A.w.* blz. 191.

23. J. A. Daman, *Vijftig jaren van strijd 1891-1941*, Purmerend z.j., blz. 14. De regels staan afgedrukt op blz. 88/9.

en Te Winkel door de toelating van facultatieve vormen openbrak, maar door de ministeriële voorschriften voor het onderwijs ten gunste van de voorkeurspelling. Had het onderwijs de geboden vrijheid aangedurfd en aangekund, dan zou dat zeker in een geleidelijke en waarschijnlijk vrij snelle ontwikkeling tot een triomf van de progressieve vormen hebben geleid. We weten allen hoe de grilligheid van de voorkeuren er de oorzaak van is geworden, dat de voorgeschreven schoolspelling al spoedig onhanteerbaar bleek. Doordat de nieuwe woordenlijst een veel groter gezag kreeg dan die van De Vries en Te Winkel nog bezat, verstarde de spelling in een toestand die niet meer dan een overgangsfaze had moeten zijn.

Het werk van de beide bastaardwoordencommissies, die van 1956 en de huidige, kan men zien als een voortzetting van het begin dat Thijm heeft gemaakt, als de voltooiing van het werk van Kollewijn. Meer nog dan de eerste commissie heeft de laatste dank zij haar opdracht kunnen streven naar consequentie, ze heeft regels ontworpen, getracht het aantal uitzonderingen zoveel mogelijk te beperken. De fonologie, als wetenschap aan Kollewijn nog onbekend, toen hij zijn spelling ontwierp, vormde de basis voor een werk dat bij uitstek praktisch moet heten. De leerbaarheid van de spelling was bij alle beslissingen een factor van betekenis.

Het Rapport – waarop enkele zinsneden van Thijm²⁴ ten volle van toepassing zijn : „De titel... moet, op zich-zelf, den Lezer reeds een waarborg zijn, dat er geen lauweren met de uitgaaf beoogd worden”, maar „zoo men meende dat er daarom minder tijd en studie aan dit boek was besteed, dat het met minder zorg, in hoofdzaak en bijzonderheden, werd behandeld, dewijl de roemzucht geen deel had aan de vervaardiging, zou men de welmeenende pogingen des Schrijvers miskennen” – het Rapport is geen produkt van volslagen nieuwe denkbeelden. Het is veeleer de voorlopige afsluiting van een ontwikkeling die in Noord-Nederland al meer dan een eeuw geleden is begonnen. Dit te tonen was het doel van deze voordracht.

24. *De spelling der bastaardwoorden*, blz. III.

Uit de geschiedenis van de trachomepidemie in het Belgische leger vóór en na 1830

door

L. ELAUT

Op de aandoenlijke wijze die men in de romans van H. Conscience gewoon is, brengt *De Loteling* een verhaal waarvan de handeling zich tegen een medisch-historische achtergrond afspeelt.

Het boek verscheen in november 1849; de handeling is gesitueerd te Zoersel in volle Kempen. Weinig romans van de man die zijn volk leerde lezen, stoelen op zulke geschiedkundige waarachtigheid als die. Het geldt een brok ziektekunde, getooid in het kleed van de hoogtijvierende romantiek.

Een jongeman die een dienstplichtig nummer had geloot en te Venlo in garnizoen ligt, valt er ziek, slachtoffer van een zware epidemie van conjunctivitis granularis, beter bekend en berucht onder de naam van trachoom¹. In een brief geschreven door een kameraad die er minder erg aan toe is, laat Jan, zes maand na het vertrek uit zijn dorp weten dat hij in de infirmerie ligt. Hij vertelt dat veel soldaten blind worden, dat hijzelf honger heeft, op half rantsoen moet leven, dat hij in een donkere kamer zit waar het licht afgeschermd is, dat ratten een gat in zijn ransel geknaagd hebben, dat de aangerichte schade 7,70 fr. belooft waarvoor hij geld vraagt, dat een vriend uit het dorp ook ziek is, dat zijn eigen ogen uitgezworen zijn, en hij nu voor het leven blind is.

Trien, het meisje van de soldaat, trekt daarop te voet naar Venlo, naar het Tweede Jagers. Zij vindt de jongeman in een ziekenkamer met donkere doodsgroen geverfde ramen en houten banken, tussen blinde en halfblinde miliciens. Haar Jan mag met onbepaald verlof mee naar huis. Samen verlaten zij Venlo, trekken over Balen en Mol Zoerselwaarts. Onderweg bet Trien de pijnlijke ogen van Jan met het frisse water van de Nete, en plots ontdekt de patiënt dat hij uit zijn linkeroog ziet, dat hij dus geneest. Te Kasterlee treffen zij een oud-chirurgijn aan die Jan verder verpleegt en hem met zijn meisje thuisbrengt. Er wordt getrouwd en beiden leven gelukkig. Jan ziet uit één oog dat goed is.

1. Van het Grieks „trachus” dat „ruw” betekent.

Het verhaal werd door Conscience gehoord terwijl hij in het Zoerselbos rondzwierf, hij tekende het op en bouwde er een sentimenteel romannetje rond dat veel overmatig gevoelige lieden heeft geboeid.

* * *

Het gegeven van de handeling berust op een historische kern, die in de eerste helft van de negentiende eeuw in Zuid-Nederland, meer dan in het Noorden, met tragiek geladen was. Aan de trachoomziekte vielen inderdaad in onze streken meer patiënten ten prooi dan waar ook in westelijk Europa, en het was vooral in de legers dat de grootste tol betaald werd. De vooraanstaande Frans-Italiaanse oogarts Rognetta schreef in zijn leerboek „maladie qui sévit cruellement de nos jours, parmi les troupes belges”².

In de wetenschappelijke literatuur van de tijd vindt men overvloedig de sporen van die trachoomepidemie terug. Er ontsponnen zich harde disputen, rapporten werden opgesteld, veel bijdragen werden aan de studie van de ziekte gewijd, buitenlandse geleerden werden aangezocht de toestand na te gaan en aan de overheid middelen ter bestrijding van de kwaal, die zeer ernstige vormen aannam, voor te stellen. In het Gentse militaire ziekenhuis alleen werden vanaf 1817 tot en met 1826, 4260 trachoompatiënten behandeld³.

Enkele gegevens laten zich uit de literatuur van meet af aan afleiden.

De ziekte deed zich hier te lande in twee epidemische golven voor, waarvan de hoogtepunten in 1815-1819 en in 1831-1833 lagen. De kwaal stelde in den beginne vaak problemen van differentiële diagnostiek, doch manifesteerde zich weldra met zulkdanige kenmerken dat zij als de conjunctivitis granularis, d.i. het echte trachoom geïdentificeerd werd, zelfs door legerartsen, die met haar voorkomen minder vertrouwd, op een verkeerd pad terecht gekomen waren.

De etiologie van de kwaal, waarvan men thans, na veel en lang speurderswerk weet dat zij een virusziekte uit de Rickettsiagroep is, ontsnapte volkomen aan de medici van voor honderdvijftig jaar. De ziekteverwekker *Chlamydia trachomatis*, werd pas voor kort erkend. Alle etiologische factoren genoten om de beurt de gunst van de auteurs, de meest onverwachte zoals verder blijken zal niet het minst en het langst. Verwonderlijk is het derhalve niet dat de ziekte onder diverse namen werd gerubriceerd, en dat b.v.

2. *Traité philosophique et clinique d'Ophthalmologie*, Paris 1844, 309.

3. A. Decourtray, *Coup d'Oeil sur l'Ophthalmie qui attaque particulièrement les militaires de notre Armée*, Gent 1827, append.

onder de benaming van purulente oftalmie van de volwassene of van intermittente oftalmie uit de oudere traktaten, een trachoom schuilging.

Ophthalmia purulenta, ophthalmia contagiosa, ophthalmia egyptiaca, ophthalmia bellica geven een idee van de uiteenlopende benamingen waaronder de ziekte beschreven stond en, bij benadering, een kijk op haar voornaamste nosologische kenmerken en haar herkomst.

De Franse terminologie onder dewelke zij in de publikaties uit onze gewesten beschreven staat, zeggen nagenoeg alles over haar socio-epidemisch karakter. Het zijn : ophthalmie militaire, ophthalmie des armées, ophthalmie des camps, ophthalmie d'Égypte, ophthalmie orientale, conjunctivite palpébrale à granulations, ophthalmie de l'armée belge, blépharophthalmie catarrhale des armées, ophthalmie purulente contagieuse. In tal van Belgische artikelen spreekt men gewoonweg van ophthalmie, en te Namen b.v. was er in het 9e linieregiment een salle des granulés, tijdens de maanden juni, juli en augustus 1841.

* * *

Twee kapitale vaststellingen komen uit de literatuurstudie naar voren : 1. de ziekte woedde vooral in het leger ; 2. Zuid-Nederland was meer dan welk ander land door de epidemie getroffen ⁴. L. A. Desmarres hoogleraar in de oogheelkunde te Parijs, schreef in zijn leerboek van 1847 „La Belgique dans ces derniers temps en a beaucoup souffert” ⁵.

Alle studies, zowel de oudere als de recente, wijzen op de oosterse herkomst van het trachoom. Deze is ook haar oudste naam ; dat zij eveneens conjunctivitis granularis heet, ligt aan het zeer opvallend anatomisch uitzicht van de letsels die zij in haar meest typische periode vertoont. Op de conjunctiva doet zij zich het eerst voor, doch tast op een zeer gevaarlijke wijze het hoornvlies aan, en aan de gevolgen van die doorwoeking, is de blindheid toe te schrijven.

Over het tijdstip dat het trachoom West-Europa overviel, zijn alle auteurs het eens : het was kort na het jaar 1800 ⁶.

Met de uit Egypte terugkerende Franse en Engelse legers van Napoleons expeditie kwam de ziekte herwaarts over Malta, Sicilië,

4. Men houde er rekening mee dat de huidige Noord-Nederlandse provincie Limburg tot 1839 bij het in 1830 zelfstandig geworden België behoorde. Venlo o.m. maakte toen deel uit van België, cfr. *De Loteling*.

5. *Traité de Maladies des Yeux*, Paris 1847, 215.

6. W. Lawrence, *Traité Pratique sur les Maladies des Yeux*, Brussel 1832, 148.

Gibraltar, Spanje en Portugal⁷ ⁸. Waar de legers voorbijgingen tastte zij eveneens de burgerbevolking aan. Daarmee is de naam van ophthalmie orientale en die van ophthalmie militaire, of des armées, verklaard. En meteen het feit dat veruit de meeste tijdschriftbijdragen en monografieën die over de ziekte handelen, door militaire geneesheren geschreven werden.

Wanneer verscheen het trachoom voor het eerst in het Belgische leger? Het antwoord op die vraag vindt men het best bij J. F. Kluyskens die hieraan de eerste studie wijdt⁹. Hij zegt dat in de lente van 't jaar 1803, in België, maar vooral in Vlaanderen, een epidemische oogontsteking heerste die veel inwoners aantastte. Te Gent en omgeving heeft de ziekte slechts vijf of zes weken geduurd, waarna ze verdween zonder een spoor achter te laten. Ze was één maand te voren in Parijs onder dezelfde vorm opgetreden. Het was geen trachoom.

Anders verliep het wanneer in 1814, te Gent het 7de linie-bataljon opgericht werd. Oudere manschappen die de kern van die eenheid vormden, brachten uit het Franse leger waarvan ze herkomstig waren, de oogontsteking mee. Het gevolg was dat weldra een groot aantal soldaten ziek werden, en dat tot op de huidige dag, zo schrijft Kluyskens in 1819, de ontsteking het bataljon nog niet verlaten heeft, zowel te velde als in de garnizoenen waar het gekazerneerd lag. Een tweede bataljon kwam in 1815 te Gent uit Groningen aan; in deze laatste stad had het veel te lijden, gedurende de 3 weken mars naar Gent was de ziekte verdwenen, maar ze flakkerde opnieuw op toen dezelfde kazerne betrokken werd. Hetzelfde verschijnsel deed zich in 1817 met andere bataljons voor.

De bron van de oftalmie lag in het oude Franse leger, de ziekte vergezelde het bataljon en Kluyskens merkt daarbij op dat de oorzaak van de besmetting in de onreinheid van de kledij en van het beddegoed moest gezocht worden, en dat het interval tussen het ogenblik van de aansteking en dat van het uitbreken van de ziekte zeer kort is, ten hoogste vier dagen.

Als het trachoom het platteland aantastte, was het steeds via een onvolkomen genezen soldaat. Kluyskens haalt drie treffende voorbeelden aan die hijzelf had meegemaakt, te Geraardsbergen, te Gent, en te Merelbeke¹⁰.

Over de omvang van de epidemie geeft Kluyskens, in een tabel, het aantal patiënten aan die hij behandeld heeft in het militaire

7. J. van Roosbroeck, *Cours d'Ophthalmologie*, Gand 1853, dl II, 359.

8. A. Decondé, *Histoire de l'Ophthalmie des Armées*, Annales d'Ocul. 1843.

9. *Dissertation sur l'Ophthalmie contagieuse qui règne dans quelques Bataillons de l'Armée des Pays-Bas*, Gent 1819, 30.

10. *Op. cit.*, 37.

ziekenhuis te Gent van 1 januari 1817 tot 31 december 1818. In die twee jaar waren 1870 trachoompatiënten door zijn afdeling gegaan.

Als middel ter behandeling vraagt Kluyskens een algemene inspectie van alle kazernen, om aan de ongezondheid van vele een eind te maken. De grootste reinheid moet in de lokaliteiten in acht genomen worden; de manschappen moesten hun uitrusting en spullen in open lucht schoonmaken, matrassen en kledij van trachoomlijders moesten gewassen en ontsmet worden. In de kwartieren moeten de soldaten alles rein houden, en „il doit être défendu de récurer les chambres avec de l'eau, surtout pendant le temps humide et au rez-de-chaussée”¹¹. In de ziekenhuizen moeten de trachoomlijders in speciale daartoe bestemde zalen behandeld worden.

Een andere belangrijke publikatie van een Belgische arts is die van F. Hairion, hoogleraar en hoofdgeneesheer van het Leuvense militaire ziekenhuis¹². Hij begint met te zeggen dat de ziekte sinds meer dan twintig jaar het leger teistert. Van 1 maart 1836 tot 1 januari 1839 kreeg hij 1084 soldaten op zijn Leuvense afdeling, het waren meestal kronische gevallen. Hij verzette zich hardnekkig tegen het afzwaaien van zieke miliciens voordat ze genezen zijn, omdat het klaar is dat ze hun huisgenoten ziek maken. Hij houdt een pleidooi ten gunste van de etsing der bindvliesgranulaties met een stift zilvernitraat, en voert statistieken en observaties aan om te bewijzen dat die methode de doelmatigste is om de uitbreiding van de ziekte tegen te gaan.

Vóór 1830 vindt men nog een paar in het Latijn geschreven studies over de militaire oftalmie. Het zijn die van M. Vanseven-donck, legerarts te Leuven; men looft, terecht, de klassieke toon van de geschriften en zij hebben in de kringen waar zij voor bestemd waren opgang gemaakt¹³. Zij geven het bestek van de situatie op, zoals zij zich voordeed in het jaar 1825, nadat men veelvuldig de gelegenheid had gehad de ziekte in haar klinische aspecten te leren kennen, en vooral het vacuum te noteren voor hetwelke men stond betreffende etiologie, behandeling en profylaxis. Men was verrast geweest door het geweldig toeslaan van de epidemie, men draaide rond in een chaos van oude theorieën en zocht daar een toevlucht in, om een uitvlucht te vinden voor de onverminderde omvang van een gevaarlijke ziekte.

11. *Op. cit.*, 133.

12. *Considérations pratiques et Recherches expérimentales sur le Traitement de l'Ophthalmie*, Leuven 1839.

13. *Specimen politico-medicum, Aetiologiam, Prophylaximque Genuinas sistens Ophthalmiitidis, in Belgarum Exercitu jam diu grassatae*, Leuven 1823; *Animadversiones in Ophthalmiam Belgico-castrensem*, Leuven 1825.

De publikaties van M. Vansevendonck sluiten in een zekere zin de eerste periode van de trachoomepidemie in Zuid-Nederland af. Deze was gekenmerkt door een tamelijk goed observeren van de klinische kenmerken, door een registreren van haar nosologische eigenschappen, door het falen van alles wat er op individueel vlak tegen ondernomen werd, door het uitblijven van een groots opgezette studie van alles wat een beter inzicht kon bijbrengen en zou toelaten de epidemie te bedwingen.

Op een bijna gezapige toon spreekt Vansevendonck over ophthalmia nostra, hij beroept zich op de oude humorale pathologie om alles te verklaren wat zich voordoet in provinciis nostris Belgicis. Het enige tamelijk nieuwe accent is een pleidooi voor meer aangepaste uniformen, want door de druk die een te nauw sluitende kraag op de hals uitoefent, zou stuwing ontstaan, die, als zij niet de enige toch de voornaamste oorzaak is van de conjunctivitis granularis. Voorts doet het nogal krap aan als wij onze infanteriesoldaten met de naam van legionarii bedacht zien, en de luitenanten chiliarchae heten¹⁴. Het herinnert aan Julius Caesar en zijn *De Bello Gallico*.

Op een dubbel vraagteken eindigt de monografie van Vansevendonck. Hij stelt voor door de geneeskundige genootschappen een prijsvraag ter beantwoording te laten uitschrijven: 1. over de aard en de oorzaak van de oftalmie die sinds bijna zeven jaar in het leger heerst; 2. over de beste profylaxis en de beste behandeling.

Aan de beantwoording van die vragen zijn veel studiën gewijd. Het begint omstreeks 1825 en is ternauwernood in 1853 beëindigd. Wat zich in de tussentijd voordoet, draait rond die twee hoofdpolen, en de afwikkeling is niet altijd van een komische noot gespeend, was het niet dat de ziekte veel en eindeloos leed bleef berokkenen.

* * *

In een rapport aan de minister die er hem om verzocht had, schrijft de Franse oogarts Paul-Louis Caffé¹⁵, dat sinds 1814 het aantal trachoompatiënten in België meer dan 100.000 bedroeg, dat de epidemie ver van uitgedoofd is. Het aantal geheel of halve blinden is niet te tellen, maar ligt zeer hoog. 1830 was het zwaarste ziektejaar; in sommige regimenten bedroeg het ziektecijfer de helft van de manschap. In 1840 waren er nog 5000 ooglijders op een leger van 50.000 man.

De regering was zozeer bekommerd met de hachelijke toestand

14. *Op. cit.*, 26.

15. *Ophthalmie des Armées*, Parijs 1840, 24.

dat op raad van inspecteur-generaal Vleminckx¹⁶ een speciale commissie opdracht kreeg de aangelegenheid ter harte te nemen. Hoogleraren uit Wenen en Berlijn werden op kosten van de regering ontboden. De omwenteling van 1830 had een zeer ongunstige invloed gehad; voordien waren slechts vier garnizoenen aangetast, met 1830 werden alle eenheden ziek, ten gevolge van de vele verplaatsingen en krijgsv verrichtingen. Gouzée geeft de tragische balans¹⁷ van de trachoombesmetting waar het 4e Linie in 1831 aan ten offer viel na zijn verplaatsingen uit Antwerpen, naar Brussel, Maastricht, Leuven, Diest, de Kempen; het had dagen van 400 à 500 zieken die het overal met zich meesleepte.

Uit hetzelfde rapport van Caffé vallen nog andere zaken aan te stippen; ze zijn des te merkwaardiger dat ze door een buitenlander opgetekend worden en aan de aandacht van de minister onderworpen.

Een bloemlezing uit de reeks etiologieën van de ziekte luidt: het krijgt waarmede de soldaten het leder van hun uniformen poetsen, het tripelpoeder waarmede zij hun koperen knopen poetsen, het misbruik van sterke dranken en de voeding, het te veelvuldig haarknippen, de circulaire drukking door een te eng sluitende uniformkraag, de drukking van een te hoge en stijve sjako op het voorhoofd.

De laatst genoemde oorzaken berusten op één determinerende faktor: de bloedstuwung van de venen in de buurt van het oog. De meeste geneesheren en zij met de bekendste namen waren die mening toegedaan, men noemde ze de „kompressionisten”¹⁸.

Zeer vernuftige denksystemen werden aangevoerd om die stelling te staven. Vleminckx, inspecteur-generaal van de gezondheidsdienst van het leger, kon de regering voor zijn kompressionistische theorieën winnen en ze ertoe bewegen adekwate veranderingen in het militaire uniform van de infanteristen door te voeren, want onder deze laatsten was het ziektecijfer het hoogst.

Men vestigde de aandacht op de injectiepreparaten van een Luiks anatoom die het effect van de kompressie op de lymfatische banen van de hals en het oog duidelijk in het licht moesten stellen¹⁹. Vleminckx liet bij de minister gelden dat de trekpaarden vaker dan de bereden paarden het gezichtsvermogen verliezen omdat het spannend gareel de hals omklemmt en dat ook de band-

16. J. Van Roosbroeck, *op. cit.*, 368.

17. H. P. Gouzée, *De l'Ophthalmie qui règne dans l'Armée Belge*, Brussel 1842, 29-31.

18. Gouzée, *op. cit.*, 49.

19. Caffé, *op. cit.*, 38.

en kettinghonden voor dezelfde reden vroeger het gezicht verliezen dan vrijlopende honden.

Dat het tripelpoeder of het krijt een rol speelt, gelooft de Franse rapporteur niet, onder meer op grond van de vaststelling dat bij het Tweede Jagers te Voet, waar zulke stoffen door de soldaten nooit voor het poetsen gebruikt werden, in de maand september 1839, een tiende van het effectief door de oftalmie aangetast werd²⁰. Toch werden in sommige regimenten krijt en tripelpoeder verboden en door een afkooksel van zemelen in azijn vervangen, zonder dat het trachoom daarom de pas afgesneden werd of ook maar minder frekwent voorkwam.

Het herhaalde haarknippen, evenmin als de voeding van de soldaten spelen een rol, zegt Caffé, doch een onomstootbaar feit blijft het dat forse jonge mannen die nog niet de lasten van de dienstplicht ondervonden hebben, reeds 24 uur na hun aankomst in de kazerne ziek worden, zodra zij in aanraking met trachoomlijders gekomen waren²¹.

Ook een Duits oogarts werd naar België ontboden, Johann-Chr. Jüngken, hoogleraar te Berlijn. Hij ging met Pruisische strengheid tewerk en stelde krasse rapporten op tegen dewelke de Belgische legerartsen geweldig protesteerden²². De Pruis had de situatie gauw doorzien en de vinger op de wond gelegd. Vergezeld van een Belgisch legerarts en van de Gentse hoogleraar Van Roosbroeck bezocht hij de kazernen en militaire ziekenhuizen van Brussel, Gent, Antwerpen, Mechelen en Leuven. Hij vond geen enkele compagnie zonder een vrij groot aantal trachoomlijders, die niet als dusdanig herkend waren. In zijn rapport schreef Jüngken dat de Belgische militaire artsen niet veel van de trachoomziekte afwisten, en hij geeft enkele krasse staaltjes aan om het te bewijzen. De artsen achtten zich beledigd, maar het bleek dat de Pruis roos getroffen had²³.

In zijn verslag aan de minister stelde Jüngken als enig radikaal middel voor alle zieke soldaten met verlof naar huis te zenden. Zo geschiedde op 1 mei 1834. Tijdelijk nam de ziekte wel af, maar na korte tijd flakkerde zij weer op en verspreidde zich over heel het land onder de burgerbevolking. Het jaar daarop vroeg men de intrekking van die maatregel, doch zulks gebeurde pas in 1837.

Toen sprong inspekteur-generaal J. F. Vleminckx met zijn volle gezag in de bres en beval de zieke soldaten in depots samen te

20. *Op. cit.*, 42.

21. *Op. cit.*, 44.

22. J. van Roosbroeck, *op. cit.*, 369.

23. J. van Roosbroeck, *op. cit.*, 370.

brengen en hun bindvliesgranulaties actief te behandelen, hetgeen te voren nooit gebeurd was. Men verdedigde, op wetenschappelijke gronden, dat de granulaties best gerust gelaten werden, en dat ze vanzelf genazen. Ten einde Jüngken met het odium van de teleurstellende resultaten te beladen, had men het therapeutisch abstentionisme in zijn schoenen geschoven, hetgeen volkomen vals was, want er was geen energieker therapeut dan hij, zoals elkeen kon vaststellen in de universitaire ooglijderskliniek te Berlijn.

Dank zij Vleminckx werden de soldaten voortaan naar een depot gezonden om er behandeld te worden, en niet om er te wachten tot ze spontaan genazen. Het voornaamste depot lag te Namen; alle regimentsartsen moesten er op stage gaan om zich te bekwamen in de diagnose en de beste behandelwijze. Deze bestond er op dat ogenblik in de ooggranulaties met een zilvernitraatstift te etsen.

Vrij spoedig was de ziekte in die mate bedwongen dat de depots konden opgegeven worden, mits zekere voorzorgen die erin bestonden dat men de kronische lijdens niet helemaal in de bataljons vrijliet, noch ze naar het hospitaal terugzond. In elke eenheid moesten ze in een kamer ad hoc samengebracht en behandeld worden, onder verplichting slechts diegenen naar het hospitaal te zenden die een akute opflakking vertoonden. Vleminckx vermaande voorts de oversten de regels van de strengste reinheid in de kwartieren te doen inacht nemen.

Na zeer korte tijd was het duidelijk dat de ziekte, op een zeldzame uitzondering na, overwonnen was. Frekwente inspecties droegen er voorts toe bij dat zeldzame geval op het spoor te komen en adequaat te doen behandelen. Men oogstte zulk opvallend succes dat vele regimenten geen enkel granulatielijder meer in hun rangen telden. Het was duidelijk dat de scherpzinnigheid, de kunde en het doorzettingsvermogen van J. F. Vleminckx dit resultaat bereikt hadden. Het had hem ontzettend veel moeite gekost, en hij werd er zelfs met de dood voor bedreigd²⁴. Door maatregelen van dezelfde aard slaagde J. Van Roosbroeck er in de Gentse weeshuizen, waar meer dan de helft van de bewoners aangetast waren, gaaf te houden en voor nieuwe infecties te behoeden²⁵.

Als vrucht van dat groots opgezet strijdplan achtten allen het nu ook onomstootbaar bewezen, dat de verspreiding van het trachoom het gevolg was van een besmetting waarmede de soldaten elkander hadden aangestoken, hetzij door rechtstreeks contact,

24. E. Warlomont, *J. F. Vleminckx, sa Vie et ses Travaux*, Bull. Ac. R. Med. Belg., 1877.

25. *Op. cit.*, 377.

hetzij door middel van voorwerpen, vooral van linnen en beddegoed, sponzen, handdoeken. Alle andere factoren werden als bijkomstig beschouwd. Voortaan handelde men dienovereenkomstig: elk soldaat kreeg zijn eigen bed, eigen bedlinnen, eigen handdoek en het werd op straffe verboden elkanders spullen te gebruiken. Voor ruimere en gezondere huisvesting van de manschappen werd gezorgd, en alles diende in het werk gesteld te worden ten einde de ophoping van de manschappen in lage en benepen lokaliteiten te vermijden. De hoofddeksels werden lichter en de halsuitsnijding van de tunieken losser gemaakt. De sjako van de Belgische infanterist kwam in opspraak onder de vele modellen van berenmutsen, kurassiershelmen, chapska's en andere ketelhoeden, met of zonder klep. De gegevens van de proefondervindelijke fysiologie van Magendie werden er aan te pas gebracht²⁶. In de oogheelkundige literatuur van de tijd vindt men daarvan tot verzadiging de sporen terug.

* * *

De in 1842 verschenen monografie van H. P. Gouzée, hoofdgenesheer van het Antwerpse militair ziekenhuis, d.i. op een ogenblik dat het gevaar praktisch bezworen was, is een academisch relaas van de bewogen ervaringen die het verloop van de trachoom-epidemie hadden gekenmerkt. Naast vele andere publikaties bewaart zij de rijk gedokumenteerde herinnering aan een van de meest tragische wederwaardigheden die het jonge Belgische leger geteisterd hebben.

In 1853 kon Van Roosbroeck verklaren dat zich sinds tien jaar geen nieuwe gevallen in het leger hadden voorgedaan²⁷. Het resultaat was in hoofdzaak te danken aan de zindelijkheidszorgen die aan de troep werden opgelegd en onder het zegel van een strenge discipline doorgevoerd. In 1837 had de Société des Sciences Médicales te Brussel een prijsvraag over het trachoom, zijn oorzaak en behandeling uitgeschreven; het antwoord bracht geen aarde aan de dijk en de prijs werd niet toegekend. De chaos van ziektekundige theorieën bleef voortheersen, alleen de empirie had door niemand te loochenen resultaten bereikt.

In het licht van die gegevens loont het de moeite de simpele geschiedenis van *De Loteling* te herlezen; men zal beter de medisch-historische achtergrond van het romannetje aanvoelen.

Ook de dokters waren getroffen geweest door die tragiek en deden hun best om de gesel in bedwang te houden. Het had veel

26. Gouzée, *op. cit.*, 51.

27. *Op. cit.*, 377.

moeite gekost omdat ze, onvoorbereid en onuitgerust, tegen de strijd niet opgewassen waren²⁸. Ze werden, pas uit de politieke en ideologische conflicten losgekomen, en nog gehinderd door de medische opvattingen van de achttiende eeuw, vanaf 1814 gekonfronteerd met een voor hen onbekende epidemie; de jonge staat beschikte niet over georganizeerde kaders die een efficiënte hulp konden bieden. Slechts wanneer met man en macht, in binnen- en buitenland gemobiliseerd, de strijd systematisch werd aangepakt, slaagde men erin de trachoomziekte de pas af te snijden, en behoorden drama's, waarvan *De Loteling* maar een literaire toelichting was, tot het verleden.

* * *

Wanneer men thans bladert in de vergeelde publikaties over de trachoomziekte in het Belgische leger vóór en na 1830, stoot men op bladzijden vol huzarenstukjes door de dokters uitgehaald. Ze geven meteen een schilderachtig beeld van de wetenschappelijke belangstelling en de koenheid waarmede de strijd werd aangegaan.

Een van de slagvaardigste pennen die over de trachoomepidemie hun zeg hadden, was C. Honsebrouck, gepensioneerd legerarts uit Antwerpen. Zijn rapport van meer dan 100 bladzijden aan de Minister van oorlog²⁹, is een merkwaardig stuk literatuur, maar medisch gezien ook niet meer dan dat. Het is vol van treffende en lezenswaarde aforismen. De behandeling neemt drie en een halve bladzijden in beslag, hoewel zij een heel volume zou moeten vergen, zegt hij. Wat een paradoks! Van bij de aanvang van de ziekte zal men bloedlaten, en zo de lokale pijn niet afneemt opnieuw bloedlaten, en twaalf tot zestien bloedzuigers bij elk oog plaatsen. Men liep hoog op met Broussais en met Napoleon, van wie de eerste een medisch, en de tweede een militair bloedspoor in Europa getrokken hadden.

Een naam die de Belgische trachoomliteratuur van voor anderhalve eeuw beheerst is die van Decondé, regimentsarts van het Derde Jagers te Voet, een van de meest geteisterde eenheden. Meer dan een ander heeft hij de ziekte bestudeerd en met het mikroskoop en dierexperimenten gepoogd over de etiologie wat wijzer te worden.

Ogen van katten besmette hij met gonorroïsche etter en met sekreties van een volop granulerend trachoom, en nauwgezet ging hij de evolutie van beide aandoeningen en de werking van diverse

28. E. Warlomont, J. F. Vleminckx, *sa Vie et ses Travaux*, Bull. Ac. R. med. Belg., 1877, XI, 3e serie, nr. 10, 25.

29. *Des Causes de l'Ophthalmie de l'Armée*, Antw. 1834.

antiseptica na. Op het bindvlies van zijn eigen ogen deponeerde hij virulente etter van een akute gonorrhoe en twee minuten later enkele druppels van een oplossing kalkchloride. Wat hij met etter op hondenogen beproefde, beproefde hij onmiddellijk daarna op zijn ogen. De besmetting sloeg aan, maar dank zij het vroegtijdig gebruik van verdund kalkwater zette zij niet door. Hij konkludeerde dat men, om de massale besmettingen, zoals zij zich in de kazernen voordeden, tegen te gaan, chloorwater in de kamers zou verstuuven. Voorts zou de medicus die trachoomzieken behandelt, vooraleer een andere patiënt aan te raken zijn vingers in chloorwater dompelen, ten einde de virulente kiemen niet van het ene oog op het andere over te brengen³⁰. Een voorloper van Semmelweis en Lister.

Medici in binnen- en buitenland hebben vaak hun eigen bindvliesen met trachoometter besmet. In het vuur van de discussie schrikten zij niet voor extreme argumenten terug; het gebeurde dat zij hun roekeloosheid met zware letsels moesten bekopen³¹.

Een trachoom veroorzaakte wel eens onstekingen van zulkdanige aard dat het oog door uitzwering helemaal verloren ging. Diegenen die er konden voor betalen, lieten een kunst oog maken om de esthetische schade enigszins te herstellen. In de jaren 1841 tot 1844 trad in ons land een zekere A. Boissonneau op, die zichzelf uitgaf voor professor in de oogprotese te Parijs. Hij had een zeer vernuftig procédé voor vervaardiging van kunstogen uitgevonden en bereisde Noord-Nederland om zijn waar aan de man te brengen. Daarna deed hij het Zuiden aan en legde zovele klinkende attesten van degelijkheid en betrouwbaarheid voor, dat hij ook hier opgang maakte. Zonder vergoeding hielp hij de noodlijdenden³². Medische sommiteiten zoals Vleminckx, Seutin, Kluyskens, Burggraeve, Van Roosbroeck, Schwann schreven voor hem de vleiendste aanbevelingen. De man maakte er gebruik van, en zijn handel bloeide. Men kan moeilijk de indruk van zich afzetten dat de Belgische hooggeleerden zich nogal gemakkelijk voor de commerciële wagen van de Parijse professor in de oogprotese hebben laten spannen. Het ligt er tamelijk dik op.

* * *

Toen, in 1859, de trachoomepidemie tot het verleden behoorde, was de geweldige deining die zij in het land veroorzaakt had nog niet stilgevallen. In een zitting van de Belgische Akademie voor

30. *Annal. Soc. Méd. Anvers* 1840, 314; 1841, 46.

31. Rognetta, *op. cit.*, 310; Desmarres, *op. cit.*, 214; Caffé, *op. cit.*, 70; Lawrence, *op. cit.*, 155.

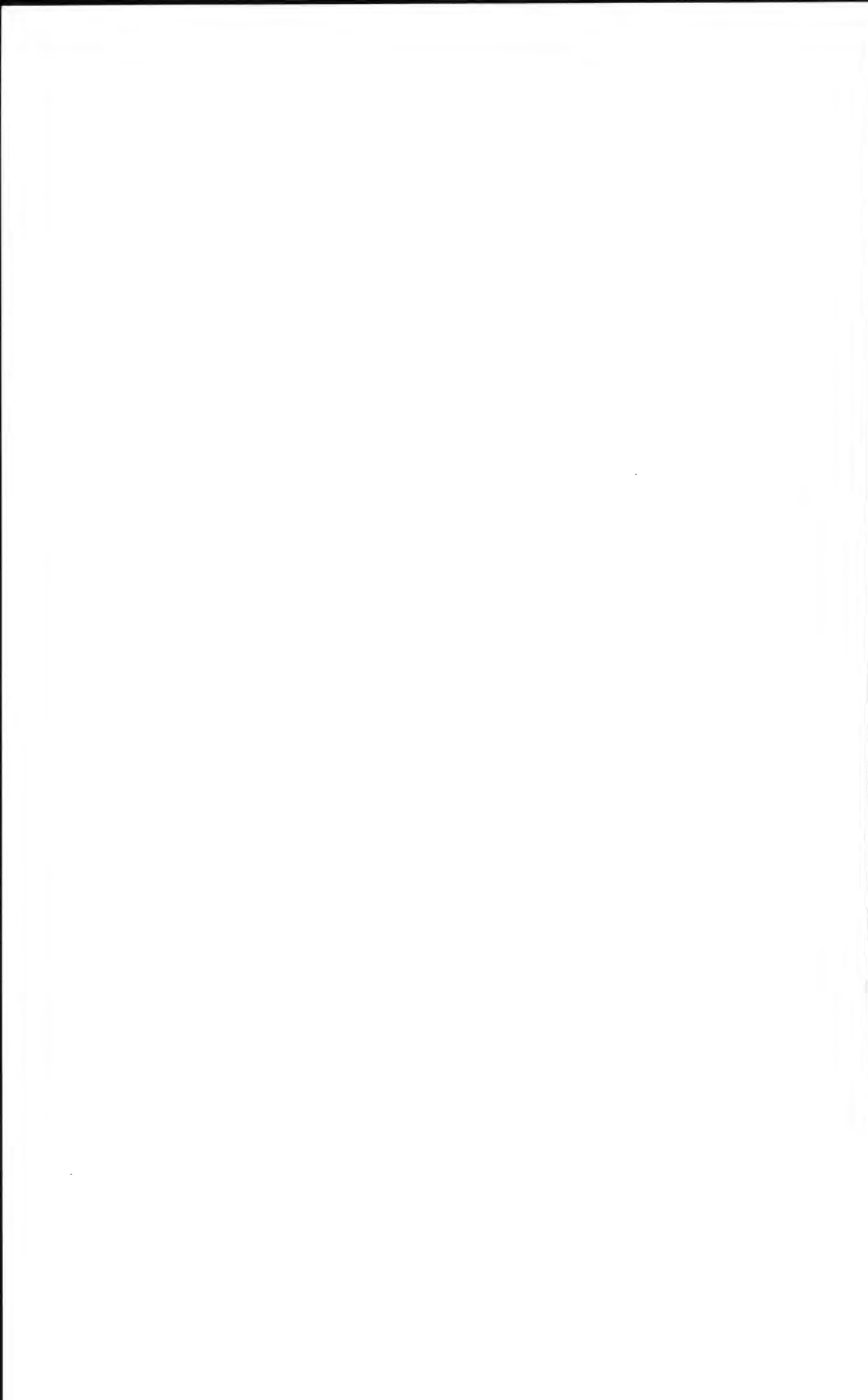
32. *Travaux gratuits de M. A. Boissonneau*, Brussel 1843.

geneeskunde hield de Brusselse hoogleraar J. H. Thiry, een lezing waarvan de titel luidde *Il n'y a pas d'Ophthalmie Militaire*³³. Het was een negatie van al wat de klinische ervaring aan het licht had gebracht, een spelen met woorden en begrippen die slechts vijftig jaren later een duidelijke en wel omschreven inhoud zouden krijgen. Pas in 1959 werden ze opgelost met de ontdekking van de ziekteverwekker. Ondertussen hadden de celpatologie, de mikrobiologie en de immuniteitsleer ook al een oplossing gevonden voor een hoop grotere en kleinere technische problemen die gesteld geweest waren vanaf het ogenblik dat het trachoom met nooit geziene kracht in de rangen van het Belgische leger, en onder de burgerbevolking had gewoed.

Al bij al was de trachoomepidemie die onze gewesten in de eerste helft van de negentiende eeuw geteisterd heeft, een harde beproeving waar de bevolking een zware tol heeft aan betaald. Slechts door de vereende en de volgehouden inspanningen van intelligente en opofferingsgezinde medici kon, na jaren, een gunstig resultaat bereikt worden.

Het trachoom is uit West-Europa nog niet volkomen verdwenen, maar de triestige geschiedenis zoals *De Loteling* van H. Conscience er een tot middenpunt van zijn handeling maakte, zal zich allicht niet meer voordoen.

33. *Bull. Ac. R. méd. Belg.* 1859, II, 2e sér.

De inventaris van Lipsius' briefwisseling

door

ALOÏS GERLO EN HENDRIK D. L. VERVLIET

De wetenschappelijke uitgaaf van Lipsius' briefwisseling werd herhaalde malen onder ogen genomen gedurende de laatste halve eeuw. De laatste poging in die zin werd ondernomen door de Gentse hoogleraren H. Bouchery¹ en P. van de Woestyne. Hun onverwacht en voortijdig overlijden belette echter de realisatie van hun voornemen.

Het belang van Lipsius' correspondentie dient nauwelijks onderlijnd. Na Erasmus is de man van Overijse de grootste humanist der Nederlanden. Zijn filologisch meesterwerk, de Tacitus-uitgaaf van 1574, maakt hem tot één van de meest vooraanstaande vertegenwoordigers van de tekstkritiek van de moderne tijden². Als hoogleraar te Jena, te Leiden, te Leuven, als auteur, als politiek denker, oefende hij een zeer grote invloed uit, tot ver in de 17de eeuw. Achtereenvolgens katholiek, Lutheraan, Calvinist en terug katholiek was hij, in volle godsdienstoorlog, een zeer omstreden figuur, tegelijkertijd bewonderd en verguisd.

Daarenboven was Lipsius, zoals de meeste grote humanisten, een zeer ijverig briefschrijver. Van zijn omvangrijke correspondentie, gaande vanaf zijn noviciaat bij de Jezuïeten in 1564 tot zijn dood in 1606, zijn er ongeveer 4.400 brieven bewaard. Nog gedurende het leven van Lipsius zelf werden er een 800-tal gepubliceerd³. Onmiddellijk na zijn dood, gedurende de eerste decennia van de 17de eeuw, verschenen er nog ongeveer 400 brieven⁴.

Gedurende de 18de eeuw zagen een 800-tal brieven het licht⁵,

1. Cf. H. F. Bouchery, *Waarom Lipsius gevierd?* in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren*, XI, 8, 1949.

2. J. Ruysschaert, *Juste Lipse et les annales de Tacite. Une méthode de critique textuelle au XVIe siècle*, Leuven, 1949.

3. In de zogenaamde *Centuriae*. Zie *Bibliotheca Belgica*, III, 1964², pp. 928-962.

4. Eerst de twee *Centuriae miscellaneae postumae* (Antwerpen, Moretus, 1607); daarna de *Epistolarum (quae in Centuriis non extant) Decades XLIX*, Hardewijk, 1621, edd. Joh. Is. Pontanus.

5. De belangrijkste uitgaaf is deze van P. Burman, *Sylloges Epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi V*, Leiden, 1727. De vol. I en II zijn aan Lipsius gewijd. Zij omvatten 858 brieven.

gedurende de 19de eeuw een 50-tal⁶. Onlangs publiceerden wij zelf de onuitgegeven Lipsius-correspondentie, bewaard in het Museum Plantin-Moretus, een 200-tal onuitgegeven brieven omvattend, terwijl A. Ramírez een 100-tal brieven van of gericht aan Spaanse humanisten in het licht gaf⁷.

Rekening houdend met de brieven, die niet alleen in bundels maar ook in verspreide publicaties verschenen, mag het totaal aantal gepubliceerde brieven geraamd worden op 2.900; het aantal van de tot nu toe niet gepubliceerde brieven kan geschat worden op een 1.500-tal.

De wetenschappelijke waarde van deze verschillende uitgaven is zeer ongelijk. De door Lipsius zelf uitgegeven brieven werden in enkele gevallen helemaal herschreven, en zijn dus enigszins apocrief; andere werden slechts gedeeltelijk of slechts op zeer gebrekkige wijze gepubliceerd. Tot deze laatste reeks behoren de meeste in de 16de of 17de eeuw uitgegeven brieven. Voor de toenmalige eruditie volstond een sterk benaderde getrouwheid, waarmede wij heden geen genoegen kunnen nemen. Zo zijn nagenoeg alle datums van de 50 *Epistolae ad Theodorum Leeuuium* (Leiden, 1549) foutief⁸. Zo heeft Burman – ondanks het doorgaans hoge niveau van zijn publicatie – zich o.m. vergist door de brieven 527 en 540 van deel I toe te wijzen aan M. Ant. Delrio en Fr. Aerssens, wanneer zij in werkelijkheid aan Oliverius Manareus en aan Pieter Peck zijn geadresseerd⁹.

Daarenboven is de Lipsius-briefwisseling verspreid over een 50-tal meestal moeilijk toegankelijke publicaties. Het is derhalve niet overdreven te zeggen, dat niemand voor het ogenblik een overzicht kan hebben van alle gepubliceerde brieven.

Dit geldt natuurlijk nog meer voor de gehele Lipsius-correspondentie, vermits de 1.800 onuitgegeven brieven zich zowat overal ter wereld bevinden, verspreid in vele bibliotheken en archieven.

Dit alles zou meer dan volstaan om het belang te onderstrepen van deze briefwisseling. Dit belang wordt echter nog aanmerkelijk

6. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'État des Provinces-Unies des Pays-Bas, 1580-1597*, Amsterdam, 1858.

7. A. Gerlo - H. D. L. Vervliet, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus*, Antwerpen, 1967; A. Ramírez, *Epistolario de Justo Lipsio y los Españoles (1577-1616)*, Madrid, 1966.

8. Dit gaat zover dat wij het hebben opgegeven deze manifest verkeerde data steeds te signaleren.

9. Het gaat hier om de brieven, resp. van 29.9.1604 aan Manareus en 14.1.1606 aan Peck. De vergissing van Burman vloeit waarschijnlijk voort uit het feit dat de handschriftelijke copieën, voorkomend in ms. Lips 3(4), f. 234 en 3(8), f. 110 geen naam van correspondent dragen. De eerste brief is echter in origineel bewaard (ms. Lips 3(8), f. 74-75) en werd door Burman elders nog eens gepubliceerd (II, p. 161, nr. 833). De tweede brief werd gepubliceerd in de *Cent. misc.* V, 93.

vermeerderd door de waarde van de 600-tal correspondenten van Lipsius, waartussen men de namen aantreft van nagenoeg alle belangrijke intellectuelen van het einde der 16de eeuw.

Wij stippen aan voor Frankrijk: Isaac Casaubon, Marcus-Antonius Muretus, de gebroeders Hotman, Jacobus Bongarsius, de gebroeders Pithou, Michel de Montaigne, Pierre de Brach, Frédéric Morel, Henri Estienne, Josephus-Justus Scaliger, Adrien Turnèbe, Jean Duvergier de Hauranne, abbé de Port-Royal.

Tussen de Engelse correspondenten vindt men: William Camden, William Barclay, Lancelot Browne, William Davison, Philip Sydney, Thomas Seggate.

Italië is vertegenwoordigd o.m. door Caesar Baronius, Robertus Bellarminus, M. Ant. Bonciari, Ascanio Colonna, Paulus Manutius, Fulvio Orsini, Gabriele Paleotti.

Duitsland en Oost-Europa zijn aanwezig met Joachim en Ludovicus Camerarius, Henricus Ranzovius, Hugo Blotius, Andreas Ellinger, Jacobus Monavius, Andreas Dudith, Marcus Welser, Joannes Sambucus, de prinsen Zamoscy.

Tussen de Spaanse en Portugese namen treft men aan: Benito Arias Montanus, Emm. Correa, Luis Perez, Francisco de Quevedo, Alfonso Chacon, Antonio Covarrubias.

De Nederlanden ten slotte zijn vertegenwoordigd door Dirk Coornhert, Janus Dousa, H. L. Spiegel, Filips van Marnix van St. Aldegonde, Abraham Ortelius, Carolus Clusius, Daniël Heinsius, Hugo Grotius, Gaston Spinola, Christoffel Plantijn, de Moretussen, de Raphelengii.

Deze lijst toont aan dat de grondige culturele geschiedenis der late 16de eeuw niet zal geschreven worden zonder deze Lipsius-correspondentie. Zoals deze van Erasmus, vormt zij een waardevolle bron voor nagenoeg alle takken van de geschiedkundige wetenschap, in het bijzonder van de godsdienstgeschiedenis, de politieke geschiedenis, de geschiedenis van de filosofie, van het onderwijs, van de filologie; het is daarenboven duidelijk dat deze briefwisseling van uitzonderling belang is voor de geschiedenis der Nederlanden en voor de prosopografie van de 16de en 17de eeuwen.

Het is dus zonder enige twijfel meer dan nodig deze belangrijke correspondentie uit te geven, zoals dit voor Erasmus gebeurde in het voortreffelijke *Opus Epistolarum Des. Erasmi* van P. S. Allen, H. M. Allen en H. W. Garrod. Deze heruitgave is overigens één der belangrijkste projecten, die op het programma staan van ons Interuniversitair Centrum voor Geschiedenis van het Humanisme, gesticht in 1964.

Om redenen van methode hebben wij niet meteen de uitgaaf van de gehele correspondentie aangevat. Eerst diende men te beschikken over een gedetailleerd overzicht van alle brieven, niet alleen van de reeds uitgegeven, maar ook van de onuitgegeven brieven. De inventaris geeft ons een algemeen plan, waarop de publicatie van de integrale correspondentie programmatisch kan worden vastgelegd.

Deze eerste fase is thans beëindigd, mede dank zij de steun die wij mochten ontvangen van het Fonds voor Kollektief Fundamenteel Onderzoek. Wij hebben 4400 brieven geïnventarieerd, waaronder 1510 onuitgegeven documenten. Zij bestrijken een periode van 40 jaar, nl. van 1564 tot aan Lipsius' dood in 1606.

Om ons doel te bereiken hebben wij omzendbrieven gestuurd aan zowat 300 bibliotheken en archieven. Het belangrijkste fonds is natuurlijk het *Museum Lipsianum*, bewaard in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden. Het omvat ongeveer 2000 brieven. Daarop volgen het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen (200), het Rijksarchief te Brussel (200), het British Museum (100), de Bibliotheek der Universiteit te Utrecht (50), de Bibliothèque Nationale te Parijs (50), de Bibliothèque Ste Geneviève (50), de Bibliotheca Vaticana (30), enz.

Verschillende redenen pleiten voor de publicatie van onze inventaris: enerzijds zullen andere vorsers reeds vanaf nu een overzicht hebben van de gehele stof en er desgevallend gebruik kunnen van maken, anderzijds zullen eventuele lacunes, naar de hoop van de auteurs, door welwillende lezers en vorsers gesignaleerd of aangevuld kunnen worden.

Het was de bedoeling volledig te zijn. Nochtans ware het overmoedig te denken dat dit doel volkomen kon bereikt worden. Vele der oudere inventarissen van bibliotheken en archieven geven enkel de naam van de schrijver, niet van de geadresseerden. Verder kunnen brieven berusten in niet-gecatalogiseerde private of publieke collecties.

Naast de gewone brieven hebben wij ook de opdrachten aan of van Lipsius opgenomen. Wat dit betreft volgen wij het voorbeeld van Allen¹⁰, en dit om nagenoeg dezelfde redenen: vele dezer opdrachten bevatten immers belangwekkende gegevens over het leven en het werk van Lipsius of van zijn correspondenten.

De fictieve¹¹ brieven evenwel van Lipsius' *Epistolicae Quaes-*

10. *Opus Epistolarum Des. Erasmi*, Oxford, I, 1906, p. VI.

11. Lipsius zegt dit zelf in zijn inleiding tot de *Epistolicae Quaestiones*. Daarenboven kan men het afleiden uit de passus van een brief aan Pierre Pithou van 16 Kal. Febr. 1577 (*Cent. misc.* I, 7). Lipsius zegt eerst Pithou niet persoonlijk te kennen en vervolgt dan: „Ignotum, fateor: sed a vultu, non ab animo. Quem

tiones hebben wij niet weerhouden, ondanks het feit dat sommige dezer brieven interessante biografische gegevens bevatten. Deze kritische essays zijn echter in hoofdzaak gewijd aan de tekstcritiek van Titus Livius, en werden slechts om literaire redenen in briefvorm gesteld: zij dienen eerder in een nieuwe uitgaaf van de *Opera Omnia* opgenomen, dan in een uitgaaf der briefwisseling *stricto sensu*.

De inventaris zal einde 1967 verschijnen en de bibliografische beschrijving van 4.400 brieven omvatten. De beschrijving geeft achtereenvolgens de volgende elementen: 1. de datum; 2. de naam en de plaats der correspondenten; 3. het incipit; 4. de handschriftelijke of gedrukte overlevering.

De volgorde der beschrijvingen is chronologisch; de inventaris wordt echter vervolledigd door een index op de namen der correspondenten en een index op de incipits. Het eerste element van de beschrijving is de omgezette datum: aldus krijgt een brief van 18 september 1588 de signatuur 88 09 19. Wanneer er verschillende brieven bewaard werden van dezelfde datum wordt dit nummer gevolgd door de beginletters van de naam van de correspondent. Een dubbele nul¹² (in het midden of op het einde van de signatuur) betekent dat de juiste datum niet gekend is; aldus wordt een brief die slechts bij benadering kan worden gedateerd, bij voorbeeld in 1588 of in september 1588, resp. als 88 00 00 of 88 09 00 genummerd. Deze brieven vindt men steeds vóór de gedateerde brieven van het betrokken jaar of van de betrokken maand. De niet-gedateerde brieven ten slotte werden achteraan samengebracht in een alfabetische lijst, volgens de naam der correspondenten. Naast niet onbelangrijke voordelen (de datum kan afgelezen worden uit de signatuur; brieven kunnen zonder bezwaar tussengevoegd worden; bij een verandering van datum dient heel de nummering niet herzien) heeft dit systeem het nadeel van een uitvoerig nummer dat soms, als bij het jaar 1600, weinig duidelijk lijkt. Hieraan hebben wij getracht te verhelpen met koptitels, die de datum steeds voluit geven.

De datum zelf is in de meeste gevallen niet kritisch vastgesteld. In de inventaris beperkten wij ons er toe de datum over te nemen zoals hij voorkwam hetzij in het handschrift, hetzij in de gedrukte uitgaaf. Voor wetenschappelijk gebruik dient deze „nominale” datum dus steeds nauwkeurig onderzocht worden. Maar zelfs indien men zich beperkt tot de nominale datum gaat de transcriptie

politissimum exosculatus sum saepe in tuis scriptis. Nec blanditiae apud te sunt. Testabuntur id publice Epistolicae meae, per hunc tumultum ausae adspicere lucem: in quibus, si erit tanti, reperies cum benevolentia memoriam tui”.

12. De dubbele nul *vooraan* verwijst naar het jaar 1600.

niet altijd zonder moeilijkheden. In de minuten en in de brieven zelf van Lipsius is het onderscheid tussen Januari en Juni (*Jan. - Jun.*), tussen Augustus en September (*Sext. - Sept.*) niet altijd gemakkelijk te onderscheiden. Vervolgens is het dikwijls moeilijk te achterhalen of de kalender van Januari slaan op het voorbije jaar, zoals het de gewoonte was in de middeleeuwen¹³, of op het nieuwe jaar¹⁴. Het is derhalve duidelijk dat in de critische uitgaaf van het *Opus Epistolare Justi Lipsi* iedere datering kritisch zal moeten onderzocht worden en dat eventueel de nodige wijzigingen en verbeteringen dienen aangebracht.

Na de omgekeerde datum geeft de inventaris de naam en, zo bekend, de plaats op van beide correspondenten. De naam wordt gegeven in de meest bekende versie. In geval van twijfel, houden wij ons aan de versie in de nationale taal. Wij schrijven dus enerzijds Richardot en de L'Escluse, niet Richardotus of Clusius, doch anderzijds ook Ortelius en Moretus, en niet Ortels of Moerentorff. In ieder geval zal de index de nodige verwijzingen bevatten.

Na de naam van de correspondenten vermelden wij gebeurlijk de datum in de originele tekst, echter alleen indien hij onduidelijk of dubbelzinnig is. In het andere geval, vervalt dit element. Het incipit komt in de regel na de naam en de plaats der correspondenten, terwijl de beschrijving sluit met de opsomming der hand-schriftelijke of gedrukte traditie.

Inzake overlevering maakt onze inventaris het onderscheid tussen volgende elementen. Als origineel (*o*) aanzien wij niet alleen de autografen maar ook alle brieven voorzien van een autografische handtekening. Als minuut (*m*) wordt het in de regel eigenhandige klad van een brief beschouwd. De brieven der omvangrijke ver-

13. E. Strubbe - L. Voet, *Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, 1960, p. 30.

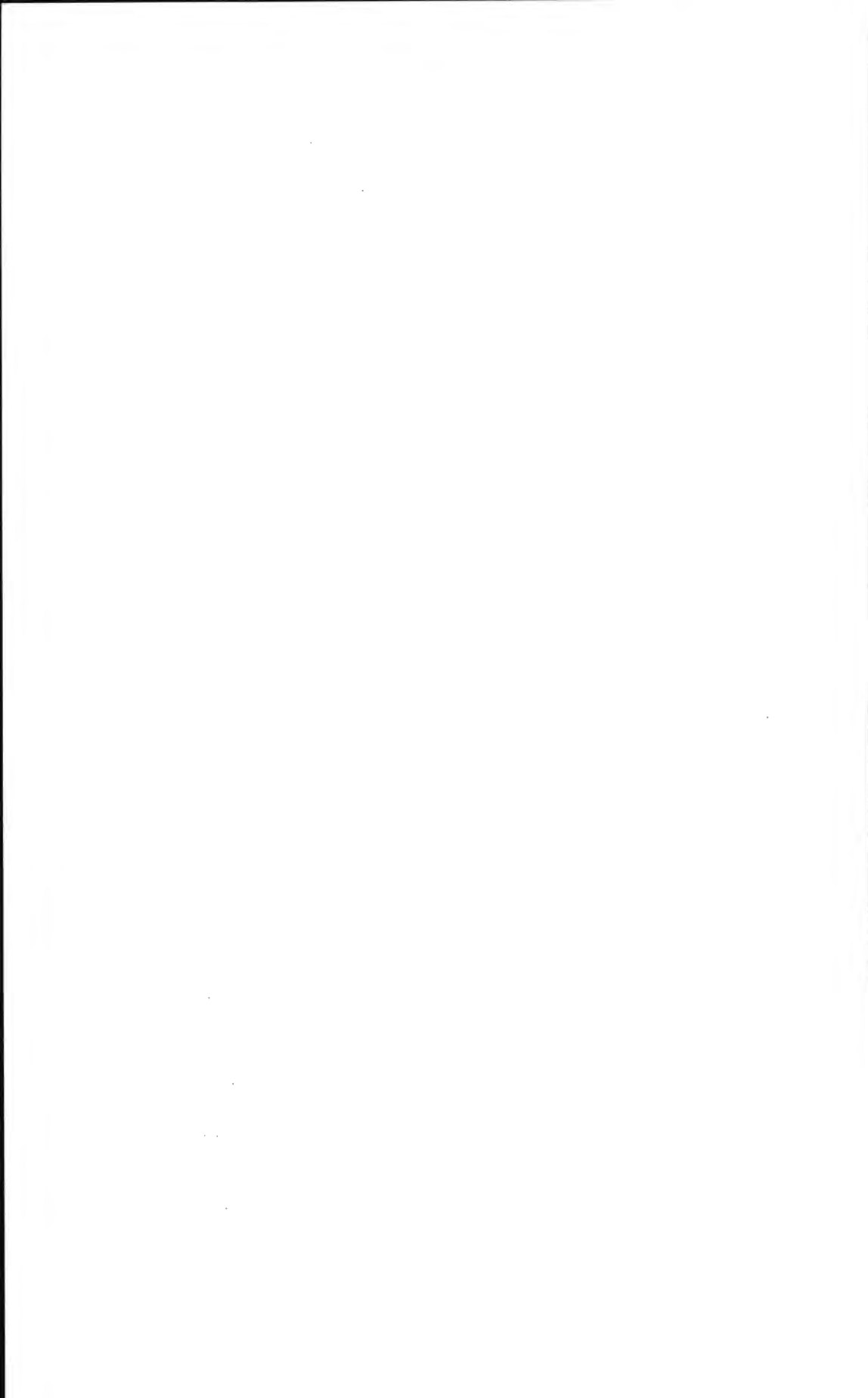
14. Tijdens de laatste helft van zijn leven verkoos Lipsius blijkbaar de verwijzing naar het nieuwe jaar. Zo worden, tijdens zijn laatste levensjaar, zijn brieven van einde december gedateerd als 10 Kal. Jan. 1606 en 3 Kal. Jan. 1606, wat zonder twijfel tot 23 en 30 december 1605 moet omgezet worden, daar Lipsius op 24 maart 1606 stierf. Maar er zijn klaarblijkelijk uitzonderingen, wellicht te talrijk om te kunnen verklaard worden door de gewone nieuwjaarse onoplettendheid. Zo betreft Lipsius de dood van Louis Perez († 13.12.1601) in een brief aan Moretus gedateerd 16 Kal. Jan 1601 (*Cent. Belg.* III, 99) en in een andere brief gedateerd 6 Kal. Jan. 1602 (*ibid.* III, 93). In de minuten van Leiden (*ms. Lips.* 3) die in een vaag chronologische volgorde werden ingeschreven, verwijzen de data van einde december nu eens naar het oude, dan weer naar het nieuwe jaar. Zo mogelijk nog minder vast zijn de gebruiken van Lipsius' correspondenten. In geval van twijfel zal ook hier de studie van de inhoud de oplossing moeten brengen. Ondertussen hielden wij ons aan de volgende regel: onze transcriptie verwijst naar het vorige jaar (10 Kal. Jan. 1606 = 23.12.1605). Wanneer om manifeste redenen het oude jaar vermeld en bedoeld wordt, hernemen wij de datum voluit achter de naam van de correspondent.

zameling Lipsius-minuten te Leiden (ms. Lips. 3) hebben wij in een speciale categorie ondergebracht. Zij werden Lipsius-copieën (*cl*) genoemd omdat het duidelijk is dat het geen minuten van een oorspronkelijke brief zijn maar wel in de meeste gevallen copieën, gemaakt door een secretaris of soms door Lipsius zelf, met het oog op een latere uitgaaf¹⁵. Als copie (*c*) of vertaling (*t*) hebben wij vermeld alle ons bekende oude (16de-, 17de-, 18de-eeuwse) handschriftelijke copieën of vertalingen.

De gedrukte overlevering wordt aangeduid door het siglum *i*. Wat betreft de door Lipsius zelf gepubliceerde brieven, namen wij als basis de versie die voorkomt in deel II van zijn *Opera omnia* van 1537. Daarenboven werd steeds de *editio princeps* nagekeken op stuk van eventuele varianten, doch de vele heruitgaven slechts naarmate de *Bibliographie Lipsienne* van F. Vander Haeghen wijzigingen vermeldde. Indien deze voorkomen, verwijst het jaar tussen rechte haken naar de datum van de betrokken uitgaaf. Aldus betekent *Cent. Belg.* III, [1602], 93 dat de brief in kwestie (aan Carolus Scribani) alleen voorkomt in de uitgaaf van 1602, niet in deze van 1637.

Zoals boven vermeld, besluiten 2 indices deze inventaris. De eerste omvat de namen der correspondenten, de tweede de incipits. Zij zullen het opzoeken der brieven vergemakkelijken, vooral in de vrij talrijke gevallen van onzekere of afwijkende dateringen.

15. Hier volgen enkele argumenten voor deze stelling: 1. De secretarissen van Lipsius copieerden waarschijnlijk op het kladschrift van Lipsius: de vele fouten die zij maakten corrigeerde Lipsius naderhand zelf. Aldus schreef, bijv. in ms. Lips. 3(16) f. 22, nr. 44, de secretaris de naam van d'Assonville als „Bhasemlio” (sic). 2. De brieven staan niet in een strikt chronologische volgorde. 3. Niet zelden werd dezelfde brief tweemaal, ja drie- of viermaal afgeschreven. Aldus bevat ms. Lips. 3(17) nagenoeg dezelfde brieven als 3(18), 3(19), of 3(20). 4. Ms. Lips. 3(18) is duidelijk klaargemaakt voor de druk, vermits Lipsius zelf de nummering reeds begonnen was: Epist. I, II, III, enz. 5. Sommige autografen van Lipsius werden hem door zijn correspondenten terug toegestuurd, met het oog op de publicatie van die brieven in de *Centuriae* (bijv. ms. Lips. 3(8), f. 46 aan Nic. Oudaert; f. 94 aan Ol. Manareus). Uitzonderlijk was dit niet: Lipsius zelf vermeldt deze praktijk in zijn brieven aan Sweertius (dd. 20.8.1603) en aan Serarius (dd. 29.7.1594).

Paul van Ostaijen en het futurisme

door

DR. P. HADERMANN

Van Ostaijen speelde als kunstcriticus in Vlaanderen een dubbele rol. Hij kwam enkele jaren later aan het woord dan Apollinaire in Frankrijk of Däubler in Duitsland, en dan nog wel tijdens de eerste wereldoorlog, toen het contact met het buitenland – afgezien van Duitsland – ongeveer onmogelijk was. Hij ontdekte dus *niet* de moderne buitenlandse kunstenaars die al een tijdje aan het werk waren – maar hij hield zich op de hoogte, door boeken en tijdschriften, van al wat er op artistiek gebied werd gepresteerd. De aldus opgedane kennis gaf hij dan via zijn opstellen dóór, aan een publiek dat hij, volgens de beste Van Nu en Straks-beginselen, wou opvoeden en Europees doen denken.

Daarnaast – en dit is het tweede aspect van zijn rol als kunstcriticus – wierp hij, in zijn eigen land dan, het volle licht op de trits van het Antwerpse expressionisme: Oscar Jespers, Floris Jespers en Paul Joostens. Niet alleen maakte hij ze bekend, maar ook stond hij ze bij met raad en daad, zoals o.m. blijkt uit zijn briefwisseling. Hij volgde hun evolutie, ja zelfs het scheppingsproces van afzonderlijke werken, op de voet en het spreekt vanzelf dat uit dit contact een vruchtbare wisselwerking is ontstaan.

Wij willen hier onderzoeken hoe de jonge Van Ostaijen heeft gereageerd tegenover een van de nieuwe Europese kunsttheorieën, op welke manier hij ze heeft begrepen en voorgesteld, en eventueel ook welke rol ze heeft gespeeld in de ontwikkeling van zijn eigen kunst.

Het futurisme is een literaire en artistieke beweging die in februari 1909 door de Italiaanse dichter Marinetti werd gelanceerd, in een luidruchtig manifest waarvan de Italiaanse tekst te Milaan verscheen, terwijl de Franse versie door *Le Figaro* werd opgenomen. Dit eerste *littéraire* manifest verheerlijkte bovenal de snelheid en de agressiviteit als *de* nieuwe waarden van de moderne tijd; – de musea en de bibliotheken, d.i. de kerkhoven van de verdorpe schoonheid, moesten maar liefst in brand worden gestoken. In maart 1910 verscheen dan het *Manifeste des peintres futuristes*¹,

1. De Franse vertaling dagtekent van 11 april 1910; *Manifeste des peintres futuristes*, Milaan, Poesia, 1910, n. gep. Opgenomen in Coquiott, G.: *Cubistes, futuristes, passésistes*. Essai sur la jeune peinture et la jeune sculpture. Parijs,

waarin Carrà, Boccioni, Russolo, Balla en Severini verklaarden dat ook op plastisch gebied het dynamisme van het moderne leven diende te worden weergegeven. Het doek moest b.v. een geheel van simultane indrukken voorstellen, ofwel de synthese van een beweging, door alle stadia ervan tegelijk te reproduceren.

Indien Van Ostaijen zeer vroeg voor de nieuwe kunstvormen in het krijt is getreden, toch kan men moeilijk spreken van een „coup de foudre”. In zijn allereerste artikelen uit 1914 die – het feit is op zichzelf veelbetekenend – aan *kunst*tentoonstellingen zijn gewijd, noemt hij de futuristen, evenals de kubisten overigens, eenvoudig maar „poseurs”. Hij wil ogenschijnlijk geen deel uitmaken van het publiek van „leeglopende en centenhebbende snobsen”, zoals hij ze noemt, en hij neemt tegenover de nieuwe kunststrekkingen een houding aan van wantrouwen, van scepticisme ².

Hij kán eigenlijk niet anders, zolang hij uitgaat van het traditionele mimesis-principe, d.i. van de kunst opgevat als imitatie, als weergave van de natuur en van de dagelijkse werkelijkheid, zoals die door onze zintuigen worden waargenomen. Uit een realistisch oogpunt is het inderdaad, dat hij Van Gogh een „gemis aan perspectief” verwijt en diens bloemen „misselijk” vindt, en dat hij het „verisme” van Wouters bewondert ³.

Daarnaast legt Van Ostaijen ook de klemtoon op het expressieve in de kunst. Hij zou wel willen „meehuilen”, schrijft hij, met Van Goghs Oude Man, zo sterk heeft hem dat werk „aangegrepen” ⁴. Wij kunnen hierin een praefiguratie zien van zijn bewondering voor het expressionisme, en een teken van de lyrisch-pathetische neiging in hem, die vooral in *Het Sienjaar* tot uiting zal komen.

Maar het uitgangspunt van de kunst is en blijft voorlopig in zijn ogen de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid, ook wanneer hij het reeds heeft over „het overdrijven” van bepaalde trekken van het object ⁵.

Op 10 maart 1917 verschijnt van hem een artikel in *Ons Land*, met als titel *Oscar en Floris Jespers*, en dit artikel brengt een nieuw geluid. Voor het eerst is er hier sprake van een bepaalde ontvoogding van de kunst ten opzichte van het uiterlijke werkelijkheidsbeeld. En tegelijkertijd schijnt Van Ostaijen zijn vroegere

Ollendorff, 1914⁵, pp. 63-94. Waarschijnlijk heeft Van Ostaijen aan Coquiots boek zijn kennis van de futuristische theorieën te danken. Hij verwijst in ieder geval naar geen enkele futuristische tekst die er niet in voorkomt, en hij vermeldt deze studie in *Expressionisme in Vlaanderen* (V.W. IV, p. 35, n.) (zie noot 8).

2. *Kunst van Heden* in: *Carolus*, IV, 15, 9 april 1914.

3. *Ibid.*

4. *Ibid.*

5. *Beeldende Kunst*. Marten Melsen in: *Ons Land*, IV, 39, 28 januari 1917.

mening over de futuristische „poseurs” grondig te hebben herzien : „Het futurisme *rukt zich volmaakt uit het objectivisme los*, om geheel tot het weergeven van de enkel *principiële eigenschappen* te komen. Uit dit losrukken volgt dan ook de kapitale wisseling *van statische tot dynamische kunst*, en wordt door de futuristen *daarheen getracht, de beweging te concretiseren.*” Hierop laat Van Ostaijen een lijst van werken volgen waaronder „Rekbaarheid” van Boccioni en „Beweging van het Bal Tabarin” van Severini ⁶.

Wat Van Ostaijen aan het futurisme goedkeurt is een toenadering tot de abstractie : de voorstelling van *eigenschappen*, – en tevens een verwijdering van de objectieve, statische weergave van de natuur.

Om deze dynamische vervorming van de werkelijkheid beschouwt hij het futurisme als het „*nec plus ultra*” van de moderne kunst. Zeer waarschijnlijk speelt de futuristische propaganda hier ook een rol in. In hun manifest van maart 1910 zetten Boccioni, Carrà, Russolo, Balla en Severini hun theorieën uiteen omtrent de artistieke weergave van „*la sensation dynamique elle-même*”. Zij beweerden bovendien : „*nous avons pris la tête du mouvement de la peinture européenne*” en hoewel zij zich bewust waren van hun verwantschap met andere toenmalige schilderscholen, toch legden zij de nadruk op wat hen van de post-impressionisten en de kubisten (onder)scheidde : „*Ils s'acharnent à peindre l'immobile, le glacé et les états statiques de la nature (...) avec un acharnement passéiste qui demeure absolument incompréhensible à nos yeux. Avec des points de vue absolument aveniristes, au contraire, nous recherchons un style du mouvement, ce qui n'a jamais été essayé avant nous.*” ⁷

Van Ostaijen kent verscheidene futuristische doeken, al is het maar door slechte reproducties. Zijn opvatting van hun moderniteit wordt grotendeels bepaald door hun bewogen, simultaneïstische techniek en door hun onderwerpen, door hun weergave van het stads- en nachtleven, van afzonderlijke, menselijke of mechanische bewegingsreeksen (waaruit het mimesis-principe lang niet verbannen wordt), zowel als door hun meer abstraherende voorstelling van de dynamische eigenschappen der dingen.

De belangrijkheid van de snelle ritmen en bewegingen in zijn in 1916 verschenen gedichtenbundel *Music-hall* laat ons vermoeden hoe ontvankelijk Van Ostaijen zal geweest zijn voor de „*style du mouvement*” van die kunstrichting. Men denke b.v. aan de manier

6. *Schoone Kunsten*. Oscar en Floris Jaspers in : *Ons Land*, IV, 45, 10 maart 1917.

7. Coquirot, G. : *op. cit.*, p. 65.

waarop de schrijver het bonte leven van de music-hall met een paar trekken globaal samenvat: „Gouden verlichting / Te allen kant. Kennissen drukken elkaar de hand, / Damen knikken charmant, / Een kaalhoofdige heer groet / Met brede gebaren en zwaait de hoed. / Haastig, / Naarstig, / Bedrijvig, / IJverig / Komen de kellners gegaan, / Brengen verfrissingen aan. / Helder klinken / Rinkelingen / Der glazen.”⁸ Een gelijkaardige weergave van door elkaar wriemelende bewegingen biedt ons b.v. Severini in de *Beweging van het Bal Tabarin*. Van Ostaijen en de futuristen koesterden dezelfde bewondering voor de music-hall. Die van Van Ostaijen blijkt voldoende uit zijn gelijknamige gedichten, waarvan het eerste de titel van zijn debuut bezorgde en het tweede later in *Bezette Stad* zal worden opgenomen, evenals uit een artikel waarin hij zijn bezoek aan Floris Jespers' atelier beschrijft: „In een music-hall werd onze kennismaking later tot vriendschap bevestigd. Kleuren in de zaal en op het tooneel, daartusschen het orkest-geschetter, dat alles was ons beiden even lief.”⁹

Een ander voorbeeld van Van Ostaijens voorliefde voor dynamische onderwerpen vinden wij, steeds in *Music-hall*, in het gedicht *Fietstocht*: „M'n fiets dat is het kettingruisen; / Dat is het vlieden van de rode huizen / Om mij heen (...) / Dat is het horizonnen-deinen / En 't jonge zonnescijnen, / De bomen, die verdwijnen / Achter mij, de grachten die verkwijnen.”¹⁰ Zoals Van Ostaijen dat met zijn fiets deed, poogden futuristische schilders de beweging van een sneltrein in de nacht, van een auto in de stad picturaal weer te geven.

Verder zal *Het Sienjaal* het beeld oproepen van het krioelende leven in de grote stad, waarvan zelfs de huizen en de straten in beweging zullen worden gezet (wat overigens een stap verder betekent in de dynamische vertekening van de werkelijkheid.)

Hiermee bedoelen wij niet dat de poëzie van Van Ostaijen direct zou zijn beïnvloed door de futuristische schilderkunst of literatuur, maar wel dat bepaalde wezenstrekken ervan beantwoorden aan de dynamische voorstelling van de werkelijkheid die toen in de lucht hing en het duidelijkst tot uiting kwam in de futuristische theorieën.

8. *V.W.* I, 9. Wij verwijzen (Romeins cijfer voor het boekdeel, Arabisch voor de bladzijde) naar de volgende uitgave: Paul van Ostaijen: *Verzameld Werk* (verzorgd door Gerrit Borgers). Deel I: *Poëzie. Music-hall. Het Sienjaal. De Feesten van Angst en Pijn*. Antwerpen-Den Haag-Amsterdam, De Sikkels - Daamen N.V. - G. A. van Oorschot, 1952. Deel II: *Poëzie. Bezette Stad. Nagelaten Gedichten*. Ibid., 1952. Deel III: *Proza. Grottesken en ander Proza*. Ibid., 1954. Deel IV: *Proza. Kritieken en Essays*. Ibid., 1956.

9. *Schoone Kunsten. Oscar en Floris Jespers* in: *Ons Land*, IV, 43, 23 februari 1917.

10. *V.W.* I, 24.

Het is zelfs opmerkelijk, dat Van Ostaijen helemaal geen invloed schijnt te hebben ondergaan van het eigenlijke literaire futurisme. Hij houdt niet van Marinetti. Nergens maakt hij gewag van diens literaire manifesten en de cultus van het geweld die daarin tot uiting komt is hem helemaal vreemd. Als dichter veroordeelt hij Marinetti zelfs expliciet. Het volstaat niet, schrijft hij in 1917 in zijn opstel *Over Dynamiek*, „een blote opsomming van de verscheiden ontwikkelingsstadia van een bewegend lichaam” ten beste te geven. Marinetti noemt hij, evenals Verhaeren, „ondynamies”¹¹. Wij weten niet op grond van welke gedichten Van Ostaijen dit oordeel over Marinetti velt. Het is echter een feit, dat vele verzen van de Italiaanse dichter qua moderniteit ver ten achter bleven bij de theorie van zijn manifesten, zodat meer dan één tijdgenoot erdoor ontgoocheld werd: „eben *nicht* neu und nicht zukünftig”, stelde b.v. Rudolf Leonhard droogjes vast¹². Waarschijnlijk werden deze en gelijkaardige oordeelvellingen uitgesproken door mensen die alleen de meer impressionistische verzen van Marinetti kenden, waarin de syntaxis en zelfs de prosodie vaak nog klassiek aandeden. Ook Van Ostaijen schijnt de latere, meer experimentele werken van deze schrijver niet te hebben gekend, zoals b.v. het beruchte *Bataille Poids + Odeur* of *Mafarka le futuriste*.

Wat wél in zekere mate door het futurisme werd beïnvloed zijn Van Ostaijens kunstopvattingen. Ik zeg wel: in zekere mate, want in feite heeft Van Ostaijen zich de geest van het futurisme niet helemaal eigen gemaakt. Doch de futuristische kunstmanifesten hebben hem zijn eerste werkelijke bezinning als criticus op de vorm- en structuurproblemen van het kunstwerk ingegeven. — In een artikel uit september 1917 over *Het Werk van Paul Joostens* lezen wij inderdaad: „Kunst en leven (vormen) bij Joostens geen dualisme, d.i. de kunst geen mooie, andere zijde van zijn leven.”¹³ In het *Manifeste des peintres futuristes* staat er: „Nous voulons à tout prix rentrer dans la vie.”¹⁴

Van Ostaijen noemt Joostens „een *denkend* schilder”¹⁵. De futuristische schilders verkondigden: „Nous voulons que notre art (...) puisse répondre enfin aux besoins *intellectuels* qui nous agitent.”¹⁶

11. *Over Dynamiek. Enige noia's* in: *De Goedendag*, XXIII, 6, 7-8, pp. 83-86, 101-108, april, mei-juni 1917, p. 101.

12. Cf. Meyer, A. R.: *die maer von der musa expressionistica*. Düsseldorf-Kaiserswerth, die faehre, s.d., p. 70.

13. *Het Werk van Paul Joostens* in: *Vlaamsch Leven*, II, 49, 9 september 1917, pp. 771-775, p. 773.

14. Coquot, G.: *op. cit.*, p. 86.

15. *Het Werk van Paul Joostens*, *op. cit.*, p. 773.

16. Coquot, G.: *op. cit.*, p. 87.

Van Ostaijen schrijft verder dat de futuristen hebben gezegd „dat indien hunne werken futuristisch waren, zij het resultaat van dusdanige ethische, esthetische, politieke en sociale opvattingen waren.”¹⁷ Boccioni heeft inderdaad het volgende verklaard in een voordracht die hij in 1911 te Rome hield: „*Si nos tableaux sont futuristes, c'est qu'ils sont le résultat de conceptions éthiques, esthétiques, politiques et sociales absolument futuristes.*”¹⁸ Deze zin heeft Van Ostaijen dus letterlijk vertaald. Hij gaat zelfs verder en maakt zich klakkeloos een andere beschouwing uit dezelfde lezing eigen, wanneer hij in een werk van Joostens „*de onderlinge invloed der vlakken en lijnen*” beschouwt als „*basis van het futuristisch primitivisme, en niet lichtreflecteren door kleurontledingen, basis van het impressionistisch primitivisme.*”¹⁹ Boccioni's tekst luidt aldus: „... chaque objet influence son voisin, non par des réflexions de lumière (fondement du primitivisme impressioniste) mais par une réelle concurrence de lignes et de réelles batailles de plans en suivant la loi d'émotion qui gouverne le tableau (fondement du primitivisme futuriste)”²⁰.

Wat Van Ostaijen het meest bij de futuristen schijnt te hebben getroffen is, naar zijn artikel over Joostens te oordelen, de opvatting van de *ligne-force* en van de hieruit voortvloeiende dynamische structuur van het kunstwerk. Boccioni wou „résou(dre) la question des volumes dans le tableau, s'opposant à la liquéfaction des objets selon la vision des impressionistes”²¹. Van Ostaijen prijst bij Joostens „een samenstelling streng naar een centraal intensiteitspunt gewerkt (...), een persoonlijke constructie”²². Boccioni wou „traduire les objets suivant les lignes-forces qui les distinguent”²³ en Van Ostaijen bewondert in een portret van Joostens „de toepassing van de *ligne-force* van hals tot schouder, verder op rug, arm en borst herhaald.”²⁴ De middelen, die Joostens toepast, beantwoorden soms wel aan Boccioni's programma, maar de geest is niet dezelfde, en Van Ostaijen merkt het wel, zonder echter de aandacht van de lezer op dit verschil te vestigen. Joostens' werk is op dat ogenblik „zwijgzaam naar binnen gebald”²⁵ Bij de futuristen daarentegen is de dynamische structuur gericht op de weergave van een moderne, *uiterlijk* bewogen werkelijkheid.

17. *Het Werk van Paul Joostens, op. cit., p. 774.*

18. Coquiot, G.: *op. cit., p. 67.*

19. *Het Werk van Paul Joostens, op. cit., p. 775.*

20. Coquiot, G.: *op. cit., p. 72.*

21. *Id.: id., p. 79.*

22. *Het Werk van Paul Joostens, op. cit., p. 775.*

23. Coquiot, G.: *op. cit., p. 80.*

24. *Het Werk van Paul Joostens, op. cit., p. 775.*

25. *Id., p. 773.*

Waarom verdoezelt Van Ostaijen dit wezenlijk verschil ten voordele van de technische overeenkomst? Het ligt in zijn bedoeling Paul Joostens aan een ruimer publiek als avantgardist bekend te maken en in die tijd is het futurisme, dank zij een breed opgezette publiciteit en enkele welberekende schandalen, wel de meest tastbare avant-garde die er bestaat. Hierbij moeten wij ook in bedenken nemen dat op dit ogenblik de benaming „futurisme” bij het publiek, in weerwil van talrijke manifesten, stellig nog niet zo scherp omljnd was als nu: stelde Apollinaire niet voor, het geheel der avant-gardebewegingen onder dit vaandel te scharen? Van Ostaijen weet evenwel heel goed wat het futurisme in engere zin betekent: hij kent nu al te veel futuristische kunstwerken en geschriften om niet in te zien hoe ver Joostens van deze beweging af staat. In *Expressionisme in Vlaanderen* (1918) zal hij trouwens de futuristen precies „hun theoretisch grotere liefde voor de uiterlijke dan wel voor de innerlijke dynamiek” verwijten, alsook hun al te systematische „verheerlijking van de wetenschap en haar resultaten”²⁶. In *Het Werk van Paul Joostens* maakt Van Ostaijen geen principieel onderscheid tussen het Duitse expressionisme, het Franse kubisme en het Italiaanse futurisme; hij verklaart in een andere passus: „Revolutionair heeft hij (Joostens) onmiddellijk de theorie der cubisten aangenomen”, zonder nadere uitleg²⁷.

Deze momentele onverschilligheid ten opzichte van de verschillende benamingen der jongere schilderscholen ligt o.i. vooral aan het feit, dat de belangstelling van de dichter in de eerste plaats - en voor de eerste keer zo grondig - naar de nieuwe techniek gaat, naar de nieuwe structuur van het kunstwerk, naar nieuwe plastische uitdrukkingmogelijkheden, die wel degelijk in Boccioni's voordracht zijn vervat maar even karakteristiek zijn voor andere artistieke richtingen.

De *formele* beginselen van het futurisme schijnen aldus aanleiding te hebben gegeven tot zijn eerste reflecties over de eigenlijke bouwstoffen van het kunstwerk, het kleurenvlak en de lijn. Deze formele beginselen doen hem, bewust of onbewust, het uiterlijk-reproductieve aspect van het futurisme voorlopig over het hoofd zien. Zij zijn het in ieder geval, die hij enkele maanden later in *Expressionisme in Vlaanderen* opnieuw voorstelt als „de belangrijkste punten, 6, 7 en 9, van het futuristisch schilderkunstig manifest”²⁸. Opvallend en veelzeggend is daarbij de weglating van

26. V.W. IV, 18.

27. *Het Werk van Paul Joostens, op. cit.*, p. 772.

28. V.W. IV, 19.

het achtste punt : „que dans la façon de rendre la nature il faut avant tout de la sincérité et de la virginité.”²⁹

Door deze willekeurige wegcijfering van het mimesisprincipe verminkt Van Ostaijen weliswaar het beeld van het futurisme, maar tevens doet hij de onloochenbare bijdrage van die beweging tot de autonomisering van de kunst (ten opzichte van de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid) beter uitkomen.

Precies omdat het futurisme in feite nog niet zelfstandig genoeg, nog niet helemaal vrij staat tegenover de mimesis, wendt Van Ostaijen er zich later van af. Het futurisme houdt nog te zeer aan de weergave van de materiële, tastbare wereld vast – zij het dan ook die van het moderne stadsleven en van de techniek. Zelfs in *Het Sienjaal* (1918), waarin ook Van Ostaijen dit grote-stadsleven verheerlijkt, wordt de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid niet weergegeven of beschreven : in plaats van de statische weergave van een dynamisch, modern gegeven beoogt Van Ostaijen hier de dynamische transpositie ervan. In plaats van beschrijvingen en ontleding van bewegingreeksen zoals de futuristen er bij de vleet bieden, gebruikt Van Ostaijen in de eerste plaats de associatie, die berust op een „dynamiek van de geest”³⁰.

In 1918 maakt hij kennis met het boek van Kandinsky *Ueber das Geistige in der Kunst*, en voortaan zal hij de nadruk leggen op de heerschappij van de scheppende geest over de natuur. Zijn aandacht zal dan ook gaan naar schilderscholen die resoluter dan het futurisme de mimesis over boord gooien : eerst het expressionisme, en daarna het kubisme. Na 1918 zal hij van het futurisme zo goed als geen gewag meer maken. Maar dat neemt niet weg dat de formele revolutie van het futurisme aan Van Ostaijens eerste bezinning op de techniek van het kunstwerk ten grondslag ligt.

Er is nog meer : precies op het ogenblik waarop hij de „ligneforce” als architectonisch principe aanprijst in de schilderkunst, maakt Van Ostaijen in zijn lyriek van een gelijkaardig procédé gebruik. Want de vrije verzen uit *Het Sienjaal* zijn, ondanks hun meeslepende beeldenvloed en hun onstuitbare ritmen, niet honderd procent „vrij”. Vaak gehoorzamen ze inderdaad aan één bepaalde wet, die Duhamel en Vildrac, de Franse theoretici van het verslibre, de „constante rythmique” noemden³¹. Het is een ritmisch schema dat telkens in een gedicht wordt herhaald, naast andere,

29. Coquirot, G. : *op. cit.*, p. 91.

30. *Kanttekeningen bij diverse Onderwerpen* in : *De Goedendag*, XXIV, 5, mei-juni 1918, pp. 47-59, p. 55.

31. Duhamel, G. & Vildrac, Ch. : *Notes sur la technique poétique*. Parijs, Champion, 1925 (1910¹), pp. 14 s.s.

gevarieerde ritmische woordgroepen. Van Ostaijen zal de ritmische constante tot in zijn laatste gedichten toe blijven gebruiken. Ziehier een voorbeeld uit *Het Sienjaal* :

Nu zal je slapen, *mijn teergeliefde kind*
want morgen moet je de ogen openen, 'n zeer fris blad

dat beeft in morgenwind

Nu zal je slapen, mijn zachte kind, in de kuil van je haren
Straks is het dag, dan moeten wij *weer tuilen lezen gaan*.³²

We hebben hier te doen met een soepel structureel principe dat wel degelijk te vergelijken is met de futuristische *ligne-force*. Weliswaar kunnen wij hier waarschijnlijk niet spreken van een bewuste transpositie van schilderkunstige wetten op de literatuur, maar de parallellie en de gelijktijdigheid van beide fenomenen, respectievelijk in Van Ostaijens kritiek en in zijn poëzie, is opvallend – en ook kenschetsend voor een behoefte aan een formeel houvast, zelfs in zijn meest „expressionistische” periode.

In verband hiermee zou ik nog willen wijzen op een passage uit het essay *Expressionisme in Vlaanderen* waaruit blijkt dat Van Ostaijens eigen opvatting van de bouw van het kunstwerk reeds in 1918 regelrecht indruist tegen die van de futuristen, zelfs indien hij van dezelfde premissen uitgaat.

Boccioni en zijn vrienden verklaarden in hun manifest : „Nous placerons désormais le spectateur au centre du tableau”³³. En Van Ostaijen schrijft bijna letterlijk over dat „de toeschouwer zich in het centrum van (het) kunstwerk moet plaatsen”³⁴. Boccioni wil de toeschouwer vanuit dit centrum radbraken en vierendelen, hem a.h.w. doen exploderen in de ruimte : „Ces lignes-forces doivent envelopper et entraîner le spectateur qui sera en quelque sorte obligé de lutter lui aussi avec les personnages du tableau”, want : „tous les objets (...) tendent vers l’infini par leurs lignes-forces.”³⁵

Maar Van Ostaijen vat de structuur van het kunstwerk helemaal anders op, en het centrum waar de toeschouwer geplaatst wordt speelt bij hem een andere rol : „Het doek heeft een intensiteitspunt. Dit : zijn centrum. Vanzelf spreekt het dat dit centrum van geen academische symmetrie afhankelijk is ; dit intensiteitspunt kan evengoed in de linker bovenhoek als in de rechter benedenhoek of in het centrum van het schilderij gelegen zijn. De vormen en kleuren die dit intensiteitspunt, dat het lichtpunt van het schilderij

32. *V.W.* I, 108.

33. Coquot, G. : *op. cit.*, p. 86.

34. *V.W.* IV, 21.

35. Coquot, G. : *op. cit.*, p. 73.

is, omgeven, moeten zodanig werken dat onmiddellijk de aandacht op dit intensiteitspunt gevestigd wordt, omdat daarin de sleutel van het begrijpen van het ganse werk ligt. Daaruit volgt het complementarisme. Om b.v. een rechthoekig intensiteitsvlak in reliëf te stellen kunnen complementaire cirkelvlakken en ronde lijnen aangebracht worden, die in het doek geen andere betekenis hebben dan *de beweging van het schilderij in de richting van dit centrum te activeren.*³⁶

We zien hier dus, dat terwijl Boccioni centrifugaal te werk gaat, Van Ostaijen integendeel de structuur van het ideale kunstwerk centripetaal opvat. En zo zullen overigens ook zijn meeste latere gedichten gebouwd zijn: in zich besloten en naar binnen gekeerd.

Van Ostaijens evolutie als dichter en als criticus wijst in de richting van een toenemende aandacht voor de structuur van het kunstwerk, voor het geestelijk schema dat er de mimesis in heeft verdrongen. Onder de *expressionistische* kunstenaars zal hij vooral Kandinsky³⁷, Campendonck en O. Jespers bewonderen, die elk op hun manier de nadruk leggen op de bouw, op het geconstrueerde aspect van het kunstwerk. Vooral de theorieën van Kandinsky hebben Van Ostaijen een tijdlang overtuigd van de alleenheerschappij van de scheppende subjectiviteit, die alle middelen tot haar beschikking heeft om zichzelf uit te drukken. Het mimesis-principe wordt hier overwonnen door de subjectieve innerlijke dynamiek van de kunstenaar.

Na 1920 gaat Van Ostaijens voorkeur definitief naar het *kubisme*³⁸. In het kubisme heeft de dichter inderdaad zijn eigen drang naar constructieve eenheid herkend. Het kubisme beantwoordde het best aan zijn latere opvatting van de autonomie van de kunst. Vergeleken bij het expressionisme ontsnapte het aan het gevaar van een al te grote beklemtoning van het ik. Tegenover het futurisme bood het kubisme het voordeel van een grotere onafhankelijkheid ten opzichte van het uiterlijke werkelijkheidsbeeld.

36. *V.W.* IV, 22.

37. Tot in 1920 maar. Cf. *Wat is er met Picasso*, *V.W.* IV, 79-80.

38. De theorieën van Metzinger en vooral van Gleizes hebben hier een grote rol in gespeeld.

De psychologie van Plutarchus van Chaironea

door

DR. M. PINNOY

De meeste moderne auteurs gaan erover akkoord dat het oeuvre van Plutarchus van Chaironea één van de interessantste producten is van het Hellenisme en dat men de waarde van zijn filosofische en historische geschriften onvoldoende waardeerde. Nu is het inderdaad zo dat men vroeger uitging van de overtuiging dat Plutarchus geen origineel denker was maar uitsluitend een compiler, die er zich toe beperkte de stellingen en uitspraken van vroegere wijsgeren op een weinig kritische wijze te versmelten. De taak van de moderne onderzoeker bestond erin deze stellingen na te zoeken en ze als het ware aan hun bezitter terug te schenken. Zo werd Plutarchus' werk hoofdzakelijk bestudeerd in functie van de bronnen die hij benutte en werd zijn oeuvre gereduceerd tot een mozaïek van ontleningen ¹.

Bij het onderzoek naar de persoonlijke overtuiging van Plutarchus stuiten we op tal van moeilijkheden : de enorme belezendheid van de auteur, zijn vermogen om zijn lectuur te verwerken, het verdwijnen van het grootste deel van de filosofische literatuur na Aristoteles laten ons niet toe de bronnen van zijn werk te benaderen. Zijn eclectisme en de onmogelijkheid om nu reeds een verantwoorde datering van al zijn geschriften voor te stellen belleten ons een evolutie in zijn denken aan te geven zoals dit gepoogd werd voor Plato en Aristoteles. Het probleem van de authenticiteit van een aantal werken moet herdacht worden. Bovendien beschikken we niet over een volledige moderne editie en een betrouwbare index ; vele geschriften werden nog niet kritisch onderzocht ².

Het is dus duidelijk dat het bij de huidige stand van het onderzoek niet mogelijk is een volledig en getrouw beeld op te hangen

1. Alle pogingen om de inhoud van een bepaald werk op één bron terug te voeren zijn onvruchtbaar gebleken.

2. De *editio altera* van Teubner startte in 1953 maar omvat nog slechts één vierde van de *moralia* ; de Loeb-editie in 15 delen is bijna voltooid maar de waarde van uitgave en vertaling is zeer ongelijk. Voor de meeste fragmenten is men aangewezen op de editie van G. N. Bernardakis (1872-1896). Het *Lexicon Plutarcheum* van D. Wyttenbach (1830, anast. 1962) is onbetrouwbaar.

van Plutarchus' leer over de ziel. We willen slechts enkele hoofdlijnen aangeven zoals we die in het geheel van het oeuvre zagen voorkomen. Daarbij hebben we bijzondere aandacht geschonken aan de beelden, die ons niet alleen over het sociale milieu maar ook over de geesteshouding van de auteur inlichten³, aan de terminologie, die de richting van het wijsgerig denken kan aangeven en vooral aan de visie waarop Plutarchus zijn schildering van de affekten en de raadgevingen om ze te bestrijden baseert in de populair-wijsgerige werken.

Een bondige uiteenzetting van de zielsleer van Plutarchus ontbreekt; de meeste moderne auteurs stellen zich tevreden met een verwijzing naar de studie waarin Plutarchus de beginselen van zijn ethiek aangeeft, het tractaat *De virtute morali*⁴. De vraag werd niet gesteld of de leer die Plutarchus daar voorstaat kenmerkend is voor het geheel van zijn werk. Het is immers bekend dat hij een trouw volgeling was van Plato⁵ en sinds R. Volkman⁶ aanvaardde men algemeen dat hij weinig invloed onderging van Aristoteles en dat hij diens werken persoonlijk niet gekend heeft. Welnu, in *De virt. mor.* hebben we duidelijke sporen gemerkt van een Aristotelisme dat zeer dicht staat bij de geschriften van de Stagiriet en het is niet uitgesloten dat Plutarchus zelf het corpus dat door Andronicus werd uitgegeven, heeft geconsulteerd⁷.

Zo rijst meteen de vraag hoe men kan verklaren dat een overtuigd Platonist de wijsgerige beginselen van Aristoteles kiest als basis van zijn ethiek. Zeker, in die periode van de filosofie streefden velen naar een synthese van de leer van Plato en die van Aristoteles; toch stellen we vast dat Plutarchus zich op verscheidene plaatsen duidelijk van Plato distantieert. Het volstaat derhalve niet de principes uit *De virt. mor.* zonder meer als karakteristiek voor de opvattingen van Plutarchus aan te nemen. Anderzijds werden slechts enkele fragmenten bewaard van het belangrijke werk dat deze auteur schreef over de ziel⁸.

De zielsleer kan vanuit verschillende oogpunten benaderd wor-

3. Cfrt. F. Fuhrmann, *Les images de Plutarque*, Paris, 1964.

4. O. Greard, *De la morale de Plutarque*, Paris, 1912⁷, p. 70 sqq., R. Volkman, *Leben, Schriften und Philosophie des Plutarch von Chäronea*, Berlin, 1873, II, p. 24 sqq., E. Dassariotis, *Die Psychologie und Pädagogik des Plutarchs*, Gotha, 1889, p. 21-35, E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt*, Hildesheim, 1963, III, 2, p. 198-200, K. Praechter, *Die Philosophie des Altertums*, Basel, 1953, p. 538-539.

5. Cfrt. R. M. Jones, *The Platonism of Plutarch*, Monasha, 1916.

6. R. Volkman, *op. laud.*, II, p. 24.

7. Cfrt. onze studie: *De Peripatetische thema's in Plutarchus' De virtute morali*, Leuven, 1966.

8. *De anima* (*περὶ ψυχῆς*), ed. Bernardakis, VII, p. 18-36. Cfrt. K. Ziegler, *Plutarchos von Chaironea*, Stuttgart, 1949, p. 115-116.

den : filosofisch, biologisch, logisch of ethisch. In het werk van Plutarchus komen vooral twee richtingen tot uiting, die we zouden kunnen noemen : een zielstheologie en een zielsethiek. In de theologische visie vertrekt hij, net als Plato, van het begrip van de wereldziel die het wereldlichaam levend maakt, en vanuit dat van de kosmische geest die de wereld beweging geeft. Mede onder de invloed van de mysteriëngodsdienst ontwikkelt zich daaruit de leer over de onsterfelijkheid, die Plutarchus zoals Plato en de jonge Aristoteles gestalte geeft in mythen. Daarbij sluit ook de kennisleer aan, die slechts in mindere mate Plutarchus' interesse wegdraagt en voornamelijk in *De anima* behandeld wordt.

Het accent ligt immers op het vlak van de ethiek. De meeste werken zijn direct of indirect gericht tegen het monisme van de Stoa⁹ en het materialisme van Epicurus¹⁰. Plutarchus' voornaamste bekommernis is het bereiken van het geluk, dat met deugd wordt gelijkgesteld. Hierbij stelt zich in de eerste plaats het probleem van de verhouding van de ziel tot het lichaam : indien de ziel behoort tot het domein van het goddelijke en met geweld in het lichaam is gebonden, hoe is dit samengaan mogelijk ? Anderzijds zien we dat de ziel zelf het toneel is van tegengestelde aandriften zodat Plutarchus geconfronteerd wordt met het probleem van de delen van de ziel.

Deze twee standpunten leiden onvermijdelijk tot verschillende uitspraken en het mag ons niet verwonderen dat Plutarchus niet steeds op dezelfde wijze zijn zienswijze formuleert. Anderzijds ligt de klemtoon hoofdzakelijk op de ethiek en zal hij herhaaldelijk elementen uit de cosmologische leer b.v. overplaatsen naar een concrete toepassing in de ethiek. Juist omwille van deze penetratie gaat het niet op de theologische visie te scheiden van de ethische. We bestuderen achtereenvolgens de cosmologie, de leer over de onsterfelijkheid, over de verhouding van ziel tot lichaam en tenslotte de leer over de zielsdelen.

* * *

De schepping van de ziel door de godheid is een nauwkeurig beeld of nabootsing van de schepping van de wereldziel¹¹. Aan de

9. De voornaamste strijdschriften tegen de Stoa zijn : *De Stoicorum repugnantiis, De communibus notitiis, Stoicos absurdiora dicere*.

10. Tegen het Epicurisme schreef Plutarchus o.m. *Non posse suaviter, Adversus Colotem, An recte dictum sit latenter esse vivendum*.

11. *De virt. mor.*, 3, 441E sq., *De an. procr.*, 1025AB. Plato heeft deze leer vooral in *Tim.*, 35a sqq. uiteengezet. Na Xenocrates en Posidonius heeft Plutarchus deze passage op oorspronkelijke wijze besproken, niet alleen in *De an. procr.* maar ook in *De Is. et Os.*, 48, 370F, *Plat. Quaest.*, IV en *De facie*, 28, 943A. Cfrt. R. Heinze, *Xenocrates*, Leipzig, 1892, p. 30 sqq., J. Helmer, *Zu Plutarchs De animae*

uiteenzetting van Plato in *Timaeus* heeft Plutarchus een uitvoerige kommentaar gewijd, *De animae procreatione in Timaeo*. Toch is deze cosmologie voor hem minder een vertrekpunt voor de zielsleer en speelt ze wijsgerig geen belangrijke rol; ze wordt hoofdzakelijk gezien in functie van de ethiek, om de dualiteit in de menselijke ziel te verklaren en te illustreren¹². Aldus kan het ons niet verwonderen dat er belangrijke verschillen aan te wijzen zijn in de interpretatie van Plato's voorstelling¹³.

In *De virt. mor.* illustreert de schepping van de wereldziel de aanwezigheid in de ziel van de mens van twee tegengestelde krachten. Plutarchus reageert er tegen het monisme van de Stoa met het argument: „Blijkbaar is het aan al deze wijsgeren ontgaan hoe ieder van ons waarlijk tweevoudig en samengesteld is. Déze tweevoudigheid hebben ze niet begrepen, wel die andere, de vermenging van ziel en lichaam, die duidelijker is. Dat de ziel zelf innerlijk iets bevat dat samengesteld is, een dubbele natuur heeft en ongelijk is, omdat het redeloze als een tweede lichaam noodzakelijk en wezenlijk met de rede vermengd en geharmonieerd is, is blijkbaar ook aan Pythagoras niet ontgaan”¹⁴. Om deze stelling te verklaren doet Plutarchus een beroep op de leer van Plato: de ziel van de mens is een deel of een nabootsing van de wereldziel, geharmonieerd volgens dezelfde proporties en getallen. „De ziel van de cosmos is noch eenvoudig, noch enkelvoudig, noch eenvormig maar ze is vermengd uit het vermogen van het Zelfde en dat van het Andere. Enerzijds wordt de ziel steeds volgens dezelfde beginselen geordend en beweegt ze zich volgens één regeling, die overwicht heeft; anderzijds wordt ze verdeeld in tegenstrijdige en onstandvastige bewegingen en kringlopen en staat ze aan de oorsprong van onderscheid, verandering en ongelijkheid van al wat op aarde vergaet en ontstaat”¹⁵. Deze sterk vereenvoudigde interpretatie illustreert voor Plutarchus voldoende dat er in de ziel van de mens twee krachten aanwezig zijn, het redeloze en de rede, die wel tot een eenheid versmolten zijn maar toch dikwijls met elkaar strijden, indien de rede er niet in slaagt haar natuurlijk meesterschap over het *alogon* te handhaven. Van deze Platonische

procreatione in Timaeo, München, 1937 en P. Thévénaz, *L'âme du monde, le devenir et la matière chez Plutarque*, Paris, 1938.

12. P. Thévénaz, *op. laud.*, p. 87.

13. A. Torhoudt, *Een onbekend gnostisch systeem in Plutarchus' De Iside et Osiride (Studia Hellenistica, 1)*, Leuven, 1942, p. 14 sqq. wijst op het onderscheid in de opvatting van de vóórkosmische ziel in *De an. procr.* en in *De Is. et Os.*

14. *De virt. mor.*, 3, 441D. Ook Aristoteles, *Pol.*, VII, 15, 1334b 17-19 vergelijkt de verhouding tussen *logos* en *alogon* met die tussen ziel en lichaam.

15. *De virt. mor.*, 3, 441F. Cf. *Tim.*, 41d, 69c, Themistius, *Paraphr. Arist. De Anima*, I, 5 (Spengel, p. 59).

cosmologie gaat Plutarchus daarop over naar een uiteenzetting over de zielsdelen die tot in de bijzonderheden Peripatetisch erfgoed blijkt te zijn ¹⁶.

Ook in *De an. procr.* beschrijft Plutarchus de manifestaties van het dualisme in de ziel aan de hand van de rol die het Zelfde en het Andere spelen op het vlak van de kennis. Ook daar kiest hij het standpunt van de Peripatos tegen de leer van Plato en van de Stoa, wanneer hij aanneemt dat men zich geen passie kan voorstellen die van elke rede verstoken is en evenmin een uiting van het verstand die niet door enige passie wordt beroerd. Ons innerlijk leven getuigt van een fundamentele strijd tussen een beginsel dat ons opheft en een ander dat ons neerhaalt ¹⁷.

In feite mag men aannemen dat de cosmologie in verband met de schepping van de wereldziel voor Plutarchus niet een vertrekpunt is maar eerder een projectie op het plan van de cosmos van de tegenstelling die hij waarneemt in de ziel.

* * *

Het geloof in de onsterfelijkheid van de ziel steunt op de leer van de voorvaderen en de geheime aanduidingen in de Mysteriën van Dionysos ¹⁸. Slechts af en toe poogt Plutarchus dit geloof op een wijsgerige basis te doen steunen door b.v. de etymologie te onderzoeken van termen die op dood en hiernamaals wijzen, of door het verband te onderzoeken tussen de slaap en de dood ¹⁹.

Hierbij steunt Plutarchus hoofdzakelijk op de leer van Plato: de ziel van de mens is als een hemelse plant ²⁰ die in het lichaam in ballingschap leeft; bij de dood komt de ziel los van het lichaam en stijgt terug op naar de goden: „Vandaar immers komt ze en daarheen keert ze terug, niet met het lichaam, maar wanneer ze

16. Vooral het onderscheid tussen beschouwend en overlegend vermogen en tussen verstandigheid en wijsheid (*De virt. mor.*, 5 sq.).

17. *De an. procr.*, 1025DE sqq. P. Thévenaz, *op. laud.*, p. 86 meent dat deze passage een verwijzing bevat naar de uitvoeriger uiteenzetting in *De virt. mor.*

18. *Cons. ad ux.*, 10, 611D: δ πατριος λόγος και τὰ μυστικά σύμβολα τῶν περὶ τὸν Διόνυσον ὀργανισμῶν

Cfrt. 11, 612A: Τοὺς δὲ πατρίους και παλαιούς ἔθροι και νόμοις,

Cfrt. *Amatorius*, 756B.

19. Vooral in *De Anima*, Bern., VII, p. 21-27. De meeste beschouwingen over het hiernamaals vinden we in *Cons. ad Apoll.* waarvan de authenticiteit meestal wordt afgewezen. In vele werken wordt het geloof in de onsterfelijkheid bevestigd: *De aud. poet.*, 4, 21F, *De Is. et Os.*, 47, 370C, 78, 382E sq., *De sera num.*, 17, 560D, 18, 561B, 22, 563B sq., *De genio Socr.*, 589F sq., *De facie*, 937C. Plutarchus bekampt vooral het Epicurisme in *Non posse*, 23-31. Cfrt. B. Latzarus, *Les idées religieuses de Plutarque*, Paris, 1920, p. 121-135, R. Del Re, *De Plutarcho Chaerontensi immortalitatis animorum assertore*, in *Latinitas*, XIII (1965), p. 184-192.

20. *Tim.*, 90a; *De aud.*, 2, 38C, *De Pyth. or.*, 11, 400B, *De sera num.*, 7, 553C, *De exilio*, 5, 600F, 17, 607E. Cfrt. Aristoteles, *De An.*, II, 4, 416a 2.

zoveel mogelijk van het lichaam bevrijd en gescheiden is en geheel en al rein en los van het vlees en zuiver geworden is" ²¹. Hoe stelt Plutarchus zich dit hiernamaals voor? Nu eens beperkt hij er zich toe aan te stippen dat de dood iets beters of zeker iets minder slecht is dan dit leven ²²; soms aarzelt hij tussen de Platonische en de Stoïsche opvatting ²³; elders vermeldt hij dat aan de ziel „hetzelfde overkomt als aan vogels in ballingschap; want indien ze lange tijd in het lichaam is gevoed en voor dat leven gedwee is gemaakt door veel moeiten en langdurige vertrouwdeheid, gaat ze, als een vogel neerstrijkend opnieuw een lichaam binnen en houdt gedurende de wedergeboorten niet op verstrikt te raken in het lijden en de lotswisselingen hier op aarde" ²⁴. De ziel van de rechtschapen mens, die zich in dit leven door contemplatie en filosoferen heeft weten los te maken van het gewicht van het lichaam dat haar bezwaart, verheft zich van mens tot held, van held tot daimon en van daimon, wanneer ze volkomen gereinigd en geheiligd is zoals in de mysteriën, tot godheid, waarmee ze de uiteindelijke vervulling van haar natuur vindt ²⁵.

„Daar nu de ziel na de dood bestaat is het meer waarschijnlijk, dat haar ook nog de verschuldigde eer wordt bewezen en de vereiste straf wordt opgelegd: immers zij strijdt gedurende het leven als een atleet en krijgt dan, wanneer zij die strijd bestaan heeft, wat haar toekomt" ²⁶. Zoals Plato beschrijft Plutarchus dit hiernamaals in mythen, waarvan de bekendste die van Thespesius is, die volledig in de lijn ligt van de eschatologische thema's van de antieke literatuur: door een bijzondere wilsbeschikking van de goden kan Thespesius het hiernamaals bezoeken en aan anderen meedelen wat hij daar gezien heeft ²⁷. Belangrijk is voor Plutarchus dat Thespesius zich daardoor heeft bekeerd. Nu is het wel zo dat het visioen van beloning en straf niet rechtstreeks waarde geeft aan de ethiek; deze heeft haar eigen wetten en straffen ²⁸. Het oordeel

21. *Rom.*, 28, 8 (vert. C. M. Stibbe, *Plutarchus. Grondvesters van Athene en Rome*, Zeist-Antwerpen, 1964, p. 83). Cfrt. de kommentaar van R. Flacelière, E. Chambry, M. Juneaux in *Plutarque, Vies, Tome I (Les Belles Lettres)*, Paris, 1957, p. 57-58. Op te merken valt dat Plutarchus hier zowel de populaire opvatting als de apotheose afwijst.

22. *De tranq. an.*, 18, 476B.

23. *De sera num.*, 17, 560B, *Non posse*, 31, 1107B: de ziel is ofwel volstrekt onsterfelijk ofwel blijft ze een zekere tijd na de dood bestaan.

24. *Cons. ad ux.*, 10, 611D (vert. A. J. Koster, *Plutarchus. Bloemlezing uit de Moralia*, Amsterdam, 1954, p. 96).

25. *Rom.*, 28, 9.

26. *De sera num.*, 18, 560F (vert. A. J. Koster, *op. laud.*, p. 190).

27. *De sera num.*, 22, 563B sq.

28. „Sans doute, la morale a sa valeur par elle-même; mais la vie future apporte des sanctions, et il ne s'y commet point d'erreurs judiciaires". E. de Strycker, *Socrate*

na de dood bevestigt echter de voorzienigheid van de god en de zekerheid van een rechtvaardige afloop. Op de tegenwerping ten slotte dat de vrees voor de dood er eerder schijnt op te wijzen dat de mens in de grond niet in de onsterfelijkheid gelooft, antwoordt Plutarchus dat de goden als enig middel om de ziel aan het lichaam te binden een beroep moesten doen op de onzekerheid en de twijfel over wat zich na dit leven zal afspelen²⁹.

We staan hier derhalve voor een onwankelbaar geloof dat echter meer gegrondvest is op de traditie dan op een wijsgerige redering.

* * *

Wanneer Plutarchus in verband met het hiernamaals spreekt over de verhouding van de ziel tot het lichaam is het duidelijk dat hij het strenge Platonische dualisme trouw blijft³⁰: het lichaam is een graf, een kerker, en de band die ziel en lichaam verbindt is tegennatuurlijk³¹. De ziel is goddelijk, is van een hogere orde en ze moet trachten zoveel mogelijk los te staan van het stoffelijke³²; indien ze op de medewerking van het lichaam een beroep moet doen, gebeurt dit zoals wanneer een werkmans een instrument gebruikt; er is tussen beide geen wezenlijke band.

Anderzijds is het in de ethiek niet mogelijk die sterke scheiding vol te houden; telkens weer zien we dat Plutarchus de band tussen ziel en lichaam nauwer toehaalt, zo sterk zelfs dat hij spreekt van een wezenlijke verbondenheid.

„Wie is dan die ik, die ik ben? Ben ik als een mengsel, een vermenging van deze ziel en dit lichaam? Of juist, deze ziel die zich van het lichaam bedient zoals een ruitser het doet van een paard en niet het geheel van paard en man? Of is het voornaamste deel van de ziel, waarmee we denken, overwegen en handelen, ons eigen ik, terwijl alle andere delen van de ziel en van het lichaam instrumenten zijn van het vermogen ervan? Of bestaat er absoluut geen wezenheid van de ziel maar is het het lichaam zelf, dat eenmaal vermengd, het vermogen bezit om te denken en te leven?“³³ In deze tekst zien we vier mogelijkheden

et l'au-delà d'après l'Apologie Platonicienne, in *Les Etudes Classiques*, 18 (1950), p. 283.

29. *De Anima*, Bern. VII, p. 27, 1-8.

30. *Rom.*, 28, 9, *De Is. et Os.*, 5, 353A, *Cons. ad ux.*, 10, 611EF, *De sera num.*, 24, 564C, *De genio Socr.*, 22, 590C et permultis locis.

31. *De Anima*, Bern. VII, p. 25, 24 sq.

32. *De Is. et Os.*, 5, 353A. Het is duidelijk dat Plutarchus de leer van Plato trouw blijft in werken, waarin hij diens opvattingen commentarieert: *Plat. Quaest.*, IV, 1002F-1003B, *De facie*, 28, 943A, *De genio Socr.*, 591D sq.

33. *Adv. Col.*, 21, 1119A. Cf. 20, 1118A. De geest is onze eigen ik: Aristoteles, *Protrepticus*, Ross fr. 6, *E.N.*, IX, 4, 1166a 22-23, 8, 1169a 2, X, 7, 1178a 2-7,

om de verhouding op te vatten ; het is duidelijk dat Plutarchus de mens niet een mengsel noemt – al gebruikt hij soms deze Pythagoreïsche formulering – waarbij de twee elementen zo in elkaar opgaan dat men ze niet meer kan onderscheiden. Ook de tweede opvatting is niet juist, omdat ze de scheidingslijn te streng doortrekt. De mens is samengesteld uit twee delen, die van ongelijke oorsprong en waarde zijn, maar toch tot een eenheid zijn verbonden. Daarom lijkt de derde opvatting hem de juiste.

In *De virt. mor.* vergelijkt Plutarchus meermaals de verhouding tussen lichaam en ziel met die tussen logos en alogon³⁴ : zoals men de passies niet mag uitroeien omdat ze natuurlijk zijn, zo mag men evenmin het lichaam uitschakelen, maar moet men het als een natuurlijk en nuttig instrument aannemen. Anderzijds is de rede-loze ziel nauw verbonden met het lichaam ; inderdaad, het onderscheid in sterkte van de passies is niet het gevolg van het oordeel maar wel van de fysische uitingen die met iedere passie gepaard gaan. Daarom zijn de jongeren heftiger en vuriger, omdat hun bloed en hun lichaam sterker en feller zijn³⁵.

In welke zin moet men dan de verhouding als instrument begrijpen ? Het is bekend dat F. Nuyens³⁶ deze verhouding als criterium nam om de ontwikkelingsmomenten in de zielkunde van Aristoteles te bepalen. Volgens deze auteur zou de Stagiriet in de ethieken – maar ook reeds in de *Protrepticus*³⁷ – ziel en lichaam aangezien hebben als twee verschillende elementen, die echter sterk op elkaar inwerken. De ziel gebruikt het lichaam als een instrument zoals de heer op de diensten van een slaaf een beroep doet³⁸.

Metaph., H. 3, 1043a 34-37 ; Plato, *Phaido*, 115c-e, *Leg.*, 959a, *Rep.*, 430e sq. ; Cic., *De Rep.*, VI, 26.

De vierde opvatting kan betekenen dat de ziel ofwel harmonie is van het lichaam (theorie van Simmias (85e-86d) en Echecrates (88d-92c) in *Phaido* ; ze gaat terug op de leer van Philolaüs (*Symp.*, 186d) en wordt door Aristoteles (*De An.*, I, 4, 407b 27 sq.) afgewezen ; later vinden we terug bij Dicaearchus) ofwel de vermen-ging zelf is van het lichaam (Heraclides. Wehrli, fr. 72).

34. *De virt. mor.*, 3, 441EF, 4, 442D, 5, 444D, 11, 451A.

35. *De virt. mor.*, 3, 442A. 11, 450EF, 12, 452A. Cf. *E.N.*, IV, 9, 1128b 14, VII, 14, 1154b 12, X, 2, 1173b 7-11, X, 7, 1178a 26, b 34.

36. *L'évolution de la psychologie d'Aristote*, Louvain, 1948. Zijn conclusies werden aanvaard door A. Mansion (voorwoord), Sir D. Ross, *The development of Aristotle's thought*, in *Dawes Hicks Lect.*, 1957, p. 73 sq, R. A. Gauthier, *La morale d'Aristote*, Paris, 1958, p. 8 sq. Later werd de geldigheid van het criterium in twijfel getrokken : G. Verbeke, bespreking in *Rev. Philos. Louvain*, XLVI (1948), p. 346 sq., E. Braun, *Psychologisches in Politika*, Innsbrück, 1961, p. 157-184, W. F. R. Hardie, *Aristotle's treatment of the relation between the soul and the body*, in *The Phil. Quarterly*, XIV (1964), p. 53-72 en I. Düring, *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg, 1966, p. 561. Men merke echter op dat I. Düring alleen een beroep doet op teksten uit *De Anima* om aan te tonen dat het probleem complexer is dan F. Nuyens het zich voorstelde.

37. Walzer, fr. 5a.

38. *E.N.*, VIII, 11, 1161a 35 sq.

Het komt ons voor dat Plutarchus meestal dit instrumentalisme als basis neemt, niet alleen in *De virt. mor.* maar ook in andere werken³⁹. De activiteiten van ziel en lichaam worden naast elkaar gesteld en Plutarchus maakt een duidelijk onderscheid tussen de passies van de ziel en die van het lichaam⁴⁰. Ziel en lichaam hebben eigen criteria om goed en kwaad te onderscheiden⁴¹.

Toch kan de term *instrumentalisme* op verschillende wijzen begrepen worden. Wanneer Aristoteles de verhouding ziel-lichaam vergeleek met die tussen werkman en werktuig en tussen heer en slaaf voegde hij er aan toe: „In al deze gevallen wordt van de gebruiker wel een zekere bezorgdheid vereist maar van vriendschap of van een rechtsverhouding kan er tegenover het onbezielde geen sprake zijn⁴². Het beeld dat Plutarchus gebruikt wijst op een nauwer verband: „De man echter betaamt het over zijn vrouw te heersen *niet als een eigenaar over zijn bezit* maar als de ziel over het lichaam door al haar gevoelens te delen en uit genegenheid met haar *een eenheid te vormen*”⁴³. Wel spreekt hij verder eveneens van „bezorgdheid” en legt hij de nadruk op het leiderschap van de ziel maar toch komt hier sterker de eenheid van de persoon op de voorgrond. Een werk is volledig gewijd aan die zorg voor het lichaam, *De tuenda sanitate praecepta*.

Voor al in het fragment *De libidine et aegritudine* staan we dicht bij de Aristotelische leer in *De Anima*⁴⁴. Plutarchus stelt er zich de vraag of de begeerte en de droefheid passies zijn van het lichaam of van de ziel. Na uitvoerig de mening van andere wijsgeren⁴⁵ te hebben weergegeven, besluit hij met de opvatting van „anderen”, die affirmeren dat er geen lichamelijke of geestelijke passies bestaan maar alleen passies van de mens. Het is de mens die geniet of lijdt en niet alleen de ziel en het is evenmin het lichaam dat wandelt of danst, maar de mens, die uit beide delen is samengesteld. Nadrukkelijk voegt Plutarchus er aan toe dat die opvatting hem de juiste toeschijnt⁴⁶.

Vinden we in de religieuze werken een opvatting die aansluit bij de leer van de Phaido en het dualisme aanvaardt, dan merken we in de ethiek een vorm van instrumentalisme die een sterke

39. *Sept. sap.*, 21, 163E, *De Pyth. or.*, 21, 404B.

40. *Animine an corp.*, 500B-502A, *De virt. et vit.*, 4, 101C, *De tuenda*, 14, 129B, *De cob. ira*, 8, 457C.

41. *Non posse*, 1096E.

42. *E.N.*, VIII, 11, 1161a 35 sq.

43. *Con. praec.*, 33, 142E (vert. A. J. Koster, *op. laud.*, p. 74).

44. Ed. M. Pohlenz, *Moralia*, VI, 3, Leipzig (Teubner), 1953, p. 37-45. Cfrt. *Ex libro pro pulchritudine*, XXVI, Bern., VII, p. 136.

45. O.m. Democritus, Theophrastus, Strato en Posidonius.

46. *De lib. et aegr.*, 7, p. 43, 1 sq. Cfrt. *Arist.*, *De Anima*, I, 2, 402, 4 sq.

gelijkenis vertoont met Aristoteles' opvatting in de ethieken : ziel en lichaam zijn werkelijk twee verschillende delen van de mens ; ze zijn in de mens tot een eenheid *samengesteld* zo dat het hogere over het lagere heerst en het leidt maar het tevens verzorgt, omdat het lichaam aan de menselijke persoon werkelijk nuttig kan zijn.

* * *

Alvorens de leer over de zielsdelen samen te vatten dient er op gewezen dat Plutarchus naast het lichaam en de – lagere – ziel een bijzondere plaats toekent aan het intellect. Wie meent, zegt hij, dat het intellect een deel is van de ziel begaat dezelfde vergissing als diegenen die de ziel beschouwen als een deel van het lichaam⁴⁷. Immers, de vermenging van ziel en lichaam heeft het redeloze zielsdeel als resultaat ; die van het intellect en de ziel brengt de rede tot stand. De ziel krijgt een inprenting van het intellect en geeft zelf een indruk door aan het lichaam dat het omvat⁴⁸. Het spreekt vanzelf dat ook hier de leer van de cosmologie nawerkt, zoals ze elders op de kennisleer wordt toegepast : het oordeel als kenactiviteit van de ziel heeft twee beginselen : het intellect dat van het Zelfde stamt en gericht is op het algemene en de waarneming die van het Andere stamt en gericht is op het particuliere⁴⁹. De natuur van de ziel kan zo vergeleken worden met die van de maan, die een tussenpositie inneemt tussen de zon en de aarde. Zo staat de ziel tussen het intellect en het lichaam⁵⁰.

Hieruit volgt dat Plutarchus, om het monisme van de Stoïci te bekampen, die voorhielden dat de menselijke ziel wezenlijk één is, zodat de passies niet kunnen uitgaan van een irrationele factor maar verkeerde oordelen zijn, de tweedeligheid van de ziel sterk zal beklemtonen. De trichotomie van Plato speelt in zijn ethiek geen fundamentele rol meer⁵¹. Deze tweedeligheid vinden we het

47. *De sto. rep.*, 1052F, *De comm. not.*, 1083C.

48. *De facie*, 28, 943A.

49. *De an. procr.*, 24, 1024F.

50. *De facie*, 28, 943A, *De genio Socr.*, 591D sq. Cf. R. Volkman, *op. laud.*, II, p. 53-62, M. Jones, *op. laud.*, p. 55 sq., G. Verbeke, *L'évolution de la doctrine du Pneuma du Stoïcisme à S. Augustin*, Paris-Louvain, 1945, p. 262 sq.

51. In *De virt. mor.*, 3, 442A schrijft Plutarchus in feite aan Plato een vorm van tweedeligheid toe, zoals ook andere wijsgeren dit deden : *M.M.*, I, 1, 1182a 23, H. Diels, *Doxographi graeci*, p. 389-390. Al kan men spreken van een tendens naar tweedeligheid in de *Tim.* (D. A. Rees, *Theories of the soul in the Early Aristotle*, in *Aristotle and Plato in the Mid-Fourth Century*, Oxford, 1957, p. 191-200), toch blijft Plato het onderscheid tussen drift en begeerte aanvaarden (*Rep.* IV, 435b). Cf. *Plat. Quaest.*, IX, 1007E-1009B. Volgens Plutarchus bleef Aristoteles in zijn eerste werken de trichotomie getrouw. Later zou de Stagirit (*De Anima*, III, 9, 432a 25-26) geen verder onderscheid meer maken in het *alolon* omdat het geen zin heeft het aantal delen tot twee te beperken. In de Ethieken volstond het onderscheid tussen rede en *alolon* ; Aristoteles stelde zich er niet de vraag of deze indeling als

duidelijkst in *De virt. mor.* : „De ziel van de mens omvat enerzijds het verstandelijke en redelijke zielsdeel, dat krachtens zijn natuur de mens moet leiden en beheersen en anderzijds het emotionele en redeloze deel, dat onstandvastig en ordeloos is en nood heeft aan leiding”⁵². Verder vermeldt Plutarchus hier de leer van Plato die ook het *alogon* in twee delen onderscheidde, de drift en de begeerte, en de opvatting van Aristoteles die het *alogon* van het totaal redeloze onderscheidde⁵³.

Op een andere plaats in hetzelfde werk maakt Plutarchus met Aristoteles een onderscheid tussen de beschouwende rede en de praktische rede; we merken daar een neiging om de Platonische *nous* te identificeren met het beschouwend vermogen, zoals Aristoteles deed. Deze indeling tekent trouwens de Peripatetische aard van het tractaat en komt in de andere werken weinig voor⁵⁴.

Bij de raadgevingen die Plutarchus in de meeste *moralia* verstrekt steunt hij derhalve hoofdzakelijk op een praktisch onderscheid tussen verstandelijk en redeloos zielsdeel. Deze tweedeligheid werd trouwens in het Hellenisme vrij algemeen als basis genomen voor de uiteenzettingen over de ziel, niet alleen door de Peripatetici maar ook in de Akademie en zelfs door sommige Stoïci⁵⁵.

* * *

We mogen besluiten dat de ethische leer over de ziel bij Plutarchus vrij eenvoudig is. De mens is een samengesteld wezen: lichaam en ziel zijn eng verbonden, werken op elkaar in en beïnvloeden elkaar. De ziel zelf is geen eenheid maar bestaat uit een rede en een *alogon*, dat nauw aansluit bij het lichaam. Toch kan dit redeloze deel hebben aan de rede en er mee samenwerken. In dit *alogon* ontstaan de passies, natuurlijke impulsen van onbepaalde kracht en richting; ze zijn de stof van de deugd, die dus een eigenschap is van het *alogon* maar tot stand komt doordat de rede de passies leidt door onderricht en gewoonte. De passies uitroeien heeft geen zin en is niet mogelijk. De deugd bestaat erin

wezenlijk of als een logisch onderscheid moest aangezien worden (*E.N.*, I, 13, 1102a 26).

52. *De virt. mor.*, 3, 442AC.

53. Op twee plaatsen verbindt Plutarchus de Platonische trichotomie met het Aristotelisch onderscheid tussen het redeloze en het voedings- en waarnemingsvermogen. Deze combinatie speelt echter geen echte rol in de ethiek, aangezien we ze alleen aantreffen in een context waar gewezen wordt op de symbolische waarde van het getal 5: *De E apud Delph.*, 13, 390F en *De def. or.*, 36, 429E.

54. *De virt. mor.*, 5, 443E. Cf. *De Is. et Os.*, 58, 374F.

55. *De ad. et am.*, 20, 61D, *De facie*, 28, 943D, *De soll. an.*, 2, 960C, *Adv. Col.*, 21, 1119A. Cf. M. Pohlenz, *Die Stoa*. Göttingen, 1948, I, p. 198 sq., II, p. 100.

deze passies te matigen en te regelen zodat elk extreem vermeden wordt en een werkelijke *metriopatheia* wordt bereikt.

Deze leer wordt door Plutarchus in een onvaste terminologie beschreven, waarin allerlei invloeden hebben meegespeeld. Indien de invloed van het Platonisme het sterkst is in de theologische visie, dan mogen we ook bevestigen dat het Peripatetisme – zij het dan in mindere mate dan in *De virt. mor.* – op zijn ethisch denken een sterke invloed heeft uitgeoefend.

Vorschau auf ein Spezialwörterbuch zu Veldekes Eneasroman

von

DR. HABIL. GABRIELE SCHIEB

Der Plan, den Wortschatz von Veldekes Eneasroman in einem Spezialwörterbuch zu erschließen, reicht weit zurück. Er entstand während der Vorarbeiten an einer neuen kritischen Ausgabe des Textes aus den Bedürfnissen der Textherstellung wie dem Wunsch, die Sprache Veldekes in ihrem komplexen Gefüge zu überschauen. In die Wirklichkeit konnte dieser Plan aber erst umgesetzt werden nach Abschluß dieser kritischen Ausgabe, die zugleich die gesamte Überlieferung praktisch verfügbar macht. So wird im Rahmen dieser Ausgabe von Schieb-Frings, von der bisher zwei Bände vorliegen, Bd. I. Einleitung und Text und Bd. II. Untersuchungen¹, demnächst als abschließender Bd. III ein Wörterbuch erscheinen, bei dessen mühevoller Ausarbeitung im alphabetischen Teil mich Dr. Günter Kramer und Dr. Elisabeth Mager tatkräftig unterstützt haben². Ein neues Spezialwörterbuch zu einem bedeutenden literarischen Werk des deutschen Hochmittelalters bedarf bei dem beklagenswerten Zustand der mittelhochdeutschen Lexikographie im Grunde keiner Empfehlung. Es bedarf aber einer grundsätzlichen Besinnung auf das Ziel oder die Ziele, die ein solches Werk anstreben kann, und auf die zweckmäßigsten Wege, die eingeschlagen werden müssen, um diese auch zu erreichen.

Dichterwörterbücher zu einzelnen Werken haben den Vorzug der Homogenität des Wortmaterials, gegeben durch die Einheit der Person, die Einheit des Werkes, die Einheit der Gattung, die Einheit der Zeit, wie den Vorzug, daß das in ihnen verarbeitete Wortmaterial einen begrenzten und überschaubaren Umfang hat. Eine Durcharbeit bis zum Letzten ist hier möglich und geboten, erschließt doch der Wortschatz einer Dichtung den in ihr verarbeiteten Weltausschnitt. Im Blick auf den gesamten im hochmittelalterlichen Deutsch lebendigen Wortschatz bedeutet ein

1. Henric van Veldeken, *Eneide. I. Einleitung, Text*, hg. G. Schieb und Th. Frings (DTM 58), 1964; II. *Untersuchungen* von G. Schieb unter Mitwirkung von Th. Frings (DTM 59), 1965.

2. Die Arbeit erfolgte im Rahmen der von mir geleiteten Planaufgaben der Abteilung Mittelhochdeutsch im Institut für deutsche Sprache und Literatur bei der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin.

solches Dichterwörterbuch natürlich eine Einengung auf die Literatur-, ja sogar Dichtersprache, und noch enger auf den subjektiven Wortschatz eines Autors, wenn dieser auch in gewissem Sinne repräsentativ für die literarische Intelligenz seiner Zeit stehen kann, in unserm Falle der Beschränkung auf eines seiner Werke eine weitere Einengung auf einen bestimmten Stoffkreis, wie er durch den Romanvorwurf gegeben ist. Trotzdem meinen wir, daß ein Wörterbuch zu Veldekes Eneasroman im Rahmen der mittelhochdeutschen Spezialwörterbücher nicht nur besonders wichtig ist, sondern auch wissenschaftlich besonders ertragreich gestaltet werden kann. Dafür gibt es mehrere Gründe.

1. Die hohe Bedeutung des Werkes für die mittelalterliche Literaturgeschichte überhaupt³. Es nimmt nach Form und Inhalt eine Schlüsselstellung ein beim Übergang von der frühmittelhochdeutschen Geistlichendichtung zur feudalhöfischen deutschen Klassik, indem es Altes und Neues verschmilzt, verbunden mit der Vermittlerrolle zwischen West und Ost, zwischen Französisch und Deutsch. Zu diesem Brückenschlag war Veldeke durch seine Herkunft aus den Maaslanden, dem alten lothringischen Zwischenreich in räumlicher Mittellage, geradezu prädestiniert.

2. Die französische Vorlage, der Veldeke in vielem getreu folgt, der Roman d'Eneas⁴, eines der zum berühmten Dreigestirn der anglonormannischen Romane antiken Stoffes und antikisierender Stilrichtung gehörenden Werke, ist uns bekannt.

3. Die ursprüngliche Sprachform des Werkes war nicht mittelhochdeutsch, sondern „maasländisch“ bzw. „limburgisch“, und das „Maasländische“ bzw. „Limburgische“ der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts ist die westlichste Ausprägung der nordwestlichen Variante des literatursprachlichen hochmittelalterlichen Deutsch, die sich von der oberdeutschen Variante, dem Schwerpunkt der mittelhochdeutschen Literatursprache, beträchtlich abhebt, bisher aber lexikographisch noch kaum erfaßt ist.

4. Der Eneasroman tritt uns entgegen in einer außerordentlich variantenreichen Überlieferung, die sich dennoch auf einen einheitlichen Archetypus zurückführen läßt, der zweifelsohne „maasländisch“ gewesen ist. Diese Überlieferung überspannt einen Zeitraum von drei Jahrhunderten, 12.-15. Jahrhundert, und umgreift mitteldeutsche wie oberdeutsche Sprachlandschaften, ist also in breiter landschaftlicher Verteilung in eine ganze Epoche der Ge-

3. Für diesen und die weiteren Punkte vgl. G. Schieb: *Henric van Veldeken. Heinrich von Veldeke, Sammlung Metzler* 42, 1965, mit weiterführenden Literaturangaben.

4. *Eneas. Texte critique*, hg. J. Salverda de Grave, *Bibliotheca Normannica* IV, 1891.

schichte der deutschen Sprache verwoben, in der diese entscheidende Wandlungen durchgemacht hat.

Nichts lag deshalb näher, als das Wörterbuch aus sprach-historischem Interesse nicht nur auf dem Wortmaterial unseres kritischen Textes, sondern auf dem einzigartig vielfältigen und vielschichtigen Wortmaterial des Gesamtkomplexes der Überlieferung aufzubauen. Wir entziehen uns damit auch dem Vorwurf, daß wir unseren Text, der zwar in engem Anschluß an die Überlieferung erarbeitet ist, aber trotz allem bei der schwierigen Lage der Dinge ein hypothetischer Versuch bleiben muß, für den einzig möglichen hielten. Wir wissen, daß er in vielem bei fortschreitender Erkenntnis noch wird verbessert werden können. Zwei Schichten erscheinen also in diesem Wörterbuch miteinander verbunden, aber nicht vermengt, eine zeitlich und räumlich geschlossene synchrone, Veldekes Wortschatz, und eine zeitlich und räumlich offene diachrone, der darüber hinaus führende Wortschatz der Überlieferung. Der Benutzer kann die Schichten leicht wieder trennen, da sie ihm drucktechnisch augenfällig gemacht werden durch Recte- bzw. Kursivdruck der Belegzahlen und, im Falle der Varianten, durch Beifügung der unterscheidenden Handschriftensiglen. Auch im synchronen Bereich von Veldekes Wortschatz wird Konjiziertes von Bezeugtem klar abhebbar bleiben, um für die linguistische Weiterverwendung des Materials eine vertrauenswürdige Grundlage zu bieten.

Wir standen vor dem Problem, wie wir das Wörterbuch aufbauen wollten. Es hing davon ab, welche Zusammenhänge⁵ uns interessierten und auf welche Fragen uns das Wörterbuch Antwort geben sollte. Unsere Fragen galten folgenden Zusammenhängen: in Bezug auf das Einzelwort der gesamten Überlieferung seinem Ort in der Grammatik, seiner Gebrauchsnorm, seinem Bedeutungsumfang, seiner bezeugten Synonymik, seiner Echtheit bzw. Unechtheit für den kritischen Text, in Bezug auf das Gesamt des echten Veldeke-Wortschatzes seinem Umfang, seiner grammatischen Zusammensetzung, seinem morphologischen Bau und schließlich seiner inhaltlichen Gliederung.

Die Fragen, die dem Einzelwort der Gesamtüberlieferung gelten, finden ihre Beantwortung am besten in einem alphabetischen Wörterbuch, die Fragen, die sich auf das Gesamtgefüge des „echten“ Wortschatzes beziehen, können dagegen sinnvoll nur durch eine Umordnung nach grammatischen, morphologischen und

5. „Eine Gliederung ist dann sinnvoll, wenn sie Antwort gibt auf die Frage nach Zusammenhängen“, K. Baldinger: *Alphabetisches oder begrifflich gegliedertes Wörterbuch?* – In: *Zs. from Phil.* 76 (1960), 527.

semantischen Gesichtspunkten beantwortet werden. Jedenfalls ist ein einziges Gliederungsprinzip nicht imstande, alle unsere weitgespannten Ansprüche zu befriedigen⁶. Aber wir sind der Überzeugung, daß das alphabetische semasiologische Wörterbuch die unabdingbare Grundlage bleibt, auf der allein die Umordnungen mit Erfolg und den nötigen Einsichten vorgenommen werden können. Es muß in der Arbeitsabfolge als eine außerordentlich wertvolle und zugleich praktische Hilfskonstruktion am Anfang stehen, alle weiteren Arbeitsgänge bauen auf ihm auf und werden von seiner Qualität entscheidend beeinflusst⁷. Es besteht kein Grund, die verschiedenen Wörterbuchanlagen gegeneinander auszuspielen oder gar eine der andern gegenüber abzuwerten. Sie bilden zusammen eine sinnvolle Einheit bei notwendigerweise gesonderter Auffaltung ihrer einzelnen Aspekte⁸.

Als ersten Teil bietet der III. Band unserer Eneideausgabe also ein alphabetisches semasiologisches Wörterbuch der Gesamtüberlieferung. Leitender Gesichtspunkt für den Aufbau der Artikel ist die Bedeutungsentfaltung der einzelnen Wörter, wobei im allgemeinen die jeweils geläufigste Bedeutung und Verwendung an die Spitze gestellt und die weiteren sinnvoll um sie gruppiert sind. Bei der engen Verknüpfung und gegenseitigen Bedingtheit von grammatischen und semantischen Aspekten⁹ sind bei der Bedeutungsanalyse grammatische Gegebenheiten, sofern sie semantisch relevant sind, beachtet und sinnvoll eingearbeitet. Den mit der Wortart gegebenen verschiedenen Graden dieser Interferenz ist dabei Rechnung getragen. Bei Verb, Konjunktion, auch Präposition z.B. ist sie besonders stark. Schon deswegen können die Wörterbuchartikel, selbst bei dem gleichen Ziel, Bedeutungsstruktur und Gebrauchsnorm der einzelnen Wörter anschaulich

6. K. Baldinger: *Alphabetisches oder begrifflich gegliedertes Wörterbuch?* – In: *Zs. from Phil.* 76 (1960), 521-536.

7. Für die umgekehrte Arbeitsabfolge plädieren z. B. H. Tiktin: *Wörterbücher der Zukunft*. – In: *GRM* 2 (1910), 243-253; A. Weijnen: *De semantische en syntactische problematiek van het dialectwoordenboek*, *Tijdschrift v. Ndl. Taal- en Letterkunde* 78 (1961), 81-95. Ein praktisches Beispiel bietet H.-E. Keller in seiner *Étude descriptive sur le vocabulaire de Wace*, *Veröffentlichungen des Instituts für Romanische Sprachwissenschaft der Dt. Akademie d. Wiss. zu Berlin* Nr. 7, 1953.

8. „Genau denselben Fortschritt, den die Phonologie über die Phonetik hinaus gebracht hat, bringt die strukturelle, also topologische und differentielle Erforschung und Darstellung der Wortinhalte in geschlossenen Systemen, d.h. in systematischen Wörterbüchern. Daneben bleibt das alphabetische Wörterbuch als Ergänzung nötig“, E. Wüster: *Die Struktur der sprachlichen Begriffswelt und ihre Darstellung in Wörterbüchern*. – In: *Studium Generale* 12 (1959), 622.

9. „Grammar and dictionary... in some respects overlap and deal with the same facts“, O. Jespersen: *The Philosophy of Grammar*, 1924, S. 32. Vgl. vor allem auch H. Seiler: *Lexikographie und Grammatik*. – In: *Festschrift Bruno Snell*, 1956, S. 237-241.

zu machen, nicht gleich aufgebaut sein¹⁰. Neben der syntaktischen Valenz ist auch die phraseologische beachtet. So ist versucht worden, beim Artikelaufbau semantische, syntaktische und phraseologische Aspekte in Einklang zu bringen, die verschiedenen Ebenen in ihrer Verflochtenheit zu kennzeichnen, was mitunter natürlich nicht ohne durch die Praxis geforderte Kompromisse abging.

Wir sind nicht so kühn zu behaupten, daß jedem unserer Artikel auch die Einheit eines „Wortes“ der damaligen Zeit entspreche. Es ist nämlich eine Ermessensfrage, ob wir zur Grundlage der Einheit des Wortes¹¹ seine Diachronie oder das synchrone Sprachgefühl seiner Benutzer im 12./13. Jahrhundert wählen. Für Letzteres haben wir keine Gewähr, die Diachronie findet ihre Grenzen am jeweiligen Stand der wortgeschichtlichen Forschung. Da wir also unter jedem Aspekt nur relative Sicherheit gewinnen können, und bisher kein Versuch, eine theoretisch fundierte Differenzierung zwischen Homonymen, Synonymen, Polysemen und Allomorphen vorzunehmen, zu einer glatten und befriedigenden Auflösung aller Schwierigkeiten geführt hat¹², halten wir es für wissenschaftlich durchaus vertretbar, unter einem Stichwort zusammenzustellen, was eine Form und nach unserem Wissensstand noch irgendwie geistig verbindbare Inhalte hat. In einem Artikel fassen wir zusammen, was homograph, homophon und homonym ist bei gleicher Etymologie und Bezug auf den gleichen Begriff, z.B. *gut* adj. und subst., *schinbare* adj. und adv., *vore* adv. und präp. trotz verschiedener Wortartausprägung, trennen aber, was diese Bedingungen nicht erfüllt, z.B. bei verschiedener Etymologie und bei Bezug auf verschiedene Begriffe *want* f 'Wand' von *want* conj. 'denn, da, weil', natürlich auch, was homograph aber nicht homophon ist, z.B. *here* adv. (offenes *e*, mhd. altes *e*), *here* n subst. (offenes *e*, mhd. Umlauts-*e*), *here* m subst. (langes *e*). Die Schwierigkeiten beginnen bei starker Bedeutungsauffächerung. Wir lassen z.B. bei *gerichte* n die disparaten Bedeutungen 1. 'angereicherte Speise', 2. 'Gericht' in rechtlichem Sinne in einem Artikel beisammen, obwohl sie für das damalige Sprachgefühl zweifellos zwei Wörter waren. Lehrt uns doch die Etymologie, daß es sich um Bedeutungsentfaltungen ursprünglich eines Wortes han-

10. R. Klappenbach und H. Malige-Klappenbach: *Zur Bedeutungsanalyse des Wortes*. – In: *Forschungen und Fortschritte* 39 (1965), 54-57.

11. Zur Diskussion vgl. W. Porzig, *Die Einheit des Wortes. Ein Beitrag zur Diskussion*. – In: *Sprache – Schlüssel zur Welt. Festschrift Weisgerber*, 1959, S. 158-167, ferner die Zusammenfassung bei W. Schmidt, *Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Ein Beitrag zur Theorie der Wortbedeutung, Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* Nr. 7, 1963, S. 30 ff.

12. Vgl. neuerdings Klaus Heger: *Homographie, Homonymie und Polysemie*. – In: *Zs. from Phil.* 79 (1963), 471-491.

delt. Im Fall des Wortes *minne* haben wir das Glück, jetzt eine ausgezeichnete Spezialuntersuchung¹³ zu besitzen, die von der bisher umstrittenen, nun aber wohl gesicherten Etymologie her die Einheit des Wortes unterstreichen kann, und der es sogar gelingt, den auffallend disparaten Bedeutungsknotenpunkten dieses Wortes das einheitliche geistige Band über die Jahrhunderte hin zu sichern. Veldeke ist durch seine Gebundenheit an die nordwestliche Variante des hochmittelalterlichen Deutsch der Dichter geradezu ein Paradebeispiel für die Bedeutungsentfaltung des Wortes, die sich in der oberdeutschen Variante verwischt hat. Wir haben nach acht Bedeutungskomplexen gegliedert, 1. 'amor, Liebe', dies übertragen auf Personen entweder 2. '(Frau) Minne' oder 3. die 'Geliebte', 4. 'caritas, dilectio, Liebe, Zuneigung', 5. 'φιλία, treue Zuneigung, Huld, von menschlichen Beziehungen zwischen Gleichgestellten oder zwischen Vorgesetzten und Untergebenen', als assoziierte Sachbezeichnung 6. 'Geschenk (zur Huld-sicherung)' und schließlich die ausgesprochene Rechtsbedeutung 7. 'gütliche Einigung, Versöhnung, Schiedsverfahren, Vertrag'. Wir haben, in Umkehr des diachronischen Befundes, die jüngste Bedeutung des Wortes *minne* 'amor, Liebe' an die Spitze gestellt, nicht nur, weil es in dieser Bedeutung im Roman am häufigsten vorkommt, sondern weil *minne* dieser Bedeutung ein „Schlüsselwort“ des Eneasromans ist, um einen modernen Terminus zu gebrauchen. Die Einheit des Wortes ist eine Abstraktion der Wissenschaft, über die man streiten kann. Sie befindet sich überdies in ständiger diachronischer Bewegung, da Bedeutungsentfaltungen sich so stark vom Bedeutungskern eines Wortes entfernen können, daß sie vom Bedeutungskern eines andern Wortes attrahiert werden mit allen Folgen für den kontextlichen Gebrauch. Die Einheit des Wortes wird fraglich in der Peripherie seiner Bedeutungsabschattungen, die in ihren äußersten Auswellungen der Kernbedeutung durch Auswellungen der Kernbedeutung anderer Worte gebrochen und abgelenkt werden. Die Einheit des Wortes ist zwar im Grundsatz nicht zu bezweifeln, aber sie ist nicht absolut, sondern relativ, und kann für uns, je nach dem Aspekt, andere Grenzen annehmen. Das wird besonders deutlich, wenn man aus einem abgeschlossenen alphabetischen semasiologischen Wörterbuch dann ein ideologisches Wörterbuch erarbeiten möchte. Hier muß sowieso das „Wort“ nach seinen Bedeutungskomplexen auseinandergerissen werden, um diesen den ihnen zukommenden Platz in bestimmten Sinnbezirken anzuweisen.

13. D. Wiercinski: *Minne. Herkunft und Anwendungsschichten eines Wortes. Niederdeutsche Studien* Bd. 11, 1964.

Unter jedem Artikel stehen in einem gesonderten Absatz, mit dem Verweis *Siehe*, die varianten Konkurrenten der andern Handschriften, die man dann nach Wunsch an ihrer Stelle im Alphabet nachschlagen kann, wenn man ihre Gebrauchsnorm und Bedeutungsabschattungen nachprüfen möchte. Diese Synonymen- und Variantenlisten unter jedem Artikel können natürlich im Rahmen des Wörterbuchs zunächst nur registrieren, noch nicht interpretieren. Zu diesem nächsten Arbeitsgange bieten sie aber wertvollstes Rohmaterial.

Variieren etwa miteinander die Substantive *leit*, *ovel*, *not*, *rouwe*, *scade*, *we*, so läßt sich schon durch Nachschlagen im Wörterbuch feststellen, daß auch Veldeke all diese Wörter in vergleichbaren Zusammenhängen kennt und benutzt, wenn er sich auch im Einzelfall immer nur für eines entscheiden kann. Andere Varianten vermitteln andere Einsichten. So ist im Nebeneinander von *altoges* und *alzeit alzeit* junger Ersatz für Absterbendes. Die Synonyma gelten also in zeitlicher Abfolge, kaum nebeneinander. Sie lösen einander ab. Der zeitlichen Abfolge kann sich unterschiedliche Verteilung im Raum verbinden wie bei *entseven* und *enphinden* oder *dar ave* und *da von*. Für landschaftliche Wechselformen ist die Überlieferung des Eneasromans überhaupt eine besondere Fundgrube. Nicht immer lassen sie sich sprachräumlich so sicher festlegen wie z.B. die Bezeichnungen für die 'Heilkunde', wo sich vom limburgischen *ercetrie* das mitteldeutsche *arzatie* und das oberdeutsche *erzenie* abheben¹⁴. Aber ein allgemein nordwestlich-südlicher Gegensatz läßt sich oft beobachten, so bei *lenement* und *wieche* für den 'Docht'¹⁵, von *achter* und *hinden*, von *nirgen* und *niender*. Im Nebeneinander von *entbernen*, *entfengen* und *enzünden* ist das hochdeutsche *enzünden* dem Nordwesten unbekannt¹⁶, ähnlich sind im Wechsel von *manech*, *vele*, *eteslich* wie bei dem vergleichbaren von *itwat*, *ein deil*, *eteswaz* die Bildungen mit *etes-* jeweils ausschließlich hochdeutsche Wörter. In der Konkurrenz von *liden* 'vergehen', *enden* und *zergliten* ist *liden* dieser Bedeutung ein nach Nordwesten zurückweichendes Wort¹⁷. Bei 'bis' in präpositionaler und konjunkionaler Verwendung¹⁸ spaltet sich die Überlieferung, allerdings mit vielen Überschneidungen, in die räumlich und zeitlich variierenden *went*, Veldekes Wort, *biz*, noch uns geläufig, und mhd. gewöhnlichstes *unz*. Mit den inhalt-

14. Vgl. *Eneide II* (Anm. 1) S. 67 zu Vers 2271.

15. Vgl. *Eneide II* (Anm. 1) S. 255 zu Vers 8362.

16. Vgl. *Eneide II* (Anm. 1) S. 16 zu Vers 818.

17. Vgl. *Eneide II* (Anm. 1) S. 35 zu Vers 1412.

18. Vgl. auch Th. Frings und G. Schieb: *bis*. - In: *Annales Academiae Scientiarum Fennicae Ser. B. Tom. 84, 22, 1954, S. 429-462*; G. Schieb: *bis. Ein kühner Versuch*. - In: *Beitr. 81* (Halle 1959), 1-77.

lich völlig gleichlaufenden Varianten, wozu z.B. noch Reihen wie *went ane*, *biz ane*, *unz ane*, einfaches *ane* oder *went*, *biz*, *unz*, *biz zu*, einfaches *zu* gehören, konkurrieren gelegentlich auch Wörter mit abweichender, wenn auch oft noch verwandter Funktion oder Bedeutung, so *e* 'ehe, bevor', das, wie das auch für *biz* möglich ist, einen Gliedsatz einleitet zur Bezeichnung der zeitlichen Grenze, vor der das Hauptsatzgeschehen statthat, eine Variante der Grundfunktion von *biz*, einen Gliedsatz einzuleiten zur Bezeichnung der zeitlichen Grenze, an die heran sich das Hauptsatzgeschehen erstreckt.

Ein so farblos allgemeines Verb der Bewegung wie *komen* 'kommen' muß natürlich im Einzelfall zu mannigfachen bedeutungskräftigeren Ersätzen reizen, wie sie der jeweilige Kontext erlaubt. Neben gleichfalls allgemeinem *keren* stehen so in der Überlieferung auswechselbar *varen* und *riden* oder, bei besonderer Situation, *stigen* und *climben*, wenn das Bewegungsziel stärker ins Auge gefaßt wird auch *bekomen*, *op komen*, *tu komen*, *tu keren*, *weder keren*. Ähnlich stellen sich neben allgemeines *maken* außer gleichfalls allgemeinem *dun* auch die bedeutungskräftigeren *wirken*, *stichten*, *ramen*, im Einzelfall sogar *malen*. Aus den Artikeln ist jeweils ablesbar, was davon Veldeke selbst zukommt und was nicht. Das gilt auch etwa für das Nebeneinander der unpersönlichen Schicksalsverben *komen*, *ergan*, *geschin* oder der Ausdrücke für 'erfahren' *gevreischen*, *ervaren*, *gevorschen*, *ervinden*, *bevin-den*, *vernemen*, *boren*. Besonders weit streut die Variation bei den im höfischen Epos so modern werdenden schmückenden Beiworten. Ihr häufiger und mit der Häufigkeit sich oft einstellender wahlloser Gebrauch kann Adjektive oder Adjektivadverbien disparatester Bedeutung einander annähern und sie im Gebrauch auswechselbar werden lassen, so etwa das Adjektiv *mare* mit *herlic*, *gebere*, *edele*, *gut*, *grot*, das Adverb *manlike* mit *vrümeclike*, *knechtlike*, *ridderlike*, auch *zuhlliche*, *ernestachte*, *minnelike*, sogar *starke* und *sere*, das Adjektiv *lovesam* mit *lussam*, *ersam*, *hersam*, *wunnesam*, *cirsam*, das Adjektiv *gut* mit *lif*, *vro*, *lovelic*, *edele*, *dure*, *tiurlich*, *scone*, *reine*, *kune*, *scarp* und *grot*, wobei natürlich im Einzelfall eine Rolle spielt, ob eine Person, eine Sache oder etwas Abstraktes charakterisiert wird. Das Adjektiv *lif* konkurriert außer mit den sich landschaftlich aufschlußreich verteilenden nordwestlich *gename*, bayrisch *aneminne*, mitteldeutsch-niederdeutsch *annæme*¹⁹ mit den allgemeinen *gut*, *vro*, *scone*, *licht*. Die Präp. *in*, die komplex den Bereich bezeichnet, in dem sich etwas befindet oder vollzieht, erscheint im Einzelfall je nach

19. Vgl. *Eneide II* (Anm. 1) S. 30 zu Vers 1260.

Kontext ausgetauscht durch *ane, bi, bit, na, op, over, under, achter, te, tut*. Ähnliches gilt umgekehrt natürlich auch für *ane* und *bi*.

Einen guten Einblick in die Funktionsverwandtschaft oder Funktionsannäherung von Wortbildungsmitteln geben die vielen Präfixkonkurrenzen in der Überlieferung, für die auch teilweise landschaftliche Sonderentwicklungen verantwortlich gemacht werden müssen, so z.B. beim häufigen Nebeneinander von *er-* und *ver-* oder dem Wuchern von *be-* oder dem Auftreten von auffälligen *der-* oder *en-* in bestimmten Handschriften. Es kann so zu langen Ketten mit auswechselbaren Gliedern kommen wie bei *vinden / bevinden / ervinden / undervinden*, oder *sin / gesin / besin / ane sin*, oder *bernen / gebernen / verbernen / entbernen*, oder *meren / gemeren / ermeren / vermeren*, oder *tin* 'ziehen' / *getin / ertin / vertin / derziehen*, oder *kennen / erkennen / bekennen*. Gewisse landschaftliche Unterschiede stehen z.B. hinter den Formvarianten *vol-* / *volle-* / *vollen-* beim Verb²⁰, auch von den varianten Suffixen *-lic* / *-elic* / *-enlic* / *-eclich* / *-entlich* / *-enclich* bei Adjektiv und Adverb²¹ oder von *-heit* / *-echeit* / *-ischheit* beim Substantiv, auch bei solchen Bildungspaaren wie *bürde / burdene* und *lüge / logene*, oder *tapit* und *tepitch* mit dem südlichen Suffixwechsel zu *-ich*.

Die Verweise auf Synonyma und sonstiges konkurrierendes Wortgut am Ende eines jeden Artikels liefern nicht nur wichtiges Material für die Erforschung der sprachhistorischen und der sprachgeographischen Seite der Entfaltung des Wortschatzes, sondern auch wertvolle Ansatzpunkte für eine Ordnung des Wortschatzes nach Sinnbezirken: Hier wird keine Ordnung von außen an den Wortschatz herangetragen, die Überlieferung bietet sie uns an, wir brauchen sie nur von ihr abzulesen. Wohlgedenkt enthalten diese Verweise keine Synonymik der Sprache Veldekes, sondern eine vergleichende Synonymik der durch viele Schreiberhände gegangenen Überlieferung, die weder zeitlich noch räumlich homogen ist, aber den großen Vorteil hat, daß inhaltlich absolut gleiche Äußerungen mit auch übereinstimmendem Großkontext verglichen werden können. Eine Synonymik von Veldekes lexikalischem Inventar verlangt weitere Schritte der Abstraktion und den methodischen Umweg über die erschlossenen Bedeutungsabschattungen des Einzelwortes.

An das alphabetisch semasiologische Wörterbuch der Gesamtüberlieferung wird sich als ein zweiter Teil des Wörterbuches eine

20. Vgl. I. Henke: *Die Verbalkomposita mit vol-, volle- und vollen- im Frühmittelhochdeutschen*. – In: *Beitr.* 79 Sonderband (Halle 1957), 461-488.

21. Vgl. M. Schröder: *Die frühmittelhochdeutschen -lich-Bildungen*. – In: *Beitr.* 83 (Halle 1961), 151-194.

Umordnung speziell von Veldekes Wortschatz, wie ihn unser kritischer Text abgesteckt hat, nach Form und Inhalt anschließen. Als gliedernde Grundeinheit dieser Umordnung ist die Wortart gewählt. Sie ist nicht nur der natürliche Ausgangspunkt für eine Durchleuchtung der Bautypen des Wortes und die Herausarbeitung der Funktion ihrer typischen Bildungsmittel, sondern auch die gegebene Grundlage für eine Zusammenstellung der Besetzung einzelner Sinnbezirke durch den Wortschatz, da die Wortarten ja Grundtypen der Erfassung der Welt durch die Sprache darstellen. Wir möchten also nicht so sorglos wie andere bei der Darbietung des Wortschatzgefüges nach seinen Inhalten die sprachgesetzten Schranken der Wortarten²² durchbrechen. Wir werden eingangs jeweils angeben, wie stark eine Wortart vertreten ist, wie groß ihr Wortbestand überhaupt ist und in welchen Mengenverhältnissen er sich gliedert, um Vergleiche innerhalb von Veldekes Sprache anstellen zu können, aber auch um Veldekes Sprache insgesamt von der anderer Dichter des gleichen Zeitraums oder anderer Zeiträume abheben zu können. Jedenfalls ist z.B. interessant anzumerken, daß das für die deutsche Gegenwartssprache angegebene Verhältnis ca. 50-60% Substantive und ca. 25% Verben im Verhältnis zum Gesamtwortbestand²³ bei Veldeke zugunsten der Verben verschoben erscheint. Veldeke gebraucht etwa dreiviertel so viel Verben wie Substantive und nicht nur halb so viel wie wir heute. Es bleibt zu bemerken, daß diese Zahlen natürlich nur relative Auskunft geben können über den Bestand an verschiedenen Wörtern, nicht aber über die absolute Häufigkeit ihres Gebrauchs. Wortarten mit geringem Wortbestand wie die Präpositionen können sogar wegen ihres weiten Funktionsbereiches absolut erheblich häufiger auftauchen als solche mit reicher vertretenem. Wir beachten bei jeder Wortart das Verhältnis von einfachen Wörtern²⁴, Ableitungen und Zusammensetzungen, stellen produktive Bildungstypen und vom Dichter bevorzugte besonders heraus, prüfen auch, in welchem Verhältnis das Fremdwort zu den heimischen Bautypen steht. Uns interessiert, wie sich jeweils das Verhältnis von Form und Funktion gestaltet, wie weit Synonymie von Wortbildungsmitteln vorliegt. So zeigt z.B. das Adjektivsuffix *-lic*, das häufigste bei Veldeke und das

22. Vgl. hierzu auch die Bemerkungen von H. Schwarz, *Leitmerkmale sprachlicher Felder. Ein Beitrag zur Verfabrensweise der Gliederungsforschung.* - In: *Sprache - Schlüssel zur Welt. Festschrift Weisgerber*, 1959, S. 254.

23. Vgl. J. Erben, *Abriß der deutschen Grammatik*, 1964¹, S. 21 und Anm. 2, S. 96 und Anm. 3.

24. d.h. solchen, die nicht mehr klar motiviert sind und sich nicht zu Gruppen durchschaubarer Bildung zusammenfassen lassen.

„generelle Modifikationssuffix“²⁵ des 12. Jahrhunderts überhaupt, Berührungen mit verschiedenen anderen Suffixen ähnlicher „diffuser Komplexheit“²⁶ der Funktion wie *-sam* und *-bare*, so daß bei gleicher Basis bei Veldeke austauschbar nebeneinanderstehen *lovelic* / *lovesam* / *lovebare*, *herlic* / *hersam*, *vreislic* / *vreissam*, *cirlic* / *cirsam*, während bei *-lic* und *-ech* zu gleicher Basis Distributions- und Bedeutungsunterschiede bleiben.

Der Gruppierung der Wortarten nach ihrer äußeren Form, nach Bau und Bildung, fügen wir eine lockere Ordnung nach ihren Inhalten an. Diese ruht auf den Bedeutungsangaben, die wir im alphabetischen semasiologischen Wörterbuch für die einzelnen Wortkörper erarbeitet haben. Wir erstreben mit dieser Umordnung einen Überblick über die Bezeichnungsfelder, ihre Besetzung und innere Gliederung. Wir nutzen dabei auch die Fingerzeige, die uns gleichlaufende und gegensätzliche Doppelformeln, die in Veldekes Stil eine große Rolle spielen, geben. Wir reihen lose und assoziativ Bezeichnungsfeld an Bezeichnungsfeld, wobei wir uns zwanglos von den Gegebenheiten der Darstellungswelt des Romans leiten lassen. Wir verzichten bewußt darauf, unsere lockere feldhafte Ordnung in ein vorgegebenes logisches „Begriffssystem“ hineinzuzwingen, da uns dies dem Gegenstand unangemessen scheint. Eine kritiklose Anlehnung an das Begriffssystem von Hallig-Wartburg²⁷ z.B. würde gerade die Stellen nicht hervortreten lassen, an denen Besonderes in der sprachlichen Erfassung und Gliederung der Welt durch den Wortschatz unserer Dichtung vorliegt. Sie sind doch aber gerade das Interessanteste an unserm synchronen Schnitt und zugleich die wichtigste Grundlage für Vergleiche mit andern gleich angelegten synchronischen Schnitten, von denen wir uns in der Zukunft mehr erhoffen. Von einem

25. H. Brinkmann: *Das deutsche Adjektiv in synchronischer und diachronischer Sicht*. – In: *Wirk. Wort* 14 (1964), 103.

26. R. Hotzenköcherle: *Entwicklungsgeschichtliche Grundzüge des Neuhochdeutschen*. – In: *Wirk. Wort* 12 (1962), 325.

27. R. Hallig und W. von Wartburg: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie, Veröffentlichungen des Instituts für Romanische Sprachwissenschaft bei der Dt. Akademie d. Wiss. zu Berlin* Nr. 19, 1963³. Beachtlich dazu die kritischen Stimmen von H. Glinz: *Die Darstellung eines Wortschatzes*. Zum „Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie“ von R. Hallig und W. von Wartburg. – In: *Zs. f. Mdaforschg.* 22 (1954), 34-45; W. Runkewitz: *Kritische Betrachtungen zum Begriffssystem von Hallig / von Wartburg im Zusammenhang mit den Arbeiten am Altgaskognischen Wörterbuch*. – In: *Forschungen und Fortschritte* 33 (1959), 19-24; F. de Tollenaere: *Alfabetische of ideologische lexicographie? Bijdragen tot de Nederlandse taal- en letterkunde* 1, 1960; K. Heger: *Die methodologischen Voraussetzungen von Onomasiologie und begrifflicher Gliederung*. – In: *Zs. from Phil.* 80 (1964), 486-516. – Schon das Mittelalter kannte ideologische Wörterbücher verschiedenen Aufbaus im Dienste der „christlichen Wortbedeutungskunde“, vgl. F. Ohly: *Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter*. – In: *Zs. f. d. A.* 89 (1958/59), 16 ff.

solchen Vergleich ist ja auch eine klare Antwort auf die Frage der Sprachbeherrschung und Sprachgewalt des Dichters zu erwarten, seiner Selbständigkeit, seiner Bindung an Vorbilder, seiner Anpassung an Modeströmungen. Ist doch Veldeke eine ähnliche Übergangsgestalt wie Wace, dessen Wortschatz Keller²⁸ dargestellt hat, um die Grundlage für einen Vergleich zwischen der Sprache der Chanson de Geste alten Stils und der Sprache des höfischen Romans neuen Stils zu schaffen.

Wir geben ein paar Beispiele, die besonders reich besetzte Sinnbezirke des Romans betreffen, aus dem Bereich der Substantive die Personalbezeichnungen, die den gesellschaftlichen Rang wie das Kriegshandwerk betreffen, und die Bezeichnungen für das Pferd, aus dem Bereich der Adjektive die Merkmalsbezeichnungen für den vorbildlichen höfischen Menschen in seiner Gesamterscheinung, aus dem Bereich der Wortkörper, die indefinite Sachverhalte bezeichnen, die Ausdrücke für 'etwas' und 'nichts', 'jemand' und 'niemand' und für 'jeder, alle'.

Der mittelalterlichen Einstilisierung des Eneasromans in die gesellschaftlichen Verhältnisse der Feudalformation ist es zu danken, daß die Skala der Personenbezeichnungen nach dem Rang, nach Ober- und Unterordnung wie nach speziellen Aufgabenbereichen besonders vielfältig besetzt ist. Die üblichen Bezeichnungen für den 'Herrn über Land und Leute', den 'Landes- und Lehns-herrn' sind die konkurrierenden und weithin austauschbaren *here m* und *vurste m* mit der einen weiblichen Entsprechung *vrouwe f*. Innerhalb der herrschenden Schicht gelten feste Rangbezeichnungen. Bei Veldeke sind drei Kreise zu sondern, das System der Rangbezeichnungen des Romans im engeren Sinne, das für Eneas und seine Zeitgenossen gilt, Rangbezeichnungen der Spätantike aus dem Geschlechtsregister, Rangbezeichnungen aus Veldekes Zeit in Epilog und gegenwartsbezogenen Exkursen. Im ersten Kreis, der uns hier allein interessiert, gibt es keinen *keiser m*, er wird aber mitunter vergleichsweise für den größten Macht- und Prachtanspruch angezogen. Wir befinden uns vielmehr im Umkreis vieler *koninge* und *koniginnen*, *hertogen* und *graven*, entsprechend *rei*, *reïne*, *dus* und *cuens* des Roman d'Eneas, dazu ein *marcgrave*. *riddere m* begegnet nicht als ausgeprägte Standesbezeichnung, es sei denn, daß man den durch die Schwertleite 'promovierten' *riddere*, dessen Kernbedeutung sonst in andere Bereiche weist, hierher stellen möchte²⁹. Ähnliches gilt für *burgare m*, das die 'Stadtbewohner' allgemein ohne Rücksicht auf ihren unterschied-

28. Vgl. oben S. 316 Anm. 7.

29. Zur Bedeutungsauffächerung von *riddere* vgl. J. Bumke: *Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert*, Beihefte zum *Euphorion* 1. Heft, 1964.

lichen sozialen Rang zusammenfaßt. In Aufzählungen setzen sie sich zusammen aus *riddere ende gebure, knechte ende koupman* oder *koupman ende gebure, riddere ende heren*. Die Zusammenstellung mit *knecht* und *gebur* deutet für *koupman* m auf eine niederere Stellung auf der sozialen Stufenleiter. Für die Vertreter der höheren Schichten sind die ihnen 'ebenbürtigen Standesgenossen' (*sin*) *genot, husgenot*, auch *sin gelike*.

Die 'Vornehmen' und 'Edlen', die 'Vertreter der obersten Gesellschaftsschichten' werden am häufigsten eingeführt als *here* m und *vrouwe* f. Neben *here* m steht *vruste* m. Es sind *di wale geborne*, die *edele lude*, *di men hevet ten besten* 'zu den Spitzen der Gesellschaft rechnet', *di duresten van den lande*. Man grenzt sie scharf gegenüber *den lichtereren* 'denen von geringerem sozialen Rang' ab, so in der Doppelformel *den lichtereren ende den besten*. Hat man das jugendliche Alter von Vertretern dieser Schichten zugleich im Blick, so spricht man vom *junchere* m und der *juncvrouwe* f. Sie werden, mit fortschreitendem Alter, abgelöst durch den *riddere* m, der durch die Schwertleite arriviert ist, den 'vornehmen Ritter bei Hofe', den 'Höfling', der, bei vollendetem gesellschaftlichen Auftreten, auch als *hovescare*, als 'wohlerzogener, höfischer Mann, der sich in der Gesellschaft, zumal vor Frauen, zu bewegen versteht' bezeichnet werden kann, und die *vrouwen* f, die 'Damen am Hofe', die nach ihrer Verheiratung Zugang zur Gesellschaft haben.

Den höheren Gesellschaftsschichten ist das Kriegshandwerk vorbehalten. Häufigste und allgemeinste Bezeichnungen für den 'wehrhaften Mann' und 'Krieger', ohne Rücksicht auf Standeszugehörigkeit, Rang und besondere Aufgaben oder Leistungen sind *man* m und *riddere* m. Selten treten hinzu alleinstehendes *knecht* m oder *gast* m, das meist andere Bedeutung hat. Alle anderen Bezeichnungen für den Krieger rücken besondere Seiten an ihm in den Vordergrund. Mit dem Blick auf das Alter unterscheidet man bei den Kriegern den *jungelinc* m, den 'jungen Mann, Krieger' vom *man* m, dem 'erwachsenen, wehrhaften Mann, Krieger'. Die vornehme, adlige Abkunft kann bei der Wahl von *riddere* m 'fürstlicher, adliger, vornehmer Reiterkrieger' eine Rolle spielen. Sie sind zugleich die 'Wohlbemittelten' *rike lude*, die in der Lage sind, sich glänzend auszurüsten. Tapferkeit und hervorragende Leistung implizieren die alten Heldenwörter *helet* m, *wigant* m und *degen* m, die Bezeichnungen für den 'tapferen Krieger', den 'Helden', der sich im Kampf besonders bewährt, wobei *helet* m mit über 100 Belegen und reichsten Möglichkeiten der Verbindung mit wertenden Adjektiven an der Spitze steht, *wigant* m mit 39 Belegen und *degen* m mit 18 Belegen folgt. Zu den Heldenwörtern

gehört auch die alte feste Verbindung *gude knecht* m, selbst *jungelinc* m steht mitunter gleichberechtigt daneben. Mit Rücksicht auf die Bewaffnung und Funktion ist es nicht einfach, zwischen Bezeichnungen für berittene Krieger und Fußvolk zu scheiden. *riddere* m steht zweifelsohne gelegentlich für den 'gepanzerten Reiterkrieger', während man bei *halsberch* m für den 'mit *halsberch* ausgerüsteten, gewappneten Krieger' und *schilt* m für den 'schildtragenden Krieger' unsicher bleiben muß. Immerhin handelt es sich bei den so bezeichneten Kriegern immer um große Mengen, *wale hundred* oder *gar dri dusent*, und wenn *Eneas... dri dusent schilde ende riddere also vele* mit sich führt, könnte dahinter der Unterschied zwischen Fußvolk und Reiterkriegern stehen. Der *schiltknecht* m jedenfalls scheint ein 'schildbewehrter Kriegsmann' zu Fuß gewesen zu sein, und Veldekes Bemerkung *solde men schiltknechte clagen, so mochte da michel jamer wesen* enthält wohl neben dem Hinweis auf die ungeheure Zahl dieser Krieger auch eine gewisse geringere Bewertung. Zum *vuthere* m 'Fußvolk' gehören gewiß außer dem *soldir* m 'Söldner' der *scutte* m '(Bogen-)Schütze' und der *sariant* m 'bewaffneter Dienstmann eines Ritters, Fußknecht, Schildknecht', vgl. die Doppelformeln *dusent riddere ane sariante ende ane scutten brachte'r dare, (tin) dusent riddere ... ane scutten ende vuthere*, wo *scutte*, *sariante* und *vuthere* gleichwertig auf eine Stufe gestellt sind im Rahmen der Gesamtheit der *riddere* 'Krieger', gegenüber *riddere ende scutten*, wo sich 'Reiterkrieger' und 'Bogenschützen (zu Fuß)' zu einem gestuften Gesamt *te orse ende te vute* zusammenfinden. Bei der Bezeichnung für die 'Burgbesatzung', die 'Besatzung einer Festung' *burgare* m ist dieser Unterschied irrelevant. An sonstigen Chargen werden benannt der *marscalc* m, der 'Aufseher (über das Gesinde auf Heereszügen), Befehlshaber', der z.B. im *Eneasroman* die *schiltwachte* f 'Schildwacht, Bewaffnete auf Nachtwache' bestimmt, und der ausgesandte *spire* m 'Späher, Kundschafter'. Der 'Mitreiter' und 'Kampfgefährte' ist der *geselle* m, der *hergeselle* m, der *wichgenot* m, der *vartgenot* m oder auch der *recke* m, der 'Gegner', der 'feindliche Krieger' der *viant* m oder *gast* m. Alle Bezeichnungen für den 'Mitreiter' können zugleich ein Dienstverhältnis einschließen, wenn der Kontext das nahelegt, also einen der 'Mannen' meinen, die ja in bestimmter Situation auch Kampfgefährten sind.

Wenn aber der Blick vorrangig auf das Dienstverhältnis zu einem Herrn gerichtet ist, werden andere Bezeichnungen bevorzugt. Ob sich dies Verhältnis in Krieg oder Frieden entfaltet, ist dabei meist irrelevant. Die allgemeinste Bezeichnung für den 'Mann (im Abhängigkeitsverhältnis)', den 'Mann (eines Herrn)' ist *man* m.

Man kann jemandes *man werden* oder umgekehrt jemanden *te manne entfan*. Fügungen mit dem Genitiv oder Possessivpronomen wie *Eneases man, sine man* sind geläufig. 'Mannen' sind Besitz wie *lant* und *burge*. Sie stehen in Opposition zu den Blutsverwandten, daher die Doppelformeln *man ende kunne* oder *heren ende man, vrunt ende mage*. Neben *man* steht, gleichfalls häufig, der Plural *lude* m 'Mannen, Dienstleute', auch oft mit dem Possessivpronomen, z.B. *sine lude*, aber die spezielleren Fügungen, in denen *man* begegnet, fehlen. Variierend mit *sinen luden allen* und *riddere gelic* begegnet das alte *dit f* für die 'Gefolgs mannen', deren Rat und Zustimmung eingeholt wird. Sind die Gefolgsleute vor allem als 'Vertraute' und 'treue Dienstmannen' gesehen, dann können sie gelegentlich als *heimelike man*, vor allem aber als *holde* m oder *vrunt* m bezeichnet werden. Selten ist *drut* m in dieser Bedeutung. Die 'begleitenden Mannen', das 'Gefolge', die 'Begleitung' sind die *gesellen* m, die *nageburen* m, das *ingesinde* n, vor allem die *gesellescap* f in Krieg oder Frieden. Das ungezählte, undifferenzierte Kriegsvolk ist die *menige* f.

Der 'vornehme, edle Gefolgsmann' mit Beratungsfunktion, der auch als Bote oder Gesandter fungieren kann, ist der *here* m. Die Gruppe der *heren* erscheint nie mit dem Possessivpronomen verbunden, was gewiß kein Zufall ist. Charakteristisch für die entscheidende Beratungsfunktion ist die mehrfach bezeugende Wendung *of et desen heren dunket gut*. Nur einmal wird diese Gruppe um Latin mit dem Blick auf ihre Hauptfunktion als *ir ende ure ratgeven* gekennzeichnet. Die Jugend des Gefolgsmanns bestimmt den Blick bei *jungelinc* m 'junger Mann, junger Krieger im Dienst, Gefolge eines Herrn', die kriegerische Ausrüstung bei *riddere* m 'gepanzelter Reiterkrieger im Dienst eines Herrn', die dienende Stellung bei *sariant* m 'bewaffneter Dienstmann einer Ritters, Fußknecht, Schildknecht', der Dienstauftrag bei *bode* m 'Bote, Gesandter'. Ausgesandten Kundschaftern kann ein *meister* 'Anführer' der *scaren* mitgegeben werden. Der 'Untergebene, Dienstmann' nicht genau festlegbarer gesellschaftlicher Rangstufe wird mit *knecht* m bezeichnet. Der 'Diener' und 'Kämmerer' im Hause ist der *kamerare* m. Wenn König Latin an einer Stelle seine Götterbilder durch keinen *bode* m anrühren läßt, so wird auch damit ein 'Diener' seines Hauses gemeint sein.

Nicht so reichhaltig ist die Skala der entsprechenden weiblichen Bezeichnungen. Die 'vornehme Frau im Abhängigkeitsverhältnis', die 'Edelfrau' ist die *vrouwe* f, Gegenstück zu *here* m, mit dem Blick auf ihre Jugend die *juncvrouwe* f 'Edelfräulein im Dienst einer Herrin', Gegenstück zum *jungelinc* m. Unter den Edelfrauen kann eine bei Hofe das besondere Amt einer *meisterinne* f, der

'Erzieherin' der Prinzessin, bekleiden. Eine Aussage wie die vom Frauenheer der Kamille *grot was here gesellescap di si hadde bracht dare, megede eine grote scare, vij hondert juncvrouwen* zeigt, daß die Grenze von *juncvrouwe* f zu *maget* f 'Mädchen im Gefolge einer Herrin, Dienerin' fließend ist. Die Doppelformel *wif ende magedin* faßt das 'gesamte weibliche Dienstpersonal' der Dido zusammen, die 'Frauen als Dienerinnen' und die 'jungen (unverheirateten) Kammerzofen'.

Aus der Tierwelt ist es vor allem das Pferd, das dem Milieu und der Handlung des Romans entsprechend im Vordergrund steht. Im Exkurs über die windgezeugten Rosse des Mesapus, die einer besonderen *stut* f 'Herde von Zuchtpferden' zugehören, wird unterschieden zwischen *muder* f 'Muttertieren' und den *volen* m '(geschlechtsreifen) Jungtieren' wie den *orsen* n '(geschlechtsreifen) ausgewachsenen Pferden', die also nach ihrem Alter schon zeugungsfähig sein müßten, aber zur Unfruchtbarkeit bestimmt sind³⁰. Im übrigen stehen für das 'Pferd', je nachdem welcher Aspekt den Blick bestimmt, eine Reihe von Bezeichnungen nebeneinander. *pert* n ist in erster Linie das 'Reitpferd' der Dame, das Pferd etwa, das Dido auf der Jagd benutzt, und das eigenartige, prächtige Pferd der Kamille, das sie zum Zwecke der Repräsentation reitet, und das sie *over se... bi einen more* erhalten hatte. Üblichste Bezeichnung für das Pferd, das man im Kampfe benutzt, das 'Streitroß', ist *ors* n. Pferde sind gelegentlich auch wertvolles Geschenk neben Waffen, Kleidung und Schätzen. Für besonders gut und wertvoll wurden die Pferde spanisch-arabischer Zucht erachtet. Die vorzüglichen Kampfrosse des Eneas, des Turnus und der Kamille werden deshalb nach ihrer Herkunft auch gern *ravit* n 'arabisches Pferd' genannt. Neben ihren *scone ravit* reiten Eneas und seine Begleiter *manech gut castelan* 'kastilisches Pferd', und vor die Bahre des Pallas spannt man *two ors castelane*. Das *castelan* n des Pallas hatte dessen Vater vom *koninc van Maroc* erhalten. Das Pferd, das Eneas im abschließenden Zweikampf benutzt, ist auch ein solches *castelan*. In die Richtung arabischer Herkunft weist auch *varis* n von den windgezeugten Rossen des Mesapus. Neben den Streitrossen benötigte man zum Transport 'Saum-' und 'Lasttiere', 'Packpferde', die *soumare* m, zu welchem Zweck auch das 'Maultier' *mul* m gute Dienste leisten konnte. *Two mule gude* spannt man vor die Bahre der Kamille. *Mule ende ravit* wie *soumare wale geladen* dienen ferner als wertvolle Geschenke.

30. Vgl. Th. Frings in *Beitr.* 82 *Sonderband* (Halle 1961), S. 363 ff., besonders S. 367.

Besonders reich besetzt ist z.B. auch das Feld der den vorbildlichen, höfischen Menschen in seiner Gesamterscheinung charakterisierenden Adjektive, bei denen mit wechselndem Gewicht im Einzelnen vornehme Geburt, Schönheit der Gestalt und Vorbildlichkeit in charakterlicher Haltung, in Benehmen, Reden und Handeln in eins verfließen können. Hohe, vornehme Abkunft und gesellschaftliche Vorrangstellung stehen im Vordergrund bei *gehere*, *herlic*, *edele* und *wale geboren*, die Machtstellung bei *rike* und *geweldech*, die Schönheit der Gestalt bei *scone*, *lussam*, *wale gedan*, *wale gescapen*, *stolt*, *minnelic* und *minnelike gedan*. Veldeke verbindet davon in gleichlaufenden Doppelformeln z.B. *edele* mit *wale geboren*, *gehere*, *rike*, *wale gedan* oder *scone*, *scone* mit *gut*, *lussam* und *minnelike gedan*. Feine höfische Gesittung steht im Vordergrund bei *wale getogen*, *hovesch* und *gehovet*. Die Wertschätzung der Gesellschaft bestimmt die Bezeichnungen *mare*, *wert*, *dure*, *lovesam*, *lovebare*, *lovesalech*, *ut erkoren* und *ut erwelet*. Als allgemeine lobende Beiwörter haben sich diesem Kreis, ursprünglich aus anderen Bereichen kommend, noch *gemeit*, *berve*, *milde* und *vri* zugesellt. In den Bereich der Charakterfestigkeit gehören *warbacht*, *getrouwe*, *stade*, *vast* und *erbacht*. Sittliche Sauberkeit und Lauterkeit stehen im Vordergrund bei *reine*, *reinke gedan*, *reinnude*, *ane laster*, *unbescolden* und *unsculdech*. Alle genannten Merkmale fließen zusammen in dem umfassenden und vielschichtigen häufig gebrauchten *gut* wie dem daneben stehenden heraushebenden *best*. Im besonderen Bereich männlicher Entschlossenheit, Kühnheit und Tapferkeit gehören enger zusammen die allgemeineren *manlic*, *ernestacht* und *willech*. In 'kühn' teilen sich *balt*, *kune*, *vermeten* und *genendech*, in 'tapfer, tüchtig' *vrome*, *vromech* und *werehacht*, am Rande ist *snel* anzuschließen. Nicht so reich besetzt wie die positive Skala ist die negative, wobei wir jeweils die Antonyme beachtet haben. Gegensätzliche Doppelformeln, die der Dichter neben den gleichlaufenden gern gebraucht, können uns dabei mitunter helfen.

Synonymenreich ist auch der Komplex der Indefinita. Wir weisen beispielhaft nur auf einige Bezeichnungsgruppen. Beim sachbezogenen Antonymenpaar '(irgend)etwas' - 'nichts' stehen auf der positiven Seite *it*, *iwet* und *ein bast*, auf der negativen *nit*, *niwet*, unter besonderen Gebrauchsbedingungen auch *it*, *iwet*, ferner bei besonderem Nachdruck 'überhaupt nichts' die Syntagmen *negein deil*, *nit ein bast*, *nit ein blat*, *nit ein ei*, *nit ein har*. Wir scheuen uns nämlich nicht, gelegentlich, wenn auch nicht systematisch, zur Vervollständigung des Bildes, synonyme Syntagmen, wo sie sich uns aufdrängten, einzubeziehen. Ähnlich stehen beim personenbezogenen Antonymenpaar 'jemand, irgendeiner' - 'nie-

mand, keiner' auf der positiven Seite *iman, ein, einech*, auf der negativen *niman, negein, luttel iman, vele luttel, negein man, negein baren, negein muder baren* und die ständiger Erweiterung offen stehende Reihe *weder wif noch man, weder grot noch cleine, der gesunde noch der sike*, was in Bereiche des literarischen Stils hineinführt. Ähnliches läßt sich beim Bezeichnungsreichtum für 'jeder, alle' beobachten. Neben *igelic, mannelic*, Gen. Pl. + *gelic* und *alle, alle lude, alle gelike, alle gemeine*, stehen die beliebig vermehrbaren Doppelformeln *man ende wif, arme ende rike, junge ende alde, cleine ende grote, blode ende kune*, wobei letztere natürlich wie manche andere speziellere auf bestimmte kontextliche Bedingungen eingeschränkt ist.

Wir haben es uns zur Aufgabe gemacht, jedes in der inhaltlichen Gliederung angeführte Wort mit Häufigkeitsangaben und, wo nötig, mit knappen Angaben über seine Gebrauchsbedingungen zu versehen, z.B. 'Mitreiter, Kampfgefährte' *geselle* m (5mal), *hergeselle* m (3mal), *wichgenot* m (1mal) oder *wert* 'von hohem Wert, angesehen, edel, vortrefflich' (1mal attrib., 3mal appos.) bzw. syntaktisch-relativ *wert* 'wert, würdig' (7mal prädik. mit Gen.). Diese Angaben lassen z.B. bei Synonymen deutlich werden, welches Wort einer Synonymenreihe deren Schwerpunkt bildet und welche Wörter mehr am Rande bleiben oder an bestimmte Gebrauchsbedingungen geknüpft sind.

Den Abschluß der Darbietung des Wortschatzes nach seinen Inhalten wird eine alphabetische Synonymenliste bilden, die nur Bedeutungsnahe im strengeren Sinne berücksichtigt.

Wir hoffen, mit vorstehenden Bemerkungen gezeigt zu haben, daß der Wortschatz eines bestimmten Dichtwerkes in seiner dreidimensionalen Struktur am befriedigendsten und vollkommensten erfaßt werden kann in der Abfolge und Kombination von drei wissenschaftlichen Arbeitsgängen:

1. Die alphabetische Aufarbeitung des gesamten Wortschatzes mit sorgfältiger Registrierung aller Bedeutungsabschattungen mit ihren kontextlichen Bedingungen.
2. Eine strukturelle Aufarbeitung des gesamten Wortschatzes nach Wortarten unter besonderer Berücksichtigung der Funktion ihrer typischen Bildungsmittel.
3. Auf dieser doppelten Grundlage kann dann der Versuch einer Umordnung des vorbereiteten Sprachmaterials nach Sinnbezirken unternommen werden. Hinter dieser abschließenden Synthese kann dann etwas aufleuchten von der versunkenen Welt des 12. Jahrhunderts, wie sie sich in der Sprache einer Dichtung, die einen Ausschnitt aus der Gesamtsprache der Zeit darstellt, spiegelt. Denn diese erlaubt Schlüsse darauf, wie

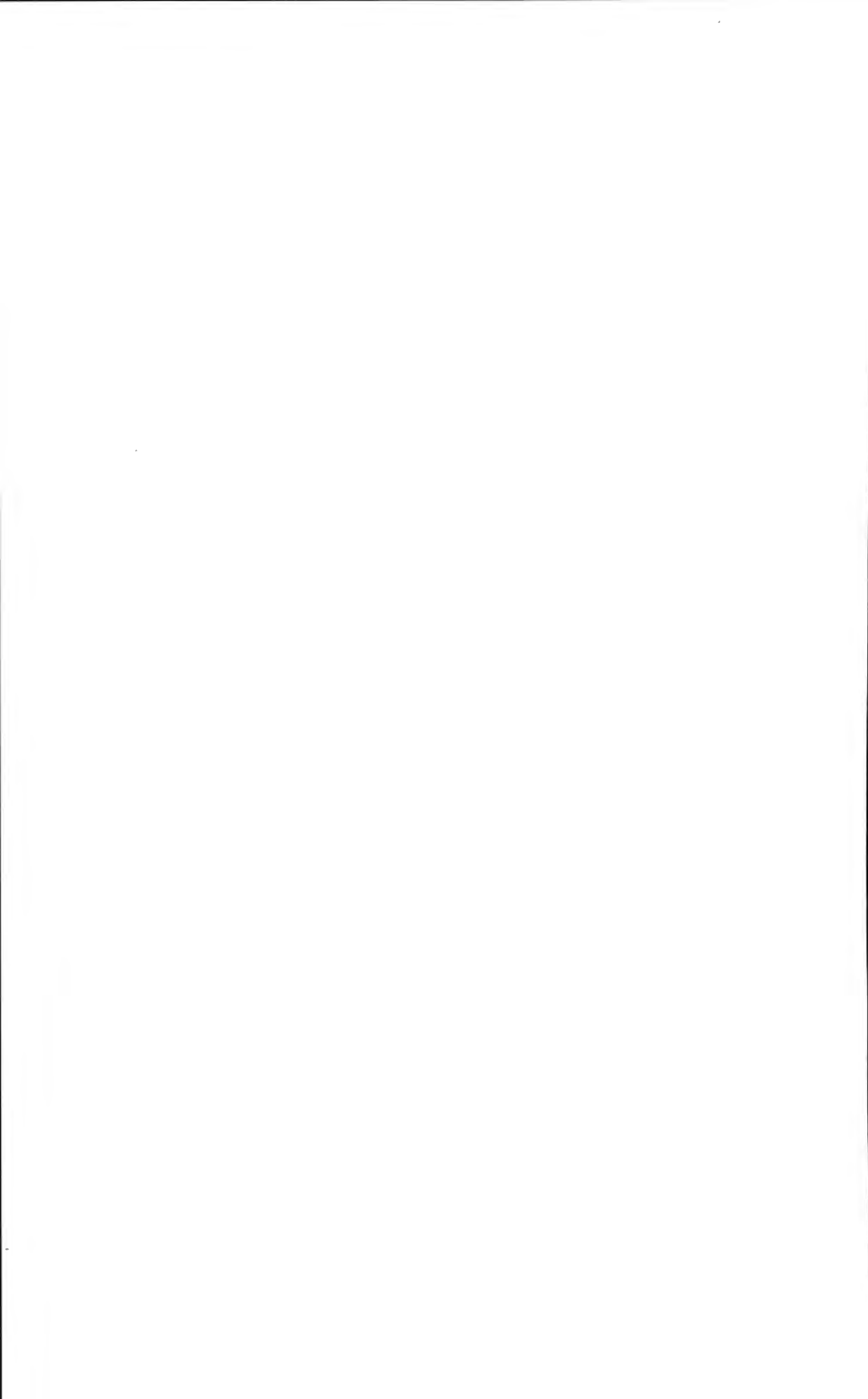

ein Dichter, als hervorragender Vertreter der Bildungsschicht der damaligen Zeit, die Dinge und Erscheinungen der ihn umgebenden Welt, Gefühle, Wertungen und Maßstäbe der Menschen sprachlich bewältigt hat.

4. Ideal wäre, wenn die anglonormannische Vorlage daneben nach gleichem Plane aufgearbeitet werden könnte. Dann ließe sich vergleichend ablesen, wie die Umsetzung von einer Sprache in die andere erfolgte, wie die zur Verfügung stehenden sprachlichen Mittel zur Deckung gebracht werden konnten, kurzum, wie sich Französisch und Deutsch der Zeit zueinander verhielten.

In diesem Sinn ist das Spezialwörterbuch zum Eneasroman Henrics van Veldeken gedacht als ein Beitrag zur vernachlässigten mittelhochdeutschen Lexikographie, als wichtige Vorarbeit zu dem von der Wissenschaft so dringend geforderten großen Mittelhochdeutschen Wörterbuch, zwischen dessen zwei ersten Teilen, dem Frühmittelhochdeutschen Wörterbuch und dem Wörterbuch der deutschen höfischen Klassik, es dann vermittelnd stehen wird. Für den Lexikographen gilt, mehr wie für manchen andern, das Goethewort: „Alles was wir tun und treiben ist doch nur ein abmüden. Wol dem der nicht müde wird!“³¹

31. Goethes Werke Bd. 42, 4, Weimar 1907, *Maximen und Reflexionen über Literatur und Ethik*. Aus Kunst und Altherthum. Einzelnes (III.), S. 150 Z. 3.

Problemen rond de benaming van onze taal in het Duitse taalgebied

door

L. SIMONS

Op het Filologencongres te Leuven in 1961 heeft de voorzitter van het congres, Professor J. L. Pauwels, een rede ter opening uitgesproken over *Moelijkheden met de benaming van onze taal*¹. Een fundamentele moeilijkheid bestaat er t.a.v. deze benaming niet, aangezien de term 'Nederlands' alle mogelijke concurrenten heeft uitgeschakeld. Met 'Nederlands' wordt dan bedoeld „de eenheids-taal die als cultuurtaal geldt voor geheel het koninkrijk der Nederlanden en de noordelijke helft van België.” (l.c., p. 20. Pauwels noemt als derde gebiedsdeel ook nog Frans-Vlaanderen, dat ik gemakshalve weglaat omdat het voor mijn betoog geen rol speelt en omdat het Nederlands er geen cultuurtaal is. Het lijkt mij trouwens, vooral na de jongste onderzoeken van Professor V. F. Vanacker, zeer de vraag of wij, zonder onszelf en de zaak van het Nederlands in het Zuiden te compromitteren, Frans-Vlaanderen op gelijke voet met de beide andere gebiedsdelen als behorend tot het Nederlandse taalgebied kunnen vernoemen.)

'Nederlands' is de enige mogelijke term voor wie inzicht heeft in de structuur van een cultuurtaal. De gewone taalgebruikers, die dit inzicht niet hebben, gaan ondertussen rustig door met hun taal respectievelijk 'Hollands' en 'Vlaams' te noemen, hierin gevolgd door de meeste buitenlanders. Professor Pauwels citeert uit de *Introduction to Dutch* van W. Z. Shetter (1958) de passage waarin de auteur zijn lezers mededeelt dat de taal van de noordelijke Belgen het 'Flemish' is „which on paper looks just like Dutch, but which is characterized by many marked differences in pronunciation and word-usage” (l.c., p. 20). Pauwels kan met deze 'many marked differences' niet instemmen, ook al wordt voor hem veel goedge maakt door het vervolg van de passage, waarin Shetter mededeelt dat 'Flemish' niet meer van 'Dutch' verschilt dan 'American English' van 'British English'.

Shetter en andere buitenlandse filologen schijnen alleen t.a.v. het Nederlands niet te laten gelden dat „regionale verschillen in alle taalgebieden bestaan zonder dat daarom de taaleenheid in het

1. Thans in : J. L. Pauwels, *Verzamelde Opstellen*. Assen, 1965, p. 15-30.

gedrang komt" (l.c., p. 25). Pauwels kan dit niet aanvaarden, en nog minder „dat mensen 'van bij ons' rustig doorgaan met het buitenland te stijven in zijn verkeerde opvatting i.p.v. elke gelegenheid te baat te nemen om de nadruk te leggen op de eenheid van het Nederlandse taalgebied" (l.c., p. 25).

Op de terminologische vragen die zich in het buitenland met betrekking tot de benaming van onze taal stellen of kunnen stellen ging Pauwels slechts in het voorbijgaan in. Dit probleem kwam meer expliciet aan de orde in de slotrede van hetzelfde congres, gehouden door de ondervoorzitter, Professor R. F. Lissens, die weliswaar handelde over de *Benamingen van onze letterkunde in encyclopedieën en literaire lexicons*², doch die daarbij uiteraard herhaaldelijk de taal waarin deze letterkunde geschreven werd, ter sprake moest brengen.

Lissens bevond dat de benamingen van onze literatuur en van de schrijvers uit die literatuur, vooral in buitenlandse werken, gelijken op een 'poespas' (l.c., p. 34) en een 'beschamende zotterij' (l.c., p. 41). In een Bijlage (p. 44-45) deed hij dan ook een 'Voorstel tot regeling van de terminologie', dat zowel voor binnenlandse als voor buitenlandse referentiewerken zou kunnen gelden en dat uitgaat van het dubbele principe :

„*enerzijds* de handhaving van het *geheel* van de literatuur, die geschreven is in het Nederlandse taalgebied (...),
anderzijds de erkenning van de tweeledigheid Noord en Zuid.”
 (l.c., p. 44)

Lissens beklemtoont dat het vanzelf spreekt „dat de benaming van de gehele literatuur der Nederlanden geen andere kan zijn dan *Nederlands*. Zij is de enig gangbare. Equivalenten van deze term in zijn ruime betekenis bestaan in andere talen" (l.c., p. 42). Deze equivalenten van het lemma 'Nederlandse letterkunde' (het enig aanvaardbare in een referentiewerk voor een behandeling van de Noord- én Zuidnederlandse letterkunde) zijn dan 'littérature néerlandaise', 'Netherlandic literature' (met de term van Van Haeringen), 'Niederländische Literatur' enzovoort (l.c., p. 45). Om ons tot het Duitse taalgebied te beperken : behalve de overkoepelende term 'Niederländische Literatur' – de enige mogelijke en de absoluut noodzakelijke – zou dan, steeds volgens Lissens, van het begrippenpaar 'flämis' en 'holländisch' gebruik kunnen worden gemaakt ter aanduiding van de historisch gegroeide tweeledigheid van Noord en Zuid binnen het kader van de ene Nederlandse letterkunde, en tevens ter aanduiding van de afzonderlijke

2. Als afzonderlijke publicatie verschenen bij de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Gent, 1962.

schrijvers uit de respectieve gebieden (type : Multatuli : holländischer Autor ; Gezelle : flämischer Autor) (l.c., p. 45).

Als we de opstellen van Pauwels en Lissens naast elkaar leggen, dan zien we dat Pauwels voor de benaming van onze taal aan één term voldoende heeft : Nederlands, c.q. Néerlandais, Niederländisch enz., omdat hij de opvatting huldigt „dat het Nederlands wel een eenheidstaal is, maar voldoende ruimte biedt voor zodanige geschakeerdheid dat de naam toepasselijk blijft op de verzorgde taal van de Hollander en de Vlaming, de Brabander en de Groninger, de Limburger en de Zeeuw.” (l.c., p. 30).

Lissens daarentegen heeft ter aanduiding van onze literatuur drie benamingen nodig : ‘Nederlands’ voor het geheel ervan, overeenkomstig de benaming van het taalgebied, plus een specifieke benaming voor wat hij noemt ‘haar twee samenstellende delen’ (l.c., p. 41).

Het verschil tussen de conclusies van Pauwels en Lissens kan bijgevolg slechts voortkomen uit het feit dat de eenheid van de Nederlandse taal voor de filoloog geen probleem meer is, de eenheid van de Nederlandse letterkunde echter de literair-historicus nog steeds voor moeilijke en totnogtoe onopgeloste problemen stelt.

* * *

Ten aanzien van de ‘beschamende zotternij’ waarover wij het hadden, meende Lissens dat er voor geleerden en voor bestaande instellingen in Nederland en Vlaanderen een taak was weggelegd om het buitenland hieromtrent voor te lichten.

Dat er aan deze voorlichting in het verleden nogal wat heeft geschort, en dat de onwetendheid van de buitenlanders bijgevolg niet alleen hun eigen schuld is, weet inderdaad iedereen. Dat is zó waar dat, toen Professor C. B. van Haeringen zich in 1954 voornam zijn buitenlandse vakgenoten voor te lichten over het taalonderzoek te onzent, hij het gebruik van de ‘geleerde’ term ‘Netherlandic’ in plaats van het populaire ‘Dutch’ onder meer met deze argumentatie moest staven : „... the fact is that the language we are considering is not confined to the Kingdom of the Netherlands but is spoken and written in the northern part of the Kingdom of Belgium as well.”³ Deze constatering was dus ook voor Engelstalige en andere buitenlandse *filologen* klaarblijkelijk geen overbodige mededeling.

Zoals iedereen weet is met name ook in het Duitse taalgebied de kennis omtrent onze taalsituatie vaak nog bedroevend gering en

3. C. B. van Haeringen, *Netherlandic Language Research*. Leiden, 1960², p. 5.

eenzijdig. Zonder al te groot risico van vertekening kan men globaal genomen stellen dat de gemiddelde Duitser (ik sluit dus de neerlandistisch geïnteresseerde vakgermanisten en dgl. uit) de taalsituatie in de Benelux-landen ongeveer als volgt ziet: in Holland wordt Hollands ('Holländisch') gesproken, in België Frans, met daarenboven in het noorden des lands een aantal Germaanse dialecten die samen het Vlaams ('Flämisch') vormen, een taaltje dat met het Hollands en het Platduits verwant is en waarin de Uilenspiegel van Charles de Coster is geschreven. Ik geloof mij niet te vergissen als ik meen dat bij een representatieve opiniepeiling bij journalisten, onderwijzers, leraars enz., op enkele loffelijke uitzonderingen na, ongeveer het bovenstaande beeld uit de bus zou komen. Het is mijn ervaring met Duitse archivariissen en historici dat dit soort lieden daarenboven veelal nog weet dat het onheil allemaal in de zestiende eeuw is gebeurd en dat het Vlaams toen de boot van het Hollands, en het Hollands op zijn beurt de boot van het Hoogduits heeft gemist. In het allerbeste geval kun je het volgende krijgen, wat bij Schulz-Griesbach in het jaar 1965 te lezen is in hun Duits taalboek voor buitenlanders (het meest verspreide in de hele wereld), en wel in een leesstukje over *Die deutschen Volksgruppen und ihre Mundarten*: „In den Niederlanden und in Belgien haben sich die holländischen und die flämi-schen Mundarten, die dem Niederdeutschen sehr verwandt sind, zu eigenen Schriftsprachen entwickelt.”⁴

Het is niet mijn bedoeling in het kader van dit artikel de menigvuldige oorzaken van deze mythevorming op te sporen. Ik wijs slechts in het kort op enkele factoren die hierbij een rol hebben gespeeld: 1. de historische ontwikkeling in ons taalgebied zelf, waardoor de rijksgrens inderdaad tot een soort van 'taalgrens' werd; 2. het feit dat de grote belangstelling voor Vlaanderen in het Duitsland van de 19e eeuw ten dele gedragen werd door personen uit de Nederduitse beweging, die – overigens tot op de huidige dag – in het lot van het 'Vlaams' een parallelle ontwikkeling zien met wat zich in Duitsland met het Nederduits heeft afgespeeld (en zich daarin vergissen), ten dele ook gedragen werd door nationalistisch ingestelde Duitsers die in de Vlaamse natie – meer dan in het liberale en calvinistische Holland – een trouwe bondgenoot zagen tegen het Romanendom; 3. het feit dat onze literatuur in de 19e eeuw een duidelijk nationaal karakter had en dat zij mede onze Vlaamse beweging naar Duitsland exporteerde op een ogenblik dat men, op luttele uitzonderingen

4. Schulz-Griesbach, *Deutsche Sprachlehre für Ausländer*. Grundstufe, 2. Teil. München, 1965⁴, p. 14.

na, in Vlaanderen nog vocht voor het herstel van het *Vlaams*, en niet van het Nederlands; 4. het feit dat Nederland buiten de eerste wereldoorlog bleef en dat vele Duitse intellectuelen 'im Felde' opnieuw de Vlaamse problematiek leerden kennen, de literatuur, het dialect van de dorpen en het Frans van de steden, enzovoort (een duidelijk voorbeeld is H. F. Blunck); 5. het feit dat ook in de 20e eeuw onze Vlaamse literatuur om voor de hand liggende redenen als een zelfstandige entiteit in Duitsland werd ingeburgerd, wat tussen de twee wereldoorlogen voornamelijk het geval was met Streuvels, Timmermans en Claes, die in Duitsland een Flandern-Bild schiepen en/of bestendigden dat een duidelijk eigen leven leidde; 6. het feit dat Nederland bij zijn culturele voorlichting in het buitenland om evenzeer voor de hand liggende redenen zich weinig aan de kleine taalgenoot uit het Zuiden gelegen liet liggen, en dat onze eigen cultuurpropaganda veelal in handen was van Nederlandsonkundige diplomaten die in het beste geval alleen maar vreemd stonden tegenover de Nederlandstalige cultuuruitingen in het land dat zij geacht werden te vertegenwoordigen, doch in heel veel gevallen de heersende waandenkbeelden omtrent de taal- en cultuursituatie in Vlaanderen nog in de hand werkten.

Om deze en andere reden is het Duitse buurland vaak bijzonder eenzijdig voorgelicht over de taalkundige en culturele (noem het cultuurpolitieke) evolutie te onzent. De 'zaak-Leuven', met de reacties die zij in de Duitse pers heeft gewekt, is er een recent en duidelijk voorbeeld van. Wanneer deze aangelegenheid in de toonaangevende Duitse pers wordt voorgesteld als een fanatiek achterhoedegevecht van halve of hele dorpsidioten die een boerendialect verkiezen boven de Franse cultuur (waarbij 'Franse' zelfs wegge laten kan worden), dan is dit een even illustratieve als bedroevende graadmeter voor de kennis van onze oosterburen met betrekking tot onze sociale situatie, waarvan onze taaltoestanden een belangrijk onderdeel vormen.

Ik geloof niet dat wij met het ter sprake brengen van de politieke gebeurtenissen te Leuven van ons onderwerp zijn afgedwaald. Het is namelijk mijn overtuiging dat al de voorlichting, juiste of verkeerde, betreffende ons land in het buitenland, óók m.b.t. zijn politieke en sociologische aspecten, wat ik zou noemen een linguïstische infrastructuur heeft. Ik bedoel hiermee het volgende: indien het buitenland steeds opnieuw gestijfd wordt in zijn idee dat 'Vlaams' de benaming is voor een uiteindelijk niet genormeerde soort van Halbsprache die om sentimentele redenen een spiegelgevecht voert tegen het 'Nederlands' van Holland, evengoed als het een fanatieke struggle for life levert tegen het oppermachtige

Frans in België, dan ligt de conclusie voor de hand dat de Vlamingen een zaak verdedigen die niet meer in de 20e eeuw past.

De ironie van het lot – tragische ironie ándermaal in de geschiedenis van Vlaanderen – heeft gewild dat een aantal personen die de Vlaamse zaak genegen zijn, in hun al te grote ijver steeds maar voortgaan met aan die waandenkbeelden voedsel te geven en aldus in het buitenland – en met name in Duitsland – precies het tegenovergestelde bereiken van wat zij aanvankelijk waarschijnlijk bedoelden.

Wie, zij het van verre, de publicaties volgt van die kringen die in Duitsland voor de verspreiding van onze literatuur en cultuur opkomen, weet dat daarin bewust wordt voortgebouwd op het Flandern-Bild van tussen de beide wereldoorlogen, dat men ongeveer als volgt kan samenvatten: Vlaanderen heeft een groot verleden van Van Eyck tot Rubens. Daarna onmondig geworden, herleeft het in de negentiende eeuw met Conscience en Gezelle, die weer in het Vlaams gingen schrijven. Streuvels, Timmermans en Claes deden dit eveneens en werden in Duitsland beroemd. Het Vlaanderen zoals wij dat uit hun werken leren kennen is ons – Duits broedervolk – uitermate sympathiek: het is een behoudend volk dat niet is aangetast door de vaak nihilistische Europese cultuurstromingen, doch dat in zijn literatuur de waarden van de bodem en van het spontane kinderlijke geloof is blijven huldigen, waardoor het in het Europa van vandaag een heel aparte plaats inneemt tussen de Hollandse, Duitse en Franse burens. Vlaanderen is, met één woord, een onberoerd gebied met rijke eigen schatten, met een historische opdracht en met een eigen onverwisselbaar gezicht ^{4a}.

Tot zover een summier doch zo getrouw mogelijke schets van Vlaanderen zoals het ons uit tientallen publicaties van de jongste twintig jaren tegemoet treedt uit periodieken als *Begegnung*, *Deutscher Ostdienst*, *Echo der Zeit*, *Katholischer Beobachter*, *Stimmen der Zeit*, een enkele keer zelfs uit de *Rheinischer Merkur* – en bovendien uit een paar literatuurgeschiedenissen en voorlichtingsbrochures. Het is natuurlijk zo dat, met uitzondering van de

4a. Voor de psychologische context van een dergelijke visie op het nationaal-eigene evenals voor het begrijpen van de vaak nogal stellige toon van de bedoelde publicaties zie men het boek van L. Apostel en M. Bots, *Pluralisme en verdraagzaamheid*. Antwerpen, 1966 (vooral hoofdstuk 1). Deze visie heeft natuurlijk in het 'moederland' haar wortels: „Volkeren die nog een emancipatiestrijd voeren komen licht tot een overdreven beklemtoning van het aspect: instandhouding van traditie, behoud van het volkseigene op zijn smalst en in zijn louter formalistische aspecten.” G. De Bock, *Over volksopvoeding en vormingswerk in Vlaanderen*, in: *Facetten van het cultureel leven in Vlaanderen* (Uitgave van het Willemsfonds nr. 205). Brugge, 1967, p. 198.

Rheinischer Merkur, de opgesomde bladen geen bijzonder representatieve staalkaart van de Duitse pers vormen. Daarbij moet echter opgemerkt worden dat in de belangrijker Duitse bladen over onze taal, onze literatuur en cultuur helemaal *niet* geschreven wordt, althans niet bij wijze van systematische voorlichting, en dat dus de publieke opinie, voor zover die er is, gemaakt wordt door de zoëven opgesomde; daaruit volgt al onmiddellijk dat een groot deel van de Duitse intelligentsia, onder verwijzing naar het niveau of de tendens van die bladen, onze zaak *a priori* niet au sérieux neemt, zelfs indien zij in die bladen met redelijke argumenten verdedigd zou worden.

Het Flandern-Bild dat uit de theoretische publicaties in deze bladen en uit soms in belangrijke uitgeverijen verschenen boeken en brochures naar voren treedt, wordt verder aangevuld met een stroom van vertalingen die uit dezelfde bron ontspringt en die ofwel door de keuze van de vertaalde werken het eenzijdige rurale en ancestrale 'image' van Vlaanderen tracht te doen voortleven, ofwel de werken die hiervan afwijken zo zorgvuldig uitzuivert dat ze in vertaling nog nauwelijks een schaduwbeeld van het origineel vormen. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de roman 'Een eiland worden' van Paul de Wispelaere.

Wat deze op zijn minst ietwat tendentieuze voorlichting nu voor het beeld van onze taal impliceert, blijkt misschien het duidelijkst uit een artikel dat in 1966 onder de titel *Sprachverwirrung* in het gezaghebbende *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* verschenen is en waarin richtlijnen verstrekt worden voor het impressum van vertalingen uit het Nederlandse taalgebied. Enkele passages uit het bedoelde artikel zijn ondertussen in brede kring bekend geworden doordat zij aanleiding hebben gegeven tot een 'poging tot opheldering', die onder de titel *Niederländisch. Eine Klarstellung* verscheen in het tijdschrift *Leuvense Bijdragen* met de handtekening van vijftientig professoren in de neerlandistiek uit het hele Nederlandse taalgebied – een stuk, waar ik dadelijk nog op terugkom.

Wat werd in het artikel van het *Börsenblatt* betoogd? Uitgangspunt was de zgn. moeilijkheid, een adequaat impressum te vinden voor uit het Nederlands vertaalde werken – een aanduiding dus van het type: uit het Italiaans, uit het Chinees, uit het Turks, uit het Noors, uit het Frans. In de westelijke landen, aldus het artikel, verwacht men in dit impressum de aanduiding van een taal – 'eine Sprach-Bezeichnung' –, waarvolgens de boekhandelaar zijn boeken rangschikt en de bibliothecaris ze catalogiseert. Welnu, zegt het artikel in het *Börsenblatt*, de term 'Nederlands' ('Niederländisch') is in dit verband onbruikbaar, omdat hij tegelijkertijd een aandui-

ding is voor het Afrikaans, het Vlaams en het Hollands, en omdat, 'wissenschaftlich gesehen', het Vlaams precies even ver van de Nederlandse cultuurtaal afstaat als het Afrikaans. Trouwens, tussen de Vlaamse en de Hollandse letterkunde bestaan ook 'gewaltige Unterschiede', zoals elke Duitse uitgever en boekhandelaar weet (en wat ons met *die* voorlichting nauwelijks verwondert!), en om die reusachtige verschillen ook maar meteen te verdisconteren is het aangewezen dat men voortaan zou schrijven: 'Übersetzung aus dem Flämischniederländischen' wanneer het gaat over auteurs uit België, Frans-Vlaanderen en... Zeeland (!), 'Übersetzung aus dem Holländisch-Niederländischen' wanneer het gaat over auteurs uit het Koninkrijk der Nederlanden met uitzondering van Zeeland. Merkwaardig genoeg trekt de auteur niet de voor de hand liggende conclusie ook de derde variant van het Nederlands hier op gelijke voet te behandelen en voor vertalingen uit het Afrikaans het impressum 'Aus dem Afrikaans-Niederländischen' aan te prijzen, doch maakt hij wél een zijsprongetje naar Maeterlinck en Verhaeren door voor soortgelijke auteurs het impressum 'Übersetzung aus dem Flämischniederländischen' (!) voor te stellen. Immers, „ihr Charakter ist flämischniederländisch". (Waarom Anne de Vries en Antoon Coolen en Mathias Kemp niet van dezelfde gunstbehandeling mogen genieten, is ons helaas niet duidelijk. Immers, voor hen geen medelijden met hun Drents of Brabants of Limburgs karakter: zij worden allemaal uit het Hollands-Nederlands vertaald. Maar gelukkige Zeeuw Pieter Cornelis Boutens, die in Duitsland voortaan uit het Vlaams-Nederlands vertaald zal worden – vanwege zijn Vlaams karakter.)

De zaak is intussen serieus genoeg. Ik hoef er nauwelijks de nadruk op te leggen, dat hier met begrippen uit de taalkunde en in het algemeen uit de wetenschap wordt gesold en gemodderd op een manier die m.i. niet meer ernstig is. De bedoeling is duidelijk: ook de taal moet, in plaats van steeds meer een band tussen Noord en Zuid te gaan vormen, integendeel in de mate van het mogelijke een scheidingsmuur zijn, opdat het Vlaamse 'image' van die kant geen hinder zou ondervinden. En de gevolgen zijn evenmin duister: eens te meer werd hier voor een publiek dat bij uitstek met de export van ons geschreven cultuurgoed wordt geconfronteerd, een aperte onwaarheid gedebiteerd, die ons én taalkundig én cultureel in Europa moet isoleren en die, bij uitbreiding, op zijn beurt weer aanleiding geeft tot de desastreuze onwetendheid omtrent de sociale implicaties van deze taalsituatie die we boven reeds hebben aangestipt. Er loopt, al heeft de schrijver van het Börsenblatt-artikel dit vanzelfsprekend niet bedoeld – al willen wij zelfs aannemen dat hij precies het tegenovergestelde heeft bedoeld –, een

rode draad van deze en dergelijke voorlichting betreffende onze taalsituatie naar de ergerlijke nonsens die de heer Müller-Marcin in *Die Zeit* over de Vlaamse aanspraken te Leuven liet verschijnen en die toen terecht de verontwaardiging van de hele Nederlandse academische gemeenschap te Leuven hebben opgewekt.

Het lijkt mij bijgevolg onjuist de draagwijdte van een artikel als 'Sprachverwirrung' met zijn grove vertekening van de Nederlandse taalsituatie te willen minimaliseren door vergoelijkend te verklaren dat het hier alleen om een 'impressum'-kwestie gaat. Men ziet dan over het hoofd dat dit artikel een schakel is in een lange reeks bijdragen van voorlichtende aard waarin systematisch – en met bewonderenswaardige hardnekkigheid! – wordt opgeroeid tegen de stroom van wat in Vlaanderen sinds de jongste wereldoorlog op het stuk van taalbeleid tot ontwikkeling is gekomen, en men ziet bovendien over het hoofd dat er in het Duitse taalgebied totnogtoe bij mijn weten geen enkele stem werd gehoord die een kritisch geluid ten aanzien van deze jarenlange dubieuze voorlichtingsarbeid heeft laten weerklinken, zodat in dit geval terecht van een virtueel monopolie gesproken kan worden. Het was dus belist geen ongefundeerde of imperialistische machtsaanspraak toen R. F. Lissens de wens formuleerde dat uit ons taalgebied zelf stemmen zouden opgaan om het buitenland van hier uit voor te lichten.

* * *

Om aan deze wens althans t.a.v. het Duitse taalgebied tegemoet te komen en om een gezagvolle tegen-stem te laten horen die het scheefgetrokken beeld van onze taalsituatie (met al wat daaraan vastzit) weer recht zou kunnen trekken, is in juli 1966 de resolutie 'Niederländisch. Eine Klarstellung' tot stand gekomen. Ik wil hier graag even verder over uitweiden.

Het initiatief hiertoe is genomen door de directie van het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen, bestaande uit Dr. E. Willekens en schrijver dezes. Het kwam ons voor dat het Börsenblatt-artikel het aanzien van Vlaanderen en van de Nederlandse taal in het buitenland niet ten goede zou komen en de catastrofale onwetendheid omtrent onze binnenlandse taalsituatie enkel maar kon vergroten. Er werd daarom in samenwerking met enkele Vlaamse hoogleraren in de neerlandistiek een tekst in vier punten opgesteld, die samen met een kopie van het artikel 'Sprachverwirrung' aan alle hoogleraren in de neerlandistiek in Nederland en België ter ondertekening werd gestuurd en die – dat was de oorspronkelijke bedoeling – als een soort 'recht op antwoord' van onze taal in het *Börsenblatt* gepubliceerd

zou worden om de onwaarheden recht te zetten en de slechte indruk goed te maken. Deze procedure werd gekozen omdat het Antwerpse instituut zich van oudsher mag verheugen in uitstekende persoonlijke en wetenschappelijke relaties met een aanzienlijk deel van diegenen die de Nederlandse taal- en letterkunde doceren aan onze Nederlandse en Belgische faculteiten en omdat wij geloofden dat wij bij hen onverdeeld begrip voor wat ons aan het hart lag zouden vinden. Op één uitzondering na is dit inderdaad het geval geweest, en tot onze vreugde kregen wij van de aangezochte hoogleraren – óók uit Nederland – niet alleen hun handtekening, die aan de resolutie het nodige gezag moest verlenen, maar in de meeste gevallen ook enthousiaste adhesiebetuigingen waaruit sympathie en waardering voor het initiatief spraken.

Over de feitelijke inhoud van de resolutie kan ik kort zijn. In de inleidende paragraaf citeert zij, bij wijze van aanloop, de gewraakte passage uit het artikel in het *Börsenblatt*, waarin het Vlaams op gelijke voet met het Afrikaans tegenover het Nederlands werd geplaatst. In paragraaf 1 zegt de resolutie dat het Nederlands de taal is van twaalf miljoen Nederlanders en van vijf miljoen Vlamingen. Om verder het strikt-voorlichtende en strikt-wetenschappelijke karakter van de resolutie te beklemtonen werd in paragraaf 3 afstand genomen van de 'impresum'-kwestie en werd de beslissing daarover aan de Duitse uitgevers zelf overgelaten, om niet de indruk te wekken dat hier een college van buitenlandse hoogleraren zich in interne uitgeversaangelegenheden van een bepaald taalgebied wilde mengen. Het was ons immers uitsluitend om *voorlichting* te doen, en wij meenden dat de Duitse uitgevers op grond van deze voorlichting zeer goed tot een eigen oordeel zouden kunnen komen dat ieders legitieme aanspraken recht zou laten wedervaren. Het zou immers onverstandig geweest zijn, en t.a.v. de belangen van onze auteurs een daad van overijlde machtspolitiek, van de ene dag op de andere te willen breken met een traditie van een hele eeuw '*flämische Literatur*', wat het geval geweest zou zijn indien wij op onze beurt het woord 'flämisch' uit de Duitse taalschat hadden willen schrappen... Het is trouwens, ook in het impresum, heel goed mogelijk een combinatie te vinden van een 'Sprachbezeichnung', die in dit geval niets anders dan 'Niederländisch' kan zijn, én de aanduiding van een literatuurgebied dat, voor wie – zij het om wetenschappelijke of commerciële redenen – aan de traditionele notie 'Vlaamse letterkunde' voorlopig vast wil houden, best de '*flämische Literatur*' kan zijn. Voorbeelden hiervan vindt men bij Amerikaanse werken, waar één van de mogelijke impressa luidt: 'Aus dem Englischen übersetzt von... Titel der amerikanischen Originalausgabe: ...', of bij Braziliaanse

werken, die vaak aangeduid worden als : 'Aus dem Portugiesischen übersetzt von... Titel der brasilianischen Originalausgabe : ...'. Er is maar heel weinig verbeelding nodig om iets dergelijks ook voor Vlaams werk te bedenken : 'Aus dem Niederländischen übersetzt von... Titel der flämischen Originalausgabe : ...', waarbij dit tweede deel overigens nog vervangen kan worden door een zgn. Autorenotiz waaruit blijkt dat de auteur een Vlaming is (en bijgevolg in het Nederlands schrijft). (Dat er in Duitsland ook 'aus dem Amerikanischen' en 'aus dem Brasilianischen' wordt vertaald, is weer een heel ander probleem, dat slechts in schijn steun levert aan de aanduiding van Vlaams werk als zijnde vertaald 'uit het Vlaams' : in de eerste plaats is de linguïstische evolutie in de V.S. en Brazilië door ruimtelijke en sociaal-psychologische factoren precies tegengesteld aan die van Vlaanderen, en in de tweede plaats komt er voor de Duitse lezer uit deze aanduidingen generlei verwarring voort.)

Het zwaartepunt van de resolutie ligt in de paragrafen 2 en 4, die in de eerste plaats voorlichting trachten te verstrekken over de status van onze taal en, in bijkomende orde, over de problematiek van een literatuur die in de twee door een rijksgrens gescheiden delen van een overigens aaneensluitend taalgebied in één en dezelfde taal is geschreven, maar die zich ten gevolge van politiek-historische gebeurtenissen ten dele tweeledig heeft ontwikkeld. Om de inhoud van beide paragrafen weer te geven, hoef ik slechts te verwijzen naar wat ik aan het begin van dit opstel geciteerd heb uit de beide congreslezingen van 1961 van de professoren Lissens en Pauwels. Paragraaf 2 resumeert de conclusies van Lissens m.b.t. de terminologische problemen in verband met onze literatuur ('Niederländische Literatur' als Oberbegriff voor 'holländische' en 'flämische Literatur') ; paragraaf 4 geeft de hoofdlijnen weer van de lezing van Pauwels m.b.t. het eenheidskarakter van de Nederlandse taal, en doet dit in bewoordingen die ten dele een vertaling zijn van passussen uit zijn congreslezing, ten dele ook teruggaan op de rechtstreekse redactionele arbeid van dezelfde auteur aan de tekst van de resolutie.

* * *

Wat nu moet volgen, is een kort maar treurig kapittel. Diegenen die het initiatief tot de Klarstellung hadden genomen, diegenen die er de tekst van hadden opgesteld, diegenen die ervoor gezorgd hebben dat hij in Duitsland in brede kring werd verspreid, en ongetwijfeld ook diegenen die er het gezag van hun naam aan hadden verleend, hoopten dat met dit strikt-wetenschappelijke stuk een begin was gemaakt met een objectiever voorlichting betreffende

de positie van het Nederlands in onze beide landen en in Europa, en dat, aangezien deze tekst de weergave was van wat tenminste in Vlaanderen een algemene consensus leek te zijn, de resolutie een soort van handvestje zou kunnen worden bij de voorlichting in het buitenland. Deze hoop is verijdeld omdat, zoals vaak naar Vlaamse gewoonte, ook dit stuk het voorwerp van de meest verbazingwekkende beweringen en verdachtmakingen is geworden⁵.

Er is, met een grove miskennis van het voorlichtende karakter van het stuk, geschreven dat de bedoeling van de Klarstellung geen andere was dan invloed uit te oefenen op de verspreiding van de Nederlandstalige literatuur uit Vlaanderen en Nederland in het Duitse taalgebied. Er is geschreven, dat het initiatief tot de Klarstellung daarenboven ingegeven was door ideologische en andere motieven die met een objectieve behandeling van deze kwestie niets te maken hadden. Er is geschreven dat het propageren van de integratiegedachte (die in de Klarstellung n.b. alleen met betrekking tot de taal consequent wordt doorgetrokken!) een fantastische onderschatting van Vlaanderens eigen mogelijkheden op Europees vlak betekent en dat op die manier het kind met het badwater wordt weggegooid. Er is geschreven, dat de vreugde van de initiatiefnemers over de uit het Noorden betoonde solidariteit duidelijk bewees dat de Vlaamse initiatiefnemers de Nederlandse professoren in een val hadden willen laten lopen, en dat zij daar nog in geslaagd waren óók. Er is geschreven, dat het maar eens met alle nadruk moest gezegd worden dat de 'betrokken heren' – dat zijn dan de vijftiengig hoogleraren uit Noord en Zuid – jammer genoeg geen deskundigen zijn op het gebied dat door de Klarstellung wordt bestreken; de 'betrokken heren' zijn weliswaar deskundigen op het terrein van de Nederlandse taal- en letterkunde, doch daar ging het in de Klarstellung niet om; dit laatste konden zij evenwel niet weten, aangezien de initiatiefnemers althans tegenover de Nederlandse hoogleraren niet met open kaart hadden gespeeld. En als (voorlopige?) klap op de vuurpijl is door Willem Frederik Hermans – bekender als schrijver van *Nooit meer slapen* dan als lector in de fysische geografie aan de Universiteit te Groningen – in de *Haagse Post* van 30 september 1967 aan het licht gebracht dat „als de tekenen niet bedriegen, de hele

5. Men zie de opstellen van H. Dyserinck in het verslagboek (ter perse) van de Conferentie der Hoogleraren en Lectoren Nederlands in het Duitse taalgebied (Bonn en Keulen, 1966), in *Mededelingen* nr. 55 (mei 1967) van de Vereniging van Vlaamse Letterkundigen en in *De Nieuwe* van 8 september 1967; in dezelfde geest ook vroeger reeds twee artikelen van dezelfde auteur in het tijdschrift *Treispunt* (Blankenberge), jg. 3 (1965-66); verder zie men de periodieke publicaties van de *Gesellschaft zur Förderung der Flämischen Kultur* te Bad Godesberg onder de titel *Flandern-Dienst* (passim).

Klarstellungszaak begonnen (is) om de onbezette leerstoelen Nederlands te Münster en Marburg" (bedoeld is: de onbezette leerstoel te Münster en de vacante Dozentur te Marburg). De heer Hermans vindt het maar wat gek dat voor een leeropdracht *Nederlands* in het buitenland een Vlaming in aanmerking zou worden genomen, en verheugt er zich over dat er toch nog een Vlaamse collega van hem gevonden is, die niet door de knieën gaat voor de druk van de 'Belgische integrationisten' en die door zijn optreden *tegen* de Klarstellung te kennen geeft dat de aanspraken van Vlamingen op leeropdrachten Nederlands in het buitenland inderdaad toch wat al te bar zijn.

Maar er is toch vooral geschreven, dat wij ook hierom tolerant moeten zijn tegenover de 'beschamende zotternijen' van de Duitse uitgevers, dat het Nederlandse taalgebied nu eenmaal over geen norm beschikt inzake spelling, woordenschat en syntaxis en dus niet over een cultuurtaal die met de Duitse Hochsprache vergeleken zou kunnen worden. Let wel: het gaat hier niet over de vraag of de Nederlandse cultuurtaal in Vlaanderen in het openbare leven en in het privéleven der zgn. beschaafden reeds die plaats inneemt die zij krachtens haar karakter van cultuurtaal zou dienen in te nemen – een vraag waar ieder objectief waarnemer negatief op moet antwoorden –; het gaat hier wel degelijk om het vermeende feit dat het Nederlandse taalgebied niet, zoals het Franse of het Duitse, een Hochsprache heeft ontwikkeld „die althans door elk enigszins geschoold mens kan worden gebruikt zonder dat de ene spreker van de andere zegt dat hij de taal verkeerd gebruikt of dat hij een 'andere taal' spreekt.”⁶ En nogmaals moet ik erop wijzen dat het hier *niet* gaat over het feit dat de Nederlander in zeer veel gevallen met recht en reden van de Vlaming (ook van de zgn. 'ABN'-sprekende Vlaming) zegt dat hij de taal verkeerd gebruikt of (bij wijze van spreken dan) dat hij een 'andere taal' spreekt – neen, het gaat hier wel degelijk om de bewering dat *ook in Nederland* (het staat er letterlijk) elementaire discussies over de Nederlandse taal plaatsvinden die in het Franse of zelfs in het Duitse taalgebied eenvoudigweg ondenkbaar zijn omdat dáar een gemeenschappelijke en genormeerde cultuurtaal bestaat.

Dit zijn verbazingwekkende beweringen, vooral als ze moeten dienen om een door vijftientig hoogleraren ondertekende resolutie, met elementaire informatie over onze taalsituatie, alle gezag en bruikbaarheid te ontzeggen. Het is geen ramp niet over de nodige deskundigheid te beschikken om persoonlijk door vergelijking van de structuur van enkele Europese cultuurtalen het:

6. *De Nieuwe*, 8 september 1967, p. 3.

norm-probleem van het Nederlands, het Frans of het Duits met enige aanspraak op geldigheid te kunnen stellen en oplossen; schrijver dezès is van huize uit literair-historicus en wilde dit daarom met nadruk in het midden brengen. Het is evenwel een goed gebruik in de wetenschap in een dergelijk geval naar de vakliteratuur te grijpen en, indien de behoefte daaraan zich doet gevoelen, er ook naar te verwijzen.

Ten aanzien van het probleem dat ons bezighoudt kan men met vrucht tientallen Duitse tijdschriftafleveringen doorbladeren, die aan alle specialisten bekend zijn, en die uitsluitend zijn gewijd aan 'elementaire discussies' over fonetische, lexicologische en grammaticale normproblemen van de zgn. Duitse Hochsprache⁷; deze lectuur hoeft ook voor niet-vakmensen niet noodzakelijk vervelend en saai te zijn: men kan daarin b.v. lezen dat bij de planning van het nieuwe Bondsdaggebouw in Bonn half in ernst en half in scherts gevraagd werd een systeem van simultaanvertaling te installeren om de redevoeringen van de Beierse afgevaardigden in het Hoogduits te vertalen. Men kan bij Soeteman⁸ lezen dat het Nederlands-van-nu, door de schrijver even tevoren omschreven als het Nederlands van Couperus, van de Woestijne en Bordewijk, „in ieder geval (...) aanspraak (kan) maken op de titel 'Hochsprache'”, en bij Van Coetsem kan men lezen dat de koinê in Nederland thans „een eenheid vertoont waardoor zij stellig beter kan worden vergeleken met het Frans dan met het Duits”⁹, wat, als ik het goed begrijp, betekent dat het Nederlands sterker is genormeerd dan het Duits. Bij Van Haeringen kan men lezen dat de glibberige inconsequenties bij de uitspraak van Franse woorden in het Nederlands dermate normatief zijn dat men deze grillige en steeds verschuivende verschillen „op de juiste wijze moet weten te hanteren, op straffe van ongewenst laag te worden aangeslagen”¹⁰, en men kan bij Kloeke lezen dat hij op grond van gelijkwaardige overwegingen de term 'verzorgd' Nederlands verkiest bo-

7. Een eerste en gemakkelijk toegankelijk overzicht is het recente artikel van W. Pollak, *Variantes géographiques du vocabulaire allemand* in *Tijdschrift voor Levende Talen*, jg. 33 (1967), nr. 4, p. 369-385, met speciale aandacht voor Oostenrijkse eigenaardigheden. Dat het Duits een „geographisch, soziologisch en stilistisch sehr differenzierte Kultursprache” is, bracht ook P. von Polenz onlangs nog in herinnering (P. von Polenz, *Sprachpurismus und Nationalsozialismus*, in: *Nationalismus in Germanistik und Dichtung*. Dokumentation des Germanistentages in München vom 17.-22. Oktober 1966, herausgegeben von B. von Wiese und R. Henß. Berlin, 1967. Het citaat op p. 101.)

8. C. Soeteman, *Het Nederlands, een dialect van het Duits?* Groningen, 1956, p. 4.

9. F. van Coetsem, *De rijksgrens tussen Nederland en België als taalgrens in de algemene taal*, in: A. Weijnen en F. van Coetsem, *De rijksgrens tussen België en Nederland als taalgrens*. Amsterdam, 1957, p. 17.

10. C. B. van Haeringen, *Herverfransing*. Amsterdam, 1957, p. 4-5.

ven termen als standaardtaal of correct Nederlands omdat bij 'verzorgd' „het dynamisch karakter beter tot zijn recht (komt)”¹¹ dat aan elke taalnorm eigen is en dat de haarfijne nuanceringen van de Nederlandse, zoals van elke cultuurtaal uitlegt. En in 1958 schreef dezelfde Kloeke in het Album-Kossmann: „Wat (...) onze taalkundige 'eenheid' betreft beschikken we, evenals andere ééntalige landen, wèl over een algemene (zij het ook geenszins uniforme) taal, die in alle gewesten wordt v e r s t a a n en die als bereikbaar en alom beschikbaar medium voor kerk en school, voor de ambtenarenwereld en voor intercommunaal verkeer kan worden beschouwd. Ondanks de soepelheid, die (evenals bij andere naties) inhaerent geacht kan worden aan 'eentaligheid' is de term 'algemeen' hier wèl op zijn plaats...”¹².

Ik hoef hier niet in te gaan op de specifieke Noord-Zuid-problematiek binnen de eenheid van de Nederlandse taal, omdat ze met de vraag: heeft het Nederlands een norm en kunnen wij aan buitenlanders onze taal dan ook als een genormeerde cultuurtaal presenteren, geen verband houdt. De verschillen van mening die omtrent deze Noord-Zuid-problematiek bestaan, zijn voor ons beoogd volstrekt irrelevant. Het moge volstaan erop te wijzen dat dezelfde Pauwels die voor een zuidelijke inbreng in de Nederlandse cultuurtaal pleit¹³, de eenheid van die cultuurtaal als een definitieve verworvenheid beschouwt en trouwens de initiatiefnemers van de Klarstellung van de eerste dag af met raad en daad heeft bijgestaan^{13a}.

Beschikt het Nederlandse taalgebied over een norm inzake uitspraak, woordenschat en syntaxis, en kan er bijgevolg van een Nederlandse cultuurtaal sprake zijn? Naar de vakliteratuur te oordelen dus blijkbaar wel. Voor Hendrik Conscience was het precies honderd jaar geleden nog een vraag of de *fonetische* norm

11. G. G. Kloeke, *Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands*. Amsterdam, 1951, p. 31.

12. G. G. Kloeke, *A(lgemeen) B(eschaaft) N(ederlands)*, in: *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr. F. K. H. Kossmann*. 's-Gravenhage, 1958, p. 74.

13. J. L. Pauwels, *Verzamelde Opstellen*. Assen, 1965.

13a. Ik kan niet aan de verleiding weerstaan hier in verband met de 'Noord-Zuid-problematiek' een lucide tekst van Virginie Loveling aan te halen, die door Professor A. van Elslander onlangs weer aan het licht werd gebracht. Op een receptie bij Victor Hugo (in 1885!) onderricht V. Loveling de hardleerse genodigden als volgt: „Nederlands en Vlaams zijn één taal (...); overal in de scholen wordt dezelfde spraakkunst onderwezen, alleen met dit verschil – behalve enige onbeduidende uitdrukkingen of wendingen, die anders zijn in Noord en Zuid –, dat men in Holland goed spreekt en in België niet.” Deze herinneringen werden neergeschreven in Gent in 1906 en verschenen voor het eerst in *Groot Nederland*, jg. 6 (1908); de geciteerde passage staat nu op p. 168 van het aardige boekje: V. Loveling, *Herinneringen*. Bijgebracht en ingeleid door A. van Elslander. Hasselt, 1967.

van het Nederlands het Amsterdams, het Utrechts of het Middelburgs was, terwijl K. L. Ternest enkele jaren tevoren en J. Muyltermans enkele tijd later nog voor een aparte Vlaamse uitspraak pleitten¹⁴. Doch zelfs ten aanzien van een zogenaamd 'Belgische' uitspraak schreef Professor Van Loey al in 1945 „dat die verouderde, particularistische en bekrompen zienswijze wel voor goed overwonnen is.”¹⁵ Dat er een *lexicologische* norm bestaat, daaromtrent kan men zich – aldus Kloeke – „in elk Nederlands woordenboek(je) oriënteren.”¹⁶ En het bestaan van een *syntactisch-grammaticale* norm veronderstelt, andermaal volgens Kloeke, slechts voor ondeskundigen dat het ook allemaal in een boekje opgetekend staat: „Het wachten van velen, schrijft hij, is op de 'sterke man', die ons zal verblijden met een volledige schoolgrammatica van het 'Standaard'-Nederlands, of liever nog: met een standaard-grammatica van het Nederlands.”¹⁷ Ik geloof dat ik hier verder niets aan toe hoeft te voegen.

Ik besluit. De problemen rond de benaming van onze taal zijn strikt genomen niet van taalkundige aard, want voor de deskundigen is Nederlands/Néerlandais/Niederländisch... de enige mogelijke benaming voor de genormeerde cultuurtaal die zich in het Noorden van ons taalgebied organisch heeft ontwikkeld en waar het Zuiden, al dan niet met het recht op eigen inbreng, sinds meer dan een eeuw bewust naartoe groeit. De cultuurtaal van het Zuiden is geen Vlaams, ook geen Vlaams-Nederlands – noem ze, met een modeterm uit de 'Hollandse' theologie: 'Nederlands onderweg', maar in elk geval 'Nederlands'. Het is voor Vlaanderen en *bijgevolg* voor de hele Nederlandse cultuurgemeenschap een daad van welbegrepen eigenbelang wanneer wij het buitenland hieromtrent trachten voor te lichten en de scheve voorstellingen bestrijden die ook door diegenen die menen hierdoor Vlaanderen een goede dienst te bewijzen, steeds opnieuw worden verspreid. De evolutie die wij wensen en die wij trachten te bevorderen is weliswaar onontkoombaar, maar wij kunnen bezwaarlijk lijdzaam toezien wanneer zij, met welke bedoelingen dan ook, in het Duitse taalgebied met decennia wordt vertraagd¹⁸.

14. A. van Loey, *Algemeen Beschaafd Nederlands in Vlaams-België*. Brussel, 1945, p. 57.

15. A. van Loey, *op. cit.*, p. 59.

16. G. G. Kloeke, *A(lgemeen) B(eschaafd) N(ederlands)* (zie noot 12), p. 74.

17. G. G. Kloeke, *Gezag en norm...* (zie noot 11), p. V.

18. Voor hun vriendelijke hulp dank ik de professoren J. L. Pauwels en J. Goossens te Leuven en G. De Smet te Gent.

BIJLAGE

„Niederländisch“. Eine Klarstellung.¹⁹

Die Unterzeichneten, Professoren der niederländischen Sprach- und Literaturwissenschaft an Universitäten und Hochschulen in den Niederlanden und Belgien, wünschen angesichts des Aufsatzes „Sprachverwirrung“ von Georg Hermanowski, erschienen im „Börsenblatt für den deutschen Buchhandel“, Frankfurter Ausgabe, 29. März 1966, S. 696-697, folgendes bekanntzugeben.

Ihre Stellungnahme gilt vor allem dem Abschnitt, in dem es heißt: „Zwar spricht man heute gern von den '18 Millionen Niederländisch-Sprechenden in Holland und Belgien', doch ist dieser Begriff nur relativ zu werten, denn die Sprachunterschiede in Nord und Süd sind recht beachtlich und beziehen sich keineswegs 'nur auf das Vokabular'. In Holland spricht man heute als Hochsprache (neben zahlreichen Dialekten) das sog. ABN (algemeen beschaafd Nederlands); die Flamen aber sprechen flämisch-niederländisch; und dieses unterscheidet sich vom ABN genauso wie etwa das Afrikaans, das ebenfalls eine Sprachform des Niederländischen ist.“ (S. 696).

1. Die niederländische Sprache ist eine selbständige germanische Sprache. Sie wird gesprochen und geschrieben von ungefähr zwölf Millionen Einwohnern im Königreich der Niederlande („Holland“) und von ungefähr fünf Millionen Einwohnern in der nördlichen Hälfte Belgiens („Flandern“).

2. Die Literatur in niederländischer Sprache heißt niederländische Literatur. Da diese Literatur im Laufe der Geschichte keine einheitliche Entwicklung gekannt hat, werden die beiden Komponenten der niederländischen Literatur oft unterschiedlich als „holländische“ und „flämische“ Literatur bezeichnet. Die Unterzeichneten ergreifen keine Partei in der wissenschaftlichen Debatte über die Einheit oder Zweigliedrigkeit der niederländischen Literatur und stellen fest, daß neben dem einzig-möglichen Oberbegriff „Niederländische Literatur“ auch die vertrauten Bezeichnungen „holländische“ und „flämische“ Literatur zur Kennzeichnung der niederländischen Literatur in Holland bzw. in Flandern weiterhin im In- und Ausland Verwendung finden. Gegen diese Sachlage haben sie unter der Bedingung keine Bedenken, daß dabei der Begriff der sprachlichen Einheit beider nicht verloren geht und daß einer der beiden Termini nicht zur Bezeichnung der gesamten niederländischen Literatur verwendet wird.

3. Die Unterzeichneten erkennen das Recht der deutschen Instanzen, und namentlich der deutschen Verleger an, selbständig über die Bezeichnung der Literatur aus dem niederländischen Sprachraum zu entscheiden. Die Punkte 1 und 2 sind mithin ausschließlich als Aufklärung über die sprachliche Lage im niederländischen Sprachraum anzusehen.

4. Die Unterzeichneten lehnen aber aufs entschiedenste die Darstellung der niederländischen Sprachverhältnisse ab, die Georg Hermanowski im oben zitierten Abschnitt seines Aufsatzes gibt. Es ist vom wissenschaft-

19. Verschenen in *Leuvense Bijdragen* (Bijblad), jg. 55 (1966), nr. 2.

lichen Standpunkt aus nicht stichhaltig und irreführend zu behaupten, in Flandern werde eine Sprache gesprochen, die sich von der niederländischen Hochsprache, wie sie in Holland gesprochen wird, genauso unterscheidet wie etwa das Afrikaans. Auch die Behauptung, das Afrikaans sei wie das Flämische eine Sprachform des Niederländischen, ist angesichts der Entwicklung des Afrikaans zu einer selbständigen germanischen Sprache nicht haltbar.

Es gibt weder eine „flämische“, noch eine „holländische“ Sprache; es gibt nur *eine niederländische Sprache*, die als verbindliche Hochsprache gilt, in Flandern genauso wie in den Niederlanden, selbstverständlich mit Schattierungen, wie sie in jeder Sprache, auch der deutschen, vorkommen. Die Unterschiede in Aussprache, Wortschatz und Syntax zwischen holländischen und flämischen Niederländisch-Sprechenden sind bestimmt nicht größer als die sprachlichen Unterschiede zwischen dem Wiener und dem Hamburger. Es ginge nicht an, angesichts dieser Schattierungen von einer abweichenden Sprachform zu sprechen. Die Unterzeichneten müssen die Darstellung des Herrn Hermanowski daher als unhaltbar und unsachverständig ablehnen.

J. Aerts, Universität Löwen; W. J. M. A. Asselbergs, Universität Nimwegen; B. van den Berg, Universität Utrecht; W. J. H. Caron, Freie Universität Amsterdam; A. van Elslander, Universität Gent; G. A. van Es, Universität Groningen; H. A. Gomperts, Universität Leiden; J. Goossens, Universität Löwen; K. H. Heeroma, Universität Groningen; W. Gs. Hellinga, Universität Amsterdam; G. Kuiper, Freie Universität Amsterdam; R. F. Lissens, Antwerpen; A. van Loey, Universität Brüssel; K. Meeuwesse, Universität Nimwegen; J. Moors, Universität Lüttich; J. L. Pauwels, Universität Löwen; W. Pée, Universität Gent; K. Roelands, Universität Löwen; E. Rombauts, Universität Löwen; M. Rutten, Universität Lüttich; W. A. P. Smit, Universität Utrecht; C. F. P. Stutterheim, Universität Leiden; A. A. Weijnen, Universität Nimwegen; J. Weisgerber, Universität Brüssel; C. A. Zaalberg, Universität Leiden.

De roep om erkenning van Zuidnederlandse ABN-varianten

door

M. VAN NIEROP

In een ik mag wel zeggen veelgelezen dagbladrubriek doe ik dagelijks uitspraken over taal en taalgebruik, uitspraken die zich bewegen in het grensgebied van taalkunde en journalistiek, en die, alreeds door het medium waarin ze gedaan worden, onvermijdelijk de kenmerken van een zekere vereenvoudiging dragen. Vooral door die taalkundig-journalistieke werkzaamheid is de aandacht van de Zuidnederlandse op mij gevestigd en is zij er ook toe gekomen mij in haar midden op te nemen. Het leek mij haast vanzelfsprekend dat mijn eerste optreden in dit genootschap een stukje verantwoording van dat taalkundig dagbladwerk zou inhouden¹. Ik had mij daarbij op de vlakte van enige algemene en algemeen-aanvaarde gedachten over „taalzorg”, „taalzuiverheid” en dgl. kunnen houden, maar het leek me van meer belang rechtstreeks tot een kernkwestie door te dringen, een twistpunt, een „heet hangijzer”, datgene namelijk wat ik heb geformuleerd als „de roep om erkenning van Zuidnederlandse ABN-varianten”.

Van begin 1961 af heb ik wekelijks tientallen brieven uit de lezerskring ontvangen, brieven van geleerden en ongeletterden, werkelijk van jan en alleman, waarin vragen gesteld worden of opmerkingen worden gemaakt over taal en taalgebruik. U zult wel van mij willen aannemen dat de op deze wijze ontstane verzameling van bij de 12000 lezersbrieven – en die stroom houdt nog steeds aan – dat die verzameling rijke stof biedt voor vele en velerlei spreekbeurten, voor studies en zelfs voor proefschriften. Vandaag, in verband met het onderwerp van mijn spreekbeurt, denk ik echter in het bijzonder aan een soort brieven, die ongeveer 5 pct. van de verzameling uitmaken, en die men de boze brieven zou kunnen noemen.

Brieven van mensen die boos zijn, als Vlaming, die als Vlaming lucht geven aan hun verontwaardiging, die zich als Vlaming ge-

1. Bedoeld wordt de dagelijkse rubriek *Taalsuin* in De Standaard en aangesloten dagbladen. Sinds 14 februari 1961. Nummer 2000 in februari 1968. Een selectie uit de eerste 600 nummers is gebundeld in drie boekjes, t.w. *De taal waarmee wij leven*, Antwerpen 1962; *De taal als tuin en wildernis*, Antwerpen 1963; *Woordjes sprokkelen*, Antwerpen 1964.

krenkt en beledigd voelen door uitspraken die zij in mijn dagblad-rubriek gelezen hebben. Iemand vraagt mij bijv. of het woord *bureel* (ik geef maar een willekeurig voorbeeldje) ABN is. Ik geef dan geen apodictisch ja- of nee-antwoord (het gaat er ten slotte ook om een leesbaar stuk voor alle lezers, niet alleen een regeltje voor de vraagsteller te schrijven), ik vertel het een en ander over de etymologie en de semantische ontwikkeling van de vormen *bureau* en *bureel*, ik ga na hoe het met het gebruik van die vormen in het Nederlandse taalgebied op het ogenblik gesteld is, en constateer dan dat men in het Nederlandstalig gedeelte van België veelvuldig het woord *bureel* gebruikt om er datgene mee aan te duiden wat in Nederland *kantoor* genoemd wordt. Conclusie: *kantoor* is abn, *bureel*, gebruikt in de betekenis „kantoor”, is geen ABN. Na zo'n uiteenzetting loop ik de kans op een boze brief.

Laat de Hollanders hun *kantoren*, maar waarom zouden wij Vlamingen onze *burelen* niet mogen behouden? Moeten wij dan in alles de Hollanders napraten en naäpen? Zijn *hesp* en *ajuin* soms minder goed Nederlands dan *ham* en *ui*? Met welk recht wordt beweerd dat *ham* en *ui* wel, *hesp* en *ajuin* geen abn zouden zijn? Moet het ABN dan niet als een eenheid in verscheidenheid worden opgevat? Waarom moeten wij Vlamingen met onze woordkeus altijd in het ongelijk worden gesteld? Laten wij onze aard en afkomst niet verloochenen, maar ons eigen taalpatrimonium bewaren. Het ABN moet het resultaat zijn van een wisselwerking tussen Noord en Zuid, laten wij van de Hollanders maar laten zij ook van ons leren. Voor taalvormen die niet tot een bepaald dialect behoren maar die onder beschaafde Vlamingen algemeen gebruikelijk zijn, voor die taalvormen eisen we bestaansrecht op, ze dienen als Zuidnederlandse ABN-vormen erkend te worden².

Ik zou u een tijdje kunnen vermaken door een aantal citaten uit van die boze brieven voor te lezen. Maar het zou niet helemaal fair zijn het door mij reeds aangeduide standpunt verder te laten typeren door de gewoonlijk zwakke argumenten en vooral onbeholpen formuleringen waarmee de meeste van die briefschrijvers voor den dag komen. Er leeft in elk geval bij een zekere groep Vlamingen een soort onbehagen, een wrevel, een gevoel van gekrenkte fierheid bij het denkbeeld dat een Nederlandse taalvorm al of niet ABN zou zijn naar gelang die vorm in beschaafde en ontwikkelde kringen in Nederland, meer in het bijzonder in de

2. Zie bijv. *De taal waarmee wij leven*, blz. 13-40 en *De taal als tuin en wildernis*, blz. 139-151.

Hollandse steden, algemeen gebruikelijk is. Uit dat complex van gevoelens komt de roep om erkenning van Zuidnederlandse ABN-varianten voort. Vandaar dat die roep meestal zo emotioneel klinkt, en emotionele vertogen zijn nu eenmaal gewoonlijk kwetsbaar. Ik wil me dan ook niet goedkoop van de zaak afmaken door de kreten van sommige opgewonden briefschrijvers te gaan ontzenuwen. De roep om erkenning van Zuidnederlandse ABN-varianten heeft ook academisch stem gekregen, en liever laten wij die stem hier aan het woord, de stem van prof. dr. J. L. Pauwels.

In zijn Verzamelde opstellen, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag (uitgegeven bij Van Gorcum te Assen), komen twee bijdragen voor waarin het goed recht van de Zuidnederlandse ABN-varianten met klem bepleit wordt. De ene is getiteld: *In hoeverre geeft het Noorden de toon aan?*³, de andere, eerder verschenen in het maandblad Nu Nog, heeft als titel: *De Zuidnederlandse woorden in de nieuwe Woordenlijst*⁴. Ook in de bijdrage *Moelijkheden met de benaming van onze taal*⁵, een rede uitgesproken bij de opening van het Vlaams Filologencongres van 1961, komen passages voor waarin prof. Pauwels dit stokpaardje berijdt – zoals hij het zelf uitdrukt.

Wij lezen bij Pauwels o.m. de volgende zinsnede: „De meeste Vlamingen zullen nooit aanvaarden dat 18-karaats Nederlandse woorden die bij hen algemeen in gebruik zijn, waarvan sommige op een eerbiedwaardige pedigree en een literaire traditie kunnen bogen, tot dialectismen gedegradeerd worden, omdat ze toevallig in Holland niet of niet meer gebruikt worden in de dagelijkse omgangstaal. En nog minder aanvaarden ze de vervanging van die woorden door hollandismen, die ons niet 'liggen' en op zichzelf niet beter zijn, integendeel, want vaak zijn het vreemde indringers.” Er volgen dan een aantal voorbeelden, met aan het slot: „Waarom trekt de zuiveraar zijn neus op voor *ik kom seffens* en niet voor *ik kom zo?*” Een alinea verder: „Men begrijpe mij niet verkeerd! Taalzuivering zal in Vlaanderen nog jaren lang moeten beoefend worden, maar een al te slaafs navolgen van Noordnederlandse voorbeelden, met gewelddadig uitroeien van diep ingewortelde, volstrekt orthodoxe taaleigenaardigheden, zal aan de zaak die men meent te verdedigen en bevorderen meer kwaad dan goed doen.”⁶

Ergens anders: „De gewone Hollandse spreek- en schrijftaal blijkt... honderden woorden te gebruiken die de Zuidniederlander totaal vreemd zijn; de meeste begrijpt hij niet eens! Van zuidelijk

3. P, (P = Prof. Dr. J. L. Pauwels, *Verzamelde opstellen*. Assen 1965), blz. 71-78.

4. P, blz. 194-199.

5. P, blz. 15-30.

6. P, blz. 73-74.

standpunt uit beschouwd zijn deze woorden dus noordnederlandismen (geen algemeen Nederlands!)...”⁷

Tegenover de zuidnederlandismen, die door Van Dale, Koenen en andere Nederlandse woordenboeken als zodanig gesignaleerd worden, stelt prof. Pauwels dus de „hollandismen” of „noordnederlandismen”. Zijn de zuidnederlandismen (bijv. *achternoen*, *aprilvis*, *foorkramer*, *buizen* enz.) geen algemeen Nederlands, dan zijn dat evenmin noordnederlandismen als *aardedonker*, *binnenvetter*, *oplawaaï*, *pietepeuterig* enz.). We krijgen zo het beeld van een Algemeen Nederlands, voor Noord en Zuid gelijk, met twee randverschijnselen: Zuidnederlandse en Noordnederlandse eigenaardigheden. De uitgeverij Elsevier heeft prof. Pauwels enige jaren geleden de gelegenheid geboden deze voorstelling van zaken vorm te geven in een tweedelig woordenboek (met als eerste auteur de Nederlander drs. J. J. M. Bakker), waarin inderdaad niet alleen de aanduiding Z.N. maar ook N.N. gebruikt wordt⁸.

Als vanzelf rijst nu de vraag, waar de grenzen liggen tussen het Algemeen Nederlands en de Zuid- en Noordnederlandse randverschijnselen. M.a.w. wat verstaan we onder zuidnederlandismen, wat onder noordnederlandismen? In de Voorrede van Van Dale wordt de aanduiding „Zuidn.” als volgt toegelicht: „Zij behelst niets anders dan de eenvoudige constatering dat een bepaald woord of een bepaalde betekenis van een woord niet algemeen gangbaar maar tot het Nederlandse spraakgebruik in een groter of kleiner deel van België beperkt is”⁹. In de inleiding van het Winkler Prins Woordenboek van Bakker, Mak en Pauwels vinden we ongeveer hetzelfde: „Nederlandse woorden en uitdrukkingen, die in Zuid-Nederland gebruikelijk zijn, maar de Noordnederlanders vreemd, of althans ongewoon in de oren klinken”. Daar vinden we echter ook de aanduiding Nnd. voor: „Taalelementen die in Noord-Nederland gebruikelijk zijn, maar in het zuiden vreemd lijken of zelfs totaal onbegrijpelijk zijn”.

Het lijkt onmiskenbaar de bedoeling te zijn een volkomen gelijkheid en gelijkwaardigheid aan te nemen van de taalsituatie in het Nederlandstalig deel van België met die in Nederland. In het begin van de bijdrage *In hoever geeft het Noorden de toon aan?* vinden we echter een beeld van zeer ongelijke en ongelijk-

7. P, blz. 195.

8. *Winkler Prins Woordenboek* met encyclopedische informatie. Samengesteld door de redactie der Winkler Prins Encyclopedieën. Met bijzondere medewerking van J. J. M. Bakker, lit. drs., Dr. J. J. Mak Nederland, Prof. Dr. J. L. Pauwels België. Amsterdam 1959.

9. *Groot Woordenboek der Nederlandse taal*, 8ste druk door Dr. C. Kruyskamp. 's-Gravenhage 1961. Blz. VIII-IX.

waardige evolutie, een beeld dat trouwens met de werkelijkheid overeenstemt. We lezen :

„Gedurende de Middeleeuwen hadden onze streken de hegemonie in taalkundig opzicht : het Middelnederlands is hoofdzakelijk Vlaams en Brabants. Ten gevolge van allerlei omstandigheden werd Holland het centrum van de Nederlandse beschaving en ontstond daar, in de zestiende en zeventiende eeuw, op de basis van de noordelijke dialecten, maar met zeer veel zuidelijke inslag, een cultuurtaal, het moderne Nederlands, dat in heel Nederland ingang vond als algemene omgangstaal.

Toen, na een lange winterslaap, de Vlaamse volkstaal in de negentiende eeuw weer tot nieuw leven kwam en naar een algemeen beschaafde vorm zocht, kwam men vrij spoedig tot de vaststelling, dat ten noorden van onze staatsgrens een cultuurtaal leefde en bloeide die de Vlamingen, Brabanders en Belgisch-Limburgers even gemakkelijk als de beschaafde vorm van hun moedertaal konden aanvaarden als de Gelderlanders, Drenten en Nederlands-Limburgers. Men mag dus terecht beweren dat Zuid-Nederland in de negentiende en twintigste eeuw zijn beschaafde taal in Nederland heeft geleerd. Men kan het op een voor ons sympathieker manier uitdrukken en vaststellen dat de Hollanders van ons een cultuurtaal hadden geërfd, die ze dan gedurende enkele eeuwen voor ons hebben bewaard, toen wij zodanig in de knel zaten dat we ze niet meer in ere konden houden. Zo komt het dat we onze taal van het Noorden opnieuw moesten 'leren'.”¹⁰

Ik verbaas mij er een beetje over, hoe iemand die dit vooropstelt ertoe kan komen bijv. te beweren dat „taalelementen die in Noord-Nederland gebruikelijk zijn, maar in het zuiden vreemd lijken of zelfs totaal onbegrijpelijk zijn”, dat die als noordnederlandismen dienen beschouwd te worden, vergelijkbaar met de zuidnederlandismen die de Hollander vreemd zijn.

Maar misschien schuilt er toch reeds in de door mij geciteerde schets van de taalsituatie in Noord en Zuid een eerste aanzet tot die opvatting. Er is sprake van „een lange winterslaap” van de Vlaamse volkstaal, en van „enkele eeuwen... toen wij zodanig in de knel zaten dat wij (onze moedertaal) niet langer in ere konden houden”. In die eeuwen hebben de Hollanders voor ons de cultuurtaal bewaard (die zij overigens van ons hadden geërfd) en die wij, na de lange winterslaap, als ook onze beschaafde taal konden aanvaarden. Doet deze voorstelling van een gedurende twee eeuwen „bewaarde” taalerfenis wel voldoende recht aan het dynamisch karakter van iedere taalontwikkeling ?

10. P, blz. 71.

Prof. Pauwels behoeft het natuurlijk van mij niet te leren, maar het lijkt me toch belangrijk het nog eens duidelijk te zeggen, dat het Nederlands dat wij na de lange winterslaap in het Noorden levend en bloeiend aantreffen, niet zomaar de welbewaarde erfenis was die de Vlamingen en Brabanders in de zestiende eeuw hadden nagelaten. Er was sindsdien heel wat met die taal gebeurd, ook op het gebied waartoe we ons hier willen beperken – van de woordenschat. Er waren woorden in onbruik geraakt en nieuwe woorden opgekomen en er hadden allerlei semantische verschuivingen plaats gehad. En terwijl dit alles zich in het Nederlands voltrok, verkeerde onze taal in de zuidelijke gewesten, zoals prof. Pauwels het uitdrukt, in „een lange winterslaap”, zaten we hier zodanig in de knel dat we onze taal niet in ere konden houden en, mogen we eraan toevoegen, dat we aan de ontwikkeling van de Nederlandse cultuurtaal, ook wat de woordenschat betreft, geen deel konden hebben. Als de Hollandse spreek- en schrijftaal honderden woorden blijkt te gebruiken die de Zuidnederlander totaal vreemd zijn, dan ligt *daar* de oorzaak. Ook woorden uit het Maleis en uit het Bargoens, in zoverre ze in de cultuurtaal in het Noorden algemeen gebruikelijk zijn geworden, behoren tot die moderne algemeen-Nederlandse taal die Zuid-Nederland in de negentiende eeuw begonnen is in het Noorden te leren. Diachronisch beschouwd zijn die woorden „noordnederlandismen”, in zoverre ze in Noord-Nederland zijn opgekomen en daar hun oorsprong vinden; synchronisch behoren ze echter tot het algemeen Nederlands taalsysteem, tot die taal die in het Noorden leefde en bloeide en die de Vlamingen, Brabanders en Belgisch-Limburgers als de beschaafde vorm van hun moedertaal konden aanvaarden.

In de aangehaalde zinsneden is nog al eens sprake van „taalzuivering” en „taalzuiveraars”. Ik meen dat het gebruik van deze terminologie in verband met het taalgebruik in Nederland en België veel verwarring heeft gesticht en er nog steeds toe bijdraagt het gesprek en het denken over de problematiek van dat taalgebruik te vertroebelen. De term „taalzuivering” is zelfs min of meer officieel geworden als titel van boekjes die tegenover Zuidnederlandse eigenaardigheden de algemeen-Nederlandse vormen stellen. Tegen de achtergrond van die terminologie moet men een zin van prof. Pauwels opvatten als: „Waarom trekt de zuiveraar zijn neus op voor *ik kom seffens* en niet voor *ik kom zo*?” Inderdaad, waarom zou *zo* „zuiverder” zijn dan *seffens*? En waarom zou *seffens* „onzuiver” zijn? Is een woord dat alleen in Noord-België gebruikt wordt, daarom meteen maar „onzuiver”? De aanduidingen „zuiver” en „onzuiver” houden waardeoordelen in en hebben een vrij sterke gevoelswaarde. Gelijkstelling van „Zuidnederlands”

met „onzuiver” moet onvermijdelijk een zekere wrevel opwekken in het gemoed van de Zuidnederlander. En de gelijkstelling van Noordnederlands met „zuiver” niet minder.

Dit termgebruik is nog meer verwarrend en dubbelzinnig, doordat het tegelijkertijd dienst doet in de sfeer van het taalpurisme, het streven om de taal zoveel mogelijk van vreemde woorden en bastaardwoorden te ontdoen. In deze opvatting is *geschenk* „zuiver” en cadeau „onzuiver”. Het is wel duidelijk dat de zgn. onzuiverheid van *cadeau* van een andere orde is dan de zgn. „onzuiverheid” van *seffens*. Ik wil terloops opmerken, zonder daar vandaag nader op in te gaan, dat voor mij in het ene zowel als in het andere geval de begrippen „zuiver” en „onzuiver” irrelevant zijn.

De dubbelzinnigheid van die zuiveringsterminologie is echter voor velen ondoorzichtig geworden in de eerste periode van wat we de ABN-stroming in België kunnen noemen. Aanvaarding van de cultuurtaal die ten noorden van onze staatsgrens leefde en bloeide, was een positief program. De uitvoering daarvan veronderstelde echter een omvangrijke activiteit van negatieve aard, nl. om maar weer eens prof. Pauwels te citeren : „Het onechte, verbasterde, vertaalde Vlaams dat in het openbaar leven werd gebruikt, moest vervangen worden door een natuurlijke, beschaafde taal”¹¹. De eerste grote strijd voor het Algemeen Nederlands in België was een strijd tegen de talrijke Franse woorden en de nog talrijker gallicismen, die het Nederlands taalgebruik in België kenmerkten. Denk bijv. aan het bekende werk van De Vreese¹². In beginsel ging het om het Algemeen Nederlands, niet om een Nederlands zonder bastaardwoorden en barbarismen. De afwijkingen van het Algemeen Nederlands vielen echter in zo grote mate samen met Franse woorden en gallicismen, dat in veler opvatting de strijd voor het ABN een puristische actie tegen Franse invloed in het Nederlands werd. Voor meniggen was ABN gelijk aan Vlaams min Franse woorden en gallicismen.

Het ligt voor de hand dat men in deze visie de in Nederland algemeen gebruikelijke aan het Frans ontleende woorden even verwerpelijk vindt als die in België. En evenzeer dat men, van deze opvatting van zuiverheid en onzuiverheid uitgaande, ertegen in opstand komt dat woorden van zuiver Nederlandse herkomst, structuur en traditie, ook al zijn ze dan alleen in België gebruikelijk (bijv. *seffens*, *beenhouwer*, *ajuin*) dat, zoals prof. Pauwels dat schildert, de „zuiveraar daar zijn neus voor optrekt”. De hele

11. P, blz. 73.

12. W. de Vreese, *Gallicismen in het Zuidnederlandsch*. Gent 1899.

zuiverheidsterminologie wordt eerst recht nevelachtig, doordat uit een oogpunt van onderwijs en didactiek alles wat van de gestelde norm afwijkt (dus bijv. ook ieder dialectwoord) „onzuiver” kan worden genoemd in de zin van niet zoals het hoort, niet correct.

Het is dan ook van belang met de etiketten „zuiver” en „onzuiver” erg zuinig om te springen, en een scherp onderscheid te maken tussen de actie voor het Algemeen Nederlands enerzijds en de puristische strijd tegen de bastaardwoorden anderzijds. Tot zover dit intermezzo over de term taalzuivering, die in het gesprek over Noord- en Zuidnederlands taalgebruik zo verwarrend en vertroebelend werkt.

Om uit die verwarring en uit die vertroebeling te geraken, lijkt het mij in de eerste plaats belangrijk te weten, wat wij eigenlijk onder Nederlands, onder het Nederlands verstaan. En dan geloof ik dat er nog voortdurend veel misverstanden worden gevoed door in dit gesprek over praktisch, actueel taalgebruik, het begrip „Nederlands” in historische en diachronische zin te gebruiken. Men heeft het echt en zuiver Nederlands karakter van een groot aantal Zuidnederlandse woorden met klem bepleit door aan te tonen dat die woorden in het woordenboek van Kiliaen voorkwamen, en nog steeds hoort men het goed recht van sommige zgn. Zuidnederlandse woorden verdedigen met een beroep op de echt Nederlandse herkomst en structuur van die woorden.

Dit moge interessant en zelfs uitermate belangrijk zijn voor filologen en beoefenaars van de historische taalwetenschap, maar wat is in de werkelijkheid waarin wij leven „het Nederlands”? Zoals we historisch het Nederlands als een verzamelbegrip voor vele variaties van Nederlands kunnen beschouwen, zo kunnen we dat ook horizontaal doen, in de geest van Van Ginneken's Regenboogkleuren van de Nederlandse taal. Het Nederlands is dan in de volle zin van het woord een „eenheid in verscheidenheid”, een regenboog waarvan de dialecten en de sociale kringtalen de verschillende, de veelkleurige eenheid constituerende kleuren zijn. Wanneer wij in praktische en normatieve zin van „het Nederlands” spreken, bedoelen wij echter niet zo'n verticale of horizontale, historische of geografisch-sociologische eenheid in verscheidenheid, dan bedoelen we wel degelijk een *langue* in de betekenis die De Saussure daaraan hechtte, een taalsysteem in zijn fonetische, grammaticale, syntactische, lexicografische totaliteit. In die zin geldt in de hele wereld als „Nederlands” die *langue*, dat taalsysteem dat in Nederland zelf als Algemeen Nederlands, als Algemeen Beschaafd, als eenheidstaal, als cultuurtaal, als standaardtaal geldt. En niet alleen in Nederland, maar ook in het in België gelegen zuidelijk gedeelte van het Nederlandse taalgebied.

Ook daar vindt men de norm van het Nederlands dáár waar men, ook volgens prof. Pauwels, in de negentiende en twintigste eeuw „zijn beschaafde taal geleerd heeft”.

Het ligt geheel in de lijn van dit gegeven dat een groeiend aantal Nederlandstalige Belgen zich beijvert om zich op dezelfde wijze het Nederlands van Nederland eigen te maken als bijv. Franstalige Zwitsers en Canadezen zich het Frans van Frankrijk proberen eigen te maken. Er zijn er echter ook die bepaalde Zuidnederlandse resp. Belgische eigenaardigheden als gelijkberechtigende elementen in dat Algemeen Nederlands erkend wensen te zien.

Het moet mij daarbij van het hart, dat die wens meestal meer woordenspel en theorie is dan werkelijkheid. Ik bedoel dat de meesten van die voorstanders van een gelijkberechtigende Zuidnederlandse variëteit zelf een volledig Noordnederlands Nederlands schrijven. Lees bijv. de Verzamelde opstellen van prof. Pauwels er maar eens op na. Behalve in zijn voorbeeldjes, zul je er geen enkele afwijking van het Nederlands in Noordnederlandse zin in aantreffen! Maar ik geef toe dat dit aan het principe van de gestelde eis niets behoeft af te doen.

Er zit echter aan die eis, die wens met betrekking tot gelijk te berechtigen Zuidnederlandse woorden een voor mij onoplosbaar vraagstukje vast, nl. tot wie moet die wens gericht, aan wie moet die eis gesteld worden? M.a.w. wanneer men de roep laat horen om erkenning van Zuidnederlandse ABN-varianten, van wie of wat moet dan die erkenning uitgaan?

Van een soort woordenboekcommissie met verordenende en voorschrijvende bevoegdheid misschien? Maar het heeft weinig zin eisen te stellen aan een commissie die nu eenmaal niet bestaat. Het is bovendien de vraag of een dergelijke commissie, indien ze tot stand zou komen, ook feitelijk bij machte zou zijn, de erkenning van bepaalde woorden in de een of andere vorm van taalwerkelijkheid om te zetten.

Een stukje voorafbeelding van een dergelijke erkenning vinden we min of meer in de Woordenlijst van 1954 waarin, volgens een schatting van prof. Pauwels, 800 à 1000 Zuidnederlandse woorden zijn opgenomen. In zijn bijdrage *De Zuidnederlandse woorden in de nieuwe woordenlijst* vertelt prof. Pauwels hoe die woorden daarin gekomen zijn. De Belgische commissieleden konden zich – zo lezen wij – er bezwaarlijk tegen verzetten dat de Nederlandse leden honderden woorden in de lijst wensten op te nemen die de Zuidniederlander vreemd zijn. Het leek toen de Belgische leden voor de hand te liggen – aldus Pauwels – dat ook een aantal Zuidnederlandse woorden zouden worden gehonoreerd. De Nederlanders stemden hiermee onmiddellijk in en lieten het aan de

Belgen over de woorden aan te duiden die zouden worden opgenomen. Toen bleken de Belgische leden het er echter niet over eens, hoeveel „uitverkorenen” er moesten worden opgenomen. Het resultaat was een compromis, dat niemand geheel kon bevredigen. Persoonlijk zou prof. Pauwels wel een honderdtal zuidnederlandismen minder hebben opgenomen, maar hun aanwezigheid in de Lijst hindert hem volstrekt niet¹³.

Ik denk niet dat die woorden, en evenmin dat die woorden in de lijst die prof. Pauwels als noordnederlandismen beschouwt, veel mensen zullen hinderen. Het nieuwe in de Woordenlijst is trouwens niet dat die zuidnederlandismen erin zijn gekomen – in Koenen en Van Dale staan er veel en veel meer – het bijzondere is alleen dat hier het bordje „Zuidn.” ontbreekt. En dit schijnen we dan als een soort erkenning te moeten opvatten. In de laatste alinea van de reeds meer geciteerde bijdrage lezen we tenminste: „Het is een feit dat in de ogen van de meeste taalgebruikers de Zuidnederlandse woorden die gewoon in de woordenlijst zijn opgenomen aldus tot volwaardig Nederlands zijn gepromoveerd.” Daarbij wordt nog verwezen naar Garnt Stuiveling, die tijdens een voordracht te Antwerpen gezegd heeft: „Al te zeer verwaarloost men het feit, dat door deze lijst een groot aantal Vlaamse woorden burgerrecht hebben verworven, wat de Vlamingen in zekere mate het gebruik van een beschaafde taal vergemakkelijkt”¹⁴.

Wat ik de *erkenning* van Zuidnederlandse ABN-varianten heb genoemd, wordt hier nog eens op andere wijze aangeduid; eerst als: *promotie* van Zuidnederlandse woorden tot volwaardig Nederlands – en vervolgens: als verwerving van *burgerrecht* door een aantal Vlaamse woorden. Maar wat is toch de werkelijkheid die achter deze erkenning, die promotie, die verwerving van burgerrecht staat?

Een paar alinea's eerder lezen we in hetzelfde artikel dat het ontbreken van de waarschuwingsbordjes Noordn. en Zuidn. voor de gewone taalgebruiker weinig belang heeft. „Iedereen kiest vrij uit de Lijst de woorden die hij graag gebruikt en laat de andere onverlet. Niemand zal hem hierover rekenschap vragen of hem verplichten ongewenste elementen in zijn taal op te nemen.”¹⁵ Tot zover het citaat. Inderdaad trekt natuurlijk niemand zich iets van aan of een bepaald woord nu met of zonder het etiket „Zuidn.” in de Woordenlijst is opgenomen. Behalve dan iemand die met het groene boekje in de hand wil aantonen dat een bepaald woord toch echt en werkelijk algemeen Nederlands is. Dat beroep

13. P, blz. 196-197.

14. P, blz. 199.

15. P, blz. 197-198.

gaat echter niet op, want, zoals prof. Pauwels in zijn meer geciteerd artikel met nadruk verklaart: „De Woordenlijstcommissie moest alleen voorschriften geven betreffende de spelling, het genus en de grammaticale vormen van de woorden die in het geschreven Nederlands voorkomen. Het behoorde niet tot haar opdracht toelichtingen te verstrekken betreffende de betekenis, het gebruik of de gangbaarheid van de opgenomen woorden, m.a.w. zij had geen uitspraak te doen betreffende het feit of ze de opgenomen woorden als algemeen Nederlands beschouwde of niet”¹⁶.

Het is me niet duidelijk hoe, bij deze m.i. juiste opvatting omtrent de waarde en het gebruik van de Woordenlijst, de opneming daarin van een aantal Zuidnederlandse woorden zonder de aanduiding „Zuidn.” in enig opzicht in de taalwerkelijkheid een promotie van die woorden zou kunnen inhouden of een verwerving van algemeen Nederlands burgerrecht. Ik citeerde zoëven: „Iedereen kiest vrij uit de Lijst de woorden die hij graag gebruikt”. Dit is natuurlijk ook een fictie: dat de taalgebruikers hun woorden uit een woordenlijst zouden kiezen. Zij verwerven hun passieve maar vooral hun actieve woordenschat langs heel andere wegen dan door de Woordenlijst of een woordenboek te raadplegen. En in het contact tussen Noord en Zuid gebeurt het nog steeds dat Zuidnederlandse woorden zich ook in het Noorden verbreiden en zo Algemeen Nederlands worden. Ik denk hierbij bijv. aan nog steeds als „Zuidn.” te boek staande woorden als *beiaard* en *prietpraat*¹⁷, en aan sommige Vlaamse termen uit de wielersport en uit de duivensport die via de sportrubrieken van de Nederlandse kranten ook in het Noorden doordringen. Dit geschiedt niet door beslissingen van woordenlijstcommissies noch van woordenboekredacties, doch door verbreiding van woorden in gewoon menselijk contact. Men kan woorden op papier erkennen als of promoveren tot Algemeen Nederlands, dat stelt allemaal niets voor zolang die woorden niet werkelijk tot het Algemeen Nederlands taalgebruik behoren.

Ik kan tot geen andere slotsom komen dan dat de roep om erkenning van Zuidnederlandse woorden als volwaardig Algemeen Nederlands, dat die roep een roepen in de woestijn is, aangezien de instantie ontbreekt tot wie men die roep zou moeten richten. En als een dergelijke Académie-achtige instantie in het leven zou worden geroepen, dan zou men weliswaar theoretische erkenning van bepaalde woorden kunnen verkrijgen, maar een dergelijke erkenning zou niets aan de feitelijke taalstoestand veranderen. De

16. P, blz. 197.

17. Vgl. *Van Dale*, 8ste druk, 1961.

aldus als A.N. erkende Zuidnederlandse woorden zouden onveranderd Zuidnederlands blijven, d.w.z. alleen in een min of meer uitgestrekt deel van Nederlandstalig België in gebruik. En dat zou blijven betekenen dat die Zuidnederlanders die hun taalgebruik naar dat van het Noorden richten, die erkende woorden als Zuidnederlands zouden blijven voelen en als zodanig beoordelen en behandelen.

Het spreekt intussen vanzelf dat de vrije taalgebruiker, dus de taalgebruiker die niet door school of anderszins aan strenge normen van woordkeus gebonden is, dat die vrije taalgebruiker – en ik denk daarbij in de eerste plaats aan de letterkundige, de romanschrijver bijv. – dat die geen officiële erkenning van woorden nodig heeft, om er, als hem dat lust en goeddukt, gebruik van te maken. Langs deze weg, evenals langs die van het gewoon menselijk contact tussen Noord en Zuid kunnen woorden wel tot de Algemene Taal gaan behoren. En woordenlijstcommissies en woordenboekredacties mogen die feiten dan achteraf registreren.

Niet de theoretische „erkenning” van woorden als Algemeen Nederlands beslist erover of ze ook Algemeen Nederlands zijn, maar alleen het al of niet bekend en gebruikelijk zijn van die woorden in de kringen van die taalgebruikers die als toonaangevend voor het Alg. Ned. gelden.

Het geredetwist over bepaalde Zuidnederlandse woorden die zo nodig als Algemeen Nederlands erkend moeten worden, heeft voor die woorden geen enkel praktisch effect. Zulke discussies worden echter meestal beheerst door een gevoel van onbehagen dat in een reeds meer geciteerd artikel als volgt wordt gekarakteriseerd: „Het naar elkaar toegroeien van Noord en Zuid hoeft toch niet in één richting te gebeuren!”¹⁸

Daar zijn we het natuurlijk roerend mee eens. Op het gebied van het taalgebruik is er echter wel degelijk een grote beweging in één richting op gang gekomen, toen Zuid-Nederland besloot de Nederlandse cultuurtaal daar te gaan halen waar ze bestond. Het gaat hier wel degelijk om een bestaand taalsysteem met eigen woordenschat, niet om een soort synthese van Noordelijke en Zuidelijke taalelementen of om een woordenschat die, met behulp van officiële erkenningen nog gevormd zou moeten worden.

18. P, blz. 197.

Zeventiende-eeuws algemeen Nederlands in dispuuttaal van Aernout van Geluwe

door

DRS. S. A. E. VAN PUFFELEN

I. AERNOUT VAN GELUWE

Aernout van Geluwe werd in 1604 te ARDOOIE in West-Vlaanderen¹ geboren op een kleine boerderij². Hij werkte vanaf zijn vijftiende jaar te Roeselare als weversgezel³. Aldaar stond hij open voor het protestantisme. Na het beëindigen van het twaalfjarig bestand in 1621 kreeg Van Geluwe waarschijnlijk hierdoor moeilijkheden met de overheid: er werd toen weer strenger opgetreden in geloofszaken. Hij week in 1626 uit naar het Noorden en vestigde zich op 22-jarige leeftijd te Delft⁴.

In de achttien jaren van zijn verblijf in deze stad verdiende hij de kost als „Linde wever”⁵. Intussen bestudeerde hij de bijbel⁶, het calvinisme en later ook de r.-k. geloofsleer; alles natuurlijk volgens de polemische methodes en dito-formuleringen van zijn tijd. Nog vóór 1640 moet hij de zijde van de r.-katholieken hebben gekozen, wat mogelijk is gebeurd onder invloed van de krachtige missie die deze geloofsgroep te Delft had ingericht, zoals uit de Nederlandse kerkgeschiedenis bekend is.

Hierna begon Van Geluwe met zijn polemische arbeid, zowel in lied als in disputatie. Hij behoefde toen blijkbaar niet meer de hele week voor de kost te weven. Na enige jaren begon echter, in de politieke onrusttijd op het einde van de tachtigjarige oorlog, zijn apologetische werkzaamheid zijdelings gevaar op te leveren. In 1643 begon hij hierom aan een reis naar het Zuiden en in het najaar vestigde hij zich – waarschijnlijk na omzwervingen in wat weldra de Generaliteitslanden zou heten – te Gent, in de Savaen-

1. P. Allossery, *Arnold van Geluwe. Zijn leven*. Annales de la Société d'émulation, 1912. P. 284.

2. Gelocaliseerd door Dhr. Lucien Van Acker, de tegenwoordige gemeentesecretaris van Ardooië.

3. P. Allossery, a.w. p. 286.

4. Aernout Van Geluwe, *Kort Verhael Van een achttien-jarighe Hollandtsche Reyse. T' Antwerpen, By de Weduwe van Ian Cnobbaert, Anno 1650*. P. 5.

5. Gemeente-archief te Delft: Delfts ondertrouwregister nr. 125.

6. P.-A. Snellaert, *Arnoud van Geluwe, bygenaemd De Vlaemsche Boer. Rousse-laere, 1855*; (zz); p. 20.

straat. In deze stad heeft Aernout van Geluwe verder gearbeid en geschreven, dertig jaren lang, tot aan zijn dood in 1675⁷.

Zijn werken⁸ bleven ook na zijn dood in gebruik, in de zeventiende en de gehele achttiende eeuw. Ze waren geliefd bij parochiegeestelijken in Zuid en in Noord, alsook bij kleinere notabelen en bij de burgerij. Zijn standaardtaal en duidelijke spelling hebben dit mede mogelijk gemaakt, waarbij de door de drukkers gebruikte fractuurletter geen bezwaar heeft gevormd.

II. EEN ALGEMEEN NEDERLANDS VOOR ZUID EN NOORD

Het tegenwoordige A.B.N. is een Nieuwnederlandse taal, die – volgens de formulering van Prof. Dr. A. J. J. de Witte⁹ – is ontstaan uit een PLATHOLLANDS, met invloed erop van het ernaast staande NIEUWRABANTS, alsook van NIEUWOOSTELIJKNEDERLANDS. In het begin van de zeventiende eeuw stond dus naast het Plathollands vooral het Nieuwbrabants, dat een cultureel zeer geavanceerd dialect heeft betekend. De tot Multatuli binnen het A.B.N. heersende schrijftaal is ontstaan door humanistisch-renaïssancistische arbeid, alsook onder invloed van de Statenbijbel, in welke eveneens sterke Zuidnederlandse inbreng aanwezig was, tot en met die van de nominatief-n toe. Doordat de zogenaamde schrijftaal later het pleit heeft verloren, is toen de Zuidnederlandse invloed via deze weg gevallen.

Het *gesproken A.B.N.* – dat, zoals vermeld, vooral uit het Hollands (De Witte : het Plathollands) dialect is ontstaan – had het pleit al¹⁰ eerder gewonnen. Zo is er een kloof ontstaan tussen het Vlaams en het Nederlands, welke kloof *op de duur* is verwijd door de staatkundig gescheiden wegen die de historie twee keren aan Zuid en Noord heeft toegewezen. Aldus kan zeer¹¹ schematisch de gang van zaken met betrekking tot de ontwikkeling van het Nederlands in Zuid en Noord worden voorgesteld.

Maar nergens vindt men *expressis verbis* vermeld¹², dat er, in

7. Mr Ph. Blommaert, *De Nederduitsche Schryvers van Gent*. Gent, 1861, p. 275. Hij geeft deze sterfdatum op, maar zonder bronvermelding. Ofschoon nergens hierover een bron is te ontdekken, lijkt dit jaartal aannemelijk.

8. F. Van der Haeghen, *Bibliotheca Belgica: Bibliographie des œuvres d'Arnold Van Geluwe*. Gand, 1901. 237 pp. Met later verschenen Supplement : 9 pp.

9. A. J. J. de Witte, *De structuur van de historische grammatica*. De Nieuwe Taalgids, jg. 53, pp. 318 vv. (i.c. p. 321).

10. Schrijftaal én Haags zou zijn : „reeds eerder gewonnen”.

11. „Zeer” is een schrijftaalwoord voor : heel, erg.

12. „Vermeld” is alweer een schrijftaalwoord. Met deze drie verwijzingen wordt volstaan. Er blijkt al enigszins uit, dat er via de schrijftaal een verbinding heeft bestaan met de meer Zuidelijke taal van vroeger.

wat er in de zeventiende eeuw is geschreven door ambtelijke instanties en in wat er is gedrukt voor auteurs, nog lang en veelvuldig een ALGEMEEN NEDERLANDS voorhanden is, welk niets verraadt van een gescheidenheid tijdens en ten gevolge van de tachtigjarige oorlog en van de hierdoor ontstane staatkundige grenzen, die overigens, zoals bekend is, uiterst willekeurig door de niet-cultureel gevormde oorlogsgod Mars zijn getrokken.

Wijlen Prof. Dr. C. G. N. de Vooyo heeft aan de geschreven taal van de zeventiende eeuw aandacht geschonken¹³. Hij meende dat deze bij de snelle volksoontwikkeling steeds meer betekenis verkreeg, en steeds meer invloed uitoefende op de gesproken taal. Toch was er toen nog geen algemeen geldende schrijftaal. Ook op schrift heerste er nog verscheidenheid, juist als in de taal van het persoonlijke verkeer. Maar het geschrevene droeg een meer traditioneel, conventioneel cachet. Men conformeerde zich hiermee aan de schrijfrant van vorige generaties.

Hierbij had vooral het gedrukte boek gezag, als zwart-op-wit-voorbeeld. Deze geschreven en gedrukte vorm van taal werd door het onderwijs overgedragen, waarbij de traditie in stand werd gehouden en bevestigd door lectuur van bijvoorbeeld *gemeyne zeyndbrieven*, die briefvoorbeelden waren¹⁴. De conventie als onderwijsfactor bepaalde hoe men in zekere omstandigheden behoorde te schrijven, te stileren: wat de eisen waren van een brief, rekening, ambtelijk stuk, preek, wetenschappelijk opstel in de landstaal¹⁵.

Voor het historisch taalonderzoek komen bijgevolg school- en brievenboeken, prekenverzamelingen e.d. in aanmerking: geschriften waarvan de letterkundige waarde driekwart eeuw geleden gewoonlijk nul werd geacht. Een voorname plaats kende reeds De Vooyo toe aan de *stichtelijke lectuur*: gebeden, psalmen, bijbel en katechismus¹⁶. Hierna volgde de wereldlijke lectuur. Hij maakte echter geen melding van de overtalrijke *godsdienstpolemische geschriftjes*, die heel lang bijzonder actueel zijn geweest bij het volk.

Verder is al door De Vooyo erkend dat de praktijk van het schrijven weinig invloed heeft vertoond van de voorschriften van de grammatica in de zestiende en een groot deel van de zeventiende eeuw, al gaf hij hiervoor geen tijdsaanduiding op¹⁷. In het Noorden veranderde deze toestand pas na het klaarkomen van de

13. Prof. Dr. C. G. N. de Vooyo, *Geschiedenis van de Nederlandse taal in hoofdstrekkende geschetst*. Derde druk Antwerpen/Groningen, 1943. Pp. 82-84; 103 en 104.

14. De Vooyo, a.w. p. 82, noot (4).

15. De Vooyo, a.w. p. 80, nr. 44.

16. De Vooyo, a.w. p. 82, nr. 46.

17. De Vooyo, a.w. p. 84, alinea 2.

Statenbijbel en na het normerende optreden van De Hubert, Reael, Hooft en Vondel¹⁸.

Dit alles is door Prof. De Vooyo geenszins foutief opgemerkt, al hebben zijn opmerkingen onvoldoende inzicht gegeven in de toenmalige stand van zaken. Maar elders heeft hij een geschiedbeschouwing geboden, die thans verouderd moet heten: „De emigratie van Vlamingen en Brabanders naar de Noordelijke gewesten was een aderlating van intellectuele krachten, *die het Zuiden niet licht te boven kwam...*”¹⁹. Gelukkig heeft hij iets verder geschreven: „De oude cultuur was niet opeens verdreven... Aanvankelijk voelden de Brabanders zich volstrekt niet de minderen...”²⁰. Hierna beschreef hij echter de *verwijding* van de kloof als volgt: „De taal van de uitgeweken Brabanders werd geleidelijk verholandst, ... gemoderniseerd ...; de taal van de Zuidelijke gewesten was konservatiever, bleef dicht bij de volkstaal...”²¹. Maar in het derde kwart van de zeventiende eeuw bedienen zowel Aernout van Geluwe als de ambtelijke stand van Delft en Leiden zich van een Algemeen Nederlands. De kloof is later ontstaan dan C. G. N. de Vooyo heeft geweten.

Waar dit – later pas verdwenen – Algemeen Nederlands zijn levenskracht vandaan had, is niet precies te zeggen. Factoren als algemene Zuidelijke cultuur, grotere communicatie dan taalhistorici hebben vermoed, algemene richtlijnen voor het onderwijs, vormen gedeeltelijk een verklaring. L. van den Branden zegt in het Besluit op zijn studie *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw*: „(we) menen... het streven in zijn geheel te mogen karakteriseren als een door de Renaissance en het Humanisme geïnspireerde beweging die, steunend op een zekere nationale fierheid, zich tot doel stelde *de volkstaal te cultiveren* en voor elke uiting van kunst en wetenschap geschikt te maken”²². Tevoren had hij wel toegegeven, dat de hervorming de volkstaal op de voorgrond heeft gebracht, maar ja: Luthers invloed in de Nederlanden is al onder de regering van Karel V gefnuikt. Toch moet de bijbelse invloed hebben doorgewerkt. Of hieruit echter het oude algemene Nederlands te verklaren is? Feit is, dat Aernout van Geluwe humanistische invloed heeft ondergaan, al was het een invloed uit de derde of vierde hand²³. Via zijn autodidactische apologetische vorming gaat deze

18. De Vooyo, a.w. idem.

19. De Vooyo, a.w. pp. 103 en 104. Cursivering aangebracht.

20. De Vooyo, a.w. p. 104.

21. De Vooyo, a.w. : idem.

22. Kon. VI. Academie..., Gent, 1956 : p. 298.

23. Voorbeelden volgen verderop. Zie bijvoorbeeld onder : „Vreemde invloeden”.

invloed terug tot op Ulrich von Hutten, Desiderius Erasmus en zelfs Lucianus, alsook op de humanistisch gevormde invloedrijke apologeten van de contrareformatie.

Voor een meer algemene verklaring van het oudere algemene Nederlands moet mogelijk ook rekening worden gehouden met de economische bloei van het Zuiden in de 16e eeuw. De vrije weversstand was er geporteerd voor vrijheid van godsdienst, en deze groep toonde zich ijverig in het lezen van de bijbel, ook onder Filips II en zelfs nog lang daarna. Als weversgezel kwam Aernout van Geluwe onder het Bestand met de bijbel in aanraking te Roeselare.

Indien de taalregelaars in het Noorden en de vele latinisten in het Zuiden – die ook in de landstaal schreven – bij dit prachtige bezit van een al bestaand algemener Nederlands hadden aangesloten, zou de taalkloof tussen Zuid en Noord nooit zulk een grote gaping hebben vertoond in latere eeuwen. Het in de negentiende eeuw opkomende en in A.B.N.-opzicht betreurenswaardige taalparticularisme zou niet nodig zijn geweest, terwijl hierna bijvoorbeeld Herman Teirlinck het niet zo moeilijk zou hebben gehad als A.B.N.-schrijver.

De bedoelde meer conservatieve vorm van Algemeen Nederlands is in de zeventiende eeuw hoofdzakelijk te vinden bij niet-latinistische volkse auteurs, alsook wel bij lagere klerken („bedienden”) in dienst van stad en land. Zo wisselen bijvoorbeeld de „Stad van Gent” en de „Stad Delft” in het midden van de zeventiende eeuw brieven uit over Aernout van Geluwe, die qua taal en stijl niet te sorteren zijn naar plaats van herkomst. Dit is een prestatie geweest waarvoor tegenwoordig misschien niet eens iedere Vlaming te allen tijde durft in te staan.

Deze zelfde historische kwestie kan men nog anders benaderen. Neerlandici en personen uit leidinggevende kringen hebben er in het Zuiden weleens naar gestreefd enige tijd in het Noorden door te brengen om zich met de meer officiële wijze van het A.B.N.-gebruik wat vertrouwder te maken. Dit was in de zeventiende eeuw stellig niet nodig. Het Noorden stond, ook toen nog, eerder onder Zuidelijke invloed.

Na deze opmerkingen over officieel taalgebruik in de zeventiende eeuw keren we terug tot de volkse auteurs van toen en *in casu* tot Aernout van Geluwe. Deze schreef zijn polemische werkjes of pamfletten in een prozataal die tot laat in de achttiende eeuw vlot dienst heeft gedaan in het Zuiden *maar ook in het Noorden*: aldaar namelijk bij katholieken in en om Delft en Leiden, te Haastrecht bij Gouda (alle gelegen in Zuid-Holland);

maar ook in Amsterdam, Utrecht en Amersfoort; verder nog in Zeeuws-Vlaanderen (een Vlaamstalig gebied overigens), op de Zeeuwse eilanden en in het generaliteitsland Noord-Brabant, o.a. in de Meerij, en in het markiezaat van Bergen op Zoom; tenslotte nog in Maastricht. In al deze plaatsen en streken waren Van Geluwe's pamfletten en grotere werken niet alleen in gebruik bij geloofsgenoten maar ook bekend bij tegenstanders: bij predikanten, proponenten en zelfs bij Leidse en Utrechtse predikanten-hoogleraars. Geen van hen heeft een argument tegen Van Geluwe gesmeed uit zijn taalgebruik, ofschoon zij overigens zijn status als autodidact ten aanzien van de klassieke talen, de patristiek en de theologie hevig hebben gecritiseerd. Indien men bedenkt dat toen uit alles en niets de polemische tegenwapenen werden gesmeed, verdient de stilzwijgende aanvaarding van Van Geluwe's taal toch wel enige erkenning.

De volgende uitspraak lijkt me gerechtvaardigd: Zoals er een zeventiende eeuwse volkspoëzie is geweest, die meer volksaardig was dan de officiële renaissancistische poëzie²⁴, zo is er ook, en langer dan men soms heeft gemeend, een *tweevoud in taalgebruik* geweest. Er bestond een meer volksaardige auteurstaal naast een renaissancistische.

Men vergisse zich hierbij niet. Immers niet is bedoeld de volkse kluchtentaal in het Noorden, welke toneeltaal ruim een eeuw zal teren op de taal die Bredero e.a. voor hun stukken hadden gebruikt, zodat men ten onrechte later in deze kluchtentaal de volkstaal van de tweede helft van de zeventiende eeuw willen terugvinden.

De taal van Aernout van Geluwe is een voorbeeld van de volkse auteurstaal in het derde kwart van de zeventiende eeuw. Hierom heeft het zin om zijn taalgebruik nader te bekijken. Ofschoon dit door mij is beproefd volgens een uitgebreid grammaticaal systeem – hoofdzakelijk zoals dit door Prof. Dr. A. Weijnen is aangeboden²⁵ – volgt hier slechts een keus uit het voor de taal van Aernout van Geluwe verrichte onderzoek.

III. DE TAAL VAN AERNOUT VAN GELUWE

1. De taal en de spelling van het werk van Aernout van Geluwe, die hoofdzakelijk in het derde kwart van de zeventiende eeuw schreef, zijn een representatie van de taal en spelling in de eerste

24. Vgl. mijn artikel *Traditionele dichtkunst in de zeventiende eeuw. Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 24, kol. 495-504.

25. Dr. A. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse Taal*. Derde druk. Zutphen, 1960.

helft van die eeuw, of anders omschreven : van de taal en spelling in de oudere periode van de goudeneeuwers in het Noorden.

De Zuidnederlandse letterkunde houdt dan nog ongeveer gelijke pas met de Noordnederlandse : driekwart eeuw langer dan men vroeger in de taalwetenschap aannam.

Van Geluwe is een auteur van het Noordelijke én van het Zuidelijke taalgebied. Dit blijkt ook uit zijn taal, welke een voorbeeld is van algemener Nederlands. Deze meer algemene Nederlandse omgangstaal is pas veel later in het Zuiden verloren gegaan en in het Noorden gewijzigd. Dit verlies in het Zuiden is zo hevig geweest dat hiervoor zelfs in de negentiende eeuw – en in sommige opzichten tot in de twintigste eeuw – geen compensatie aanwezig was. Nu nog is het A.B.N. in het Zuiden een zwakkere factor *in de omgang* dan in het Noorden, waar echter thans door voortschrijdende democratisering (welvaartstaat) *patois*-invloeden werkzaam zijn.

Van Geluwe's spelling is, evenals trouwens zijn taalgebruik – tamelijk consequent. Er komen afwijkingen voor, maar deze zijn vermoedelijk afkomstig van de drukkers van Van Geluwe's pamfletten en werken. Waar hij zijn spelling vandaan heeft, is niet achterhaald. Bepaalde Delftse invloed is niet aanwijsbaar, ook niet die van Petrus Montanus van Delft²⁶. Wel zijn er Zuidnederlandse spellinggewoonten bij Van Geluwe. Hij spelt echter eenvoudiger dan vele tijdgenoten in Zuid en Noord, die óók polemische en godsdienstige literatuur schreven, maar zijn spelling is niet persoonlijk. Merkwaardig is, dat o.a. een pastoor van zijn geboorteplaats in een devotiewerkje was voorgegaan met een gelijksoortige spelling²⁷.

Voor het volgende zijn de taal- en spellingvoorbeelden vooral ontleend aan de *Achthien-jarighe Hollandtsche Reyse*, welke in het vervolg wordt aangeduid met de letter R (= Reyse). Negentig bladzijden proza eruit zijn gebruikt om voorbeelden te verzamelen. De *Voor-Reden* en de poëzie zijn meest buiten beschouwing gelaten, evenals de vele bijbelcitaten, die meest uit de Leuvense bijbel stammen, enige keren uit de Statenvertaling en misschien uit de Bieskensbijbel. Doordat Van Geluwe meer dan eens bijbelplaatsen op vrije wijze weergeeft en verbindt, zou dit bijbelgebruik echter iets kunnen leren over het taalgebruik van deze auteur.

Er komt in het werk van Aernout van Geluwe geen regeltelling voor, zodat deze moest worden aangebracht, vooral omdat de fractuurletter het opzoeken kan bemoeilijken. De regelaanduiding,

26. Zowel Petrus Montanus als Aernout van Geluwe hebben in Den Hoorn bij Delft gewoond. Van Geluwe slechts kort.

27. Philips Caerel van Innis, *Den Lief-Hebber der Zielen*. Brugge, 1627.

gebeurt achter de komma die op de aanduiding van de pagina volgt, bijvoorbeeld : R 16, 7 = Reyse, bladzijde 16, regel 7.

2. *Dialectische invloeden*

Van Geluwe's taal is Zuidnederlands getint, met Vlaamse en ook wel Brabantse invloeden, maar ze is niet echt regionaal. Hij schrijft bijvoorbeeld ou naast bij anderen uw : grouwelijck (R 42, 1). Speciaal Zuidhollandse eigenaardigheden, zoals die bijvoorbeeld door Prof. Weijnen worden vermeld²⁸, schijnen bij hem nergens voor te komen.

Er zijn geen duidelijke Gentse eigenaardigheden. Lievevrouw-Coopman heeft voor zijn *Gents Woordenboek*²⁹ enige werkjes van Aernout van Geluwe geraadpleegd, volgens zijn lijst van geraadpleegde boeken. In het woordenboek zelf echter staat bijna geen pamflet of werk van Van Geluwe als bron vermeld. Dit kan betekenen dat Van Geluwe overeenstemt met andere Gentse auteurs ten aanzien van het behandelde woord. Ook is het mogelijk dat Van Geluwe vrijwel geen Gentse eigenaardigheden in zijn taal vertoont. Hij is geen Gentenaar maar een West-Vlaming, die bovendien door zijn „verhollandsing” – en later door het rondtrekken in de Zuidelijke Nederlanden – een algemener taal heeft leren hanteren. Het fichesmateriaal van Lievevrouw-Coopman is verspreid geraakt. Een gedeelte ervan, berustend bij de Universiteit van Gent en welk niet is gebruikt voor het woordenboek, vermeldt nergens Van Geluwe³⁰.

De taal van Aernout van Geluwe is niet specifiek Ardoois, Delfts of Gents maar is een algemener Nederlands.

3. *Andere invloeden*

In de Republiek vermindert in de twintiger jaren van de zeventiende eeuw de oude rederijkersinvloed op de taal. In de Zuidelijke Nederlanden blijft hiervan ruimere invloed aanwezig. Aldus is ook bij Van Geluwe het geval, het sterkst in zijn poëzie³¹, maar ook enigszins in zijn proza. Het gebruik van „Françoysche” woorden kan hiervoor illustratief heten, waarom een aantal verderop is opgenomen onder de *Vreemde invloeden*. Ook schrijft Van Geluwe soms nog de opvallende sjwa-loze vorm van het adjectief,

28. A. Weynen, a.w. § 2, p. 10, alinea 1.

29. Lodewijk Lievevrouw-Coopman, *Gents Woordenboek* (2 dln.). Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde. Gent 1950/1951.

30. Dit gedeelte berust aldaar op het Seminarie voor Volkskunde. Mijn dank aan Dr. R. Haeseryn, die me in de gelegenheid stelde het te raadplegen.

31. Zie het in aantekening 24 genoemde artikel.

maar het achtergeplaatste adjectief komt zelfs in zijn poëzie slechts zelden voor: om sijnen hoogh-moet vals (R 99 (Lof-Dicht), vs. 25, eindrijm).

4. Nadere beschouwing van de spelling

In *Den Uystersten Wille*³², welk geschrift zijn enige niet-polemische maar stichtelijke prozaverhandeling is, komen de meeste afwijkingen voor. Het werkje is particulier „Ghedruckt voor Arnout van Geluwe”. Zetter of corrector schijnt nogal invloed te hebben uitgeoefend. A. Weijnen vermeldt, in zijn hulpmboek voor de studie van het zeventiendeëeuws, bepaalde meer individuele spellingtrekken, waarvoor ook voorbeelden zijn te vinden in Van Geluwe's *Reyse*:

– (X) in W E³³ gespeld als -ch: bedroch (R 29, 14); en in W M tussen vocalen wel als -cch-: belacchens weerdigh (R 40, 13).

– De open a wordt door hem steeds gespeld als ae. Deze spelling blijft in België echter algemeen tot in de negentiende eeuw en is toen pas na zeer hevige tegenstand verdwenen. Soms schrijft Van Geluwe: vaeder, vaederlyck (R, Voor-Reden (8^v), 20; id. (7^v), 19); maar steeds: martelaren (R 83, 23; 84, 1).

– Dikwijls komt in W E fonetische spelling voor: cieraet (soms onder invloed van singulare tantum waarschijnlijk) (R 36, 11 en 14 bijvoorbeeld). Verder nog: gheconfronteert (R 91, 16/17) en: Komt ghy soo sterck ghewapent? (Opdracht van *Reyse*).

– Bij andere woorden (meest met pluralismogelijkheid, maar ook bijvoorbeeld in: Enghelandt (R 16, 23)) wordt een t achter de d in W E gevoegd. Hierbij is invloed van de Statenvertaling mogelijk³⁴.

– In open lettergreep wordt geschreven:

ae: die ... waeren (R 17, 5); oo: onnoosel (R 60, 21); ee: Sweeden (R 16, 25); u: superstitie (R 18, 25) en: nu (R 26, 33). Echter schrijft hij ook: turf-schueren (R 28, 26) en: creatueren (in zijn poëzie), beide volgens de regel van de gelijkvormigheid. Maar hiernaast komt voor: creaturen (61, 22).

Van Geluwe vertoont in zijn spelling in open lettergrepen eerder overeenkomst met Vondel dan met Hooft.

– Voor bepaalde medeklinkers is er conservatieve spelling. De

32. *Den uystersten wile Oft Laeste Testament, Gemaect door Arnout van Geluwe, ongestudeerden Vlaemschen boer, Gheboortigh tot Herdoye by Tielt in Vlaender...* – Gedruckt voor Arnout van Geluwe tot Gent in d'ou Burg. 1661.

33. W E = wordeinde; W M = woordmidden; W B = woordbeging.

34. F. L. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche Spraakkunst*, Groningen, 1939, p. 204, boven.

ck blijft gehandhaafd : coninck (R 38, 4). De h komt ook tussen medeklinkers voor : throon (R 49, 28). In W E kan dt staan : behalve het al vermelde „Enghelandt” ook bijvoorbeeld in : verscheydentheydt (R 16, 32). Verder spelt hij qu in : quaedt (R 80, 14), en x in : Saxen (R 16, 25).

In dit alles is er overeenstemming met o.a. Huygens, Cats en Van Borsselen, die eveneens een meer conservatieve spelling hanteerden³⁵.

– Van twee opeenvolgende h's wordt er een weggelaten : neerstigheydt (R 58, 7), behalve bij het afbreken op gereleinde : saligh-//heydt (R 53, 29/30).

– au wordt misschien gespeld onder Franse invloed, naast bij anderen ou : al hun fauten (R 42, 32). Ofschoon op deze plaats het Franse *par* eraan voorafgaat, is oo-uitspraak toch niet waarschijnlijk in „fauten”.

– Slechts zelden komt ye voor naast ie : vyer (R 39, 14).

– Een enkele keer staat de spelling oy voor ooi : verstroyt (R 39, 28)³⁶.

Voor de hierboven behandelde individuele trekken in Van Geluwe's spelling valt niet eens een consequent gebruik te constateren. Bij Van Geluwe overheersen tal van algemene trekken van de zeventiendeëeuwse spellinggewoonten, waarom hiervan nu een aantal volgt.

– De e treedt nog als verlengingsteken op. Bij de u vóór r : Turf-schueren ; creatueren. Bij de a : gaen (R 45, 14), verlaeten (R 44, 18).

– Ook fungeert de y als verlengingsteken, namelijk van a in : hayren cleeren (R 53, 8) : van o in : Moysis (R 36, 33). Echter kan het teken hier ook een halfvocaal in lange diftong representeren, onder invloed wellicht van het Franse „Moïse”.

– De vorm ng in „Spangien” (R 90, 2) dient misschien als meer velare nasaal te worden geïnterpreteerd, en idem bij : den Prince van Orangien (R 83, 6). A. Weijnen oppert dat „Spagnen” en „Spagnien” misschien palatale nasaal voorstellen³⁷.

– De gewoonte om in syllabebegin vóór vocalen met stemhebbende z de zachte spirant aan te geven met gespelde s komt ook bij Van Geluwe voor : gheseydt (R 79, 4) en : sy seylen soo wijt (R 78, 20). Als hulpwerkwoord spelt hij echter : zijn (R 79, 23).

– De -ss- komt voor, mogelijk ter verduidelijking van gewenste stemloze uitspraak : gessel (R 29, 2) en : herssen-loose (R 34,

35. Cf. A. Weynen, a.w. § 4, p. 13, onder.

36. Cf. A. Weynen, a.w. §§ 18 en 39.

37. Cf. A. Weynen, a.w. § 5, p. 15.

13), maar naast het tweede voorbeeld komt in poëzie ook voor : hersen-loose.

– De pronomina personalia met tegenwoordige ij-spelling schrijft Van Geluwe met y : hy (R 57, 5), wy (R 38, 17), sy (R 39, 17).

– Onze ei wordt ey gespeld : Ende daernaer seydt hy / dat de Heydenen zijn ghekomen... (R 36, 5).

5. *Scheiding van de woorden*

Als zo dikwijls in de zeventiende eeuw heerst bij Van Geluwe verwarring ten aanzien van het al dan niet aaneenschrijven van woorden³⁸. In samenstellingen gebruikt hij als zovele anderen³⁹ graag een koppelteken : op-spraecke (R 28, 17), lof-prijs-baerlijcksten (R 46, 19). Maar ook wordt een samenstelling weleens gesplitst en staan de delen ervan gescheiden geschreven : „tuyt wendigh (R 65, 21). De proclise welke dit voorbeeld vertoont, komt evenals enclise vaak voor : ick hebber wel hondert ghekent (R 55, 21) ; ofter (= of 't er) (R 41, 9) ; en alst ghebeurt (R 41, 9) ; datter (R 14, 33) ; Oock en moetent gheen Gheusen Kercken gheweest zijn (R 36, 9 ; ende verkoopense wederom (R 29, 12) ; ende onder-tusschen ist al valsheyt en bedroch (R 29, 14) ; inder eeuwigheydt (R 30, 13) ; Maer ten blijckt niet (R 47, 8) ; ick houdt alleen met Nicolaes Bijskens Bijbelken (R 19, 23)⁴⁰.

Ten overvloede zij nog opgemerkt dat ook bij Aernout van Geluwe het tremagebruik niet voorkomt : Israel (R 36, 36), privilegiën (R 21, 28) en : ceremonien (R 32, 21).

6. *De uitspraak*

Ten aanzien van de uitspraak in het verleden dient men bij een historisch onderzoek grote reserve in acht te nemen. Er is daarom lang niet zover gegaan als in de registratie door A. Weynen is gebeurd. Hierom volgens slechts enige opmerkingen.

– Van de Delftse monoftongische uitspraak⁴¹ blijkt niets bij Van Geluwe. De spelling ij is bij hem ook wel aanduiding voor ie : Nicolaes Bijskens Bijbelken (R 19, 23). In de schrijfwijzen voor het pronomen personale komt het klankteken voor zonder puntjes (als ypsilon) : wy, ghy, hy, sy, my. De conclusie hieruit blijft onzeker. Heeft men hier te doen met een monoftong of met

38. C. G. N. de Vooy, a.w. Nr. 35. – A. Weynen, a.w. §§ 7^a, 10 en 37.

39. Bijvoorbeeld Ampzing, Hooft, De Brune. – Zie A. Weynen, a.w. § 7^a, p. 19.

40. In een Vlaams pedagogisch tijdschrift stuitte ik op de afkorting : t.t.z. Deze stond voor : 'ijs te zeggen.

41. A. Weynen, a.w. § 8, p. 20.

een diftong, of met een „monoftongische diftong” zoals men die thans nog wel in Vlaanderen kan horen ?

– De Delftse gesloten oe vóór dentalen wordt bij Van Geluwe niet aangetroffen⁴². Hij spelt de oe-klank niet met ou : voor-noemde (R 38, 8) ; Vlaemsche Boeren (R 38, 29).

– Wat de kleur van de als e of ee gespelde vocaal in enclitica betreft, zou voor de volkstaal in Holland de sjwa-uitspraak kunnen worden aangenomen, bijvoorbeeld in ontkenning. Bij Van Geluwe bijvoorbeeld in : want ten wort hen van onse eerweerdighe Pastoren niet gheleert... (R 58, 23). Maar A. Weijnen ontkent, dat men het bestaan van deze uitspraak afdoende heeft bewezen⁴³.

– Aansluitend bij de sjwa-behandeling kan de elisie worden genoemd. Het afkappingsteken (de apostrof) waarmede elisie terwille van metrum bijvoorbeeld door Hooft en Bredero wordt aangegeven, komt ook bij Van Geluwe voor in zijn proza : Maer nu argumenter' ick aldus... (R 66, 36) ; d'afgodische (R 80, 15) ; En schryft het ghen' niet waer en is (Tweede disputatie, 171)⁴⁴.

– Bekend is, dat de h in de uitspraak in sommige streken van Nederland, alsook in Vlaanderen, fonetisch en fonologisch zwak kan staan. Dit is een enkele keer duidelijk het geval bij Van Geluwe : Hardoye⁴⁵ (voor zijn geboorteplaats Ardooye).

– Over de uitspraak van het suffix -lijk valt méér op te merken. Voor het Zuiden is betoonde uitspraak hiervan aan te nemen⁴⁶. Deze is ook tegenwoordig nog wel aanwezig in het Vlaams. Misschien was de zeventiende eeuwse lijk-uitspraak monoftongisch getint, zoals nu nog wel in Vlaanderen voorkomt. Betoning lijkt niet onmogelijk in : soo gheleerdelijcken ende treffelijcken (R 63, 4), ofschoon Remco Campert met de schrijfwijze „vurrukulluk” in een boektitel heeft laten zien hoe thans nog sjwa(?) -ophoping mogelijk is. Bij Van Geluwe kan echter het gebruik van de gepunte ij wijzen op níet-sjwa-uitspraak. Indien dit zo is, zou dit ook

42. Idem, § 9, p. 21, regel 6. En : A. C. Crena de Jongh : G. C. van Santen's *Lichte Wigger en Snappende Siitgen*. Assen, 1959. Pp. 46 en 47.

43. Idem, § 10^a, p. 23, alinea 2.

44. *De Tweede Disputatie Tusschen Hermannus Tegularius gepretendeert Ghereformeer: Predicant van Delft in Hollandt, ende Arnould van Geluwe vlaemschen boer, woonende tot Ghendt inde Servaenstraet recht over het Clooster van S. Iorisfranck... T'Antwerpen, by de VVeduwe van I. Cnobbaert. M.DC.XLIX.*

Bijna al de werken van Van Geluwe zijn in duodecimoformaat uitgegeven. Dit geldt volledig voor de in dit artikel gebruikte werkjes, zoals bijvoorbeeld de REYSE en HET MASSCHER, alsook het in de volgende aantekening vermelde werkje.

45. *Den Gheestelijcken Jaegher Van Sampsons vossen, Inhoudende hondert ende vijftich Catholijcke Vraeghen | in 't licht gegeven | alle nieu gesinde Predicanten uyt liefden tot vriendelick be-antwoordinghe voorghestelt. Door eenen Vlaemschen Boer ghebooren tot Hardoye, Met Naeme Arnout van Ghelewe... Te Ghendt, Ghe-druckt by Baudewyn vanden Berghe, inde Ghelmtunte, 1648.*

46. A. Weijnen, a.w. § 13, eind.

kunnen gelden voor de pronomina possessiva, in tegenstelling tot de pronomina personalia (hy, wy) : In sijn loffelijck memori-boeck (R 64, 26). Maar voor een adjectief als „Apostolijcke” kan evengoed volledige ie-uitspraak in Vlaanderen worden verondersteld : ghelijck-formigh d'Apostolijcke Kercke (R 36, 38). Dit tegenwoordig op niet-geaccentueerd -ische- eindigende adjectief heeft hier fortis-accent op -lijcke.

Dit suffix komt zowel in adjectivisch als in adverbiaal gebruik voor bij Van Geluwe. Adjectivisch gebruik van -lijck in predicatieve positie is voorhanden in : dat ick hen sighbarelijck hadde (R 61, 36). Adverbiaal gebruik is aanwezig in : En konnen ons Geusen⁴⁷ niet treffelijck argumenteren ? (R 59, 23) ; Daer be-neffens en soude Godt den af-godischen-beelden-dienst soo straffelijck niet verboden hebben / ... (R 80, 33). Als laatste opmerking zij erop gewezen dat er vóór -lijck vaak een overgangsklank voorkomt : eereelijcke lieden (R 90, 33/34).

Over de klinkers vallen nog enige verdere opmerkingen te maken op grond van bij Van Geluwe voorhanden materiaal, en wel eerst over de verkorting van klinkers. In het zeventiendeëeuws komen korte vocalen soms voor waar tegenwoordig een lange vocaal staat : goddinne (R 51, 35), af-godderijen (R 78, 32), maar : d'afgodische (R 80, 15). Niet met korte vocaal maar waarschijnlijk met dialectische kleur moet de volgende schrijfwijze worden geïnterpreteerd : haese-notjes (R 28, 3). Natuurlijk is er wel een korte vocaal aanwezig bij zogenaamde geminaatspelling : beneffens (R 22, 12), effen (R 44, 27), welk laatste woord al erg Hollands aandoet.

– Rekking van klinker treedt op voor r + consonant in : voorderen (R 53, 13), waarnaast het door A. Weynen vermelde „vorderen” dient te worden genoemd⁴⁸. Van Geluwe schrijft „aer-moede” (R 53, 10) naast : armoede (R 14, 2). Misschien verdient het vermelding dat dergelijke rekkingen tegenwoordig nog typisch zijn voor de Hollandse streek waar Van Geluwe in de veertiger jaren van de zeventiende eeuw had rondgetrokken en gedisputeerd, en dat deze rekking o.a. zeer typisch Leids is, waar hij als disputant ook wel kwam.

– Mede in verband met rekking kunnen hier nog enige verdere opmerkingen volgen over de kleurloze vocaal, en wel dit keer over de plaats van voorkomen en van ontstaan. De sjwa komt voor indien er in het volgende voorbeeld sprake is van zwakbetoonde syllabe : onpertydigh (R 48, 14). Stellig is dit het geval in : dat

47. De term „Geusen” is nog zeer lang in het Zuidnederlands woordgebruik aanwezig gebleven.

48. A. Weynen, a.w. § 61, p. 59.

wel is versien met vyer (R 39, 14), en in : onversierendelijck (R 38, 27).

– Als overgangsklank komt de kleurloze vocaal in verschillende situaties voor bij Van Geluwe, bijvoorbeeld tussen l + consonant in : willekom (R 18, 17), en misschien ook in : treffelijck (R 59, 23), en : straffelijck (R 80, 33), en in : al de argeliste... disputanten (R 92, 21/22). Maar slechts schijnbaar is dit het geval in : hunnen weerelijcke (= wereldlijke) policie (= gedragslijn) (R 16, 6).

– Andere gevallen van kleurloze vocaal zijn nog voor eerst -e voor u in : in hen soet-geurigh Vaderlandt en huys (R, Voor-Reden, p. † † 4, r. 21), welke uitdrukking herinnert aan „La Douce France”. Ook staat deze kleurloze e in W E van substantieven : Andtwoorde (sg.) (R 10, iii. Cap. r. 7) ; Van waer is doch de komste (Masscher 2, 19)⁴⁹. Vanzelfsprekend komt deze e voor in W E van adverbia : verre (R 4, 33), luyde (R 21, 4). Eveneens op dezelfde plaats bij preposities : omme (Masscher 2, 20). Ook nog is deze e genoteerd in W E van de onvoltooid verleden tijds-vorm van het werkwoord : die groote armoede in haer kinderbedde lede (R 14, 2). Tot slot wordt erop gewezen dat e staat voor nasale -en in : recontreren (R 79, 5).

Over het accent valt eveneens in concrete gevallen iets te concluderen. Zo wijst de spelling „Sinte Laureyns” (R 31, 19) op eindaccent. Waarschijnlijk kan uit deze schrijfwijze echter nog iets meer worden afgeleid. De tegenwoordige Zuidnederlandse euitspraak is een diftong die de staatsburgerlijke Nederlander nogal monoftongisch lijkt. Indien dit heeft gegolden voor de uitspraak door Van Geluwe, dan zou hij deze heiligenaam ongeveer hebben uitgesproken als „Sinte Lauréns”, dat wil zeggen : met eindaccent, monoftongisch en wellicht ook nog... nasaal !

In de zin kon het accent naar achter verschuiven als het zelfstandig werkwoord naar achter wordt verplaatst : Dat ick hier segghe / sal ick houden staen (R 67, 7/8). Natuurlijk is hieraan ook een syntactische kwestie verbonden.

– Voorbeelden van contrastaccent staan in de volgende argumentatie : „Ten 2. soo doen ons Ghereformeerde duysendt-mael meerder afgoderije als dat wy Catholijcke doen : want wy en

49. Den afghetrocken Masscher Van Het Vermomdt Ghereformeerdt Louster VVoordt Godes, VVaer onder dat gbevonden zijn 188. merckelijcke trouwveloosse mis-slaghen, die de Staeten Bijbel-Oversetters begaen hebben, bestaende in 't af en toe-doen, verkorten en verlanghen van Godes VVoordt, ende hoe sy daer 9391. nieuwe menschelijcke verdichte vwoorden tusschen ingbesaeyt hebben, klaer ten toon ghestelt op het tooneel des vvereldts Door Arnoudt Van Geluvve Vlaemschen Boer... T'Antwerpen, By de VVeduvve van Jan Cnobbaert, M.DC.LII.

houden maer ghedachtenisse van het dierbaer lijden CHRISTI, ende consequentelijck soo is CHRISTUS onsen Afgodt / volgens hun eyghen segghens : maer sy houden de beelden vanden Prince van Orangien tot sijn ghedachtenisse : ergo soo is den Prince hun Afgodt". In dit fragmentje krijgt vooral sy een fortis-accent.

- Bij „Aen-bidden”, als scheidbaar samengesteld werkwoord, zal het accent vooraan hebben gelegen, dus op „aen-” : Ghy bidt... de beelden aen (R 59, 11/12 en id., 23).

- We hebben al het woord „Pastoren” (r.-k. zielzorgers) ontmoet (R 58, 24). In dit meervoud zal het accent op de tweede lettergreep hebben gelegen, als in het Latijn. Dit is anders in het tegenwoordig Vlaamse meervoud : (onder-)pásters.

In de uitspraak treedt vooral bij medeklinkers assimilatie op. Bij Van Geluwe wordt gs tot s in : Confessie van Ausborgh (R 19, 18), en in het adjectief „Heydel-bersschen” (R 19, 20). Bij hem wordt ook ldl tot (e +) l in het al vermelde : hunne weerelijcke policie.

- Apocope (syncope) door het wegvallen van t-spelling in de verbinding met -baer komt voor in : sighbaer (R 61, 33).

- Epenthesis van p is aanwezig in : Sampsons vossen... (*Den Gheestelijcken Jaegher*, Titelblad)⁴⁵, en van t in : gantschen (adjectief) (R 51, 27). Soms komt dit ook vóór -loos voor : leventloose beelden (R 79, 21), wat misschien als volkse contaminatie kan worden verklaard. Hiernaast heeft Van Geluwe nog : levenloose (R 85).

Echter geen epenthesis maar handhaving van de oude vorm is bewaard in „punct” naast Latijns *punctum* (*Masscher*, 2)⁴⁶. Werkelijk frequent is de epenthesis van d⁵⁰. In Delftse documenten komt voor : „Aernout van Geelhout, lindewever” naast „Arent Leunisz van Geel, linnenwever”. Een ander voorbeeld is „onversiendelijck” (R 38, 27), waarin echter contaminerende invloed aanwezig kan zijn van het participium presentis. De d-epenthesis is werkelijk veelvuldig, zodat er hier geen plaatsruimte voor is ; vooral zijn er vele verbindingen met alder-, zoals in : d'aldergrootste (R 46, 12). Merkwaardig echter is : d'onghestuynde zee (*Den Cath. Echo* II, vs. 13)⁵¹. Daarentegen staat nog zonder d-invoeging het werkwoord : gheschien (R 16, 10).

- Paragoge van t komt voor in „ghepeupelt” (R 39, 22), dat

50. C. G. N. de Vooy, a.w. (Vijfde druk), Nr. 98.

51. *Catbolijcken Echo, Ofte VVaeren Gendtschen VVeder-galm, Teghen de valsche opvverpende stemme van onse daghelijcksche over-komende ghepretendeerde ghereformeerde. Door een kort verhael vat ghepasseert is in een vlaemsche reise van drie overkomende Hollantsche vrienden... door Arnoudt Van Geluue...* (II. Deel.) 'T Antwerpen, By de Weduwe van Ian Cnobbaert, M.DC.II. - Verschillende keren herdrukt. Het laatst zelfs nog in 1781 bij : J.-B. Carstiaenssens. Antwerpen.

misschien is ontstaan naar analogie van „ghevleughelt” en „ghe-diert”.

– Procope van de h (als fonologisch zwakke klank) komt voor in : eerlijck verciert (R 21, 26), en in : waer door hy nu oock ver-eerelijckt is met de Croone der glorien (R, Voor-Reden (11^v, 2)).

– Door dezelfde oorzaak kan ook prothesis van h plaatsvinden, zoals is vermeld voor „Hardoye”.

Behalve in het geijkte kader van de grammatische figuren zijn er nog andere opmerkingen te maken over medeklinkers in het taalmateriaal van Aernout van Geluwe. Zijn „doch” in „Van waer is doch de komste” (*Masscher* 2, 4) vertegenwoordigt de Vlaamse voorkeur naast de variant „toch”.

– In W E verschijnt soms nog naast elders ngk : Jongheydt (R 76, 25), naast : jongkheydt (R 5, 7). Hiernaast komen nog voor : aen-hanck (R 49, 36), Coninck (R 38, 4) en nog meer gevallen. Bekend is, dat de Statenvertaling de nk pas vermijdt vanaf de tweede druk, die eerst in 1657 van de pers kwam. Hier blijken Van Geluwe's taal en spelling de conservatieve vorm van de eerste helft van de zeventiende eeuw – zowel in Noord als in Zuid – te vertegenwoordigen.

– Het tegenwoordige schrijftaalwoord „spoeden” staat bij Van Geluwe met een j-klank in : dat sy hen soo spoeyden (R 23, 26).

– Hij schrijft (en sprak dus waarschijnlijk ook) -uw waar tegenwoordig in de volgende naam alleen een w wordt uitgesproken : Jesuwitschen duyvel (R 11, 29). Een w als duidelijke overgangsklank wordt door Van Geluwe gehonoreerd met w-spelling in : arguweren (R 28, 33), welk woord tegenwoordig als „argueren” zou worden gespeld. Men vergelijkte slechts met „instrueren”. Het woord „arguweren” is thans nog bekend in Brabants dialect en daar betekent het nu : kibbelen, ruziën. Van Geluwe gebruikte de term echter naast het synoniem „argumenteren”.

– t kan ts (affricaat) representeren, omdat ook ts-spelling voorkomt : Voetsius (*Sampsons vossen* 197)⁵², naast : Voetius.

7. Het werkwoord

Als eerste onderwerp van de morfologie kan het werkwoord aan de orde worden gesteld, waarbij slechts iets over zwakke en sterke vervoeging, over tijden en wijzen zal worden opgemerkt.

– Zwak bij Van Geluwe is : beweeght (R 80, 10) : om dat wy beweeght souden worden tot...

52. A. van Geluwe, *Den Gheestelijken Jaegher van Sampsons vossen...* Gent, 1648. P. 197. (Voor de volledige titel van dit werk zie noot 45.)

– Onregelmatig: ghebooght (R 46, 18), bij het werkwoord: buyghen (R 46, 23).

– Wat het werkwoord met *i*, gevolgd door gedekte nasaal betreft, heeft bijvoorbeeld „beginnen” een preteritum met *t/d* in: begost (R 19, 33); begoste (R 37, 31); begonden (R 37, 1).

– „werden” is infinitief bij Van Geluwe in bijvoorbeeld: om van reyne ooren ghehoort te werden (R 27, 27). Als onvoltooid verleden tijd staat hiernaast dan: wierden (R 80, 17), en in: Daer door wierde ick krachtelijcken beweeght (R 22, 29).

– „heeten” heeft preteritum met *-ie-* in bijvoorbeeld: hy hiet my... willekom (R 18, 17).

– „Lachen” heeft preteritum met *-oe-*: Als nu den Coninck sagh dat hy loech / ...

– Een zwakke verleden-tijdsvorm met *-e-* na *stam-t* en vóór buigingsuffix komt voor in bijvoorbeeld: aen-tasteden (R 27, 23).

– Transitief en bedrijvend gebruik van het werkwoord „scheiden” (wettelijke huwelijksontbinding) vertoont het volgende voorbeeld: daerom scheidten sy soo licht Man ende Vrouwe van malkanderen (R 54, 36).

– „willen” komt met *-t* voor in o.t.t. 3e persoon enkelvoud⁵³: Maer wilt sy weten wat, ... (R 41, 32).

– Bij „kunnen” is plaatsing mogelijk vóór zelfstandig werkwoord, in vragende hoofdzinswoordorde: Soude-men wel kunnen grouwelijcker ende onbeschaemder Godts-laster uyt den grond van de helle putten als dese? (R 56, 30/31).

– Hetzelfde geldt voor „kosten”: ick... vraeghde hen allegaeder / of sy kosten bewijzen het oorspronkelijk beghinsel met de successive afkomst van hun Kercken-dienaers (R 19, 35).

– Mogelijk is er Hollandse invloed aanwezig in de verwarring van „kunnen” (kunnen) met „kennen”: die noch qualijck hunnen a/b/c ofte Grammatica kunnen / ... (R 40, 27).

– De vorm „docht” (R 41, 21) komt voor naast bij anderen „dacht”. Ook als: dochte R 39, 22).

– Opvallend voor een Zuidnederlander lijkt misschien de vorm „seydt” in: Dit seydt (o.t.t.) Christus selfs (R 44, 35). Deze vorm is ook bij Heinsius genoteerd⁵⁴. Van Geluwe gebruikt het hierbij passende participium preteriti: Ick hebbe gheseydt (R 26, 14).

– Het tegenwoordig toenemend gebruik van het imperfectum voor het perfectum (welk gebruik wel als na-oorlogs anglicisme is betiteld) schijnt oudere rechten te kunnen doen gelden, gezien het volgende voorbeeld: (Het VII. Capittel. Daer in dat bewesen

53. A. Weynen, a.w. § 89, p. 82.

54. Idem, § 44, p. 42.

wordt hoe cleene eere dat de Gheusen aen den almoghenden Godt ende sijnen wonder-baerlijcken alder-heylichsten Naem bewijsen.) Dat *gaf* my oock eenen krachtighen ende stercken spoor-slagh om wederom te keeren tot de eenighe waerachtighe Bruydt CHRISTI... (R 46).

– Het werkwoord „dorsten”, dat thans vooral in ontkenning in gebruik is, komt zonder deze ontkenning voor in : ende dat dorsten sy wel openbaer ... leeren (R 51, 4), wat ook in volkstaal thans nog niet ongewoon schijnt te zijn.

– Over de verhouding van de aantallen sterke en zwakke werkwoorden in het werk van Aernout van Geluwe kan het volgende worden opgemerkt. De frequentie van het gebruik van sterke werkwoorden is nagegaan voor tien bladzijden uit de Reyse : bladzijde 1 tot en met 10. De bladzijden (duodecimoformaat) tellen meestal 36 regels, met zeven tot acht woorden per regel. In dit stuk proza is honderd keer een duidelijk sterk werkwoord gebruikt tegen 101 keer een zwak werkwoord. Indien hieruit een conclusie kan worden getrokken, zou men moeten zeggen dat bij Van Geluwe het gebruik van het sterke werkwoord gelijk frequent is aan dat van het zwakke werkwoord.

Van de sterke werkwoorden in dit stuk zijn er 44 enkelvoudig, dus niet samengesteld en zonder affix. 63 zwakke werkwoorden zijn eveneens enkelvoudig. Dit is een duidelijk verschil in frequentie. Rederijkerachtige samensmedingen zijn in deze twee honderd werkwoorden niet geliefd. Enige keren komen ze voor in Van Geluwe's poëzie, waarbij men dan opeens een overeenkomst ziet met dergelijke samensmedingen bij de dichter Spiegel.

8. De zogenaamde nominatief-n als functieverchijsnel

De nominatief-n komt vooral voor bij lidwoorden en voornaamwoorden, maar ook wel bij adjectieven. Er is hier geen sprake van casusaanduiding, maar wel natuurlijk van genusaanduiding. Deze n treedt als regel op vóór klinkers en vóór bepaalde medeklinkers : d, t, b en r⁵⁵. Vanuit tegenwoordig standpunt beschouwd, en vanuit het A.B.N., is deze zogenaamde nominatief-n een dialectverschijnsel. Traditioneel echter kon deze n algemeen en in alle gevallen bij mannelijke substantieven worden geschreven. Van Geluwe gebruikt deze n in de genoemde posities, maar ook overigens wel, bijvoorbeeld voor de v : Arnout van Geluwe, *gheseydt den Vlaemschen Boer...* (op titelbladen). Eveneens vóór s in : Jae

55. Cf. De Vooy, a.w. Nr. 26, pp. 65 en 72 (alinea 2 v.o.). Schönfeld's *Historische Grammatica van Het Nederlands. Vijfde druk. Verzorgd door Prof. Dr. A. Van Loey, m. medew. v Dr. M. Schönfeld.* § 84, p. 116.

mynen sone en sal hem soo licht niet laeten verleyden (R, Voor-Reden (7^r), 10). Hier vermoedelijk met n omdat „mijne sone” zo „vrouwelijk” stond. Maar ook Aernout van Geluwe gebruikt overigens „myne” voor het masculinum, naast „mijn” voor het femininum.

- Van Geluwe schrijft n vóór sch: Ende als den schoonen op-ghehanghen ... prijs van 't Rijck der Hemelen te winnen is... (R (11^r), 28).

Prof. Dr. C. G. N. de Vooy's heeft opgemerkt, dat Jacob Cats de nominatief-n als Zeeuw niet heeft prijsgegeven, en dat Constan-tijn Huygens, als Brabander van familie-afkomst, de veroordeling van de nominatief-n (bijvoorbeeld door de Statenbijbel) nooit heeft goedgekeurd. Trouwens ook in de Statenbijbel is de nomina-tief-n niet geheel weggewerkt⁵⁶.

H. M. Hermkens heeft de gevallen met -n gerubriceerd in het Antwerps van de „Trijntje Cornelis” van Huygens⁵⁷. Prof. Dr. Jac. van Ginneken heeft in zijn colleges aandacht geschonken aan de nominatief-n, welke hij echter zag als casusverschijnsel, wat tegenspraak heeft uitgelokt.

Een werkje als de *Reyse* van Aernout van Geluwe biedt voldoende materiaal om dit verschijnsel voor deze auteur in kaart te brengen: naar erop volgende klanken, en naar woordsoorten. Maar een nieuw, ander resultaat valt hiervan niet te verwachten.

Dit n-verschijnsel is de „Vlaamse nominatief” genoemd door Jos. Alberdingk Thijm in zijn Vondeluitgave⁵⁸. In een noot bij vers 1139 van de „Bespiegelingen van God en Godsdienst” schrijft hij: „1139. Een gedroomden niet: niet wordt hier niet alleen manl. gebezigd, maar zelfs in den Vlaamschen nomin. gesteld.”

Prof. De Vooy's formuleert het verschijnsel weer anders, maar ook misleidend, als hij schrijft: „In Zuidelijke gewesten is de *accusatief* d e n tot nominatief geworden”, waarna hij naar ver-scheidene idiotica verwijst⁵⁹.

Het gebruik van „enen” in de nominatief schijnt door De Vooy's meer Zuidnederlands te worden geacht⁶⁰. Hij wijst erop dat Roemer Visscher deze vorm niet heeft. In ieder geval komt bij de Zuidnederlander (met Hollandse inslag) Van Geluwe „enen” in de nominatief voor: „hoe dat de Catholijcke in de Geusen Landen woonen? Ghelijck eenen voghel die inder muyte sit” (R 15, 10);

56. C. G. N. de Vooy's, *Geschiedenis*³, pp. 86, 88 en 97.

57. *Uit de School van Michels*. Nijmegen, 1958. P. 118, I, 1.

58. Bedoeld is de Alberdingk Thijm-Unger-uitgave van *Joost van de Vondels Dichtwerken*. En wel: Deel 10 (over de periode 1660-1663), blz. 188. Noot bij vers 1139.

59. C. G. N. de Vooy's, *Nederlandse Spraakkunst*⁸, Nr. 29, p. 72, alinea 2.

60. De Vooy's, a.w. Idem, alinea 2 van onder.

„soo quam hem eenen leughenachtighen Propheet in 't ghemoet" (R (9^r), 2); „ghelijck eenen visch den haeck in slockt (R (8^r), 19). In deze Voorrede schrijft hij ook: „In 't vierde boeck der Coninghen / Capittel vier / wast eenen dieren tijdt" (R (9^r), 31), maar daarnaast schrijft hij meer Hollands: daer Godt een vyandt af is (R (9^r), 25). Ook bij zelfstandig gebruik komt bij hem „enen" voor: „Den eenen roept: ... Den anderen seght: ..." (R 11, 30/32).

Omdat Aernout van Geluwe een in het Noorden gevormde Zuidelijke auteur is, is het niet zeker of hier alleen van een zuidelijk gebruik sprake moet zijn, ofschoon ook Delft zijn Vlaamse „kolonie" kende, wat blijkt uit Van Geluwe's beide Vlaamse huwelijken en uit de keus van zijn vrienden. Maar er blijft hier in het algemeen onzekerheid heersen, waarop Prof. De Vooy's heeft gewezen⁶¹. Bovendien kan bij een volkstaal auteur of *self-made-man*, als Van Geluwe was, zijn syncretisme tevens in overeenstemming zijn met wat de volkstaal in alle gewesten nog vertoonde. Wel moet er nog eens op gewezen worden, dat hij blijkbaar geen rechtstreekse invloed heeft ondergaan van de in de tweede helft van de zeventiende eeuw veldwinnende renaissance-grammatica.

Bij de voornaamwoorden met nominatief-n komt zelden „mijnen" voor: Jae mijnen sone en sal hem soo licht niet laeten verleyden (R (7^r), 10). Het gewone is hier „mijn": daer is den levenden Godt mijn ghetuyghe van (R 12, 15). In het volgende voorbeeld komt „gheenen" naast „gheen" voor: want daer gheenen strijdt en is / daer en is gheen victorie (R (7^r), 20). Zo komt ook het gebruik van „sijnen" voor naast dat van „sijn" (neutrum): daer sijnen heerlijcken... naem (masc.) in moeste gheglorificeert worden (R 23, 24); Sijn eerste leughenachtigh ... sermoon (neutrum) dat heeft hy ghedaen in 't aerdsch Paradijs (R (8^r), 17).

– In alleen adjectief, zonder artikel of adjectivisch pronomen, komt de nominatief-n voor in: Daer stond'ick onnooselen ignoranten Boer (R 19, 25).

9. *Vreemde invloeden*

De invloed van het Latijn is bij Van Geluwe van indirecte aard geweest, ofschoon het niet uitgesloten is, dat hij op latere leeftijd enig Latijn heeft geleerd. Dit echter buiten beschouwing gelaten, heeft Van Geluwe toch – door zijn belangstelling voor dispuutmethodes, voor theologie, apologetiek, patristiek en kerkgeschie-

61. Idem, p. 95/96.

62. Idem, p. 97, *alinea* 2.

denis – heel wat termen ontmoet en onthouden, die zuiver Latijnse woorden zijn of die hun Latijnse afkomst niet verloochenen.

Indien men latinismen onder de barbarismen rekent – juist als gallicismen enzovoort – dan moet onder deze term worden verstaan: vormen die niet geheel stroken met het Nederlandse taaleigen. Hier echter wordt de betekenis van het woord latinisme iets ruimer genomen, waardoor ook afwijkingen van het tegenwoordig taalgebruik er onder vallen, evenals „vreemde woorden”, namelijk woorden die een „Latijnse indruk” maken. Hiervan volgt een aantal voorbeelden: Colonne (R 45, 18); actie (R 64, 28); Apostille (R 19, 17 en 18: kanselarijterm); Institutie (R 19, 20).

Zelfs is er syntactische invloed aan te wijzen, zoals in een syntactische constructie als: ... seyde Menno (R 18, 32); seydt Paulus (R 33, 2). (Gallicistisch?).

Het gebruik van een Latijns woord waaraan een Nederlandse uitgang is gehecht, vertoont: ad herenten (R4, 28). Van een meer algemeen gebruik zijn woorden als: exempel (R 13, 4), dat al Middelnederlands is, en: Confessie („van Ausborgh”) (R 19, 18): alsook: ghecanoniseert (R 32, 10). Als notariële term komt bij Van Geluwe vaak voor: certificatie (R12, 32).

Het al om de nominatief-n vermelde „ick onnooselen ignoranten Boer” (R 19, 25) kan ontstaan zijn onder Latijnse of/en Franse invloed.

– Het spreekt vanzelf dat in de dispuuttaal van Aernout van Geluwe vooral de dispuuttermen zijn vertegenwoordigd onder de latinismen: argument (R 29, 27), disputabel (R 30, 8), disputant (R 92, 22), ergo (R 7, 33), item (R 80, passim), materie (R 62, 31), nota (werkwoordsvorm) (R 44, 15), noteert (R 48, 1).

– Ook komen in zijn taalgebruik geheel of gedeeltelijk Nederlandse navormingen voor, dus zoals „voorzetsel” is gevormd naar het voorbeeld van „praepositio”. Enige voorbeelden hiervan zijn: stellen (Lat. ponere) (R 26, 7), ook met prefix: een vraeghe voor-stellen (R 43, 9); ten propooste (R 79, 16); consequentelijck moet volghen (R 30, 5/6); het ghevolgh (Lat. conclusio) (R 37, 13). Dit zijn geen bewijzen, dat Van Geluwe uit het Latijn heeft vertaald. Als bronnen voor zijn talrijke disputen gebruikt Van Geluwe vertalingen van Latijnse vulgarisaties van vakliteratuur, zoals Vekiti's memorieboek ter vervanging van de werken van Bellarminus⁶³.

Onder de vreemde invloeden hoort die van de „Françoysche woorden”. Ofschoon in de twintiger jaren van de zeventiende

63. *Het Catholyck Memory-Boeck... Door Turano Vekiti, Doctor in de beyde Rechten. Den vijftden druck seer verbeteret ende vermeerderet. Tot Loven, By Berbardyn Maes, in 't Groene Kruys. Anno M.DC.XLVIII.*

eeuw de Franse invloed, die via de rederijkerstaal had gewerkt, sterk afnam, komen er in de werken van Aernout van Geluwe nog Franse woorden voor. Een aantal ervan is terloops tijdens de lectuur van de vele werken en werkjes van Van Geluwe aangetekend. Het vraagt te veel ruimte om het genoteerde 150-tal hier op te sommen, en zeker niet met vermelding van al de werken waarin ze voorkomen. Van Geluwe's bibliografie in de *Bibliotheca Belgica* vormt hiervoor een te lijvig deel. Volstaan wordt hierom met de volgende keus: liberteyt, propoost, different, opinien, opinieus, conscientie, contrarie, possessie, impertinent, favorabel, conditie, fameus, occasie, devotaire, santé, subijtelijcken, moveren, exercitie, examineren, expres, memorie, rigouereus, absurd, modest, discoureren, pompeus, accorderen, devote, jalouse, fabuleuselijck, gheapplieert, in passant, congratueleren, absolut, curieus.

– Nog moet iets worden gezegd over de casusuitgangen bij Latijnse namen. Bij Van Geluwe onderscheiden Latijnse namen zich in de druk door een apart lettertype. Deze namen vertonen bovendien Latijnse uitgangen. Volgens A. Weynen zou dit een kenmerk zijn voor r.-katholieke auteurs⁶⁴. Prof. Caron behandelde deze Latijnse uitgangen in een rede op het zeventwintigste Nederlandse Filologencongres in 1962⁶⁵. Het geregeld gebruik van deze uitgangen bij Aernout van Geluwe wijst erop, dat deze auteur niet geheel onkundig was van de Latijnse declinatie, al noemde hij zich een „onghestudeerden Vlaemschen Boer”.

– De Latijnse genitivus komt bij hem het meest voor: de Passie Christi (R 52, 36); van de dierbare Passie ons liefs Heeren Jesu Christi (R 82, 13).

– De uitgang -us is niet altijd als nominatief van het Latijn herkenbaar, maar is als zodanig waarschijnlijk wel aanwezig in: soo hebben my ten eersten om-ringhelt... Lutherus / Calvinus... (R 17, 26). Ook de accusativus komt voor: die haeren alderliefsten Bruydegom Jesum soo hert-grondelijck bemindt (R 46, 10).

10. *Woordvorming*

Vanuit synchronisch standpunt wordt hier de term „samenstelling” ook wel gebezigd voor wat diachronisch uiteenvalt in samenstelling en samen koppeling.

– Een geval van samenstelling bestaande uit koppeling of syntactische woordgroep + enkelvoudig substantief is aanwezig in: *versierde fabel-dichters* (R 56, 2).

64. A. Weynen, a.w. p. 44, onderaan.

65. *Verslagboek*, p. 87.

- Een samenkoppeling van onverbogen adjectief + substantief is aanwezig in : out-vaders (R 31, 9)⁶⁶.

- Tautologisch is misschien : lidt-maet. Volgens het WNT echter is dit woord vermoedelijk slechts schijnbaar tautologisch. Prof. De Vooyo vermeldt „lidmaat” niet onder de tautologische samenstellingen⁶⁷. Echter vermeldt hij ook niet het voorbeeld : spoor-slagh (R 87, 30).

- Een koppeling, ontstaan uit datievorm, is het geval : ghe-lijkerhandt (R 92, 27)⁶⁸.

- Echter zijn syntactische groep gebleven : het onderste boven (R 36, 23) ; den meesten-deel (R 55, 30/31), waarvoor men vergelijkte : tot in de nederste deelen (R 49, 23) ; voor het eerst (= vooreerst) vraegh'ick hen / of... (R 29, 29). Opvallend is, dat de schrijfwijze van de syntactische groep nog behouden is gebleven in de plaatsnaam : 's Graven Haegh (R 90, 24). Elders wordt een koppelteken gebruikt, wat erop kan wijzen dat de syntactische groep is geworden tot een samenstelling (samenkoppeling) : dat schelms-stuck (R 14, 7) ; het meesten-deel (R 41, 3) ; de straffe van de schrijvende-handt teghen den kerckroover Balthazar (R 38, 25). Hiernaast kunnen als nog losse samen-koppelingen worden beschouwd : den Houwelijcken staet (R 53, 33), naast : den Echten-staet (R 53, 35). Maar stellig is slechts de schrijfwijze van de syntactische groep behouden in de (nog losse) samenkoppeling : Godts eer-dief (R 25, 22) en : Godts eer-dieven (R 66, 34)⁶⁹.

- Van Geluwe biedt een eigen, sarcastische vorming naar analogie van „nieuw-ghesinde” (*Masscher* 2, 28) in : de nieuw-ghesmede Confessie (R 19, 27).

- Zonder koppelteken komt als eerste lid het woord „Gheusen” voor - tegenwoordig nog in het Zuiden niet onbekend als algemene aanduiding voor protestanten - en „papen” (oorspronkelijk Middelnederlandse term, maar later gedegradeerd) : het Gheusen argument (R 64, 29), in de gheusen kercken (R 26, 13), in de Papen Kercken (hier natuurlijk met hoofdletters !) (R 29, 21). Voor de uitgang -en zijn verschillende verklaringen mogelijk⁷⁰.

- In „dit Vlaensch Boeren Argument” heeft afslijting plaats-gevonden⁷¹.

66. C. G. N. de Vooyo, *Ned. Spraakkunst*, Nr. 77, p. 184.

67. De Vooyo, a.w. Nr. 76, I, eind.

68. Idem, Nr. 77, p. 184, boven de spatie ; en vgl. idem, Nr. 92, 4° : Naderhand praepositie + substantief : kan o.a. teruggaan op absolute genitief.

69. De Vooyo, a.w. Nr. 76, p. 181, alinea 2.

70. Idem, Nr. 76, p. 181, 4°.

71. Cf. A. Weynen, § 76, p. 68 ; Van Helten, *Vondel's taal*. 1883. P. 264.

- Misschien is een samenstelling - met verbindings-n - aanwezig in : de Stadts straeten (Stad : fem.) (R 25, 18).
- Een tegenwoordig onscheidbaar samengesteld werkwoord komt bij Van Geluwe scheidbaar voor in : aen-ghebeden (R 31, 11).
- In samenstellingen met -op heeft dit prefix nogal eens de betekenis van open- : op-ghespalckte monden (R 76, 25/26).
- Er zijn voorbeelden van adjectieven die uit bijwoord + deelwoord zijn samengesteld : hoogh-vlieghende (R 88, 1), en in andere samenstellingen met „hoogh”.
- Een geval van substantief + adjectief is : geldt-gierighe af-goderye (R 78, 27/28) ⁷².
- Een uit bijwoorden gevormde samenstelling is : recht-over (R 87, 15/16) ⁷³.
- Een voorbeeld van een samenstelling die gevormd is uit een voorzetsel + substantief biedt : ter wijle (R 84, 4).
- Idem van substantief (in plur.) + substantief : glase-vensters (R 12, 9) ⁷⁴.
- Tamelijk talrijk zijn de voorbeelden van bijwoord + werkwoord, zoals : daer men alle boosheydt vry uyt-wercken magh (R 10, 13), naast : uyt-wercker (R 17, 12) ⁷⁵.
- Ook van bijwoord + voorzetsel : daer-teghen stellen (R 43, 6) ; daer-in (= „daer binnen”) (R 39, 11). Of is er hier nog van een syntactische groep sprake ? ⁷⁶ Verder nog : daer vooren (R 64, 35) ⁷⁷.
- Wel een samenstelling, namelijk met „hoe” + bijwoord, is : hoe-wel (dat) (R 17, 5), maar misschien op de grens van samenstelling en syntactische woordgroep staat : hoe-danigh (dat). (R 57, 1) ⁷⁸.
- Een geval van verkorting is aanwezig in „stoel”, binnen de uitdrukking „Op den stoel comen” (R 87, 19) voor : predick-stoel (R 87, 16).
- Verbale betekenis is behouden in : liefhebber („Wat dunckt u Catholijcke lief-hebbers van Godts eere ?”) (R 23, 19) ⁷⁹.

Voor samenstellende afleiding zijn er enige voorbeelden op -ig :

72. Cf. De Vooy's, *Ned. Spraakkunst*⁸, Nr. 83, sub : Bepalende samenstelling : tweede alinea hiervan.

73. Cf. De Vooy's, a.w. Nr. 92. En vergelijk het anders ontstane „klaar-over”.

74. Cf. De Vooy's, a.w. Nr. 76, III, 4^e, p. 182.

75. Cf. A. Weynen, a.w. § 107, p. 105, midden.

76. Syntactische groep ? (De Vooy's, *Ned. Spr.*⁸ Nr. 92, 1^e, voornaamwoordelijk bijwoord. Zie ook dezelfde : Nr. 79.)

77. Cf. De Vooy's, a.w. Nr. 92, 2^e.

78. Cf. De Vooy's, a.w. Nr. 94, 4^e.

79. Cf. De Vooy's, a.w. Nr. 79, alinea 2 ; Nr. 88, p. 193.

drie-voetigh (R 36, 22, 23), star-ooghig (R 40, 35) en dergelijke. Mogelijk is er van samenstellende afleiding sprake in: (dit) Vlaensch Boeren Argument (R 34, 12). Voorkeur zou het verdienen hierin een adjectief + samenstelling te zien. Maar de term „Vlaemsche Boer” komt herhaaldelijk in Van Geluwe's werk (als zelfaanprijzing namelijk) voor.

Over afleiding met suffixen valt meer op te merken. Verkleinwoorden hebben bij Van Geluwe het Vlaamse -ken-suffix. De Vooy's acht dit in de zeventiende eeuw zeer conservatief voor het Hollands⁸⁰. Bij Van Geluwe stemt misschien hiermee enigszins overeen, dat deze afleidingen dikwijls peioratieve kracht hebben: Geuskens (R 36, 12), ons Gheusen Broederkens (R 38, 13). de Bijbel-susters... met een stoofken aen den arm (R 39, 13).

Sommige afleidingen met -ken hebben voorgeplaatste -e- als overgangsklank: moorinneken (R 55, 32), swartinneken (R 55, 32), woordeken (R 76, w).

- Evenals bij Vondel, bij Stalpart en Poirters, alsook in de Statenvertaling⁸¹, komt bij Van Geluwe -ers(s)e voor: Propheetersse (R 7, 2). De Vooy's noemt dit gebruik speciaal Zuidnederlands, en daar al in het Middelnederlands voorkomend⁸².

- Het suffix -ant komt voor in: theologant (= theoloog) (R 51, 37, in plur.). De Vooy's noemt woorden op -ant zeldzaam⁸³.

- Op -ij (met mogelijk een pluralis-e) eindigt: om ... my te doen beschuldighen met verraderije (R 89, 36).

- Het suffix -sel is aanwezig in het woord: bereydttsel (= voorbereiding) (R 84, 28).

- Met het suffix -saem zijn gevormd: deughdsame exempelen (met active betekenis) (R 59, 2)⁸⁴; ghenoeghsaem (= voldoende, genoeg) (R 61, 15). En verder nog met -saemigh: om alsoo vreed-saemigh... te moghen leven (R 20, 21/22).

- Enige voorbeelden met het suffix -baer zijn: is 't dat ick schuld'tbaer gheweest ben... (R 90, 30); de onvol-prijsbaerlijckste Majesteyt Godts (R 39, 10); de alder-onvol-prijsbaerlijckste (R 52, 17). Misschien is dit suffix ook aanwezig in het woord „sebaerlijck” (R 18, 17), dat in deze vorm niet voorkomt in het WNT.

- Op -s (= -achtig, -erig?) eindigt: ghy en soudt niet langhe soo politijcks blijven (R 14, 22).

80. De Vooy's, a.w. Nr. 97, alinea 1, eind.

81. A. Weynen, a.w. P. 54.

82. De Vooy's, *Ned. Spr.*⁵ Nr. 99, p. 211.

83. De Vooy's, a.w. Nr. 98, p. 208.

84. Cf. De Vooy's, a.w. Nr. 112.

– Het achtervoegsel *-lijk* gebruikt Van Geluwe zeer dikwijls. Enige meer opvallende voorbeelden zijn : sebaerlijk ; schandelijk (= tot (zijn) schande) (R 90, 24, eerbiedelijk (naast : eerbiedigh) (R 47, 21 en 25) ; beestelijke gesteltenisse (R 92, 26) ; oneyndelijk (R 30, 4) ; valschelijk (R 52, 33). In opeenstapelning komen er voor in : oneyndelijk / onbegrijpelijk / volmaeckt / Goddelijk wesen (R 30, 4). Als adverbium uitgaande op *-lijken* komt voor : Daer door wierde ick krachtelijcken beweeght (R 22, 29). Wellicht is hier oude rederijkersinvloed aanwezig.

Enige andere gevallen van afleiding mogen nog vermelding krijgen. Zo heeft het adjectief een korte vorm dan tegenwoordig in „rebel” (naast thans „rebels”) in het voorbeeld : de rebelle Israeliten (R 44, 23).

– Een volkstalige verbindings-*s* komt voor in : de hedendaeghsche Roomsche Kercke. Daarentegen komt de adverbiale-*s* niet, als bij andere zeventiende eeuwse auteurs (teghens), voor in : teghen dat (R 55, 35)⁸⁵.

– Naast „terstondt” bij Van Geluwe (R 43 m 4/5) noteert A. Weynen : terstonts, terstonden⁸⁵.

– Het bijwoord op *-e* is in het midden van de zeventiende eeuw een van de kenmerken van conservatieve taal. Bij Vondel is het slechts in zijn oudere periode aanwezig, maar Van Geluwe schrijft het nog in het derdekwart van deze eeuw : langhe (R 14, 22).

– Een denominatieve afleiding is in typische functie aanwezig in : hy ... gaf subijtelijcken sijnen bitteren *vergalden* gheest (R 14, 17).

– Merkwaardig zijn enige achtervoegsels van namen van volken en landen : de Persianen Japonoyssen ende sommige in de Perusche landen (R 66, 28/30).

– Bijwoordelijk suffix *-lingh*, verlengd met versterkend *-e*, staat in : kortelinghe (R 79, 15). C. G. N. de Vooys merkt op, dat de betekenis overeenstemming vertoont met *-lijk*. Vergelijk bijvoorbeeld Middelnederlands „haestelinghe” en „haestelike”⁸⁶.

– Behoud van het stamsuffix *-eer-* valt op in : on-door-grond-eerlijk (R 21, 24), dat een vorming is bij het verbum „gronderen”⁸⁷.

– Het achtervoegsel *-ing* kan direkt na de werkwoordsstam staan : tot bevestighe van hun waere Kercke (R 21, 19).

85. A. Weynen, a.w. § 60, p. 46.

86. Cf. De Vooys, *Ned. Spraakkunst*, Nr. 128, p. 259.

87. Cf. De Vooys, a.w. Nr. 119, pp. 245/246.

– De vorm *-ieren* komt bij Van Geluwe voor naast *-eren*: *regieren* (R 40, 28).

Ten slotte zijn er bij de woordvorming nog de afleidingen met prefixen.

– Met versterkend *on-* komt voor: *onschaemel* (R 27, 21); *onbeyt/laet hem af komen van den Preec-stoel* (R 41, 12).

– Het prefix *ont-*: *ende al hun fouten ontdekken* (R 42, 32/33 en 36)⁸⁸.

– Met *be-*: *bemuerde steden* (R 25, 10)⁸⁹.

– Zonder tegenwoordig gebruikelijk *be-*voorvoegsel staat: *voorderen* (R 53, 17)⁹⁰; en zonder *ver-* staat: *tot beteringhe des levens* (R 43, 2). Omgekeerd staat juist met *ver-*, waar dit prefix bij ons niet meer gebruikelijk is: *versmaedelijk bespotten* (R 48, 4), en: *om ons... te verwecken tot naervolginghe* (R 58, 36)⁹¹.

– Het voorvoegsel *be-* komt met vage betekenisnuance t.a.v. tegenwoordig voor in: *ende (sy) belegghen daer een valsche certificatie / beleydt met valsche ghetuyghen* (R 12, 31). Men vergelijkte hiervoor: *beneemt ons al ons vrye exercitie* (R 15, 2).

– Als scheidbaar samengesteld werkwoord, dus met *ge-* in het voltooid deelwoord, komt voor: *het al meer genoemde „aenghebeden”* (R 31, 11).

11. *Comparatiefvormen*

Bij de comparatief is „als” in gebruik, waarvan voorbeelden te over zijn bij Van Geluwe. Slechts enige ervan volgen hier: die altijd wijser willen wesen als haer Leeraers (R 43, 9); meerder verciert... als het eerste huys (R 45, 3/4); in d'ene plaetse meer als in d'andere (R 11, 13); geen meerder af-godisten en zijn als... (R 67, 15/16); "T is meer als wonder (R 15, 22); met heerlijcker Bruydts ghewaet als (R 33, 11).

– Ook komt „anders... als” voor: *dat hy anders niet en preeckt als* (R 45, 3/4).

– Van Geluwe gebruikt „meer” als omschrijving van de comparatief in: *soo zijn sy noch veel meer belacchens weerdigh* (R 44, 13).

– „Meer” in de betekenis van *eer(der)* staat in: *soo segghen wy dat sy ons weynigh of niet en voorderen ter saligheydt; jae dat sy ons meer zijn een doodelijck vonnis.*

88. Cf. *idem*, Nr. 123, p. 251.

89. Cf. *idem*, Nr. 123. En zie WNT s.v.

90. Voor „oo” zie A. Weynen, a.w. § 35.

91. Cf. De Vooyts, a.w. Nr. 61, p. 138.

– Het gebruik van „meer als” heeft een typische syntactische functie van verkorting – ten dele door samentrekking – in het volgende voorbeeld: doch desen last legghen de bermhertighe Gheusen de Catholijcke op hun schouderen meer als de Gheusen (R 9, 22).

– Het gebruik van „meer” als predicatief attribuut is aanwezig in: Jae dat noch meer is / ick hebbe eenen ghekent... (R 55, 22). Maar het is bijwoord in: het is mijn voornemen niet / veel meer van dese materie te spreken (R 62, 30). Dit is eveneens het geval in: dat sijn tweede huys veel meerder sal verciert worden als het eerste huys.

– Als attributief adjectief staat „meerder” in: met meerder recht (R 48, 31), en andere vormen van deze aard.

– Een voorbeeld van „meer” als adjectief staat in: ende als sy den ghekruysten Saligh-maecker des wereltds meer spijt ende versmaetheydt willen aen-doen... soo maecken sy... (R 12, 23).

– De adjectivische buigingsuitgang -e schijnt minder in gebruik bij de comparatiefuitgang -r: een beter ende devoter maniere (R 39, 29).

– Met „te” kan vooreerst de onregelmatige comparatief „meer” staan: hoeveel te meer (R 25, 30). Verder kan ook voor regelmatige comparatieven soms „te” staan: voor eerst vraegh’ ick hen... of... Godt / om het lesen / bidden of eenighen lof der creatueren daerom te heyligher / te saligher / te rijcker / te wijser / te moghende / of te weerdigher is? (R 29, 33/35).

Ook bij Aernout van Geluwe komt de superlatief minder voor. Naast „het meesten-deel” (R 42, 3) gebruikt hij wel „den meesten-deel” (R 55, 30/31). Geheel conform met tegenwoordig staat bij hem: het onderste boven (R 36, 23), waar Vondel nog meest deze wending zonder „het” schrijft, zoals in de middel-eeuwen⁹².

Van Geluwe schrijft verder nog: Voor eerst vraegh’k hen / of... (R 29, 29), en: De seste ende alder-grouwelijckste ende onbeschaemdste infameuste leughen... (R 58, 11/12).

12. *Afwijkende interjecties*

Van Geluwe gebruikt enige interjecties die thans zijn verdwenen of nog slechts dialectisch voortbestaan. Hij gebruikt bijvoorbeeld het tussenwerpsel „ja”. Dit wordt soms met een voornaam-

92. Cf. De Vooy, a.w. Nr. 70, p. 171.

woord verbonden : jaet / seer gheliefde Vrienden / ghy hebt... (*Masscher* 2, 19). De betekenis van „jae” is : ja zelfs. Het krijgt de waarde van een bijwoord van graad : want by de ketters en is gheen waerachtigh goedt te vinden ; jae hun gebedt selve is sonde / seght de H. Schriftuere (R 3, 12).

Een ander tussenwerpsel is „wel” : Iemandt soude moghen vrughen : Wel hoe sullen de Gheusen Pausen voor H. Mannen in hun Martelaers boecken setten / daer sy nu sulcke ghesworen vyanden af zijn ? (R 31, 26). Een ander voorbeeld is : Wel hoe praet ghy soo (*Masscher* 2, 16).

– Een verdwenen interjectie is „ey” : Ey ! seght my doch... (R 66, 7) ; Ey lieve seght my doch / waerom... (R 79, 11).

– Het woord „onbeyt” betekent : Wacht ! Geef acht ! Dit woord is al bijna tussenwerpsel geworden in : soo segghen sy met mal-kanderen : Onbeyt / onbeyt / laet hem af komen van den preeckstoel / ick sal hem dat wel anders bewijsen... (R 41, 12). Aldus omschrijft het WNT de waarde van dit woord.

13. Een en ander uit de syntaxis bij Van Geluwe

Voor een volkse redenaar en auteur als Aernout van Geluwe is het aantal gevallen van haplogie, apokoinou, anacolouth, overspannen samentrekking en dergelijke in zijn taalgebruik niet groot te noemen. Al volgt hieronder het meeste materiaal ervoor dat in de *Reyse* is te vinden, dan wil dit niet zeggen, dat dergelijke gevallen schering en inslag zijn. De vele voorbeelden die tot nu toe zijn gegeven, komen in alle werken van Van Geluwe voor, maar in wat volgt, heeft men eerder te maken met wat eenmalige lapsus kan worden genoemd.

– Eerst enige gevallen van haplogie : Of sy wel gheloooven dat haer Predicanten al die (= al degenen „die” = al degenen waarvan) sy meenen dat sy... (R 43, 23) ; maecksels der menschen handen (= maaksels der handen der mensen ; tenzij „mensenhanden” (compositum) is bedoeld) (R 58, 32) ; der Gheusen nieuw-ghesinde Kercke (R 37, 30) ; (wat seggh’ ick (= Koningin Elisabeth) ick soude („haer” weggelaten) haeren eyghen naem wel ontnemen ; want het past beter met haer daet : Jesabel (R 14, 30) ; om te doen ofte laeten (R 54, 9) ; daeren is niet (R 78, 36). Men vergelijkte voor dit laatste o.a. : vooren ; daer en. Verdere voorbeelden zijn : want de Luthersche ende de Gheusen *en de* Papen is al eenen monick (R 18, 22) ; de Catholijcken die daer woonen s’Hertogen-bosch / te Maestricht / Hulst... (R 12, 17).

Hier is misschien oorspronkelijke affricaat-uitspraak van de *t* de verklaring voor het onderdrukken van de prepositie „te”.

Apokoinou-gevallen zijn niet geheel afwezig. Op bladzijde 50 van de *Reyse* sluit de opening van de eerste zin zowel aan bij de lange ondertitel van het hoofdstuk als bij de latere voortzetting van de openingszin. Deze voortzetting begint pas op het eind van de vierde regel, en eerst hier staat een incisumteken.

Op bladzijde 60 staat: want sy vallen voor Koninghen... op hun knien / ghelijck ick voor mijn ooghen ghesien hebbe / als sy enige misdadighe ghestraft hadden met schandale ende roeden / doch niet tot der doot / dan vielen de misdadighe voor de Heeren op hun knien.

Indien, in dit voorbeeld met „als”, na het tweede incisum een nieuwe zin begint, dan is de constructie normaal, ofschoon dan de stijl die van de volkse herhaling is, doordat er twee keer staat: op hun knien.

Wat de anacolouth betreft, wijst Prof. De Vooy op grotere vrijheid vroeger⁹³. Hij geeft alleen Middelnederlandse voorbeelden. In de volkstaal is de vermelde vrijheid langer blijven bestaan. Bij Van Geluwe zijn hiervan enige voorbeelden te vinden: Doch dat en was maer een eereijcke recreatie voor ons fijne Broederkens: want sy en sien dat spel maer met ghenoeghen aen / ende (Ontbreekt: sy?) *haese-notjens kraecken in den Tempel des Heeren* (R 28, 2).

Een ander voorbeeld is: Den eersten Christen Keyser Constantinus de Groote heeft hem ver-eert met eenen kostelijcken Mijter / ende voor de Kercke een gouden Kelck (R 31, 24/25).

Eveneens kan anacolouth aanwezig zijn in: Ghelijck dit herssenloose ghepeupelt verstroyt is in hun Kercke / dat sy soo different van opinien moesten zijn; ghelijckt oock inder daet is: want dat den eenen Gheus ghelooft / dat en ghelooft den anderen niet / ende (Ontbreekt: sy?) *disputeren al teghen malkanderen* (R 39, 22/27).

Een ander voorbeeld biedt het volgende: Noch een Godtvreesende Dochter / woonende tot Delft op het beghijn-hof / genaemt Anneken Jans / die hebben sy dry maenden ghevanghen gheset... (R 13, 25).

Als laatste voorbeeld mag dienen: nae-de-mael dat wy met de selve ceremonien / lof-sanghen / ghebeden / ende dat selfde onveranderlijck Catholijck Apostolyck ende Roomsche Ghelooft

93. C. G. N. de Vooy, *Ned. Spraakkunst*, Nr. 237, p. 399.

Godt dienen / daer ons Voor-vaders van CHRISTUS tijdt tot nu toe
Godt soo ghedient hebben / *ghelijck wy nu doen* (R 32, 26).

Overspannen samentrekking komt eveneens voor. Nu zijn er geen strenge regels op te stellen van het wel of niet geoorloofd zijn van syntactische samentrekking⁹⁴. Wel vertoont de volgende verzameling van gevallen ten minste allerlei merkwaardigheden :

– op sijnen tijdt (masc.) en plaetse (fem.) (R 17, 15).

– Ergo waerom en souden wy door / ende in *dat* selfde gheloof *ende Godts-dienst* Godt niet soo wel kunnen behaeghen ende saligh worden als ons Voorvaders ?

– Schijnbaar overspannen is de samentrekking in : soo dat alle de heyligheydt / *vreught* ende glorie / die alle de Hemelsche Gheesten met alle de Heylighen te samen tot MARIA de H. Moeder Godts in-cluys / *alles* wat sy hebben / ghenieten ofte besitten / *dat* hebben sy ontfanghen alleen van den levenden almoghenden Godt / die alleen den oorspronck ende fonteyne van alle goet is. (R 52, 17/25). Doordat Van Geluwe „alles wat” heeft ingelast, is de samentrekking nog juist niet overspannen.

– Door verschil in genus is de samentrekking echter wél overspannen in het volgende geval : om ons te verwecken tot naer-volginghe van hun goet *exemplarigh* Christelijck ende deughdelijck leven *ende leeringhe*... (R 29, 32).

– Het volgende geval kan toch nog als normale samentrekking worden beschouwd : Hij is eenen gheest van een-dracht ende des vredes (R 20, 33). Hier is de samentrekking geschied in het substantief „gheest”.

– Eveneens normaal samengetrokken – namelijk in „alsof sy wilden” – is de volgende zin : die steecken den kop in de locht als of sy wilden met Nemroth den hemel bestormen ende alsoo Godt uyt sijnen throon *soecken te* stooten met Luciefer... (R 49, 28/29). Een of-bijzin heeft hier de hoofdzinswoordorde.

– Ook komt een geval van samentrekking – in „die” – voor bij opeenvolging van afhankelijke en waarschijnlijk onafhankelijke woordorde : Jae ick hebbe wel hondert ghekent die onwettelijck ghetrouwt waeren / *ende saeten by andere Vrouwen*... (R 55, 27).

– In de volgende tekst is er samentrekking aanwezig in de respectieve onderwerpen : Het welck hy moeste segghen wilde hy inde onghenade vanden Coninck niet vallen ; *ende seyde* : Heer Coninck / en soude ick niet lacchen als ick sie dat slechte onnoosel oudt Vrouwen kommen kruypen naer dat Crucifix op haer oude

⁹⁴. Cf. De Vooyts, a.w. Nr. 230, p. 380. Zie ook dezelfde : Nr. 217, p. 354, en Nr. 230, p. 381.

knien / dat doch maer een hout en is / *ende kust dat...* (R 60, 31/36).

– Overspannen echter is de samentrekking in het subject – dat respectievelijk lijdend en bedrijvend onderwerp is – bij het volgende voorbeeld : Dese sijn oock van de Gheusen ghecanoniseert ende hebben gheleeft ontrent de eerste vijf hondert jaeren (R 32, 10/11). Hier is ten onrechte herhaling van het woordje „Dese” als onderwerp achterwege gebleven.

– Door samentrekking wordt in het volgende voorbeeld substantivische waarde toegevoegd aan „alle” : tot spijt van alle de ketters en (In te lassen : „van alle”) die hen haeten (R 46, 25).

– Er is bij Van Geluwe een geval van samentrekking doordat hij van twee vormen van een onregelmatig verbum er een gebruikt, nl. de „verkeerde” kiest en er een „foutieve” pluralis van maakt : Dat *bennen* onse Bijbels / ofte het louter Woordt Gods... (*Masscher* 2, 14).

– Samentrekking in het hulpwerkwoord, bij verschil in functie, is aanwezig in : Sixtus... heeft doen timmeren... ende verciert met... (R 32, 3/4).

– Stilistisch opvallend is de samentrekking : Ick wenschte... wederom tekeeren tot den schoot ende de oude onverbrekelijcke Catholijcke eenigheydt (R 17, 19/21).

– Verwarrend werkt de volgende constructie : hun argument gaet soo creupel als een drie-voetigh peerdt / het welck ick het onderste boven keeren sal (R 36, 21/24), waarin de laatste bijzin natuurlijk niet op „peerdt” slaat maar op „argument”. De verwarrende constructie is mogelijk doordat beide woorden onzijdig zijn.

– Een geval van samentrekking van een pluralis ad sensum en een gewoon meervoud is het volgende : met menigh disput ende conferentien (R 89, 19/20).

– Het volgende voorbeeld biedt een geval van samentrekking in het verbum finitum, dat respectievelijk met en zonder prepositie is gebruikt : wy offeren... *tot* reparatie van syn H. Huys en den *armen* / voor alsulcke groote onverdiende... weldaden (R 57, 20/21).

– Er is sprake van samentrekking in het werkwoordelijk deel van het naamwoordelijk gezegde in het volgende : ... als dat sy (In te lassen : „was, dat”) *was* ten tijde van...

– De samentrekking kan ook over grote afstand plaatsvinden. Voor samentrekking in het subject is dit het geval in de volgende tekst : maer *sy* staen met den kop in de locht ghelijck als wilde peerden / ende soo plomp als Oliphanten sonder reden of ver-

standt / niet denckende dat Godt het lichaem soo wel heeft gheschaepen als de ziele; *ende segghen* wel spottelijcken dat de Catholijcke superstitieuse af-goden-dienaers zijn / om dat sy den wonderlijcken Naem huns Godts soo eerbiedelijck reverenderen (R 47, 13/21).

– Tot besluit een samentrekking in het subject bij afhankelijke woordorde: Maer... die gaen noch wel somtijds by eenighe... lieden / daer sy ghewent zijn veel te gast-mael te gaen / ende daer verwachten (Onderdrukt is hier: „sy”) eenen goeden roomer wijn... (R 9, 33/36).

14. *Contaminatie, tautologie en hendiadys*

Enige voorbeelden van contaminatie bij Van Geluwe zijn: voor-by ghepasseert (R 33, 1); toe-gheappliceert (R 53, 26). Naast dit laatste staat ook: toe-gheeyghent ende gheappliceert (R 53, 12/13). Opmerkelijk is de vorm: aultaer (R 15, 1). In de constructie „ende of sy al schoon” (R 46, 26) is mogelijk contaminatie aanwezig van „of al” en „of schoon”. In volgend zinsbegin is eveneens contaminatie voorhanden: ghelijck als ick op synen tijd en plaetse segghen sal (R 26, 23).

Vooraf het verschijnsel van de tautologie valt op in zeventiende-eeuwse taal. Dubbelvormen – van bijvoorbeeld een uitheems woord en een Nederlands equivalent – zijn bijzonder geliefd in het Zuidnederlands van de zeventiende eeuw. Evenals bij Maria Petyt (1623-1677), die een tijd te Gent op het Begijnhof heeft gewoond, zijn ze bij Aernout van Geluwe schering en inslag. Anton van Duinkerken heeft voor Maria Petyt op deze verdubbeling, deze dublering gewezen naar aanleiding van het proefschrift van A. Deblaere over deze mystieke schrijfster⁹⁵.

Met dit verschijnsel bevinden we ons op het terrein van de tweeledige uitdrukkingen. De grootste groep van deze tweeledige of gepaarde uitdrukkingen bestaat uit allitererende gepaarde uitdrukkingen. Deze zijn mogelijk ontstaan onder invloed van het stafrijm in het Oudgermaans, in casu in het Oudnederlandse heldendicht⁹⁶. Beide delen kunnen rijmen. De later door auteurs uit de behoefte van het ogenblik gevormde gelede uitdrukkingen zijn echter meest niet-allitererend. Het eerste woord is nogal eens een vreemd woord, dat dan door het tweede wordt toegelicht. Het

95. Anton van Duinkerken in „De Tijd/De Maasbode” van 21 juli 1962. Herdrukt in: *Festoenen voor een kerkportaal*. Leuven, z.j. (1966). – Albert Deblaere, *De Mystieke Schrijfster Maria Petyt (1623-1677)*. Gent, 1962.

96. Hermann Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 6. Auflage, Tübingen, 1960. Kap. 19, § 230, Kopulative Verbindungen.

vreemde woord is in de Zuidelijke Nederlanden dikwijls van Franse herkomst.

L. C. Michels heeft aandacht geschonken aan een bepaald type van deze tweeledige uitdrukkingen. In zijn proefschrift gebruikt hij hiervoor de term van D. J. Meerwaldt: „eenzijdig gerichte polaire verbindingen”⁹⁷. Een voorbeeld van dit type is: bij tij en ontij. Voor Van Geluwe is van dit soort geen voorbeeld genoteerd.

Ook Prof. Dr. Jac. van Ginneken heeft er aandacht aan besteed, namelijk in zijn „Grondbeginselen”⁹⁸. Dr. J. F. J. van Tol heeft zijn notities over gepaarde uitdrukkingen niet meer tot een artikel kunnen verwerken. F. Van Finckenroye schrijft over gepaarde synoniemen in zijn proefschrift⁹⁹. En nog in 1966 heeft J. Boets in zijn studie over klankexpressie er eveneens aandacht aan geschonken¹⁰⁰.

Het zal wel overbodig zijn er op te wijzen dat Vendryes¹⁰¹ een geheel ander geval van woordparen bespreekt: paren van noties – bijvoorbeeld die beiderlei sexe omvatten – tonen neiging tot vormdifferentiatie. Zo bijvoorbeeld zou te verklaren zijn: Gotisch *magus* of *magula* naast Gotisch *mawi*.

Omdat de dubbelvormen zoveel voorkomen, ook bij Van Geluwe, volgt hier een toch nog groot aantal ervan. Zij zijn niet altijd volledig synoniem. Zo is bijvoorbeeld „superstitie” iets anders dan „afgoderij”: het eerste woord heeft meer de betekenis van „bijgeloof”.

– discord ende oneenigheydt (R 20, 23); een figure ende voorbeeld (R 34, 15); Doen begoste ick hen wat te examineren ende vraeghde... (R 19, 34); uyt-verkoren en uyt-ghelesen volck (R 18, 29); de suyvere ende puere waerheydt (R 18, 32); Godt is den Autheur ende oorsaecke (R 19, 9); te kijven ende te disputeren (R 19, 15); de Kercken Godts te schandaliseren ende te onteeren (R 28, 21); Coopmanschappen ende conditien (R 28, 33); arguweren en disputeren (R 28, 33/34); die de eere Godts niet lijden noch verdraeghen en moghen (R 29, 17); of Godt wel eenighe creatueren behoeft ofte van noode heeft (R 29, 30); syn Goddelijcke Majesteyt of almogenthey (R 30, 2); verwoest ende vernielt (R 36, 7); bedrieghen ende verleyden (R 37, 25); maer laet de poorten der hellen tieren en raesen / bersten en

97. A. Weynen, *Zeventiende-eeuwse Taal*⁸, § 71.

98. J. van Ginneken, *Grondbeginselen...*, II, pp. 293/294 en 296.

99. F. Van Finckenroye, *J. B. Houwaert. De Vier Wterste*. Deel I. Inleidng, pp. 142/143. – Gent, 1965.

100. J. Boets, *Moderne theorieën in verband met klankexpressie*. Gent, 1966, Pp. 169/170. – Dit werk is door mij besproken in *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 26 (1967), kolom 72-76.

101. Vendryes, *Le Langage* (z.j. ?), p. 256.

kraecken (R 38, 14/15) ; eer-biedinghe of (en) reverentie (R 39, 8/9 ; id. 46, 13) ; met berouw en leet-wesen des herten (R 43, 2) ; de oprechte en onvervalschte kennisse der waerheydt (R 43, 17) ; eenen krachtighen ende stercken spoor-slagh (R 46, 5) ; luye ende traghe (R 46, 16) ; sonder eden of verstand (R 47, 15) ; approberen ende bewijsen (R 48, 11) ; Al de ghene die ghelust ende ghelieft te dienen (R 48, 21/22) ; onder alle de pure ende bloote creatueren (R 52, 9) ; ons eyghen saligheydt willen wercken / ofte oprechten (R 52, 33/34) ; Alle de Theologanten ende Godts-ghelerde (R 53, 1 ; in R 56, 7 andersom) ; teghen dese stoute ende onbeschaemde giet-leughens (R 53, 3/4) ; toe-geeyghent ende gheapliceert (R 55, 13) ; bestrijden ende ontkennen (R 54, 3) ; gheen deel noch lot (R 56, 20) ; Schatten ende Thresooren (R 57, 32) ; tot consolatie en saligh-maeckenden troost (R 57, 36) ; Ghy bidt ofte adoreert... aen (Een scheidbaar + een enkelvoudig werkwoord) (R 59, 11) ; recontreren / oft by-een comen (R 79, 5/6) ; stuypende ende neyghende (R 79, 7/8) ; batement-spel oft comedie (R 79, 10) ; een bewijs ende vertoogh (R 80, 5).

Dit is voorwaar een grote frequentie voor een zeventigtal bladzijden. Het illustreert voldoende dat het verschijnsel zeer typerend was voor de zeventiende eeuw en dat het voorkomen ervan niet kan worden opgevat als kenmerk voor een persoonlijke stijl.

- Hierbij kunnen een paar voorbeelden aansluiten van een tautologische conjunctiegroep: maer even-wel (R 63, 13) ; ende of sy al schoon (R 46, 26). Deze komen ook bij Bredero voor, en men heeft ze vooral aan Jacob Cats verweten. Het blijkt weer eens, hoe vroegere schrijvers niet in alles als persoonlijke stilisten moeten worden gezien. Dr. C. A. Zaalberg heeft op de betekenis van de *imitatio* gewezen voor renaissancistische schrijvers¹⁰². Heinrich Lausberg heeft het algemene rhetorische gebruiksgoed geregistreerd¹⁰³. Manfred Windfuhr toonde algemene trekken aan in de barokke beeldspraak, waarbij hij verbindingslijnen naar de Nederlandse renaissancisten trok¹⁰⁴. Bij de studie van afzonderlijke schrijvers uit de zestiende en zeventiende, tot zelfs in de achttiende eeuw toe dient hiermee voortaan meer rekening te worden gehouden dan tot nog toe is gebeurd.

De hendiadys, die bij Vondel veel voorkomt¹⁰⁵, is in sommige

102. Dr. C. A. Zaalberg, „Das Buch Extasis“ van Jan van der Noot. Assen, 1954. Hoofdstuk III, § 2, *Imitatio* I. - § 3, *Imitatio* II.

103. Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. (2 delen) München, 1960.

104. Manfred Windfuhr, *Die barocke Bildlichkeit und ihre Kritiker*. Stuttgart, 1966. - Door mij besproken voor *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1967.

105. Cf. A. Weynen, *Zeventiende-eeuwse Taal*, § 76, p. 67, regel 8.

van de hiervoor vermelde gepaarde uitdrukkingen aanwezig, bijvoorbeeld in : te kijken ende te disputeren ; bedrieghen ende verleyden ; bestrijden ende ontkennen. Dit verschijnsel komt ook bij werkwoorden voor : dat den Predicant daer sat en dronck (R 13, 17).

15. *Hervatting, voorlopige aanduiding en dergelijke gevallen* ¹⁰⁶

Een eigenaardigheid in de tegenwoordige omgangstaal is, dat een vooropgeplaatst onderwerp wordt gevolgd door een aanwijzend voornaamwoord ¹⁰⁷. Dit verschijnsel komt ook in de taal van Aernout van Geluwe voor. Het gebeurt hier met „die” in :

– de see die bruyst (R 49, 18) ; Maer ons Gheuse Broederkens die steecken... (R 49, 25) ; want hun Predicanten die leeren.. (R 17, 10).

– In anacolouth, als variërende herhaling, komt „die” voor in het volgende gedeelte uit een opsomming : Noch een Godt-vreesende Dochter / ... / die hebben sy dry maenden ghevanghen gheset (R 13, 25).

– „dat” is waarschijnlijk als herhaling aanwezig in : Ey lieve seght my doch / waerom ten minsten Godt soo veel eerbiedinghe niet bewesen als dat den eenen Geus den anderen doet ?

– Andere gevallen met „dat” zijn nog : De principaelste Cooplieden dat zijn hun Predicanten (R 29, 9) ; waeruyt *dat* volght dat by ons is alleen de suyvere ende puere waerheydt te vinden (R 18, 31).

– „soo” komt eveneens als hervattingswoord voor : ende naer huys gaende soo quam hem eenen fijnen Broeder te ghemoet (R 13, 10) ; als hy... Bacchus wel ghedient hadde... – soo stontd hy... (R 14, 13) ; want als het uyt kracht van hun ketterije quam / soo en moesten... (R 16, 17) ¹⁰⁸.

– Ten slotte volgt nog een geval van hervatting met „als” : Als der Gheusen nieuw-ghesinde Kercke eerst begoste voor den daghte kruypen / ... / *als*-dan en hadde de Gheusen Kercke weynigh / of gheen Predicanten... (R 37, 30/34).

Asyndeton kan zonder komma's of incisa staan : een onnoosel eenvoudigh devoot oudt Vrouwen (R 60, 20) ; aen de hooghe almoghende onvol-prijsbaerlijcke Majesteyt Godts (R 39, 9/10).

– Met incisa komt asyndeton voor in : dat Moyses / Aaron /

106. Cf. De Vooy, *Ned. Spraakkunst*⁸, Nr. 222, p. 370, alinea 2. En A. Weynen, a.w. § 75.

107. Cf. De Vooy, a.w. Nr. 222, p. 368.

108. Zie voor dit „soo” : De Vooy, a.w. Nr. 222, pp. 369/370.

David / Salomon / Josaphat en meer andere ghebruyckt hebben... (R 32, 32/33).

– Asyndeton kan ook voorkomen bij slechts twee bepalingen : Den Paus Hilarius met Felix den vierden / Gregorius den Groeten hebben de Kercke oock wonderlijck schoon verciert (R 32, 7).

Bij groepen van een zelfstandig naamwoord¹⁰⁹ valt ook bij Van Geluwe het een en ander op.

– Zo komt bijvoorbeeld de groep voor van substantief + van + substantief in : de Stadt van Delft (R 55, 21) ; in de wijdt-vermaerde stadt van Gent (R 92, 6/7). Misschien heeft in dit laatste voorbeeld gallicistische invloed meegespeeld. Men vergelijkte „La Ville de Gand”.

– Paralellie kan aanwezig zijn in : de stadt vanden Briel ende de schans vanden Vooren (R 90, 2/3) ; in de wijdt-vermaerde stadt van Gent / in de Savaenstraet (R 92, 6/7).

– Een tweeledige bepaling met slechts één keer een flexie-uitgang is het volgende geval : Luther en Calvijns tijden (R 54, 33).

– Voorafgaande genitiefbepaling zonder flexie-uitgang komt met „u lieden” voor : ghelijck u lieden Predicanten wel meer ghedaen hebben (*Masscher* 2, 23). De betekenis is hier : „de predikanten van U”. Een ander voorbeeld is : Doch laet ons even-wel eens hoorê wat dat u-lieden uysterste begheerte is op mij : maer ick wil eerst u-lieden naemen weten (*Masscher* 2, 24).

– Een bepaling in de vorm van een substantiefgroep kan zonder verbindend woord (in casu „der”) onmiddellijk vóór de kern worden geplaatst : dit Vlaensch Boeren Argument (R 34, 12).

– De prepositionele bepaling bij een substantief heeft soms een andere prepositie dan tegenwoordig : 'T is immers voor al de wereltd wel bekendt (R 15, 31).

– Onverbogen „ons” voor een persoonsnaam drukt bij Van Geluwe wellicht – evenals nu nog in het Brabants en het Vlaams – een graad van vertrouwdheid uit : wederom te keeren tot den schoot van ons Moeder de H. Roomsche Kercke (R 22, 30)¹¹⁰ ; alle ons ghebede-boecken (R 58, 7). Of het drukt ironie uit : Ons Bijbel-susters (R 43, 8).

– Een groep bestaande uit op + syn + genitief van een persoonsnaam dient om een vergelijkende bepaling te vormen : op syn Paeps (R 43, 7).

Bij groepen van een werkwoord kan discongruentie voorkomen..

109. A. Weynen, a.w. § 76.

110. Cf. De Vooy, *Ned. Spraakkunst*, Nr. 38, pp. 92 en 93.

Zo kan er discongruentie met het onderwerp ontstaan door constructio ad sensum („abstractum”) : Als alle beelden oft figuren af-goderije *is...* (R 67, 7)¹¹¹. De discongruentie kan worden getemperd of zelfs opgeheven door toevoeging van „al” : want de Luthersche ende de Gheusen en de Papen *is al* eenen Monick ; maer de Gheusen draeghen een ander kappe (R 18, 23/24). De volkstalige congruentie in „Dat bennen onse Bijbels” is, in ander opzicht, al vermeld. Ten slotte : „het” als subject is niet onjuist in : *jae 't is wel een heyligh man* (R 49, 15)¹¹².

Ook komt afwijkend voorzetsel voor bij groepen van een werkwoord.

– Soms regeert een werkwoord een ander voorzetsel dan tegenwoordig : verheert van (R 12, 21) ; verlicht zijnde van den heylighen Gheest (R 20, 14). Dit gebeurt tegenwoordig nog slechts in archaische kerktaal. Wel is tegenwoordig dit van-gebruik nog gewoon in : van de duivel bezeten.

– Andere voorbeelden met „van” zijn : ghelijck... Jezabel van de honden verscheurt is gheweest (R 24, 23/24) ; dieder ghedaen worden van de duyvelen (R 17, 14) ; sich wachten van (quaet) (R 92, 14).

– Ook komt nog voor : dencken op (R 92, 19).

De bepaling van gesteldheid geeft aanleiding tot enige notities bij Van Geluwe.

– Voor tegenwoordig adverbiaal „het eerst” komt als predicatief attriboot voor : „den eersten”, bijvoorbeeld in : *is Luther den eersten niet in 't jaer vijfthien hondert ende seventhien eerst (= pas) op-ghestaen* (R 20, 9).

– Van Geluwe gebruikt „voor” naast tegenwoordig „als”, ofschoon ook nu nog wordt gezegd : iemand *voor* luilak uitschelden. Een voorbeeld is : *dat den een uyt-roeyt voor quaet onkruydt... / dat laet den anderen staen voor goede noodighe tarwe* (R 20, 25/27).

– In een en dezelfde zin staat eenzelfde woord wel en niet met het suffix -lijck : om dat sy den wonderlijcken Naem huns Godts soo eerbiedelijck reverenderen daer nochtans de vierentwintigh Ouderlinghen... soo eerbiedigh plat op hun aengesichten vallen (R 47, 21/25). Zou hier het tweede woord (eerbiedigh) een méér predicatief-attributief karakter dragen ?

111. Cf. De Vooy, a.w. Nr. 220, p. 362, 2°.

112. Cf. Ph. J. Simons, *bij, zij of het*. *De Nieuwe Taalgids*, jg. XXVII, pp. 299 vlg.

- Infinitief en wellicht hulpwerkwoord van omschrijving leveren samen de volgende constructie op: ende (sy) deden hem noch vijftigh guldens daer boven gheven (R 13, 20).

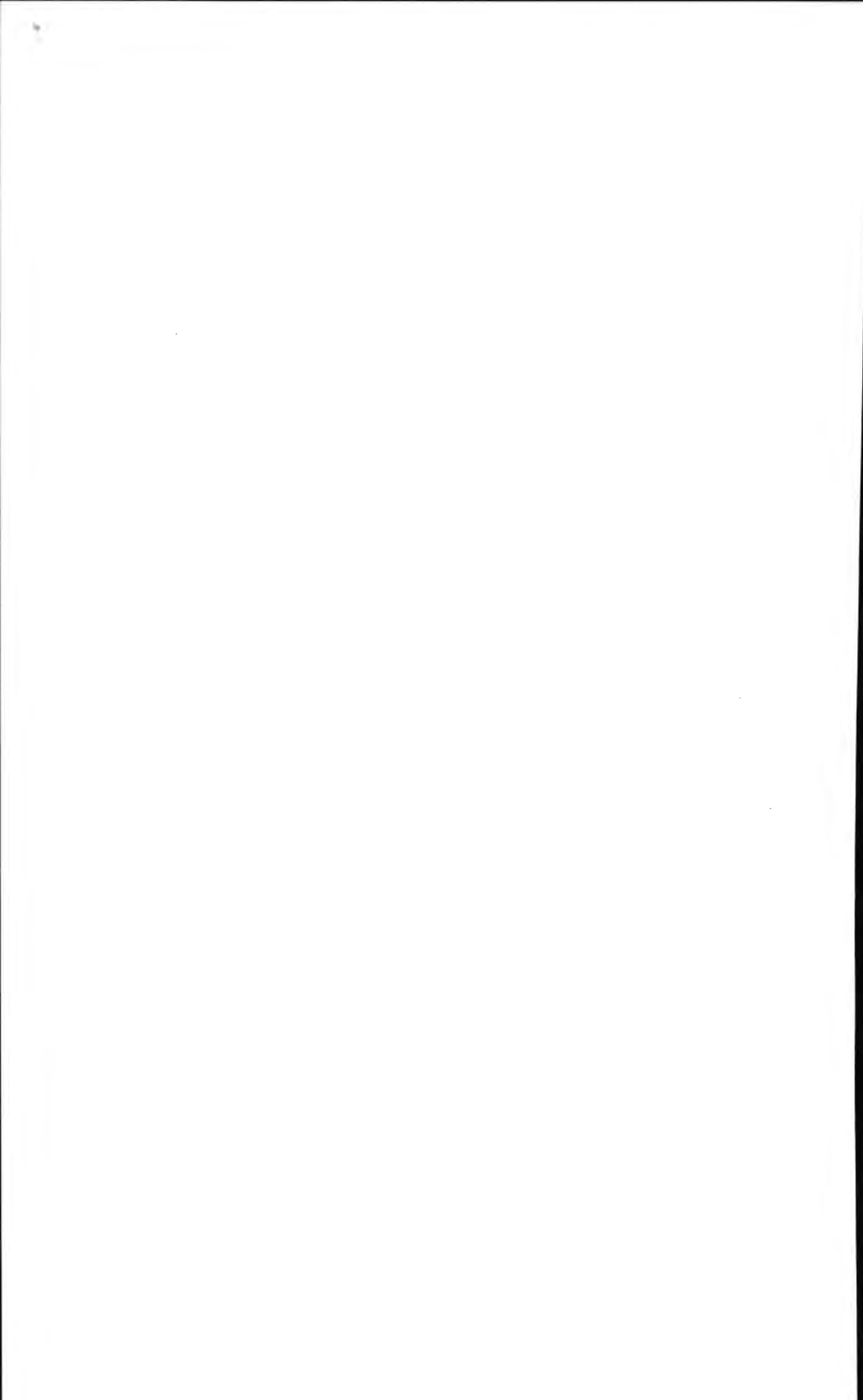
- Bij volgend onjuist lijkend constructieverloop komt „hebben” met genitief voor: Voor eerst moeten ons nieuw-ghesinde Broeders weten dat Godt hier alleen verbiedt het misbruyck der beelden te hebben / of te maecken / die-men IDOLA noemt (R 64, 20). Men denke een pauze achter „misbruyck”. Door denk-contaminatie met „Misbruyck der beelden” (zónder die pauze) lijkt het zinsverloop onjuist.

Onder de groep werkwoord + werkwoord hoort eerst de al vermelde hendiadys: dat den Predicant daer sat en dronck.

- Echter komt ook voor: te houden staen (R 51, 3). Naast: soecken te stooten (R 49, 28/29). Zonder te-gebruik hebben we: dat dorsten sy... leeren (R 51, 4).

BESLUIT

De taal van de wever en latere boekhandelaar Aernout van Geluwe is door zijn natuurlijke levendigheid en ongedwongen, niet-latinistische constructie alsook door de woordkeus een voorbeeld van het taalgebruik onder de moedertaalschrijvers in de zeventiende eeuw. Ondanks Zuidelijke inslag en conservatieve elementen die soms aan het Middelnederlands herinneren, was in deze zeventiende eeuwse moedertaal een algemeen Nederlands voorhanden.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 12 maart 1967 en op zondag 8 oktober in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 12 maart 1967

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10u.40 geopend door Prof. Dr. Th. Luykx, voorzitter. Secretaris: Lic. A. Jans.

E.H. J. De Brouwer sprak over *In hoever bevestigt de officialiteit van Antwerpen de besluiten getrokken uit die van Mechelen?* Deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Aan de bespreking, na deze zeer gedocumenteerde uiteenzetting werd deelgenomen door de heren Th. Luykx, M. De Vroede en Juffr. B. De Walsche.

Vervolgens nam Dr. M. De Vroede het woord, met als onderwerp *De Rijkskweekschool te Lier in haar eerste periode, 1817-1830.* – In het eerste deel had hij het over het ontstaan van de Rijkskweekschool en haar historische achtergrond. De toestand van het Lager Onderwijs in het Zuiden was bedroevend en dit op elk gebied. Het ontbreken van een opleidingsinstituut was daaraan niet vreemd.

In het Noorden was de toestand beter, o.m. onder invloed van de Verlichting en door beginnende inmenging van de Overheid, b.v. op het gebied van de opleiding, al bleef het particulier initiatief doorslaggevend.

De vereniging van N. en Z. bewerkte het ingrijpen van de staat. Haarlem begon reeds in 1816, Lier pas in 1817, o.m. door het zeer voorzichtig optreden van de Overheid. De school zelf werd eigenlijk in de zomer van 1818 geopend.

In het tweede deel kwam de organisatie van de school aan de beurt. Een reglement werd nooit opgesteld. De financiële zaken werden bij Kon. Besluit geregeld.

De kwekelingen konden ondergebracht worden in verschillende categorieën, die een langere (6 j.) of kortere (4 j.) tijd op school

moesten doorbrengen. De totale bezetting was 40 kwekelingen, naast 5 stagiairs terzelfdertijd. De selectie geschiedde aldus: rekening houden met sociale gevallen (19 % weesjongens), met aanbevelingen, met de geografische spreiding (uit het Z. : 76 %; uit het N. : 22 %). Uit Zuid-Nederland kwamen de meeste „kwekelingen”. Het totaal bedroeg: 160. De sociale herkomst geeft het volgende beeld: 34 % schoolmeester; 26 % ambachten; 10 % winkeliers... De school had geen internaat; de logementen werden door de directie zelf uitgekozen. Tot 1824: 1 directeur en 1 adjunct; vanaf 1824: 2 adjuncten. Een tekenleraar werd aangesteld. De directeur, Schreuder, was een voorbeeldig man op elk gebied en buitengewoon bedrijvig.

Het derde deel was gewijd aan het onderwijs. Nederlands, Frans, Bijbelse en gewone geschiedenis. De klemtoon lag op het Nederlands; voor de opvoeding lag het op de praktijk, die bestond uit lessen volgen en lessen geven. De „vorming” van de leerkracht werd niet uit het oog verloren: manieren, plichtsgetrouwheid, ernst, beschavende omgang met de leerlingen.

In 1829 was men al flink gevorderd om een kweekschool in Luik en Luxemburg op te richten. In 1830 werd de school „de facto” gesloten, nooit officieel. Zonder de Revolutie zou de voor­sprong van het Rijk groter geweest zijn dan nu het geval was.

In het laatste deel werd de uitstraling van de school behandeld. De oud-leerlingen vonden veelal een betrekking in het onderwijs (80 %); een „soort repressie” na 1830 heeft een deel doen verdwijnen uit het L.O. in België. Bepaalde methodes (klassikaal onderricht, leesmethodes) bleven door hen in het L.O. na 1830 bewaard.

Vragen werden gesteld door Juffr. B. De Walsche over de bronnen; door de secretaris over de invloed op de Vlaamse Beweging; door E.H. J. De Brouwer over de kwaliteit van het L.O. ten tijde van de Fransen.

De vergadering werd te 12u.30 met een dankwoord van de voorzitter geheven.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Prof. Dr. A. Gerlo was voorzitter; H. Leclercq was secretaris. Er waren acht aanwezigen.

De voorzitter handelde over *De inventaris van de Lipsius-briefwisseling*, waarvan de tekst, in samenwerking met Dr. H. Vervliet als bijdrage in de *Handelingen* verschijnt.

Dr. M. Pinnoy onderzocht *De psychologie van Plutarchus van Chaironea*, waarvan de tekst eveneens als bijdrage in de *Handelingen* wordt opgenomen.

3. **Taalkunde.** – De voorzitter, Prof. Dr. R. Derolez, opende de vergadering te 10u.40. Prof. Dr. M. Hanot fungeerde als secretaris. Er waren 35 leden aanwezig.

Lic. W. De Geest ging er *Op zoek naar de basiscomponent van het transformationeel-generatief model van de Nederlandse grammatica*. Spr. streeft een dubbel doel na. Hij wil ten eerste een ontwerp van de basiscomponent van de T.G.G. van het Nederlands voorstellen, zoals die nl. te vinden is in het boek van Dr. Kraak, *Negatieve Zinnen* (1966). Ten tweede wil hij dit ontwerp aan een kritisch onderzoek onderwerpen en het op enkele plaatsen emenderen.

Aan deze uiteenzetting gaat echter, bij wijze van introductie, een korte behandeling vooraf van het model van een T.G.G. en de opsomming van de fundamentele principes die aan de T.G.-methode ten grondslag liggen. De voorgestelde emendaties in de zinsdeelgrammatica van Dr. Kraak gelden vooreerst enkele opzichtige inconsequenties en vervolgens vooral de beregeling van het generatieproces van de pronomina. Een nieuwe herschrijfregeel wordt voorgesteld ter vervanging van de twee betreffende regels bij Dr. Kraak.

Vervolgens sprak M. Van Nierop over *De roep om erkenning van Zuidnederlandse A.B.N.-varianten*. De tekst van deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door : de hh. Derolez, Dirven, De Meester, Meeussen, Schefman, Vandevelde, Van Haver en Van Puffelen.

De lezing *Zeventiendeëeuws Algemeen Nederlands in disputen van Aernout van Geluwe* door Drs. S. A. E. Van Puffelen werd niet gehouden, maar verschijnt in uitgebreider vorm in de *Handelingen*.

4. **Moderne Filologie en Literatuur.** – De voorzitter, Prof. Dr. R. F. Lissens, opende de vergadering te 10u.40. Lic. R. Van Gorp was secretaris. Er waren 23 leden aanwezig.

Lic. Joris De Deurwaerder handelde over *Het Vlaanderennummer van „Der Sturm”, maart 1924*. Zijn samenvatting : „Het in maart 1924 verschenen nummer van Der Sturm bevat een aantal literaire en grafische bijdragen van Vlaamse medewerkers. Deze Vlaamse inzending had de bedoeling de Vlaamse literaire en artistieke avantgarde voor te stellen op het internationaal forum, dat Der Sturm ongetwijfeld was. Toch had dit in 1910 door Herwarth Walden opgerichte blad sinds het einde van de wereldoorlog gaandeweg aan belang en invloed ingeboet.

De eigenaardige, ja eenzijdige inhoud van dit Vlaanderennummer is vooral te verklaren door de persoonlijkheid en de toenmalige opvattingen van de samenstellers, Jozef Peeters en Fernand Berckelaers, alias Michel Seuphor. Een overzicht van een hele reeks tussen 1918 en 1925 uitgegeven tijdschriften en hun medewerkers, maakt duidelijk dat de medewerkers aan dit Sturm-nummer een groep van vooral Antwerpse kunstenaars waren, die reeds in diverse periodieken en bij verschillende manifestaties samengewerkt hadden. De evolutie in de opvattingen van Berckelaers, zoals die uit verschillende bijdragen in *Het Overzicht* blijkt, maakt de keuze van de medewerkers begrijpelijk."

Dr. P. Hadermann sprak over *Paul Van Ostayen en het futurisme*. De tekst van deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Dr. C. Tindemans besloot de reeks met *Paul Van Ostayen als theatercriticus*, waarvan de tekst reeds in *Handelingen* 1966 is verschenen.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door de hh.: De Meyer, Albe, Hadermann, Lissens, Tindemans, De Jong, Simons, Borgers, Notermans, Anthonissen en Janssens.

5. **Afrikanistiek.** – Prof. Dr. H. Burssens opende de vergadering te 10u.50. Prof. Dr. J. Jacobs was secretaris. Er waren 6 aanwezigen.

Prof. William J. Samarin sprak over *The Linguisticity of Glossolalia*. Zijn samenvatting: „Glossolalia has been reported in several of the modern African sects of both the nativistic and separatistic types. Two types of phenomena seem to be covered by the term: namely, the minimal utterances of 'spirit language' and the language-like verbal automatism found principally in Christianized groups. Glossolalia, or 'speaking in tongues', should be used only of meaningless verbal automatism with language-like features.

Glossolalia is linguistic insofar as it has an inventory of phonological units (not phonemic in the strict sense of the term) which occur in a patterned but unpredictable way. But it is nonlinguistic to the extent that the construction of syllables and some syllable sequences are predictable.

Because no stretch of phonological units can be correlated with any meaning, a *glossa* (an act of speaking in tongues) cannot be a language."

Prof. Dr. H. Burssens handelde over *De bronscultuur van Jebba en Tada (Nigeria)*. Zijn samenvatting: „Jebba en Tada zijn twee dorpen op 40 km van elkaar gelegen resp. op en aan de rechteroever van de Niger. In beide plaatsen bevindt zich een sacrale hut

waar een aantal grote en kleinere sculptures worden bewaard die, hetzij in brons, hetzij in messing of koper, werden gegoten volgens de techniek van de verloren vorm. De lokale traditie brengt deze beelden in rechtstreeks verband met Tsoede, een 15-16de E. cultuurheld die doorgaat als de stichter van de Nupe-monarchie. Twee grote mensfiguren bevinden zich op het Jebba eilanddorp, zeven andere beelden – w.o. drie zoömorfe voorstellingen – te Tada. Stilistisch sluiten enkele exemplaren aan bij de „school” van Ife; andere wijzen in de richting van de zg. Neder-Niger bronskunst terwijl figuren een aparte plaats innemen. Zowel met betrekking tot de preciese ouderdom als tot de herkomst en de functies van deze merkwaardige sculptures – zij behoren tot de grootste specimens die ooit in Negro-Afrika werden aangetroffen – blijven nog heel wat vragen open.”

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Mevr. Bynon, de hh. Burssens, Samarin, Jacobs en Meeussen.

PLENAIRE VERGADERING

De Voorzitter, Prof. Dr. R. Derolez, opende de vergadering te 15u.15. 32 leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : de Hr. Gouverneur L. Roppe, Mevr. Stephanie Claes-Vetter, Mej. Gabriele Schieb, Mevr. M. Baerlecken-Hechtle, Mevr. K. Meeuwesse-Dullemond, de heren : A. Cosemans, E. Rombauts, R. Foncke, E. De Strycker, L. Roose, J. P. Ponten, A. Demedts, L. Ceyskens, S. H. Scholl, P. Van Zeir, Em. Janssen, K. Meeuwesse, Ernest Claes, W. E. Hegman, W. Thys, W. Hijstek, G. De Smet en Fr. Wagemans.

Agenda

1. De Voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van de overleden medeleden : Prof. Dr. M. Dierickx S.J. en Prof. Dr. Fl. Van der Mueren.

2. De notulen van de vorige vergadering evenals het financieel verslag over 1966 werden goedgekeurd.

3. Mededelingen van de Secretaris : op 17-18 februari 1967 werd onze Mij door Prof. Dr. A. Gerlo vertegenwoordigd op het 37ste Nederlandse Congres te Rotterdam – ter vervanging van ons betreurd medelid, Prof. Dr. M. Dierickx S.J. als vertegenwoordiger van onze vereniging in het *Nationaal Belgisch Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen* werd door het Bestuur voorgesteld : Prof. Dr. R. Van Caenegem. Dit voorstel werd door de vergadering goedgekeurd.

4. Als nieuwe leden werden benoemd: Mevr. A. Manteau, A. J. M. Pelckmans, Dr. M. Neiryck, Dr. E. Oehmann, Dr. G.-H. Arendt, Mevr. Lic. M. Vermeulen-Forrier, Lic. V. Vermeulen, Dr. H. M. Heinrichs, Dr. H. Wesche, Lic. G. Scherps, Lic. R. Dirven, Lic. Y. Putseys.

5. Prof. Dr. J. Duverger, Secretaris van de Commissie voor het Nationaal Biografisch Woordenboek, hield een lezing over *Het Nationaal Biografisch Woordenboek*, inzonderheid over het ontstaan, het doel, de werkwijze van die grote onderneming. Daarna volgde een vruchtbare bespreking, voornamelijk rond de kerngedachte: hoe bekwame medewerkers te vinden, en hoe zoveel mogelijk personaliteiten te kennen, die een notitie waardig zijn?

Hieraan werd deelgenomen door de heren Albe, Janssen, Hanot, Schefman, Simons, Van Haver, de voorzitter en de secretaris.

De vergadering werd om 16u.45 geheven.

Vergadering van 8 oktober 1967

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – Prof. Dr. Th. Luykx, voorzitter, opende de vergadering te 10u.15. Dr. J. Andriessen S.J. was secretaris. Er waren twaalf leden aanwezig.

Lic. R. Baetens sprak over *De sociale status en de ambtelijke loopbaan van de Antwerpse magistratuur (1585-1615)*. Voor deze 30 jaar werden tijdens 26 wetsvernieuwingen 64 magistraten aangesteld; 12 waren van buiten Antwerpen afkomstig. Van deze 12 kwamen er 10 uit Brabant. Onder al deze magistraten waren er 18 juristen en 5 van deze laatsten behoorden tot de adel. Er waren verder onder hen 12 kooplui en een aantal edelen, daarnaast een vlottende groep van 6 welgestelde burgers.

Het huwelijk betekende een instrument voor kooplieden en juristen om in de magistratuur opgenomen te worden. Het bevorderde het bestaan van bepaalde belangengroepen en liet Spaanse en Zuidoostelijke families toe zich in te burgeren. Het vermogen van deze magistraten schommelt tussen 60.000 en 250.000 Carolusgulden. Slechts een twintigtal burgers stijgt hierboven uit. De leeftijd bij de ambtsaanvaarding ligt voor de adel gemiddeld rond 33 jaar, voor de rechtsgeleerden rond 37, voor de kooplui rond 50. Er bestonden familieverwantschappen tussen Amsterdamse en Antwerpse magistraten, wat de identificatie van een vredespartij

vergemakkelijkt. Wetsovertredingen en corruptie kwamen geregeld voor.

Het voorschrift 1 jaar en 1 dag poorter te zijn alvorens schepen te kunnen worden, werd enkel nog naar de geest nageleefd. De machtsstrijd tussen vooraanstaande Antwerpse geslachten wordt geconcretiseerd in sommige extra-lange ambtstermijnen (zelfs 1 geval van 15 opeenvolgende jaren) en voornamelijk in het overtreden van de wet „ten derhalven lede”. Het centrale bestuur was hiervan op de hoogte, doch, volgens de machtsverhoudingen, sloot het de ogen of greep het in. Het schepenampt was gegeerd, omdat het aanzien verleende, toegang tot de adel verstrekte en toeliet naar hoge ambten in het centrale bestuur te dingen.

De tweede lezing werd gehouden door Mej. B. De Walsche, nl. over *De gebeurtenissen te Kortrijk van 1577 tot 1580: geïnspireerd door Gent?* De gebeurtenissen te Gent (1577-1580), particularistisch en anti-Spaans geïnspireerd, zijn niet zonder invloed op de evolutie te Kortrijk: vanaf oktober 1577 doet zich ook hier een stroomversnelling voor in extremistische en anticlericale zin.

Het eigenlijke ingrijpen van de Gentse calvinisten in de stad begint met het sluiten der „Particuliere Unie” tussen beide steden op 12 februari 1578. Politieke hervormingen, kennelijk op Gentse leest geschoeid en in overleg met of rechtstreeks door Gent doorgevoerd, worden door militaire beschermingsmaatregelen geconsolideerd. De instelling van de XVIII mannen (20 april 1578) en de vernieuwing van de magistraat (juni 1578 en 1579) vormen de start voor een uitgesproken calvinistisch-gerichte politiek, tegen de Religievrede en gematigde houding van Oranje in. Voor de buitenwereld treedt dit het meest frappant naar voor in de beeldenstorm van juli (O.-L.-Vrouwkerk) en augustus (St.-Maartenskerk en andere godshuizen). Was er een relatie Gent-Kortrijk? Gelijklappende evolutie, dezelfde acteurs, zelfde achtergrond, zelfde onderstroom... dit alles wijst in de richting van een positief antwoord. De inneming van Kortrijk op 28 februari 1580 betekent het einde van het calvinistisch bestuur in deze stad en bespoedigt de ondergang van Gent. Zowel de Gentse overwichtspolitiek van Hembyze en Rijnhove als de vestiging van de calvinistische theocratie in Vlaanderen onder impuls van Gent bleven een droom...

Tenslotte volgde nog een derde referaat, nl. van Lic. A. Jans over *Het toneel bij de Oratorianen te Mechelen*. Om verscheidene redenen hebben de Oratorianen te Mechelen aan schooltoneel gedaan: de algemene overtuiging dat dergelijk toneel onmisbaar was voor de humanistische vorming van de jeugd; het feit dat ze, met het overnemen in 1630 van de Grootschool, tevens de

toneelkundige traditie ervan dienden voort te zetten; de concurrentie hun aangedaan op dit gebied door het college der Jezuïeten te Mechelen.

De opzoekingen van de spreker te Mechelen leverden tot op heden slechts 20 toneelstukken op (van de Jezuïeten zijn er 196 gekend); 7 bleven volledig bewaard; 11 onder de vorm van een korte samenvatting; 2 enkel in hun titel. Waarschijnlijk is de produktie veel groter geweest, gezien de immer weerkerende posten in de stadsrekeningen. De namen van 5 auteurs kwamen tot ons.

Deze toneelstukken schijnen volledig overeen te stemmen met de toen gangbare opvattingen: eerst tragedies in de trant van Seneca, vervolgens treurspelen, onderbroken door komedies, ten slotte toevoeging van opera's.

Op elk van deze spreekbeurten volgde, voor zover de tijd het toeliet, een levendige gedachtenwisseling.

Te 12u.25 besloot de voorzitter de vergadering met een dankwoord tot de drie sprekers voor hun interessante lezing en tot de aanwezigen voor hun belangstelling.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – De voorzitter, Prof. Dr. E. De Strycker S.J. opende de vergadering te 10u.15. Mej. M. Gilleir was secretaresse.

Dr. R. Bogaert handelde over *Munt, wissel en bank bij de oude Grieken*. Daar de tweede spreker, Lic. H. Leclercq verhinderd was aanwezig te zijn, kon Dr. R. Bogaert uitvoeriger op zijn onderwerp ingaan. Op zijn boeiende uiteenzetting volgde een discussie waaraan door E.P. Van Ommeslaeghe S.J., Mej. M. Gilleir en de voorzitter werd deelgenomen. Hierbij verstrekte spr. op een aantal punten verdere inlichtingen. Zijn lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

De vergadering werd te 12u.10 geheven.

3. Taalkunde. – De voorzitter, Prof. Dr. R. Derolez, opende de vergadering te 10u.10. Dr. R. Van de Velde was secretaris. 25 leden waren aanwezig.

Dr. J. Boets handelde over *Op zoek naar constanten in speelse woordcreaties*. De tekst van de lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

Als tweede spreker had Prof. Dr. S. A. Louw het over *Dialectstudie en de geschiedenis van het Afrikaans*. Hij schetste de ontwikkeling van de studie der dialecten met vermelding van de daarmee samenhangende problemen. Wat de geschiedenis van het Afrikaans betreft, stelde spr. vast, dat uit verschillende systemen een eenvormig taalsysteem is ontstaan.

Lic. L. Simons sprak over *Problemen rond de benaming van onze taal in het Duitse taalgebied*. De tekst van de lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

Aan de drukke besprekingen werd deelgenomen door de heren R. Van de Velde, V. Vanacker, G. De Smet, R. Derolez, J. Leenen, L. Simons, G. Verboven, J. De Meester, F. Wagemans en Mej. H. Van Assche.

4. Moderne Filologie en Literatuur. – De vergadering werd te 10u.15 door de voorzitter, Prof. Dr. A. Keersmaekers geopend. Lic. K. Wauters was secretaris. Twintig leden waren aanwezig.

De eerste lezing werd gehouden door Prof. Dr. A. Keersmaekers over *Consciencs „Boerenkryg“ : ontstaan, bronnen en weerklank*. Zijn samenvatting : „*Consciencs Boerenkryg* (1853) ontstond in een sfeer van verslagen te zijn, van het besef van de stalende waarde van een moedig gedragen nederlaag, van de Franse bedreiging der Belgische vrijheid.

Ook voor deze roman blijkt Conscience een ernstige voorstudie te hebben gemaakt, maar de gegevens van zijn onderzoek heeft hij dan verwerkt volgens de eisen die de historische roman hem toen stelde.

Het enorme succes van *De Boerenkryg* blijkt uit de vele herdrukken : 10 op een halve eeuw, uit de vele vertalingen : 4 Duitse en 3 Franse nog in 1853, 1 Franse en 1 Engelse in 1855, en later nog een Italiaanse en Tsjechische. De kritiek in binnen- en buitenland was unaniem gunstig, al kwamen vanaf 1857 ook bezwaren.

De invloed van het werk tenslotte blijkt uit het nieuwe beeld van de Boerenkrijg-episode, die sinds Conscience gunstig werd beschouwd ; uit een toneelbewerking en uit de vloed van Boerenkrijg-literatuur die sindsdien verscheen ; de historie-schrijving zelf werd door Consciencs werk aangezet tot de studie van de Boerenkrijg”.

De tweede spreker, Prof. Dr. K. Meeuwesse, handelde over : *Het Tweede Boek van Gorters Mei*. Zijn samenvatting : „Van de voorstellingswereld, die boek 2 van *Gorters Mei* voor ons oproept, zijn het germaanse en griekse twee voorname, niet de enige aspecten. Er is o.a. ook een oudtestamentisch aspect. De cipres, de lilies en de rozen rond de tempel, het motief van bruidegom en bruid en de aanspreking van de bruid als zuster wekken in de inleiding van boek 2 reeds associaties met het Hooglied.

Aan het eind van de inleiding spreekt de dichter bovendien van : „dit hooglied”, waarmee hij doelt op het onmiddellijk volgende verhaal van Mei en Balder. Het wemelt inderdaad van allusies op het Hooglied, zoals spreker aantoonde.

Bij alle overeenkomst echter is er een essentieel verschil. De liefdesgemeenschap met haar koninklijke bruidegom zal de Sulammith de vervulling brengen van haar vurigste verlangen, de van liefde uitzinnige Mei daarentegen wordt door haar koning onherroepelijk teruggewezen.

Het Hooglied en het verhaal van Balder en Mei zijn overigens méér dan alleen maar romances met een respectievelijk gelukkige en ongelukkige afloop. Israël begreep het Hooglied als een verbeelding van Jahwe's liefde voor zijn volk, de christelijke kerk verklaarde het als een verbeelding van Christus' liefde voor zijn kerk op aarde. Gorters Hooglied verbeeldt de onverenigbaarheid van het goddelijke en het aardse. Door allerlei voorstellingen, motieven en beelden aan het Hooglied te ontleen riep hij niet alleen achter het verhaal van Mei en Balder voortdurend de liefde van Sulammith voor haar bruidegom in de herinnering, maar stelde hij tevens de uiteindelijke tegenstelling tussen beide liefdes tot in hun zinnebeeldige betekenis toe in het licht."

Dr. Michel Neiryneck hield het laatste referaat, nl. over *Sociaal-economische ontwikkeling in de 19^e eeuw en de weerslag ervan op de Vlaamse letterkunde*, dat door hem als volgt werd samengevat: „De sociaal-economische studie van de 19^e eeuw in België moet een duidelijk onderscheid maken tussen de periode vóór 1850 en deze erna. De mededeling op zondagvoormiddag 8.10.1967 had uitsluitend betrekking op de jaren 1800-1850; in een volgende mededeling zouden de jaren 1850-1900 aan de beurt komen.

Rond 1800 noteert men in de Belgische provincies, toen volledig door Frankrijk opgeslorpt, de eerste pogingen tot moderne industrialisatie. Er is een zekere groei, die voortduurt in de Nederlandse en de Belgische periode. Maar de traditionele huisnijverheid geeft zich niet gewonnen. Vooral het laatste decennium van de periode wordt gekenmerkt door een verbeterd strijd tussen de oude en de nieuwe industrie. De crisisjaren 1846-1848 bezegelen de ondergang van de oude nijverheid.

Voor deze periode werden in de Vlaamse letterkunde de reacties op de sociaal-economische ontwikkeling, speciaal de invoering van de fabrieksarbeid en de toepassing van de stoomkracht, gevolgd bij E. Zetternam, H. Conscience en G. Gezelle. Alleen H. Conscience schijnt zich tamelijk gemakkelijk neer te leggen bij de evolutie. G. Gezelle betreurt de groei van de stad met haar fabrieken; zijn voorkeur blijft gaan naar de landbouw. E. Zetternam, die het grondigst de maatschappelijke ontwikkeling behandelde in *Mynheer Luchtervelde*, spreekt zijn voorkeur uit voor een meer traditionele middenstandsoplossing, hoewel het utopisch socialisme in zijn boek meer dan eens aan het woord komt."

Aan de verschillende besprekingen werd deelgenomen door R. Van Gorp, A. Ampe S.J., B. F. Van Vlierden, E.P. Em. Janssen, M. Neiryck, A. Keersmaekers, C. Tindemans, K. Meeuwesse.

De vergadering werd te 12u.50 geheven.

5. **Afrikanistiek.** – De vergadering werd te 10u.15 door Prof. Dr. A. E. Meeussen, voorzitter, geopend. Prof. Dr. J. Jacobs fungeerde als secretaris. Zes leden waren aanwezig.

Dr. Jan Daeleman S.J. hield een mededeling over *Kongo-woorden in het Saramakaans*, die als volgt kan samengevat worden: „In het Saramakaans – een kreolentaal door afstammelingen van de gevluchte neger-slaven gesproken, langs de Suriname, de bronrivieren van de Suriname en langs de Saramaka – zijn heel wat woorden uit Bantutalen blijven voortleven, en meer bepaald uit het Kongo (kiKóongo, de taal van de Neder-Kongo). Zo hebben we, aldus spr., 145 woorden kunnen thuisbrengen (en 31 werden als erg twijfelachtig of anderszins verklaarbaar uitgeschakeld); bovendien lijken minstens 60 woorden Bantu. Opvallend is ook de toonovereenkomst.

Van de 145 woorden waarvoor een Kongo-woord kan worden aangevoerd, zijn er 90 *zekere* (d.i. 62 %; hiervan komen er 69 ook in toon overeen); 13 *waarschijnlijke* (warvan 6 in toon overeenstemmen); 9 *minder waarschijnlijke* (w.o. 2 met dezelfde toon); en 33 die *mogelijk* in aanmerking komen (w.o. 16 gelijktoneig).

In toon stemmen dus 93 woorden overeen, d.i. 64 %. Eigenlijk zijn er weinig basiswoorden, maar treffend is het verhoudingsgewijs hoge aantal *diernamen*, *plantnamen* en woorden die in verband staan met de *verwantschap*, het *gemeenschapsleven*, de *huishouding* (gerei en voedselvoorziening). En dwars door deze schering lopen *taboename*n of woorden met *geheime* of *magische* inslag (hierbij horen ook wel de enkele woorden voor ziekteverschijnselen).

Vermeldenswaard zijn eveneens de 27 *beeldwoorden*, die inderdaad een kenmerk zijn van de Afrikaanse negertalen.”

Al de aanwezigen namen aan de bespreking deel.

PLENAIRE VERGADERING

De Voorzitter, Prof. Dr. R. Derolez, opende de vergadering te 15u.20. 52 leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden: de Hr. Gouverneur L. Roppe, Mevr. E. Luykx-Foncke, Mevr. A. Manteau, Mej. Gabr. Schieb, de heren A. Cosemans, Dirk de Jong, E. Rombauts, P. J.

H. Vermeeren, J. Weyns, J. Scheerder, A. Demedts, J. Droogmans, H. Dyserinck, W. Schrickx, H. M. Heinrichs, G.-H. Arendt, W. Thys, E.H. José Aerts, E.P. V. Verstegen, E.P. Em. Janssen S.J., E.P. S. H. Scholl, E.P. L. Ceyskens.

Agenda

1. De Voorzitter bracht voor de rechtstaande vergadering hulde aan de nagedachtenis van ons overleden medelid : Prof. Dr. A. Van Bilsen.

2. De notulen van de vorige vergadering werden goedgekeurd.

3. Als nieuwe leden werden benoemd : Dr. C. Kruyskamp, Dr. H. P. H. Camps, Lic. Fr. De Beusscher, Mej. Lic. B. Van der Schueren, Z.E.H. Jan De Cuyper, Drs. J. R. W. Sinninghe, Dr. med. Piet Boeynaems, Lic. J. Wilmots, Lic. W. Van Nespen, Lic. H. De Schepper, E.P. Lic. W. M. Grauwen, E.H. Lic. A. Tihon, Lic. A. De France, Mevr. Lic. M.-H. Voordeckers-Declercq, Dr. Cl. Neutjens.

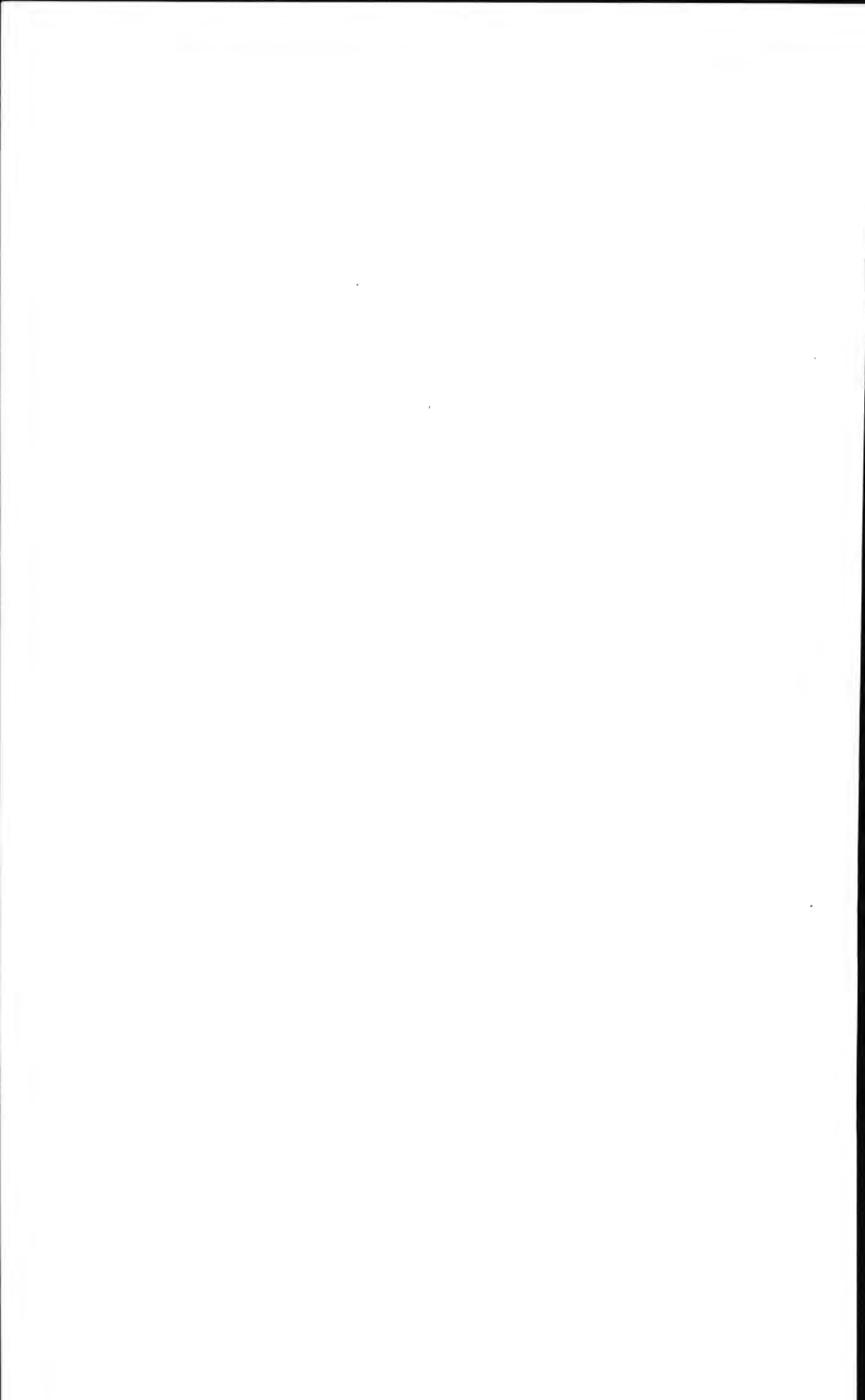
4. Prof. Dr. R. Derolez herinnerde eraan dat (overeenkomstig de artikels 13 en 14 van de *Statuten*) voor de periode 1968-1970 een nieuwe voorzitter diende aangesteld te worden. Hij wees erop dat Prof. Dr. A. Gerlo, die volgens de orde van benoeming de eerstgekozen ondervoorzitter is, automatisch voor het voorzitterschap in aanmerking komt. Onder algemene goedkeuring van de vergadering werd Prof. Dr. A. Gerlo als voorzitter aangesteld. Hierna dankte Prof. Dr. R. Derolez de leden en bestuursleden voor hun medewerking en de secretaris voor het vele werk door hem voor de Mij geleverd, waardoor tevens zijn taak als voorzitter werd verlicht. Hij stipte ook aan, dat er een nieuwe ondervoorzitter moest benoemd worden. Vervolgens deelde de secretaris, in naam van het bestuur mede, dat de nieuwe ondervoorzitter tot dezelfde specialiteit als de uittredende voorzitter diende te behoren, met name die van linguïst, dat het bestuur meende voor deze functie Prof. Dr. V. F. Vanacker te mogen voordragen. Prof. Dr. R. Derolez onderstreepte daarbij nog uitdrukkelijk de verdiensten van Prof. Dr. V. F. Vanacker als wetenschapsmens en als trouw lid. Deze laatste dankte voor het vertrouwen en aanvaardde het hem voorgestelde ondervoorzitterschap, wat door de vergadering met algemene instemming werd begroet.

Prof. Dr. A. Gerlo vroeg nog even het woord om zijn dank uit te spreken aan Prof. Dr. R. Derolez en aan de secretaris. Hij wees op de voortdurende inspanning van deze laatste om de Zuidnederlandse tot verdere bloei te brengen, op haar betekenis in het Nederlandse cultuurleven, op het feit dat haar *Handelingen*

niet alleen in omvang maar ook in kwaliteit zijn toegenomen, op het streven van de Zuidnederlandse op het gebied van de culturele integratie met het Noorden.

5. Daarna opende de Voorzitter het *Colloquium over de Spelling*. De tekst van de drie inleiders, hier vermeld in de orde van hun optreden, Prof. Dr. A. E. Meeussen, Prof. Dr. R. Derolez en Dr. B. C. Damsteegt wordt in deze *Handelingen* gepubliceerd. Prof. Dr. W. Couvreur, vestigde als vierde spreker, hoofdzakelijk de aandacht op accenten in de ontwikkeling van de spelling in Zuid-Nederland van in de 19^e eeuw. – De bespreking werd geleid door de Voorzitter, waaraan verder, behalve door hem zelf, werd deelgenomen door Prof. Dr. E. De Strycker, E.P. E. Janssen, Prof. Dr. J. Jacobs, Prof. Dr. A. Gerlo en Dr. J. Leenen.

Na een hartelijk dankwoord van de Voorzitter tot de sprekers, en tot de leden voor hun talrijke opkomst en hun grote belangstelling werd de vergadering te 17u.40 geheven.

Ledenlijst 1967

- Lic. G. ACHTEN S.J., Oude Abdij, Drongen.
Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
A. J. AERNOUTS, Tuitenberghof, Sint-Kwintens-Lennik.
— Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, Leuven.
Dr. W. Jappe ALBERTS, Bongersd Kamp 10, Voorst (Ned.).
Dr. ALCANTARA MENS, Bankstraat 71, Leuven.
— Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
E. AMTER, Volmolenlaan 47, Leuven.
Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Dr. R. ANTONISSEN, Rhodes-Universiteit, Grahamstad (S.-Afrika).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, Gent.
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin 33, Boltzmannstrasse 3 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, Mortsel.
Dr. W. J. M. A. ASSELBERGS (A. van Duinkerken), Regentessestraat 23, Nijmegen.
— Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
Jef M. A. BAARTS, Scharnerweg 113a, Maastricht.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, Mechelen.
Dr. F. G. BACKBIER, Elisabethstraat 26, Geleen (Ned.).
Mevr. Dr. M. BAERLECKEN-HECHTLE, 4 Düsseldorf, Xantener Str. 8 (D.B.R.).
Mevr. Ida BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, St.-Genesius-Rode.
— Dr. J. BAERTEN, Mezenlaan 11, St.-Genesius-Rode.
Lic. R. BAETENS, Ter Rivierenlaan 129, Deurne.
H. BAILLIEN, St.-Maternuswal 12, Tongeren.
Mej. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 12, Leiden.
Dr. J. BEHETS, H. Memlinglaan 9, St.-Denijs-Westrem.
Maur. BECQUAERT, Guido Gezellelaan 44, Brugge.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
Dr. C. BETERAM, Vrijbroeckstraat 13, Mechelen.
BIBLIOTHÈQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, Namur.
Dr. J. BOETS, Wezelsebaan 153, Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 4, Gent.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel-2.
Dr. Th. BOGAERTS jr., Neerveldstraat 81, Opwijk.
— Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, Méry-Tilff (Liège).
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Ekelersstraat 41, Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Rijnsburgerweg 187, Leiden.
Drs. G. BORGERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Jupiterstraat 11, Berchem-Antwerpen.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Sterrebosstraat 18, Groningen.
— Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Lic. W. BRAEKMAN, Jozef Vervaenestraat 43, Ledeberg.
Mevr. Lic. A. BRAEKMAN-DEVOLDER, Jozef Vervaenestraat 43, Ledeberg.
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda.
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Brandstraat 20, St.-Martens-Latem.
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Lic. A. BROUNTS, Jan Frans Willemsstraat 6, Gent.
Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtsesteenweg 8, Brussel-3.
Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 6, Mariakerke (O.-Vl.).
Dr. H. BURSSENS, Kromme Leie 14, St.-Denijs-Westrem.
Mevr. Lic. L. BYNON, Stevinstraat 106, Brussel-4.
Dr. J. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.

- Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch.
 Dr. L. CEYSSENS, Vanderlindenstraat 15, Brussel-3.
 Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel-5.
 Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, Brussel-5.
 Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, Schoten.
 Dr. Michiel CLOET, Brabançonnestraat 86, Leuven.
 Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEGER, Frankenstraat 54, Brussel-4.
 Maur. COENS S.J., Sint-Michielslaan 24, Brussel-4.
 Dr. Abel COETZEE, Escombelaan 51, Parktown, Johannesburg (Z.-Afrika).
 Lic. K. COLLIN, Oswald Ponettestraat 49, Ronse.
 Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, Leuven.
 Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, Liedekerke.
 Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. H. L. COX, Harpstraat 36, Nijmegen.
 Dr. J. CRAEYBECKX, Minervalaan 21, Brussel-19.
 Lic. M. DAEM, Dr. De Reusestraat 32, St.-Amandsberg.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, President Rooseveltlaan 59, Gent.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, Blankenberge.
 Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schrieklaan 60, Berchem-Antwerpen.
 Dr. H. DE BELDER, Paardenkerkhofstraat 171, Mechelen.
 Lic. Fr. DE BEUSSCHER, Lange Zandstraat 2, St.-Katelijne-Waver.
 Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, Oude-God.
 Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Diksmuidse Heerweg 307, St.-Michiels.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, Brussel-8.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Drs. G. DE BRUIN, Het Bat 14, Maastricht.
 Lic. A. DE BRUYNE, Stocktmolenstraat 39/4, Tiel.
 Dr. Friedhelm DEBUS, Parklaan 9, Groningen.
 Dr. Karel DE CLERCK, XVIII Oktoberstraat 12, St.-Andries-Brugge.
 Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel-2.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, Berchem-Antwerpen.
 Lic. Luc DECORTE, Hugo Verriestlaan 184, Kortrijk.
 Jan DE CUYPER, Kapittelstraat 14, Kortrijk.
 Lic. J. E. DE DEURWAERDER, Sparrebosdreef 2, Elene.
 Lic. A. DE FRANCE, 12 Apostelstraat 6, St.-Denijs-Westrem.
 Lic. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, St.-Denijs-Westrem.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, Brussel-8.
 Dirk DE JONG, Franchimontlaan 23, Leiden.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, Jambes (lez Namur).
 Lic. R. DE KEYSER, Beosierlaan 44, Kessel-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, Ninove.
 Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 4, Leuven.
 Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, Merksem.
 Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Dr. A. DEMAN, Oudergemselaan 57 E/5 A, Brussel-4.
 Dr. L. DE MAN, Nindsebaan 15a, Keerbergen.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, Brussel-15.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdonkiaan 7, Wilrijk.
 Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 418B, Winksele (Post Veltem).
 Mevr. Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Waterloolaan 58, Brussel-1.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertlaan 78, Brussel-8.
 Mej. Dr. A. DEPREZ, Northlaan 19, Oostende.

- Dr. P. DEPREZ, Blekerijstraat 63, Gent.
 Dr. F. DE RAEVE, Vlissingenstraat 21, Brussel-1.
 Lic. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, Sint-Amandsberg.
 Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 — Lic. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 11, Leuven.
 Lic. H. DE SCHEPPER, Beatrijslaan, Grimbergen.
 Dr. R. DE SCHRYVER, Prinses Lydialaan 7 A, Heverlee.
 Lic. G. DE SCHUTTER, Kon. Astridlaan 19, Gent.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 22, Gent.
 Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 A. DE SWAEF, Onderbergen 51, Gent.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 Dr. P. B. DE TROEYER, Minderbroedersstraat 5, St.-Truiden.
 Lic. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, Langemark.
 Drs. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Theo DE VRIES, Keizersgracht 764, Amsterdam.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
 Dr. M. DE VROEDE, F. Peltzerstraat 40, Lier.
 Mej. Lic. B. DE WALSCHE, Doornikstraat 62, Kortrijk.
 Mej. Lic. Denise DE WEERDT, Nijvelse Dreef 172, Sint-Pieters-Woluwe.
 Lic. A. DEWITTE, St.-Sebastiaanstraat 9, Varsenare, Brugge.
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, Eeklo.
 Dr. H. DIERICKX, Tommeltaan 25, Mortsel.
 Lic. R. DIRVEN, Beekstraat 39, Mechelen.
 Lic. G. DOGAER, Willem Herreynsstraat 11, Mechelen.
 — Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, Brussel-19.
 — Dr. H. DRAYE, Winkelse Steenweg 80, Herent-Leuven.
 — Jozef DROOGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, Hasselt.
 Dr. F. G. DROSTE, Jacob Smitslaan 34, Mol.
 Dr. W. J. du P. ERLANK, Universiteit Stellenbosch (Z.-Afrika).
 Lic. R. DUTHOY, Polenlaan 4, Ieper.
 Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, Sint-Amandsberg.
 Dr. E. DUVERGER, Nassastraat 26, Gent.
 Dr. H. DYSERINCK, Bekkerweg 87, Heerlen (Ned.).
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 27, Kessel-Lo.
 Lic. Ernest EYLENBOSCH, Onafhankelijkheidslaan 16, Gent.
 Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, Bunsbeek (Tienen).
 Dr. S. L. FLAXMAN, The City College New York, New York 10031 (U.S.A.).
 Lic. J. FLORQUIN, „Wildenhoge“, Predikherenberg 7, Korbeek-Lo (Leuven).
 — Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel-2.
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert Ier, Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, Brussel-2.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel-5.
 J. M. GANTOIS, 41bis, rue de Lens, Lille (Nord).
 Dr. D. GEERAERTS, Konijnepijp 8, Sint-Michiels.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Pr. Poulletlaan 37, Kessel-Lo.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, Antwerpen.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, Brussel-15.
 Mevr. Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, Mechelen.
 Lic. J. GIJSEL, Charleslei 12, Brasschaat.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Brussel-8.
 Mej. Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, Leuven.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, Ronse.
 George GOOSSENS, Venlose Weg 102, Tegelen (Ned.).
 — Dr. J. GOOSSENS, Waverse Baan 154, Heverlee.
 Lic. L. GOOSSENS, Jozef Lambrechtslei 14, Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreef 17, Kortrijk.

- Lic. W. M. GRAUWEN O.Praem., Rode Beukenlaan 7, Wommel.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, Sint-Amandsberg.
 Dr. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, Sint-Amandsberg.
 Dr. P. HADERMANN, „La Quinta”, La Baraque, Corroy-le-Grand.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 247, Gent.
 Drs. J. H. W. M. HANSEN, Godsweedersingel 31a, Roermond.
 Dr. K. HEEROMA, Rijksstraatweg 366, Haren Gr. (Ned.).
 Dr. W. E. HEGMAN, „Olympia”, Verpleegsterstraat 2, Gent.
 Dr. H. M. HEINRICHS, 1 Berlin 33, Boltzmannstr. 3 (D.B.R.).
 Lic. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Dr. W. Gs. HELLINGA, Herengracht 330-336, Amsterdam.
 Dr. J. HELSEN, Bovenrij 57A, Herentals.
 Mevr. Lic. Elsa HENDRIX-DE BENS, Burggravenlaan 12A, Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, Liège.
 — Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, Drogenen.
 Dr. M. HOEBEKE, Voetbalstraat 4, Gent.
 Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, Hasselt.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, Overijse.
 — Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg
 13, Von-Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 29, Haasrode.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, Leuven.
 Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, Kapellen, Antwerpen.
 Mej. Dr. M. A. JACOBS, Jan Stasstraat 18, Leuven.
 Dr. J. M. JALINK, Jacob Cabeliastraat 3, 's-Gravenhage.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, Mechelen.
 Em. JANSSEN S.J., Bruul 56, Mechelen.
 E. JANSSEN CssR, Wittemerallee 32, Wittem (Ned.).
 Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, Leuven.
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, De Pinte.
 Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, Heverlee-Leuven.
 Dr. K. LANGVIK JOHANNESSEN, Louisegt. 15 D, Oslo.
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 R. A. JOOSTENS (Albe), Louisalaan 114, Brussel-5.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, Duffel.
 Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Évêché, Liège.
 Otto KIESER, 402 Halle (Saale), Schleiermacherstr. 7 (D.D.R.).
 Dr. D. KNECHT, Tentoonstellingslaan 76, Antwerpen-2.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, St.-Michielsgestel (N. Br., Ned.).
 — Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen.
 Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden.
 † Julien KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
 Dr. P. LAMBRECHTS, Gravelandstraat 19, Baarle-Drogenen.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, Brussel-3.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
 Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, Brussel-3.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. G. LERCHNER, K. Marx Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig CI
 (D.D.R.).
 — Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, Heverlee-Leuven.
 Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (S.-A.).

- Dr. H. LIEBAERS, Kloosterstraat 47, Brussel-2.
 * Dr. R. LIEVENS, Wolvenstraat 33, Kortrijk.
 C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
 — Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Brussel-18.
 Dr. E. LOUSSE, Brainestraat 10, Blanden (Leuven).
 Dr. Eva LÜDERS, Luthagseplanaden 25, Uppsala - Sweden.
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.
 Dr. Th. LUYKX, Laneaustraat 12, Brussel-2.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneaustraat 12, Brussel-2.
 Lic. J. MACHIELS, Kleine Hoefijzerstraat 4, Brugge.
 Lic. K. MADDENS, Lentedreef 11, Kortrijk.
 Dr. L. Th. MAES, Dessainlaan 55, Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
 — Dr. J. J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Mevr. A. MANTEAU, Nervierslaan 63, Brussel-4.
 Mej. Lic. G. MARECHAL, Brugse Steenweg 83, Eeklo.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, Antwerpen.
 L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, Tervuren.
 Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Mevr. Dra. H. P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Lic. J. MERTENS, Bikschoetelaan 259, Borgerhout-Antwerpen.
 Drs. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, St.-Martens-Latem.
 Dr. P. MINDERAA, Cobetstraat 26, Leiden.
 — Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, Embourg-Liège.
 Mej. Lic. A. MORLION, J. De Ridderlaan 126, Wommel.
 Dr. A. MUNNICHs, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 L. NAGELS, Grote Markt 1, Hasselt.
 Dr. M. NEIRYNCK, Mostincklaan 76, Brussel-15.
 Dr. Peter H. NELDE, Dennenlaan 1, Wondelgem.
 Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 Dr. Clem. NEUTJENS, Kasteellei 16, Vriesdonk-Brasschaat.
 Lic. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, Korbeek-Lo.
 J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, Sysle.
 — Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, Destelbergen.
 Dr. E. ÖHMANN, Pihlajatie 50, Helsinki (Finnland).
 H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, Sint-Truiden.
 Drs. P. M. ORBONS, Pres. Rooseveltlaan 125c, Maastricht.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPER, Anna van Engelandstraat 27, Eindhoven.
 Dr. J. L. PAUWELS, Naamse Vest 40, Leuven.
 Dr. L. PEENE, Sterrestraat 112, Drogenbos (Br.).
 Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, Antwerpen.
 Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertslaan 28, Edegem.
 Dr. K. C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 Dr. H. C. PEETERS, Byenhofstraat 1, Deurne.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, Turnhout.
 A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, Kapellen-Antwerpen.
 Mej. Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, Heverlee-Leuven.
 Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 85, Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
 Lic. E. PERSOONS, A. Vermeylenstraat 39, Kessel-Lo.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, Kraainem.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Gemeenteplein 20, Haacht.
 Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Prof. Regoutstraat 1, Nijmegen.

- Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Drs. J. P. PONTEN, Uranusstraat 28, Groningen.
 Lic. L. PRENEEL, Aug. Vermeylenstraat 29, Kessel-Lo.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, St.-Martens-Latem.
 Harry G. M. PRICK, Jos. Habetsstraat 8, Heerlen (Ned.).
 Lic. Y. PUTSEYS, Peter Benoitlaan 49, Bissegem.
 Lic. R. RAES, Forelstraat 13, Gent.
 A. REMANS, Normaalschool, Mechelen-aan-de-Maas.
 — Dr. Lieven RENS, Kleine Bosstraat 67, St.-Stevens-Woluwe.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, Gaasbeek.
 Dr. L. ROCHER, Bennett Hall, Box 25. The University of Pennsylvania Philadelphia, PA., 1 (U.S.A.).
 — Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
 Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
 Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Brussel-5.
 — Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 — Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, Heverlee.
 Dr. H. ROOSENS, Koudenaardestraat 109, Dilbeek.
 — Dr. L. ROPPE, Lombaardstraat 25, Hasselt.
 Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
 + Dr. Kurt RUH, 87 Würzburg, Schellingstrasse 29 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Liège.
 Dr. G. SANDERS, Zwijnaardse Steenweg 178, Gent.
 Lic. J. SCHEERDER, Bretheistraat 69, Genk.
 Drs. J. M. Pierre SCHEFMAN, Kalfstraat 19, Maastricht.
 A. I. J. M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
 Lic. G. SCHERPS, Vrouwvlietstraat 30, Mechelen.
 Mej. Dr. Gabriele SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
 Dr. H. J. SCHOLL, St.-Antoniusstraat 20, Turnhout.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Van Diepenburchstraat 128, Den Haag.
 Dr. H. SERVOTTE, Herestraat 51, Leuven.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Brussel-9.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47405 (U.S.A.).
 Mej. Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
 Lic. L. SIMONS, Molve Steenweg 54, Turnhout.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Kortenaerlaan 31, Breda.
 Lic. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
 P. G. H. SMEETS, Alex. Battalaan 64, Maastricht.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, Kessel-Lo.
 Dr. W. A. P. SMIT, Karel Doormanlaan 63, Utrecht.
 Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
 Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoekweg 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 25, Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertvest 52, Tienen.
 Drs. J. SPRENGER, Sint Hubertuslaan 25, Maastricht.
 Drs. L. SPRONCK, Churchill-laan 33, Heer (Ned.).
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel-4.
 Dr. L. STAPPERS, Université Lovanium, Kinshasa XI, B.P. 122 (République du Congo).
 Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
 Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, St.-Niklaas.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, Schilde.
 Lic. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
 Mej. Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, Mortsel.
 Dr. E. J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.

- Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum.
 Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Waldeck Pyrmontlaan 2, Oegstgeest (Ned.).
 Dr. J. TAELS, Venneborglaan 143, Deurne-Antwerpen.
 Mevr. Dr. C. TAVERNIER-VERECKEN, Rijsschenbergstraat 97, Gent.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, Heverlee-Leuven.
 Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, Gent.
 Lic. J. THIELEMANS, Spanjaardstraat 11, Brugge.
 Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, Gent.
 Lic. Piet THOMAS, Vlaanderenstraat 11, Aalst.
 Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, Kontich.
 Lic. A. TIHON, Kruidtuinlaan 43, Brussel-1.
 Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, Essen.
 Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 26, Nijmegen.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, Gent.
 † Dr. H. UYTTERSROT, Voetbalstraat 9, Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, Merelbeke.
 Dr. F. V. VANACKER, Gentsstraat 163, Sint-Amandsberg.
 Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, Mariakerke.
 Mej. Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140, Brussel-19.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, Turnhout.
 Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Petunialaan 29, Stene (Oostende).
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, Ninove.
 Lic. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, Leuven.
 Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee (O.-VI.).
 Dr. M. VAN CAN, Burgem. Jansenstraat 16, Tilburg.
 Dr. F. VAN COETSEM, Raalbeeklaan 11, Heverlee.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Albertstraat 46, St.-Niklaas-Waas.
 Dr. L. VAN DEN BOOGERD, Laan van Mecklenburg 5, Breda.
 R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, Kruishoutem.
 Dr. B. VAN DEN BERG, Wevelaan 71, Utrecht (Ned.).
 Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, Gent.
 Dr. R. VAN DEN BUSSCHE O.P., Sparrendreef 41, Zoute-Knokke.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
 Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Antwerpse Steenweg 55, Vosselaar.
 Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Morsel-Antwerpen.
 Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, Zottegem.
 Dr. H. J. M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 95, Waterkloof, Pretoria.
 Dr. Henri VANDERMOERE, Verruelaan 37, Kortrijk.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Zonnestraat 14, Aalst.
 Mej. Lic. B. VAN DER SCHUEREN, Leopold III laan 49, Heverlee.
 Dr. H. VAN DER WEE, Meulenstraat 2, St.-Pauwels (Waas).
 Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent.
 Lic. Luc VAN DE VELDE, Kievitlaan 9, Destelbergen.
 Dr. R. VAN DE VELDE, Peter Benoîtstraat 19, Aalst.
 Dr. H. J. VAN DE WIJER, Blijde Inkomststraat 5, Leuven.
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, Mechelen.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel-3.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
 Dr. H. VAN GASSEN, Denderhoutembaan 53, Ninove.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Dennenlaan 69, Wilrijk.
 Lic. H. VAN GORP, Bleydenberg 34, Wilsle.
 Drs. J. VAN GURP, Warandelaan 5, Oosterhout (Ned.).
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, Zellik.

- Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
 Lic. F. VANHEMELRYCK, Bellemansheide 15, Sint-Genesius-Rode.
 Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, Kontich.
 Dr. A. VAN HOOFF, Em. Duraylaan 22, Brussel-5.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. J. VAN HOVE, Hasseltberg 29, Brussegem-Merchtem.
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 — Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Brussel-16.
 Dr. H. VAN LOOY, Krijgslaan 48, Gent.
 Lic. Baan VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Brussel-3.
 Lic. W. VAN NESPEN, Anselmostraat 84, Antwerpen.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, Brussel-17.
 M. J. L. VAN NIEROP, Troyentenhoflaan 67, Berchem-Antwerpen.
 Drs. J. B. VAN NIMWEGEN, Poststraat 8, Teteringen (Ned.).
 Lic. H. VAN NUFFEL, Stalingradlaan 58, Brussel-1.
 Lic. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Ursulinenstraat 4, Brussel-1.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
 Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanlaan 63, Sint-Amandsberg.
 ✓ Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag.
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
 Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, Merelbeke.
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, Heverlee-Leuven.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, Ganshoren.
 Lic. T. VAN WALLEENDAEL, Bennesteeg 9, Gent.
 Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem.
 Lic. Cl. VANWONTERGHEM, voie des Chevaux, s/n, Magnée (Prov. de Liège).
 Lic. P. VAN ZEIR, Vindictevelaan 9, Oostende.
 Dr. F. VEENSTRA, Neerkanne 30, Amsterdam Z.
 Lic. Theo VENCKELEER, Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, Pellenberg.
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, Borgerhout.
 Lic. G. VERBOVEN, Wetsstraat 52, Antwerpen.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef, St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Ninoofse Steenweg 382, Brussel-8.
 Dr. J. VEREMANS, Kapitteldreef 39, St.-Martens-Latem.
 Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven.
 Dr. E. VERHOFSTADT, Gaverse Steenweg 312A, Merelbeke.
 Mevr. Lic. Leni VERHOFSTADT-DENEVE, Gaverse Steenweg 312A, Merelbeke.
 C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 244, Mechelen.
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, St.-Michielslaan 10, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 — Dr. P. J. H. VERMEEREN, Institut für Niederländische Philologie, 5 Köln/Lindenthal,
 Lindenthalgürtel 15A.
 Lic. A. J. VERMEERSCH, Elisabethlaan 108, Knokke.
 Dr. E. VERMEERSCH, Dorpstraat 18, St.-Michiels.
 Mevr. Lic. M. VERMEULEN-FORRIER, Brusselse Steenweg 411, Gentbrugge.
 Lic. U. VERMEULEN, Brusselse Steenweg 411, Gentbrugge.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 40, Lokeren.
 Mej. Lic. Solange VERVAECK, Troonstraat 101, Brussel-5.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, Elsdonk-Wilrijk.
 Lic. E. VOORDECKERS, Koning Albertlaan 64, Gent.
 Mevr. Lic. M. H. VOORDECKERS-DECLERCQ, Koning Albertlaan 64, Gent.
 Lic. F. WAGEMANS, Lampachstraat 17, Aarlen.
 Mevr. Lic. Nora WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachtstraat 17, Aarlen.
 Mevr. Lic. L. WAGNER-HEIDENDAL, Steenweg 100, Mechelen a/d Maas.

- Lic. Karel WAUTERS, Herentalsestraat 37, Turnhout.
 Dr. J. WEISGERBER, Jules Lejeunestraat 6, Brussel-6.
 Lic. A. M. T. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelslaan 9, Kessel-Lo.
 Dr. H. WESCHE, 34 Göttingen, Hainholzweg 32.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar.
 Dr. M. H. J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
 Dr. A. WEIJNEN, Curaçaoeweg 18, Nijmegen.
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 1, Bokrijk-Genk.
 Lic. J. WIJNEN, Brandstraat 44, Boom.
 Dr. N. G. H. WIJNGAARDS, Mesdagstraat 16, Nijmegen.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
 Lic. J. WILMOTS, Langveldstraat 32, Hasselt.
 Dr. J. WILS, Huygensweg 4, Nijmegen.
 Dr. L. WILS, Van Maerlantstraat 10, Kortrijk.
 M. WINDROSS, Venusstraat 13², Antwerpen.
 Drs. O. WOESTENBURG, Odasingel 10, Sittard (Ned.).
 Dr. G. WORGT, Karel Marx-Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C1
 (D.D.R.).
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke.
 Dr. C. A. ZAALBERG, Mariënpoolstraat 61, Leiden.

BESTUUR

1965-1967

Voorzitter : Dr. R. DEROLEZ,*Ondervoorzitters* : Dr. A. GERLO, Dr. Th. LUYKX,
Dr. José AERTS,*Secretaris* : Dr. G. DEGROOTE,*Penningmeester* : Lic. L. SIMONS.

